

ČLANKI, RAZPRAVE

VLADO BENKO: Mednarodne razsežnosti preureditve Jugoslavije	923
GORAZD TRPIN: Oblikovanje upravnih sistemov na lokalni ravni	936
VLADIMIR LAVRAČ: Evropska monetarna unija in ekonomska suverenost članic	948
ALENKA ŽNIDARŠIČ-KRANJC: Gospodarska kriminaliteta in spremembe v družbenoekonomskem sistemu	960
DAVID HELD: Onstran liberalizma in marksizma?	970

AKTUALNI INTERVJU

MATEJA KOŽUH-NOVAK: Zakaj bi moral umreti zaradi bolezni?	982
---	-----

EKOLOGIJA

EKOLOGIJA IN VREDNOTE (sporočila posveta)	997
BOGOMIR KOVAČ: Ekosocializem – nov družbenorazvojni koncept	1002
JOŽE MAČEK: Bioakumulacija, reaktivnost in sinergizem – osnovni procesi v biosferi	1008
RENZO MORO: Javnost in neodvisnost nadzornega organa	1013
ANDREJ KIRN: Tehnološki in ekološki nazor	1015
ANDREJ ULE: Narava in ljudje kot »soigralci« v igri življenja	1019
IVAN CIFRIČ: Mir z naravo kot temelj družbenega razvoja	1023
DUŠAN PLUT: Kako naprej – zeleni (entropijsko-humanoeколоški) pogled	1030
LEO ŠEŠERKO: Ekosocializem in demokracija	1038

POGLEDI, KOMENTARJI

VLADIMIR KAVČIČ: Motna zgodovinska zavest	1043
MOJCA DRČAR-MURKO: Fenomen Lombardske lige	1046
ZORICA BUKINAC: Mehanizmi partijskega nadzora nad vojaško strukturo v Sovjetski zvezi	1050

POLITIČNI PLURALIZEM

MILAN MATIČ: Država in sodobne družbene reforme	1058
ARSEN BAČIČ: Problemi federalizma v programih političnih strank v SR Hrvatski	1064

SPREMEMBE V VZHODNI EVROPI

ANTON RUPNIK: Sovjetska federacija med Kremljem in »okrajnami«	1071
DARIJAN KOŠIR: Pomlad volitev v Vzhodni Evropi	1081

IZ DRUŽBOSLOVNIH RAZISKAV

ZDRAVKO MLINAR: Globalizacija, raznovrstnost in homogenizacija v prostoru	1087
MIJAT DAMJANOVIČ: Organizacijske spremembe in organizacijski razvoj	1098
MILENA BEVC: Izobraževanje in regionalni razvoj	1108
MARTINA TRBANC: Kanali zaposlovanja	1116
IGOR LUKŠIČ: Recepcija pojma politične kulture v Jugoslaviji	1129

ŠTUDENTJE PREUČUJEJO	
PETER JANČIČ: Kodeksi novinarske etike	1138
NAŠ PREVOD	
JÜRGEN MAIER: Zelene stranke v Zahodni Nemčiji	1145
STROKOVNA IN ZNANSTVENA SREČANJA	
MILAN ZVER: O koreninah boljševisma	1155
ALEKSANDRA KANJUO: Delavci v upravljanju in razvoju: indijske in jugoslovanske izkušnje	1157
PRIKAZI, RECENZIJE	
GUSTAVE LE BON: Psihologija množic (Mirko Štifanić)	1159
LATINKA PEROVIĆ: Planirana revolucija (Milan Zver)	1161
PAVEL STRANJ: La comunita sommersa (Miran Komac)	1162
LILLY J. R., FRANCIS T. C., BALL R. A.: Kriminološke teorije (Alenka Žnidaršič-Kranjc)	1164
IZ DOMAČIH REVIJ	1168
BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV	1169
AVTORSKI SINOPSIS	1172

TEORIJA IN PRAKSA

revija za družbena vprašanja

letnik XXVII, št. 8-9, str. 921-1176

Ljubljana, avgust-september 1990

Mednarodne razsežnosti preureditve Jugoslavije

Spričo izida aprilskih volitev v Sloveniji in na Hrvaškem, to je zmage tistih političnih sil, ki so v svoje volilne programe kot projekt bodoče preureditve Jugoslavije zapisale konfederacijo, se je s tem ta zamisel za nekaj korakov približala realizaciji. Ne mislimo da bo pot k njej enostavna in nedramatična glede na to, da v Srbiji, pa tudi na drugih območjih vzhodnega dela države to zamisel odklanjajo, ponekod tudi tako, da ji kot neizogibno alternativo izbirajo izstop iz federacije, to je odcepitev in ustanovitev samostojne države z drugačnimi notranjimi mejami, kot so bile zamišljene z avnojsko Jugoslavijo. Dopustno je domnevati, da je nekaterim od teh glasov mogoče verjeti s predpostavko, da tisti, ki jih izražajo, lahkotno zanemarjajo nekatere od danes vse bolj razvidnih realnosti, ki se v primeru »osamosvojen«¹ Srbije izražajo v tem, da žarišče napetosti, kot je Kosovo, ne bo ugasnilo, nasprotno, da se more razplamteti v neobvladljiv konflikt, kateremu bi se mu moglo pridružiti tudi območje Vojvodine.¹

Toda možno je operirati tudi z drugo predpostavko, namreč, da se je že pričelo s postopno graditvijo čimbolj čvrstih pogajalskih stališč za takšno sprejetje konfederativne opcije, ki bi kompromise povezovalo z določenimi koncesijami v prid ene in druge strani – merimo predvsem na Srbijo in Hrvaško – tako ko bo šlo za razpravo o notranjih mejah konfederacije ali pa za »definicijo«² skupnih interesov v konfederativni pogodbi. Nekaj streliva v tej smeri je že v rabi: v Srbiji pravijo, da terja opredelitev za konfederacijo spremembo notranjih meja Jugoslavije, čemur je sledil odgovor Tujmana. Nadalje: ena od posledic zmage HDZ-ja se pojavlja v vse večji vznemirjenosti srbske populacije na Hrvaškem, ki je spodbudila sicer že poprej izraženo težnjo po ustanovitvi avtonomne pokrajine s pretežno srbskim prebivalstvom. Opozorila, ki večji del prihajajo iz vzhodnega dela države, vedo povedati, da zahodne države neprijazno sprejemajo možnost fragmentacije Jugoslavije, tudi morejo soditi v strukturo nekakšnega zapornega ognja, ki ga je mogoče tolmačiti v prej nakazanem smislu.² Da pa se pojavljajo takšni glasovi, v končni posledici bržkone pomeni, da bodo razgovori in pogajanja o novi ustavi in o konfederativnem projektu dolgotrajna, pa tudi obremenjena z negotovostjo izida političnih procesov na Hrvaškem in v Srbiji, kjer obstajata dve možnosti: to je, da se

* Dr. Vlado Benko je redni profesor Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani.

¹ Ena od značilnih posledic Tujmanove zmage na Hrvaškem je bila razvidna tako rekoč neposredno iz obnašanja delegatov albanske narodnosti v zvezni skupščini ob priliki razprave o Jovičevem ekspoziju (21. V. 1990). Tedaj so ne samo z neobičajno ostrino kritizirali dejavnost srbskih organov na Kosovem, marveč tudi segli dlje v zgodovino vključevanja tega področja v Jugoslavijo po koncu druge svetovne vojne.

² Semkaj sodijo napovedi o tem, da bi morala odcepljena Slovenija poravnati škodo, ki jo je utrpela Srbija zaradi izkoriščanja s strani Slovenije, rožljanje z usodo deviznih rezerv federacije v primeru odcepitev itd.

bo politična dialektika izkristalizirala v prevladovanje »umirjenega nacionalizma«³ na Hrvaškem in močnejšo artikulacijo demokratičnih tokov v Srbiji, ali pa, da radikalni nacionalizem, ki sta mu v Srbiji sinonima M. Jović in Vuk Drašković, na Hrvaškem pa Šime Djodan, uspešnosti pogajanj ne bo zagotovil. Jasno je, da bodo na potek in izid tega procesa močno vplivale pojavljajoče se tendence po uveljavljanju demokracije drugod v jugovzhodnem delu države. Kar zadeva Slovenijo, so njena stališča že toliko jasna, da jih je moč oblikovati v konkreten predlog oziroma program.⁴ Kdaj in kako se bodo s svojimi izhodišči pojavile druge republike, je zaenkrat še negotovo, očitno pa je, da bo od začetkov razprav in pogajanj pa do njihovega zaključka preteklo veliko časa, ki ga bo veljalo izkoristiti za operativno pripravo vodenja politike v okvirjih, ki jih bo začrtala konfederativna formula. Med naloge te vrste je šteti tudi vprašanje forme in vsebine bodoče zunanje politike konfederacije oziroma zunanje politike držav-članic, ki bodo podpisale konfederativno pogodbo.

V tem zapisu se bomo izognili obširnejšemu razpravljanju o stvareh, ki zadevajo konfederacijo kot posebno obliko t. i. strukturnih odnosov, zgodovinskih pogojev in primerov njihovega nastajanja in nastanka, vlogi torej, ki jo je imela oz. jo ima v procesih političnega in ekonomskega povezovanja posamičnih političnih entitet, pa njenem mestu danes, še posebej, ko je govor o očitnih trendih integracije na območju mednarodnih odnosov. Naš interes je prvenstveno posvečen vprašanju, kaj bi se moglo ali celo moralo spremeniti v odnosu konfederativno preurejene Jugoslavije do mednarodnega okolja ob dejstvu, da bi v spreminjanje tega odnosa odločujoče posegle države-članice konfederacije kot subjekti mednarodnega prava na temelju lastnih interesov in usklajevanja le-teh na ravni konfederacije. Naša pozornost bo še posebej posvečena nakazovanju nekaterih izhodišč za strategijo in taktiko zunanje politike republike Slovenije.

I

Da bi mogli vstopiti v prej opredeljeni predmet zapisa *in media res*, povzema mo po J. Andrassyju tiste, za ta zapis po našem mnenju bistvene opredelitelje konfederacije, po katerih je le-ta na mednarodni pogodbi zasnovana zveza več držav v svrhu, da le-te skupno uresničujejo določene cilje. Konfederacija ni ena država. Ne obstaja državno območje niti ne obstajajo državljani konfederacije, marveč le območja posameznih držav in njihovih državljanov. Obstajajo skupni organi, vendar pa ti po pravilu nimajo izvršne oblasti v posameznih državah, še posebej nimajo direktne oblasti nad posamezniki. Posamezne države-članice konfederacije zadržijo suverenost in so še naprej subjekti mednarodnega prava. Za posle, ki so prenešeni na konfederacijo, nastopa tudi le-ta kot subjekt mednarodnega prava, pa more imeti kot taka pravico poslanstva in pravico sklepanja mednarodnih pogodb. Članice konfederacije morejo vstopati v medsebojne pogodbene in druge odnose.⁵

³ Več o tem Nikola Visković v Danas z dne 5. VI. 1990 (Aktualni intervju).

⁴ Najavil ga je predsednik izvršnega sveta Slovenije 14. VI. 1990.

⁵ J. Andrassy, *Medunarodno pravo*, Školska knjiga, Zagreb 1984, VIII. izdaja, str. 93.

S. Avramov je v delu »Medunarodno pravo« III. izdaja, Savremena administracija, Beograd 1973, str. 84–85 o konfederaciji med drugim zapisala, da konfederativna pogodba določa cilje in načine uresničevanja ciljev, za katere se odločajo države-članice, da konfederacija ni nova država niti državna organizacija, ker nima svojih zakonodajnih, upravnih in sodnih organov, da morejo države-članice konfederacije imeti različne družbenoekonomske sisteme, kot tudi da konkretne zgodovinske in druge okolnosti določajo obseg pristojnosti, o katerih more razpravljati skupščina konfederacije.

Za smotrnost naše razprave velja opozoriti na naslednje:

1. Realizacija konfederativnega projekta, v kateri sodelujejo vse v dosedaj veljavni Ustavi SFRJ Jugoslavije opredeljene republike – s tem seveda tudi Slovenija – predpostavlja njihovo predhodno konstituiranje kot subjektov mednarodnega prava;

2. Kot subjekti mednarodnega prava sklenejo mednarodno pogodbo o konstituiranju konfederacije;

3. Konfederativna pogodba vsebuje določitev ciljev, ki naj jih skupno uresničujejo države-članice konfederacije. Kot velja to za mednarodne pogodbe, s katerimi nastanejo mednarodne vladne organizacije, mora tako tudi mednarodna pogodba, s katero je konstituirana konfederacija, vsebovati določila o področjih konvergentnosti potreb in interesov njenih članic, kajti le-ta tvorijo socialno in pravno bazo konfederacije. Spričo tega, da vstopajo vanjo prostovoljno, je razumljivo, da je temu podvržen tudi proces odločanja, v katerem dominira načelo konsenza. Uresničevanje sprejetih odločitev pripada organom držav-članic, razprave o tem pa potekajo v skupnem organu – skupščini konfederacije.

Gotovo je, da bi uresničitev zgoraj navedenih točk predstavljala globok, celo usoden poseg v življenje nacij, ki prebivajo na območju današnje Jugoslavije in da bi ta poseg začrtal poti za njihovo bodočnost za desetletja naprej. Hkrati pa je očitno, da bo mednarodno okolje, ožje in širše, z veliko pozornostjo spremljalo procese, usmerjene k oblikovanju konfederativnega projekta; še več, pojavljajo se in pojavili se bodo različni specifični interesi, ki bodo odločujoče vplivali na odnos mednarodnega okolja do realizacije tega projekta, zlasti glede na vsebino konfederativne pogodbe. S tem ne zanemarjamo možnega odziva posameznih subjektov iz tega okolja na konstituiranje dosedanjih federalnih enot v subjekte mednarodnega prava; poudarjamo pa, da je za to okolje bistvenega pomena odgovor na vprašanje, na katerih območjih (še) obstajajo faktorji kohezije med nacijami Jugoslavije, kako se ti izražajo, ko gre za obrambo in vodenje zunanje politike, kako so opredeljeni dolgoročni gospodarski interesi držav-članic konfederacije – ali v smislu »gospodarske svobode in integralnega trga« ali ne, itd. Spričo procesov gospodarske in politične integracije v zahodni Evropi in nakazovanja takšnih trendov v smer Podonavja in jugovzhodne Evrope bo prav vprašanju definiranja skupnih interesov na območju gospodarstva posvečena konstantna pozornost mednarodnega okolja. Če bodo namreč *skupne potrebe in skupni cilji* na območju gospodarstva zastavljeni v zgoraj navedenem smislu, bo proces njihovega uresničevanja spodbujal *razrešitev konvergentnosti interesov*, kar je značilno za vrsto mednarodnih vladnih organizacij na gospodarskem področju. To pa bo po drugi strani povratno vplivalo na definicijo skupnih interesov na območju zunanje politike, posredno pa tudi na področju obrambe.

S tem, da smo opozorili na pričakovane reakcije mednarodnega okolja na preurejanje Jugoslavije, smo razpravo prenesli na *determinante eksogenega značaja*, ki v interakciji z determinantami endogenega značaja ustvarjajo in določajo pogoje za vodenje zunanje politike. Vsakršni notranji problem ima svojo mednarodno, širšo ali ožjo dimenzijo,⁶ in v obdobju globalne medsebojne odvisnosti, v katerem živimo, je razvidnost neposrednega ali pa posrednega vplivanja zunanjih dejavnikov neizogibna spremljevalka sleherne notranje politične in ekonomske analize. Zato je potrebno, da vsaj na ravni nekaj hipotez predvidimo odnos mednarodnega okolja do zamišljene preureditve Jugoslavije in njenih posledic

⁶ Ivo D. Duchacek, *Dyadic Federations and Confederations*, Publius Vol. 18, Number 2, Spring 1988, str. 24.

s tem, da bi kot izhodišče zanje postavili ugotovitev, da sodi ta država v kategorijo majhnih oz. srednje velikih (mediumsize) držav in da bo kot taka ostala tudi po končani preureditvi, s tem, da bo na večjo ali manjšo težo tega statusa vplivala širina ali ožina definicije skupnih potreb in interesov konfederacije.

Tema o vlogi in pomenu majhnih in srednjih držav v mednarodni skupnosti, ciljev, ki si jih postavljajo, sposobnosti, s katerimi razpolagajo, da bi te cilje uresničevale, ter sredstev, ki jih za to uporabljajo, je pomembna v disciplini mednarodnih odnosov. Očitno je, da ta tema oziroma to vprašanje ne bi moglo imeti večje teže, v kolikor bi vlogo in pomen, cilje in sredstva majhnih in srednjih držav obravnavali glede na karakteristike kvantitativnega značaja – po H. Morgenthau npr. po velikosti teritorija, številu prebivalstva, stopnji ekonomskega razvoja, obsegu vojaškega kompleksa itd., ki jih je mogoče izmeriti. Na teh kazalcih tudi temeljita klasična klasifikacija in hierarhizacija držav v mednarodni skupnosti. V tem primeru bi bila naloga razmeroma enostavna, saj bi se omejila na analizo tistih specifičnosti v obnašanju majhnih in srednjih držav, ki izhajajo iz njim nadrejenih splošnih principov, katerih baza je v naraščajoči in temeljni asimetriji materialnih virov, ki so na voljo velikim silam po eni in majhnim ter srednjim državam po drugi strani. Tako bi torej ugotavljali, da se majhne in srednje države gibljejo v gravitacijskem območju velikih sil; da se njihova vloga in pomen, cilji in sredstva določajo glede na interese velikih sil, razmerij med njimi, lokacijo, kakršno posedujejo, bližino ali oddaljenost od nevtralizacijskih točk v svetovni politiki, stopnjo angažiranosti do temeljnih vprašanj regionalnega ali lokalnega značaja, ki so pomembna za velike sile. V kolikor pa majhne in srednje države ostajajo zunaj gravitacijskih območij velikih sil in zavoljo tega ohranjajo določeno stopnjo svobode akcije in manevra, pa bi bilo razloge za to iskati ne v moči, ki jo imajo na voljo, marveč v izoliranosti ali oddaljenosti od središč svetovne politike, interesu, ki ga imajo velike sile za njihovo nevtralizacijo, sodelovanju v t. i. buffer conah in »cordon sanitaire« strukturah itn. V prvem kot v drugem primeru pa imamo opraviti z istim pristopom, to je, položaj in vloga majhnih in srednjih držav se ocenjuje samo iz perspektive velikih sil, oziroma, odnose v mednarodni skupnosti obravnavajo izključno na temelju teorije moči in sile.

Razvoj mednarodnih odnosov po drugi svetovni vojni pa dokazuje – vsaj kar zadeva večje število majhnih in srednjih držav – da se njihov položaj spreminja. Mogoče je namreč ugotoviti naraščajočo vlogo te skupine držav hkrati s spreminjajočimi se njihovimi cilji. Paradigma zanjo so po našem mnenju neuvrščene države, ki so si postavile, v primerjavi z njihovimi »vrstnicami« v predhodnih mednarodnih sistemih, drugačne cilje in ki uporabljajo ali pa so uporabljale drugačna sredstva za njihovo uresničevanje. Če je za majhne in srednje države v principu značilno, da sodi v sklop njihovih ciljev zagotavljati si varnost, to je nedotakljivost njihovega teritorija, suverenost in je v tem pogledu njihova preokupacija namenjena ožjim lokalnim in regionalnim strukturam, pa je bilo za neuvrščene države v »zlatem obdobju« njihovega delovanja značilno, da so poskušale varnostni preokupaciji pridružiti še svoj interes za dogajanja v »ekstraregionalnih« okvirjih. Ali nekoliko drugače povedano: menile so, da morejo v dejavnostih širšega mednarodnega pomena in z namenom vplivanja na mednarodni sistem tudi »sublimirati« svoj varnostni interes, ne da bi pri tem bistveno spreminjale karakteristike kvantitativnega značaja, ki jih razlikuje od kategorije velikih sil.

Ko iščemo odgovor na vprašanje, čemu je pripisati to spremembo, ga najdemo v značilnostih sodobnega mednarodnega sistema, ki so vlogo majhnih in srednjih držav povečevale vse od mehčanja blokvske politike konfrontacije do njegovega

prehajanja v sistem omejene koeksistence. Tedaj so zlasti države, ki so se opredelile za politiko neuvrščenosti, pričele delovati *skupinsko*, v smislu skupinske identifikacije ciljev, kar je bilo dejansko brez presedana s poprejšnjimi mednarodnimi sistemi. Spričo tega, da razvoj mednarodnih odnosov v tem obdobju označuje povečanje števila in pomena mednarodnih vladnih organizacij univerzalnega in regionalnega značaja, kar označujejo kot pomemben trend k demokratizaciji mednarodnih odnosov, in da se skupinska dejavnost neuvrščenih držav manifestira zlasti v njihovih okvirjih, se je s tem še dodatno povečala možnost majhnih in srednjih držav, da povzdignejo svoj status v mednarodni skupnosti.

Primer Jugoslavije kot neuvrščene države oziroma ene od voditeljic neuvrščene gibanja, je v zvezi s tematiko položaja in vloge majhnih in srednjih držav, zgovoren. Vrsto let je vodila zunanjo politiko, ki ni bila v skladu z možnostmi, kakršne izhajajo iz t. i. kvantitativnih kriterijev. Če je za klasične države iz te kategorije značilno, da so le-te poskušale vplivati na procese in dogajanja le v svoji neposredni okolici ali pa regionu, je Jugoslavija tvegala posege v zunajregionalna območja. Takšne možnosti so ji bile dane, po eni strani iz njenega mesta v neuvrščene gibanju iz njegove, kot smo rekli, »zlate dobe«, po drugi strani pa iz njene lokacije, to je geopolitičnega in geostrateškega položaja, ki sta ga v dotedanjem sistemu konfrontacije upoštevali tako ena kot druga velika sila. Da je ta položaj pričel upadati, z njim pa tudi možnosti, da bi rezultati take politike ustvarjali dodatna sredstva za razvoj, je več vzrokov. Na prvem mestu navajamo razkroj politike neuvrščenosti, ki za velike sile že od Kissingerjeve dobe naprej ni bila deležna večje pozornosti; na drugem mestu pa notranja dezintegracija države, ki je iz instrumentarija kalkulacij in opcij, ki je na voljo velikim silam, slejkoprej iztisnila tisti politični dezideratum, ki mu pravimo prediktabilnost. Poskus nakazati pot k globlji analizi položaja držav iz obravnavane kategorije, nam na primeru Jugoslavije pove, da ta položaj ni »mirujoč« oziroma nespremenljiv in da je v raziskovanju vzrokov za fluktuacije potrebno pritegniti vprašanje, kateri viri oz. katere prednosti za njihov položaj v mednarodni skupnosti so bistvene in trajnejše in kateri viri oziroma prednosti so efemerni in pogojni. Če odštejemo težo kvantitativnih kazalcev, ki dajejo Jugoslaviji status srednje države in če jim pridenemo še nekatere dejavnike, ki so »neizmerljivi«, kot to velja za stopnjo nacionalne kohezivnosti, sposobnost diplomacije ali pa privlačnost »ideoloških paradig«, ki jih je Jugoslavija vnašala v mednarodni prostor, nam kot trajnejši vir in bistvena prednost za njeno zunajo politiko ostaja lokacija. Tako se je Jugoslavija že nekaj let nazaj znašla v družini »klasičnih« srednjih držav, do katerih se je, nekoliko ironično povedano, pred tem obnašala vzvišeno.

S takšno dediščino bi potemtakem vstopila preurejena konfederativna Jugoslavija v mednarodne odnose prihodnjega obdobja?

Kot pripomoček za iskanje odgovora na gornje vprašanje bomo poskušali opredeliti značilnosti procesov v sodobnem mednarodnem sistemu, tako kot smo to storili v predhodnih delih te razprave. Vidimo jih v postopnem zamiranju konfrontacije, razvidnem zlasti v razvijajočem se dialogu med ZDA in Sovjetsko zvezo, ki ga, vsaj doslej, ZDA vodijo, ne da bi se na vidnejši način hotele okoristiti z razpadom realsocialističnega sistema na vzhodu Evrope ter njegovih mednarodnih političnih in vojaških institucij. Nadalje, zlasti na zahodu Evrope poteka integracija po logiki »spill-over« procesa, to je prehajanja iz nižjih v višje stopnje z močnimi vplivi gospodarskih tokov na politične strukture. Vidimo jih nadalje v vzponu regionalizma »kot zakonitega procesa razvoja sodobne mednarodne

skupnosti⁷ in čezmejnih regionalnih povezav, v katere vstopajo oziroma jih vzpostavljajo države, kar je sicer manifestacija potrebe po funkcionalnem urejanju zadev v prid družbene učinkovitosti, vendar pa, po svojih efektih, posega tudi v prostor mednarodnega miru in varnosti. Spričo različnih pogojev, ki območje vzhodne Evrope in pa evropskega jugovzhoda razlikujejo od zahodnega dela kontinenta, ni pričakovati, da bi integracijske tendence z enako močjo, kot to velja za evropski Zahod, v doglednem času segle tudi na ta območja; kazno pa je, da se potrebe funkcionalnosti in družbene učinkovitosti kot »preddverja« integracijskih procesov pojavljajo tudi na njih, npr. v t. i. pentagonalni strukturi. Razlogov, ki govorijo v prid trajnejšim značilnostim teh procesov je po našem mišljenju več kot pa nevarnosti, da bi mednarodni sistem znova zašel v obdobje konfrontacije; zaenkrat ostaja neznanka o izidu procesov fragmentacije v Sovjetski zvezi – kar pomeni, da bi se mednarodni sistem s takšnimi značilnostmi, kot smo jih navedli, približal značilnostim pluralističnih notranjih sistemov. Prav tak sistem pa bi predstavljal relativno varno zavetje majhnim in srednjim državam.

Glede na procese, kakršni potekajo v Sloveniji in na Hrvaškem, izjave, ki jih dajejo prvaki zmagovitih političnih strank o bodočem mestu njihovih republik v mednarodnih odnosih, pa prizadevanja Srbije, da bi se v njih uveljavljala tudi s svojo lastno iniciativo, bi bilo tvegano napovedati, kakšen bi mogel biti konsenz bodočih suverenih članic konfederacije glede vodenja zunanje politike in usklajevanja skupnih interesov. Širina ali pa ozkost definicije skupne zunanje politike bo vsekakor tudi test za verifikacijo proklamiranih izhodišč, s katerimi nekatere od njih že sedaj pristopajo do preureditve Jugoslavije, to je, ali jim je izbor za konfederacijo neka trajnejša rešitev, skladna z njihovimi dolgoročnimi interesi, ali pa bi bila le faza v procesu odcepitve. Za ožje lokalno pa tudi za širše regionalno in drugo mednarodno okolje Jugoslavije to vprašanje ne more biti irelevantno. Zanj bi, tako domnevamo, konsenz o vodenju takšne zunanje politike, ki bi bila kongruentna z uresničevanjem »svobode interesnega gibanja v jugoslovanskem, evropskem in svetovnem gospodarskem prostoru«,⁸ predstavljal sprejemljivo možnost za vključevanje Jugoslavije v procese evropskega združevanja oziroma povezovanja – za razliko z možnostmi takšne preureditve Jugoslavije, ki bi v bistvu pomenila fragmentacijo balkanskega prostora z vsemi političnimi in ekonomskimi posledicami. Medtem ko bi bila v zadnjem primeru prediktabilnost za obnašanje konfederativne Jugoslavije in njenih držav-članic nizka, pa bi bila v prvem primeru vsekakor ustrenejša za potrebe dolgoročno zasnovane strategije ekonomskega in političnega povezovanja in združevanja Evrope; nasprotno, z integracijskimi procesi na kontinentu, ki ne samo v napovedih, marveč tudi v realnostih vse bolj posegajo v Podonavje in na jugovzhodni del Evrope, se njegova teža povečuje, četudi je sicer po drugi strani deležen manjše pozornosti s strani velikih sil, kot je to veljalo v obdobju konfrontacije. Nekakšen »boljši sejem« zunanjih politik bodočih članic konfederacije, ki bi vsaka zase iskale svoj prostor v mednarodni skupnosti, največkrat v konkurenci z drugimi članicami, bi zmanjševal stopnjo sprejemljive prediktabilnosti in kompliciral politično kalkulacijo kot ene od neizogibnih prvin multipolarnega mednarodnega sistema. Skratka, če z obstoječimi tokovi v mednarodnih odnosih razumemo stopnjevano prehajanje iz obdobja konfrontacije v obdobje kooperacije in integracije, zanj pa je, predvsem s strani intere-

⁷ Več o tem v doktorski disertaciji B. Bučarja, *Mednarodni regionalizem – mednarodno večstransko sodelovanje evropskih regij*, FSPN nov. 1989.

⁸ D. Buvač, *Daj nam danes naš vsakdanji kruh*, Delo, 6. VI. 1990, str. 9.

sov velikega internacionalnega kapitala potrebna stabilnost,⁹ bi uresničevanju te stabilnosti na balkansko-podonavskem prostoru ustrezala tista opcija za majhne in srednje države – in v to kategorijo sodi, kot smo to poudarjali, tudi sedanja Jugoslavija – ki bi reducirala možnosti za posege vanj bodisi s stališča iskanja privilegiranega položaja oziroma privilegiranih interesov kake zunanje sile, bodisi njihovega osporavanja. Kot strateške opcije majhnih in srednjih držav ponavadi omenjajo t. i. multilateralna zavezništva mešanega značaja, v katerih je udeležena kaka od supersil; bilateralna zavezništva med eno od velikih sil, pa posameznimi majhnimi ali srednjimi državami; multilateralna zavezništva med majhnimi in srednjimi državami; izbor neuvrščenosti in končno nevtralnost. Čeprav je možna, morda tudi potrebna diskusija o sprejemljivosti zgoraj navedenih formalnih in eksplicitnih zavezniških aranžmanov z vojaško-politično vsebino med bodočo konfederativno Jugoslavijo in drugimi subjekti v mednarodnem okolju, menimo, da govorijo številni argumenti v prid izbora nevtralnosti, za kar bi obstajale tudi največje možnosti, da bi se dosegel konsenz med državami-članicami konfederacije.

II

Ko se odloča o ciljih kake zunanje politike, ocenjuje sposobnost njihovega uresničevanja in v zvezi s tem razpravlja o sredstvih, ki so ali pa bi mogla biti na voljo zanje, se s tem praktično vstopa v prostor strategije kot dolgoročno zasnovanega programa obnašanja kake države v mednarodni skupnosti. Obstajajo različne možnosti spoznavati iz ciljev izvedeno strategijo: v ustavah nekaterih držav je le-ta zapisana v njihovih deklarativnih odstavkih, ki so namenjeni zunanjim odnosom; nadalje jo lahko razberemo ob pomoči občasnih deklaracij voditeljev držav, parlamentov, vlad itd., posamezni elementi strategije pa se pojavljajo – zlasti ko gre za velike sile – v t. i. doktrinah. Toda slejkoprej je strategija razvidna iz konkretnega obnašanja neke države in prav analiza obnašanja more povedati, če obstaja razmak med deklarativno opredeljenimi cilji in načini njihovega uresničevanja – najčešče zavoljo tega, ker se v razmerju med cilji in sposobnostmi njihovega uresničevanja precenjuje sposobnosti (in možnosti) ali pa jih tudi podcenjuje, skratka, strategija se v stiku z realnostmi mednarodnega življenja izkaže kot zgrešena. Čeprav bi načeloma moglo veljati, da zunanjepolitični strateški programi tako rekoč vseh držav bodisi eksplicitno bodisi implicitno vsebujejo določitev prioritete v strategiji in navajajo »standarde«, ki bi jih veljalo uporabljati za izbor med različnimi alternativami, pa menimo, da prav države iz kategorije majhnih in srednjih držav insistirajo na določitvi prioritete, medtem ko se velike sile (supersile) rade zatekajo k poudarjenemu zavzemanju za univerzalne vrednote, kar jim, dejansko ali navidezno, razširja prostor zunanjepolitičnega delovanja. Prav ko gre za določitev prioritete pa je potrebno preračunavanje razmerja med cilji in sredstvi, v to preračunavanje pa seveda sodi znanstveno strog razbor o realnostih v mednarodnem okolju in realnostih, razvidnih iz t. i. endogenih determinant.

Ko načenjamo vprašanje koncipiranja zunanje politike Slovenije, obstajajo, po našem mnenju, razlike o tem, ko gre po eni strani za konstituiranje te države kot suverenega subjekta mednarodnega prava, *vendar v okvirih konfederacije*, po drugi strani pa republike Slovenije *zunaj nje*. V prvem kot v drugem primeru bi morali

⁹ Tako je K. Polanyi v študiji »Hundertjährige Frieden« (Internationale Beziehungen, Herausgegeben von E. Krippendorff, Koeln 1973, str. 38–56) obdobje od 1814. leta do izteka stoletja razumel kot obdobje stabilnega miru, ki je bil v interesu razvijajočega se evropskega kapitala.

biti cilji njene zunanje politike *identični*, to je, da naj rabi, na splošno rečeno, interesom in potrebam slovenske nacije in drugih, ki prebivajo na teritoriju Slovenije, konkretnije povedano pa zagotoviti njene teritorialne nedotakljivosti, suverenosti, enakopravnosti, ustvarjanju in »razširjeni« reprodukciji pogojev za razvoj, ob hkratnem insistiranju na samostojnem urejanju zanjo bistvenih zadev *kot prerogativu avtonomne politične identitete*. Če gre tu za identičnost ciljev *v dveh situacijah*, pa se pojavljajo – kar je na dlani – razlike tedaj, ko je govor o sposobnosti uresničevanja teh ciljev, pa seveda tudi razpoložljivosti sredstev, ki naj bi jim rabili. Suverena republika Slovenija, vendar v okvirjih konfederacije, more na podlagi definicije konsenzualno opredeljenih skupnih potreb in interesov, pa seveda tudi skupnega uvida o sredstvih, ki so na voljo, računati na kvantitativno večjo in kvalitativno višjo sposobnost uresničevanja ciljev, pa seveda tudi na širši izbor sredstev, kot republika Slovenija zunaj konfederacije. Ne zanemarjamo možnega očitka temu stališču, češ da vsaj stvari, kakršne se dogajajo v zadnjih letih, dokazujejo prav nasprotno, sicer ne bi tako rekoč vsi v Jugoslaviji zagotavljali, da bi se jim godilo bolje, če bi jo zapustili. Ob tem pa ostaja vprašanje, kakšni razlogi jih sicer navajajo na to, da se zavzemajo za konfederacijo, če ne percepcija o večjih možnostih uresničevanja skupnih potreb in interesov skupaj z njo kot pa brez nje?

Zavoljo nejasnosti v zvezi s konkretizacijo skupnih potreb in interesov v konfederativni pogodbi kot pogoju za konstituiranje konfederacije – ne v Sloveniji ne na Hrvaškem in ne drugod o tem kaj določnejšega še niso povedali – ne moremo razpravljati o tem, koliko bi ali bo širina ali ožina definicije teh potreb in interesov ustvarjala večje možnosti za uresničevanje nacionalnih programov držav-članic konfederacije, kot pa v primeru, da se dosedanje republike izselijo iz federacije. Za zadovoljivejši odgovor bi bile potrebne resne analize kot tehtnejše nadomestilo za občasne, pri nas v Sloveniji izražene izjave, ki ob alternativni izstopa povedo, »da bomo vzdržali«. Takšna analiza pa bi morala upoštevati, po našem mnenju, zelo zahtevno vprašanje o tem, kakšno je ali bo *razmerje med endogenimi in eksogenimi determinantami v prvem in kakšno v drugem primeru*, to je, v primeru odločitve za konfederacijo ali pa odločitve za odcepitev. Natančneje povedano: če v endogene determinante, katerih teža odloča o zunanji politiki kake države in njenih ciljih, sodijo po H. Morgenthau obseg teritorija, število prebivalstva, stopnja ekonomskega razvoja, vojaške kapacitete, nacionalna morala, kvaliteta diplomacije itd., med eksogene determinante pa interesi subjektov iz ožjega in širšega mednarodnega okolja do kake države, kongruentnost prevladujočih ideoloških tokov v tem okolju z dominantno ideologijo v njej, bazični trendi in konstelacije v mednarodni skupnosti itn., *kakšno je tedaj razmerje med njimi*, ko gre za konfederacijo in kakšno je razmerje med njimi, ko gre za samostojno državo – v primeru Slovenije majhno državo? Ali bi bilo to razmerje s konfederacijo kot sprejeto odločitvijo relativno uravnoteženo, se pravi, kombinacija in agregacija zgoraj omenjenih elementov, ki bi jih dajale na voljo države-članice; bi ustvarjali pogoje za uspešnejše absorbiranje »spodbud in pritiskov«, ki bi prihajali iz mednarodnega okolja, kot pa bi se to dogajalo v primeru, ko se država Slovenija kot majhna država in z elementi, ki jih ima oz. jih bo imela na voljo, *sama sooča z njimi*? Bržkone je odgovor na to vprašanje na dlani, kazno pa je, da kot tak sproža nova vprašanja, med njimi predvsem tisto, ki zadeva kompenzacijo, kakršno naj išče majhna država spričo neuravnoteženosti razmerja med endogenimi in eksogenimi determinantami. Problema ne razrešujejo niti bistveni pripravki v strukturi endogenih determinant. To pa pomeni, dominantnost eksogenih determinant odpira možnost vplivanja od zunaj.

Na predhodnih straneh tega teksta smo navedli opcije, ki so na voljo majhnim in srednjim državam za to, da bi njihovi nacionalni interesi – nedotakljivost teritorija, suverenost, enakopravnost itd. – ostali bistveno neokrnjeni kljub že omenjeni neuravnoteženosti v razmerjih med determinantami. Če smo zapisali besedo »bistveno«, je bilo to storjeno zaradi tega, ker vstopanje majhnih in srednjih držav v zaveznitva, v katerih sodeluje kaka velika sila, odpira možnosti vplivanja od zunaj.

Dopustnost stopnje zunanjega vplivanja je odvisna – to potrjuje praksa mednarodnih odnosov po drugi svetovni vojni – od kongruentnosti ideologij zaveznških partnerjev, ki potrjuje, da zunanja politika ni namenjena samo uresničevanju t. i. nacionalnih interesov, marveč da je interpretacija teh interesov v funkciji ohranjanja določenega družbenoekonomskega sistema v kaki državi. Nimamo argumentov za to, da bi izključevali možnosti formalnega in eksplicitnega političnega sodelovanja in povezovanja Slovenije s kako državo ali pa skupino držav iz ožjega, pa tudi širšega mednarodnega okolja, čeprav je ob tem dopustno domnevati, da bi bila racionalizacija t. i. nacionalnih interesov skladna z interesi ohranjanja obstoječega političnega sistema. Toda ob tem bi se morali vprašati, kaj bi subjekte iz mednarodnega okolja navajalo na formalno politično povezovanje Slovenije z njimi? Glede na nizko stopnjo obrambne, ekonomske in tehnološke sposobnosti suverene Slovenije, ki je za agregacijo virov in sredstev najpomembnejša tedaj, ko gre za udeležbo v zaveznških strukturah, bi šlo v bistvu za pritajeno obliko garancijskega odnosa zunanje sile do suverene Slovenije, s posledicami večjih možnosti zunanjega vpletanja vanjo. Preostajata še neuvrščenost in nevtralnost kot opciji. Že ko gre za zunanjo politiko, za katero naj bi se opredelila konfederacija, je utemeljeno pričakovati, da neuvrščenost kot strateška opcija, za katero bi bil dosežen konsenz vseh držav-članic, ni verjetna oziroma da prihaja v poštev le kot nekaterim geografskopoličnim območjem v svetu – Aziji, Afriki, deloma Latinski Ameriki – prilagojena strategija aktivne nevtralnosti (politične nevtralnosti, nevtralizma). Razpored političnih sil, kakršen izhaja iz aprilskih volitev v Sloveniji, pa tej opciji vsekakor ni naklonjen; zato menimo, da je izbor nevtralnosti kot strategije zunanje politike samostojne Slovenije najprimernejši, ker navaja mednarodne subjekte na določena pravila obnašanja nasproti Sloveniji in nasproti drugim subjektom, ker Sloveniji omogoča, da vzpostavlja temu obnašanju skladno distanco do vseh subjektov, ker s tem razbremenuje geografsko politični prostor, ki ga zaseda, trenj in konfliktnih situacij – in ker končno s takšno strategijo postavlja zunanjo politiko v funkcijo razvoja.

Jasno je, da mora za izbor nevtralnosti obstajati določena stopnja interesa ožjega ali pa tudi širšega mednarodnega okolja. Ugotoviti ta interes je ena od nalog zunanjepolitične dejavnosti Slovenije v prehodnem obdobju od današnjih dni do takšnega ali drugačnega izida pogajanj o konstituiranju konfederacije. Obstoj ali pa izoblikovanje tega interesa pa bosta morala upoštevati dejstvo, da Slovenija nevtralnosti ne more in ne bi mogla braniti tako, kot razodevata primera nevtralne Švice in Švedske, ki status nevtralnosti vežeta na sposobnost njegove obrambe s primernimi vojaškimi kapacitetami. Ta ugotovitev pa odpira razpravo o povezavi nevtralnosti z *demilitarizacijo slovenskega prostora*.

Za graditev strategije zunanje politike Slovenije – s perspektivo vključevanja v konfederacijo ali izstopa iz federacije – bo, kot smo že dejali, odločujoče obdobje, ki nas ločuje od datuma, ko bo bodisi konstituirana konfederacija ali pa razpadla federacija. Pripravam za obe opciji, ki pa seveda tudi obe vključujeta pojav Slovenije kot mednarodnopravnega subjekta, bi morala biti namenjena dejavnost

njenih organov in nedržavnih skupin. Tudi v tej dejavnosti »prehodnega« obdobja velja identificirati cilje in znotraj njih prioritete, s tem pa tudi razmerja med cilji in sredstvi.

Na predhodnih straneh teksta smo navedli nekaj bistvenih in odločujočih ciljev zunanjepolitične dejavnosti držav, med katerimi, zlasti ko gre za majhne in srednje države, izstopa zagotovitev *varnosti*. Če ima ta cilj za to kategorijo – in znotraj nje zlasti za majhne države – tolikšno vrednost, je to zavoljo tega, ker je zanje vprašanje varnosti *hkrati vprašanje preživetja*, medtem ko posvečajo velike sile pozornost varnosti le v smislu obrambe svojega teritorija in teritorija klientelnih držav. V konceptu varnosti so v bistvu sublimirani temeljni principi sodobnih mednarodnih odnosov oziroma zapovedi za obnašanje držav v njih, ki so zlasti pomembne za majhne in srednje države; to so npr. spoštovanje suverenosti, enakopravnosti, nedotakljivosti teritorija, nevmešavanje v notranje zadeve itd. Še posebej se relevantnost teh principov oz. zapovedi izraža tedaj, ko gre za *nove države*. Če so države iz starejših generacij te kategorije – gre za večino majhnih in srednjih držav, ki so se pojavile v evropski mednarodni skupnosti v toku 19. stoletja – problem varnosti in preživetja reševale v obdobju blokovske konfrontacije z vključevanjem v vojaško-politične zveze, so bile novonastale države na azijskem in afriškem kontinentu soočene z dejstvom, da bi njihovo vključevanje pod dežnik blokovske strukture v bistvu pomenilo za njihovo varnost krnjenje komaj dosežene neodvisnosti. Zdravilo tej dilemi so našle v okviru gibanja neuvrščenosti in njegove dejavnosti, kajti na ta način so vsaj deloma uspevale utemeljevati svojo avtonomno politično identiteto. Za republiko Slovenijo se vprašanje varnosti oz. preživetja neizogibno povezuje z utemeljevanjem njene avtonomne politične identitete ali drugače povedano, *ta kategorija je v tesni korelaciji z varnostjo*. Kaj v primeru republike Slovenije razumemo z avtonomno politično identiteto?

Prav gotovo je, da bi to kategorijo mogli izraziti tudi z drugimi besedami, ne da bi krnili bistvo stvari, ki jo imamo v mislih. Na kratko in nekoliko poenostavljeno povedano: po svojih civilizacijskih, kulturnih, etničnih, zgodovinskih, ekonomskih, političnih in drugih značilnostih sta pojma Slovenija in Slovenci samostojni, specifični in nasproti drugim nacijam na balkansko-podonavskem prostoru razpoznavni in razločljivi entiteti. S svojo zgodovino v preteklih časih, z narodnoosvobodilnim bojem v toku druge svetovne vojne in z bojem za uveljavitev demokracije na naših tleh in v Jugoslaviji, imajo Slovenija in Slovenci neodtujljivo pravico živeti samostojno, hkrati ko morejo s svojimi materialnimi in nematerialnimi resursi in sposobnostmi prispevati h graditvi takšnega mednarodnega okolja, ki bo spodbujal razvoj, razširjal prostore za integracijo – ne da bi krnil pravice slehernega od subjektov v mednarodni skupnosti. Sistematična »promocija« avtonomne politične identitete Slovenije je stvar, s katero je pričeti že danes kot pripravo za čas, ko se bo Slovenija pojavila v mednarodni skupnosti, bodisi kot država-članica konfederacije bodisi kot samostojen subjekt zunaj nje oziroma brez nje.

Vprašanje varnosti republike Slovenije dobi posebno težo v primeru, da se bodo politični procesi v prihodnjih mesecih iztekli v odločitev, da se ta država osamosvoji, to je izstopi iz obstoječe federacije. Po svojih posledicah bi imela ta odločitev daljnosežne reperkusije, ker bi v bistvu pomenila razpad Jugoslavije glede na meje, kakršne so jo teritorialno označevale v času, ko je bila podpisnica Helsinške deklaracije. S tem bi se moglo odpreti vprašanje revizije teh meja spričo tega, da ta deklaracija zagotavlja njenim podpisnicam nedotakljivost. Za republiko Slovenijo je to pomembna ugotovitev. Obstaja namreč hipotetična nevarnost, da bi v primeru fragmentacije Jugoslavije katera od zunanjih sil načela vprašanje

njenih zahodnih meja. Bržkone imajo ustrezne službe v tej državi zanesljivejše podatke o tem, kakšne namere ima naš zahodni sosed za ta primer, da pa to vprašanje ni neresno, opozarja izjava, ki jo je dal nekdanji prvak HSS in tajnik dr. Mačka dr. Branko Pešelj, danes univerzitetni profesor v ZDA v intervjuju v Startu (3. II. 1990), ki se glasi: »Ne zakrivajmo si oči. Italija je, kolikor vem, že diskretno dala na znanje, da ne priznava mirovne pogodbe iz leta 1947 v primeru, da bo Jugoslavija razpadla.«¹⁰ Odveč je ugotoviti, da je ta pogodba Jugoslaviji prisodila Slovensko Primorje in Istro. Do akta preureditve Jugoslavije bodisi v obliki konfederacije bodisi izstopa iz nje bo to eno od najpomembnejših vprašanj varnosti republike Slovenije in kot tako tesno povezano z nalogami, namenjenimi afirmaciji njene avtonomne politične identitete.

Dasiravno za prej omenjeno »prehodno« obdobje za republiko Slovenijo ne prihajajo v poštev vsa sredstva, ki jih mednarodno pravo – posebej na območju diplomatskopolitičnih komunikacij – daje na voljo mednarodnopravnim političnim subjektom, pa manevrski prostor vendarle ni pretirano ozek. Najprej velja govoriti o možnostih, ki jih daje oziroma bi jih na podlagi prizadevanj odgovornih dejavnikov v Sloveniji, morala dati obstoječa diplomatsko-konzularna mreža Jugoslavije v svetu. Na dlani je, da more in mora imeti Slovenija posebne interese za »pokrivanje« vodilnih mest tako v diplomatskih kot konzularnih predstavništvi v njeni neposredni bližini (manjšine, ekonomska menjava, intenzivnost pretoka ljudi na mejah itd.). Na podlagi temeljito razčlenjenega programa naj bi stekla tudi razprava o »pokrivanju« drugih mest v tej mreži, ki bi morali upoštevati vso široko pahljačo profilov v diplomatsko-konzularni službi – od eminentno političnih preko ekonomskih, kulturnih in informacijskih tja do vojaških. Uresničevanje tega programa pa seveda terja tudi ureditev zastopanosti Slovencev v zunanjepolitični administraciji Jugoslavije po kriterijih deleža, ki ga ima Slovenija v prebivalstvu Jugoslavije, pa seveda tudi njenem gospodarstvu – s posebnim ozirom na izvoz. S sistematičnim usposabljanjem kadrov za uresničevanje omenjenega programa – vanj sodi, po našem mnenju ne samo ustrezno fakultetno izobraževanje v trikotu ekonomska in pravna fakulteta, pa fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo – marveč tudi organiziranje izobraževanja v projektno in tematsko zasnovanih tečajih, namenjenih zlasti za dejavnost v t. i. multilateralni diplomaciji.

Kadar govorimo o razlikah med t. i. klasično in sodobno diplomacijo, ponavadi navajamo multilateralno diplomacijo kot enega produktov razvoja sodobnih mednarodnih odnosov. Vsekakor so potrebe, ki so izhajale iz institucionalizacije kompleksa varnosti in ohranjanja miru v okviru OZN, dale spodbudo za razvoj multilateralne diplomacije, ki pa je v sorazmerno kratkem času posegla na nova območja, zlasti tista, kjer t. i. funkcionalni pristop ne ogroža obstoječega koncepta suverenosti. V praksi sodobnih mednarodnih odnosov se dandanes pojavlja vse večje obilje stalnih in občasnih (ad hoc) organiziranih mednarodnih konferenc, ki so namenjene obravnavanju, urejevanju in programiranju dejavnosti na ožjih segmentih družbenega, ekonomskega in drugega življenja, kot npr. izobraževanja, tehnološkega razvoja, panožnih industrijskih vej, kmetijstva itd., ki zahteva sodelovanje predvsem strokovnjakov iz takšnih območij, ki pa ne posedujejo statusa diplomatov oziroma funkcionarjev v zunanjepolitični administraciji. Možnosti, ki jih daje multilateralna diplomacija za potrebe zunanje politike Slovenije, so spričo sorazmerno intenzivnega vklapljanja njenih različnih struktur v mednarodno življenje nezanemarljive.

¹⁰ Citirano po Danas št. 424, 1990.

V praksi sodobnih mednarodnih odnosov se pojavlja fenomen t. i. globalne paradiplocracije, s katero je razumeti najnovejšo obliko »subnacionalne« participacije v mednarodni skupnosti. Njena naloga je vzdrževati formalne zveze med subnacionalnimi (federalnimi) skupnostmi in bližnjimi, pa tudi oddaljenimi mednarodnimi središči ekonomske in druge moči, kar se uresničuje tudi z vse bolj razširjajočo se prakso ustvarjanja stalnih subnacionalnih predstavništev. V tej zvezi ugotavlja I. D. Duchacek, »da so v sedemdesetih letih postala takšna predstavništva splošna praksa v federacijah Avstralije in Kanade, pa tudi ZDA. Medtem ko so v 1970. letu samo štiri države v sestavu ZDA vzdrževale stalne misije v inozemstvu, je 1987. že 29 držav v istem sestavu imelo 55 stalnih predstavništev v tujini, za Kanado pa navajajo, da je tedaj šest kanadskih provinc vzdrževalo 46 delegacij v 11 državah«. Nimamo na voljo podrobnejših podatkov o tem, kakšno dejavnost razvijajo ta predstavništva, vsekakor pa bi mogli ti, pa še drugi podatki o dejavnostih na subnacionalni ravni, kamor sodijo tiste, ki so nastale in se vse bolj razvijajo z vzponom regionalizacije držav in regionalizma v državah, prispevati bistvene elemente za graditev strategije Slovenije na tem območju. Tako naj praksa v delovanju subnacionalnih predstavništev odgovori na nekatera vprašanja, ki se že danes pojavljajo za zunanjo politiko Slovenije, kot so npr. problem neposrednega uradnega komuniciranja z organi druge države in pa mednarodnih vladnih organizacij, nadalje problem samostojnega nastopanja predstavnikov subnacionalnih skupnosti na mednarodnih medvladnih konferencah, avtonomnega funkcionalnega predstavljanja itd.¹¹ Tudi če je iz odgovorov na ta vprašanja razbrati, da v dejavnostih subnacionalnih skupnosti, zlasti tistih, ki se pojavljajo z vzponom regionalizma, še ni dosežena stopnja pravnega reguliranja njihovega predstavljanja, se kaže republikli Sloveniji take dejavnosti v čimvečjem obsegu oprijeti, pri čemer bi mogel biti najzanimivejši »adresat« Svet Evrope.

S tem pa smo tudi že nakazali eno od »akcijskih smeri« za zunanjo politiko Slovenije. Ni težko ugotoviti, da sprejema javno mnenje takšno usmeritev kot dominantno, kajti kot ugotavlja P. Klinar, opirajoč se na rezultate raziskave Slovensko javno mnenje 88–89, da »pri težnji o odprtosti Slovenije in njeni povezanosti najbolj izrazito prihajajo do izraza stališča do povezav z razvitimi zahodnoevropskimi družbami. Izraziteje so poudarjene tudi povezave s sosednjimi in z bližnjimi državami oziroma regijami (Alpe-Jadran), malo pa z vzhodnoevropskimi družbami in državami v razvoju. Odprtost Slovenije naj bi se torej usmerila proti ekonomsko-tehnološko ter civilizacijsko razvitejšim, pluralističnim družbam, ki so kulturno blizu Sloveniji. Slovencem imponira razvoj standarda, kvalitete življenja, civilizacijskih navad, urejenosti in učinkovitosti teh družb, pa tudi njihovi hitri koraki proti informacijskim, postindustrijskim stopnjam družbenega razvoja.«¹² Temu ni kaj dodati. To pa strategov načrtovanja zunanje politike Slovenije ne oprošča dolžnosti razmisleka o tem, kakšen naj bi bil na tej akcijski smeri delež njenih poglavitnih protagonistov, Italije, Francije, Nemčije, EGS, oziroma ali je smotrno operirati s prednostmi take narave, kot jih je za Hrvaško prisodil Tudjman bodoči združeni Nemčiji. Ne kaže prezreti opozoril, da bo velikanska koncentracija kapitala in tehnološkega napredka

¹¹ Več o tem v prispevku B. Bučarja za junijsko srečanje slovenskih politologov v Ankaranu »Predstavljanje regij v mednarodnih odnosih«.

¹² P. Klinar, Pogledi o narodu, nacionalni politiki in nacionalnih odnosih v: Slovenski utrip, Javno mnenje 88–89, str. 61 in 62.

v bodoči združeni Nemčiji omogočila neko novo verzijo »Drang nach Osten« z možnimi posledicami za naš slovenski prostor, ki jih zaenkrat lahko le slutimo.

Iz vsega, kar se zadnje čase dogaja v Jugoslaviji – sestanki državnega predsedstva s predsedstvi posameznih republik v zvezi z bodočo ureditvijo države, nastopi političnih prvakov itd. – je razvidno, da smo vstopili v obdobje, ko se odloča o usodi države. Ključno vprašanje zadeva možnosti za določitev skupnih ciljev in potreb republik (in avtonomnih pokrajin) v konfederativni pogodbi, njihova širina ali pa ožina, vse to v soočenju z drugo opcijo, o kateri smo obširneje razpravljali, ko gre za Slovenijo. Poudarjamo, da se odpira proces dogovarjanja, ki bo terjal uporabo Nyererrove maksime »talk under a tree, until you agree« (dogovarjaj se pod drevesom, dokler se ne dogovoriš), in to mnogo bolj, kot pa bi lahko rekli za smotrnost takšnih opozoril, katerih avtor je predsednik predsedstva Hrvaške Tudjman, ko je v intervjuju »Der Spiegel« v zvezi z vprašanjem, ali bo prišlo do novega sporazuma med republikami o konfederaciji, potrdil, da moreta Slovenija in Hrvaška preprosto objaviti, da sta od jutri dalje konfederacija.¹³

H gornjemu bi dodali še neko misel. Prehod v večstrankarski politični sistem, ki so ga inavgurirale aprilske volitve v Sloveniji in na Hrvaškem, je – med drugim – odprl za načrtovanje in vodenje zunanje politike pomembno plat procesa demokratizacije, to je, večje možnosti za kritično in diferencirano obravnavanje zunanjepolitičnih akcij, tako dosežkov kot izgub. Prav bi bilo, da bi bili njihovi izvajalci bolj pozorni na odzive javnega mnenja, kot so to izkazali na samih začetkih »nove« zunanje politike.

27. junij 1990

¹³ Delo 19. VI. 1990, str. 20.

Oblikovanje upravnih sistemov na lokalni ravni

1. Razvojne usmeritve upravnih sistemov

V sodobnih družbenih sistemih stopajo vse bolj v ospredje vprašanja oblikovanja in delovanja njihovih upravnih sistemov. Družbeni sistemi z razvito razvojno strategijo potrebujejo za svoj nadaljnji uspešen razvoj učinkovite upravne sisteme. Upravni sistemi danes ne pomenijo več zgolj mehanizma oblasti, ampak splet vzvodov, ki naj zagotovijo vse večji družbeni napredek. Glede na to tudi ni več primarno vprašanje zakonitosti njihovega delovanja, marveč postaja vse bolj pomembno vprašanje njihova učinkovitost, kar se še posebej kaže pri upravnih sistemih na lokalni ravni.

Upravne sisteme lahko v odvisnosti od njihovih funkcij razvrstimo v teritorialne, funkcionalne in asociativne upravne sisteme. Pri *teritorialnih upravnih sistemih* je temeljno izhodišče za njihovo oblikovanje teritorij, na katerem delujejo. Neposredno so vezani na državo kot institucijo za kontinuirano izvajanje politične oblasti na določenem teritoriju. Še več, teritorialni upravni sistemi so instrument države, ki jo naravnost personificirajo. Njihova poglobljena funkcija je prisilno usmerjanje sistemskih interakcij, ki ima oblastven značaj. Večina upravljanja v družbi se odvija preko teh sistemov, njihov institucionalni odraz pa je državna uprava v ožjem pomenu besede.

Funkcionalni upravni sistemi pokrivajo drugi del globalne funkcije upravnih sistemov. Ustanovijo se za organiziranje in zagotavljanje posameznih javnih dobrin in javnih storitev. Ta njihova funkcija nima oblastnega značaja oziroma to ni njen poglobljen namen. Kljub temu je izrednega pomena za obstoj in delovanje družbenega sistema, tako da je ni mogoče prepustiti stihiji oz. spontanosti sistemskih interakcij. Pri svojem delovanju niso neposredno vezani na mehanizem oblasti, ampak predvsem na uporabnike svojih storitev. Institucionalno sodijo v te upravne sisteme vsa podjetja in ustanove, ki neposredno uresničujejo družbene cilje, ne glede na to, ali so formalno del državne uprave v širšem smislu ali ne.

Najbolj nedoločeni in najbolj fleksibilni so *asociativni upravni sistemi*. Sestavljajo jih različna združenja, v katera se ljudje prostovoljno združujejo z namenom uresničevanja lastnih interesov, pri čemer istočasno uresničujejo tudi družbeni interes. Za razliko od prejšnjih dveh sistemov niso vezani na javnopravno skupnost, zato niso strogo formalizirani ter omejeni z državnimi mejami. Vstop in izstop ter prehodnost iz enega v drug asociativni upravni sistem so relativno enostavni, saj vse temelji na prostovoljni odločitvi posameznika. Posebej zanimiv pa je njihov integrativni okvir, ki niso ne oblastvena razmerja, kot pri teritorialnih upravnih sistemih, niti objektivna nujnost funkcije oziroma družbenega cilja, kot

* Dr. Gorazd Trpin, izredni profesor na Pravni fakulteti v Ljubljani.

pri funkcionalnih upravnih sistemih, ampak zgolj zavest o lastnih in skupnih interesih.¹

Omenjene vrste upravnih sistemov niso ločene, še manj izolirane. Delujejo na istem prostoru, nanašajo se na iste ljudi, zato prihajajo v stalne interakcije in medsebojna vplivanja. Skupaj tako sestavljajo mrežo upravnih sistemov, ki jo lahko v razmerju do globalne družbe označimo kot upravni podsistem. Delitev tega podsistema na posamezne vrste upravnih sistemov je zopet posebej zanimiva iz razvojnega vidika, saj je težišče upravljanja v družbenih zadevah prehajalo in še prehaja z ene vrste upravnih sistemov na druge, odvisno od trenutnega pomena in načina izvrševanja njihovih posameznih funkcij.

Vpliv sodobne tehnologije, poudarjena zahteva po učinkovitosti upravnih sistemov in novi pogledi na svet nam kažejo nekatere smeri razvoja sodobnih upravnih sistemov v strukturalnem in funkcionalnem smislu. Pri teritorialnih upravnih sistemih se zmanjšuje pomen prisilnosti usmerjanja sistemskih interakcij, ki ga nadomešča razvojni intervencionizem kot nova vloga države in njenih upravnih sistemov. Strukturalno se ti sistemi decentralizirajo in modugno povezujejo na višji ravni, kar nam kaže sedanji živahen proces decentralizacije in regionalizacije teritorialnih upravnih sistemov v Evropi. Stalno se večja pomen funkcionalnih upravnih sistemov, ki se oblikujejo in povezujejo na nedržavnih temeljih, pri čemer vstopajo v njihovo delovanje elementi tržne konkurence. Za razliko od teritorialnih upravnih sistemov gre njihov razvoj v smeri njihove centralizacije, ki je tesno povezana z njihovo profesionalizacijo. Zagotavljanje javnih dobrin in javnih storitev je postalo visoko zahtevna in specializirana strokovna dejavnost, ki se odvija v organizacijah bolj ali manj nedržavnega tipa. Stroka prihaja pri tem vedno bolj na prvo mesto, tako da se ji mora politika večkrat ukloniti. Nosilci specializiranih znanj so vse bolj vezani na stroko, ne na upravno strukturo, pri čemer veljajo tudi za njih vse ugotovitve o naraščajoči strokovni in interesni neodvisnosti. Takšna situacija daje ob ustrezni njihovi povezavi z uporabniki njihovih storitev vse pogoje za oblikovanje asociativnih upravnih sistemov, kar bo po vsej verjetnosti naslednji korak v razvoju upravnih sistemov na tem področju.²

2. Vprašanje teritorialnih upravnih sistemov na lokalni ravni

Prikazani upravni sistemi in njihove globalne razvojne usmeritve močno vplivajo na upravljanje na lokalni ravni. V predvideni preobrazbi občine v smeri lokalne samouprave prehaja težišče upravljanja v teh skupnostih s teritorialnih na funkcionalne upravne sisteme – ob močno poudarjeni vlogi asociativnih upravnih sistemov. Lokalna samouprava naj ne bi pomenila predvsem izvrševanja oblasti, kar je značilno za teritorialne upravne sisteme, ampak naj bi uresničevala predvsem skupne interese pripadnikov posamezne lokalne skupnosti, ki se odražajo prvenstveno v potrebah po javnih dobrinah in javnih storitvah. Zadovoljevanje teh potreb pa je temeljna naloga funkcionalnih upravnih sistemov, ki dobivajo v okviru lokalne samouprave posebno vlogo in tvorijo v končni posledici njeno bistvo. Vprašanja oblikovanja upravnih sistemov na lokalni ravni se tako prvenstveno

¹ Podrobneje o pojmu teritorialnih in funkcionalnih upravnih sistemov glej Pusić: *Upravni sistemi*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1985, s. 63–67.

² Več o globalnih razvojnih usmeritvah upravnih sistemov glej Trpin: *Smeri razvoja upravnih sistemov*, Vestnik IJU, let. 25, št. 1–2, Ljubljana 1989, s. 5–29.

nanašajo na funkcionalne upravne sisteme, v veliki meri pa tudi na asociativne, na katere bodo lahko že v bližnji prihodnosti predvsem na lokalni ravni prehajale posamezne naloge funkcionalnih upravnih sistemov.

Ob vsem tem seveda ne gre zanikati obstoja teritorialnega upravnega sistema na lokalni ravni. Tudi v čisti lokalni samoupravi obstoji potreba po regulativni funkciji in s tem po oblikovanju teritorialnega upravnega sistema. Res je v tem primeru povsem ločen od teritorialnega upravnega sistema države, vendar mu slednji v končni posledici kljub temu zagotavlja delovanje in obstoj. Najpogosteje pa se funkcionalno prepletata, tako da lokalni teritorialni sistem izvaja tudi nekatere naloge državnega sistema.

Reforma komunalnega sistema odpira vprašanja oblikovanja vseh upravnih sistemov na lokalni ravni, pri čemer večine vprašanj v sedanjih fazi ni mogoče rešiti, ampak je možno pokazati zgolj na probleme in dejavnike, ki vplivajo na takšno ali drugačno rešitev. To velja še posebej za teritorialne upravne sisteme na lokalni ravni, katerih oblikovanje je v prvi vrsti odvisno od razmejitve pristojnosti med lokalno samoupravo in državo ter od načina izvajanja njenih nalog. Lokalna uprava, ki bo imela zelo širok krog nalog, bo nedvomno drugačna od lokalne uprave, ki teh nalog ne bo imela. Ravno tako vpliva na različnost lokalne uprave izvajanje nalog države. Lokalna uprava, ki bo poleg svojih nalog izvajala še naloge države, bo različna od uprave, ki bo izvajala zgolj naloge lokalne samouprave.

Oblikovanje teritorialnega upravnega sistema na lokalni ravni je tako na eni strani najbolj odvisno od opredelitve vsebine lokalne samouprave, torej od njenih funkcij, na drugi strani pa od ureditve celotnega sistema državne uprave, v katerem lahko lokalna uprava izvaja del njegovih funkcij. Poleg tega vpliva na lokalni teritorialni upravni sistem še velikost in lastnosti teritorija same lokalne skupnosti ter število in struktura njenih prebivalcev. Lokalna skupnost na urbanem območju ima drugačne potrebe kot lokalne skupnosti na podeželju in s tem tudi potrebo po drugačni lokalni upravi. Podobno vpliva tudi število in struktura prebivalcev na vrsto in frekvenco nalog lokalne uprave in s tem na njeno strukturo. Še več, vsi ti dejavniki ne vplivajo zgolj na upravo kot del teritorialnega upravnega sistema, ampak tudi na ta sistem kot celoto, tako da so nujne različnosti tudi v tistem njegovem delu, ki izvaja funkcijo političnega oziroma strateškega odločanja.

Reforma teritorialnega upravnega sistema na lokalni ravni bo tako potekala v smeri njegove dezunifikacije. Sedanji unificirani občinski upravni sistemi, ki so verna kopija republiškega upravnega sistema, bodo postali v pogojih lokalne samouprave neustrezni. Lokalni upravni sistemi bodo morali biti mnogo bolj prilagojeni značilnostim posamezne lokalne skupnosti, pri čemer bi bila uniformnost povsem odveč. Kljub temu celotnega področja ne bo mogoče prepustiti čisto voluntarističnemu urejanju, ampak bo treba po vsej verjetnosti izdelati modele lokalnega upravnega sistema za posamezne lokalne skupnosti s podobnimi lastnostmi. Posebno pozornost bo treba pri tem posvetiti mestu kot lokalni skupnosti s specifičnimi lastnostmi in specifičnimi potrebami.

3. Vprašanja funkcionalnih upravnih sistemov na lokalni ravni

Drugo pomembno vprašanje so funkcionalni upravni sistemi na lokalni ravni. Za razliko od teritorialnih upravnih sistemov, ki pomenijo razmejitve lokalne samouprave od države na področju izvajanja oblasti, so funkcionalni upravni siste-

mi sredstvo za zadovoljevanje skupnih potreb v lokalni skupnosti. To je tisti del lokalne samouprave, ki je najbolj tesno povezan z interesi občanov in z uveljavljanjem njihovih pravic glede javnih dobrin in javnih storitev. Izvajanje njihovih funkcij je neposredni temelj življenja v lokalni skupnosti, zato prav na tej ravni dobivajo poseben pomen in vlogo.

Če pri teritorialnih upravnih sistemih zaenkrat še ni mogoče določiti njihovih dokončnih oblik, ker so v prvi vrsti odvisne od temeljne razmejitve pristojnosti in nalog med lokalno samoupravo in državo, pa so izhodišča za oblikovanje funkcionalnih upravnih sistemov precej bolj jasna. To je še posebej pomembno za sedanjí trenutek, ko smo na tem področju ukinili preživele oblike samoupravnih interesnih skupnosti in smo oblikovali začasno ureditev funkcionalnih upravnih sistemov znotraj klasične državne uprave. Glede na to se bo reforma upravnih sistemov tudi na lokalni ravni začela najprej na tem področju, pri čemer se bo odvijala na istih temeljih kot na drugih ravneh uprave. Podlago za to bo morala dobiti v spremembah ustave, še bolj pa v zakonih, ki urejajo posamezna področja.

Spremembe v ureditvi funkcionalnih upravnih sistemov so nujne na vseh ravneh, tudi na lokalni. Z ukinitvijo javnih služb in z uvedbo svobodne menjave dela smo oblikovali edinstveno ureditev v svetu, ki je dala bolj klavrne rezultate. Glede na to bo treba poiskati nove poti za ureditev tega področja, pri čemer se lahko do neke mere zgledujemo po ureditvi v razvitem svetu, obenem pa moramo podobno kot pri teritorialnih upravnih sistemih upoštevati njihove globalne razvojne usmeritve. Ustavne spremembe so nedvomno priložnost za temeljito reformo tega področja; zato bomo v nadaljevanju opozorili na potrebne spremembe v njegovi ustavni ureditvi, ki naj bi sledile modernim ureditvam organizacije in delovanja javnih služb v svetu.

Celotna problematika nove ureditve tega področja je pri nas povezana z reformo gospodarskega sistema, ki že sama po sebi zahteva ustrezno prilagoditev javnih služb. To dejstvo je v sedanjí fazi družbene preobrazbe povsem zanemarjeno. Vsa prizadevanja so usmerjena k preoblikovanju gospodarskega sistema, medtem ko na področju javnih služb ni nikakršnih novih idej, ampak vztrajamo pri dosedanjih ali pa se celo vračamo k preživelim vzorcem. Situacija ni nenavadna, ker se vsa dogajanja v gospodarstvu odražijo na področju javnih služb z določenim sistemskim zamikom. Vendar to ne velja za njihov normativni okvir. Slednji mora omogočiti prilagoditev javnih služb spremembam v gospodarstvu, pri čemer morajo biti usmeritve jasne že ob oblikovanju gospodarskega sistema. V nasprotnem primeru lahko dobimo dva povsem neuskklajena sistema, ki kot celota ne bosta sledila temeljnemu cilju družbene preobrazbe – povečanju družbene učinkovitosti.

Omenjeni normativni okvir bi morale dati predvidene ustavne spremembe. Od njih je odvisna nadaljnja usoda javnih služb ter v zvezi s tem učinkovitost gospodarskega sistema. V kolikor bomo v ustavi obdržali dosedanje oblike in načine izvajanja javnih služb, ki temeljijo na dogovorni ekonomiji in svobodni menjavi dela in ki so v vsem prilagojene dosedanji ureditvi gospodarskega sistema, potem je jasno, da na tem področju nismo storili ničesar, kar bi nas pripeljalo v korak z modernimi ureditvami tega področja. Ista ugotovitev velja tudi za nekritično vračanje k preživelim vzorcem državno-birokratskega tipa, ki na številnih področjih prav tako ne ustrezajo več sodobnim funkcionalnim upravnim sistemom.

Pri novi ureditvi javnih služb je treba najprej razrešiti dve temeljni vprašanji: koliko posamezne dejavnosti sodijo v ta krog javnih služb in kakšni so načini njihovega izvajanja. Od tega je odvisen način in obseg ustavnega normiranja tega področja, ki bo neposredno vplivalo tudi na njihovo ureditev na lokalni ravni.

Odgovor na prvo vprašanje daje določitev področja dejavnosti javnih služb, ki je odvisna od razmejitve med javno in zasebno sfero, ki jo na eni strani predstavlja pravna država, na drugi pa civilna družba.³ Kaj sodi v eno ali drugo sfero je načeloma odvisno od opredelitve družbenih potreb, ki se na tem področju zadovoljujejo z javnimi dobrinami in storitvami. Tako gre torej za vprašanje, katere dobrine mora posameznik oskrbeti sam, katere pa mu mora zagotoviti organizirana družbena skupnost preko sistema javnih služb. S tega vidika je oblikovanje javnih služb na nekaterih področjih nujno predvsem iz naslednjih razlogov: a) nekatere dobrine morajo biti na razpolago vsem; b) nekatere dobrine je treba potrošnikom tudi vsiliti; c) nekatere sploh ni možno kupiti, ker morajo biti na voljo vsem in za vse enako, kot npr. splošna varnost, ustrezná ureditev družbenih odnosov ipd.; č) pri nekaterih dobrinah ni mogoče ugotavljati njihovega uporabnika in obsega uporabe; b) monopolni ali monopsoni položaj proizvajalca oziroma uporabnika, e) nujnost kontinuirane dejavnosti, npr. dejavnost državne uprave. Poleg tega morajo biti zagotovljeni še specifični pogoji trga, kot so zadostno število proizvajalcev in potrošnikov, zadostna absorpcijska moč tržišča in ustrezni tržni pogoji, da lahko tržne zakonitosti pridejo do izraza.⁴ Vsemu temu bi lahko danes dodali še nujnost vključevanja v mednarodne tokove, ki ne more biti prepuščeno zgolj zasebni iniciativi, ampak je sestavni del pospeševalnih nalog javne uprave (zato npr. sodi v to področje pospeševanje raziskovalne dejavnosti, izvoza ipd.)⁵

Poleg navedenih kriterijev, ki so vsaj do neke mere objektivne narave, obstajajo tudi subjektivni kriteriji za oblikovanje javnih služb. Vladajoče interesne koalicije lahko preko njih izvajajo različne programe svoje politike, ki niso v neposredni zvezi s cilji izvajanja javne službe. Ti programi so lahko ideološko, socialno ali kako drugače naravnani in se javne službe uporabijo kot sredstvo za njihovo uresničevanje. To je eden od razlogov za tako heterogeno ureditev javnih služb v svetu, pri čemer pa je treba dodati, da ta heterogenost ne izvira zgolj iz političnega voluntarizma, ampak tudi iz omenjenih tradicionalnih vrednot in kulture posamezne družbe, ki imajo v okviru lokalne skupnosti še posebno težo.

Že bežen pogled na obstoječe javne službe kaže na to, da nismo povsod upoštevali navedenih objektivnih kriterijev. Če vzamemo za primer eno javnih služb na lokalni ravni, kot je stanovanjsko gospodarstvo, lahko ugotovimo, da kot javna služba v celoti ne ustreza nobenemu od opisanih pogojev. Do neke mere lahko opraviči njegov status javne službe samo prvi pogoj, vendar še ta zgolj v okviru socialne politike. Dosedanji status javne službe tako izvira iz ideoloških predpostavk (subjektivni razlog za opredelitev družbene potrebe) ter nacionalizacije in oblikovanja velikega fonda družbene lastnine kot njihove posledice (objektivni razlog). Ta status torej izvira bolj ali manj iz paradržavne lastnine, na katerem je zgrajen celotni sistem stanovanjskega gospodarstva in v katerega so nasilno vključene tudi druge lastninske oblike, kar je dodobra zamotalo pravni in upravni sistem na tem področju. Čistost lastninskih oblik bi že sama na sebi precej pripomogla k rešitvi tega statusa in s tem k rešitvi drugih vprašanj, kot so financiranje, upravljanje, stanarine in drugo.

Tudi druge javne službe pri nas (izobraževanje, zdravstvo) imajo zelo poudar-

³ O vprašanju razmejitve med javno in zasebno sfero glej Pirnat: Upravni aspekti javnega pooblastila, doktorska disertacija, Pravna fakulteta v Ljubljani, Ljubljana 1988, s. 23 in nasl.

⁴ Glej Bučar: Uvod v javno upravo, ČZP Uradni list SRS, Ljubljana 1969, s. 45 in 46.

⁵ Zanimivo je dejstvo, da številne pospeševalne naloge v Zahodni Evropi opravljajo t. i. paravladne organizacije; njihov pregled glej v delu Hood and Schuppert: Delivering Public services in Western Europe, Sage Publication, London 1988.

jene socialne elemente. To izvira iz sicer dobre ideje o državi blaginje, od katere pa smo glede na našo gospodarsko razvitost še zelo oddaljeni. Na doseženi razvojni stopnji morajo biti javne službe primarno v funkciji gospodarskega razvoja, in šele sekundarno v funkciji socialne politike, ki pa se ji seveda nikakor ni moč povsem izogniti. Glede na to bo treba znižati raven deklariranih pravic na tem področju (ki dejansko že do sedaj niso bile na zavidljivi ravni) in jih uskladiti z doseženo stopnjo gospodarske moči. To pomeni, da bi morali ponovno oceniti obseg javnih služb na vseh področjih in jih uskladiti z dejanskimi možnostmi. Precejšen del dejavnosti, ki se danes opravljajo kot klasična javna služba, bi lahko prenesli na trg in jih tako izvzeli iz proračunskega oziroma kvazi proračunskega financiranja. To velja v enaki meri za družbene dejavnosti, kot za dejavnosti na področju materialne infrastrukture. Ob tem se ne bi bilo treba odpovedati nadzornim mehanizmom in drugim oblikam družbenega vpliva na opravljanje teh dejavnosti, kar je odvisno od različnih načinov njihovega izvajanja, ki jih bomo obravnavali v nadaljevanju tega sestavka.

Na enake probleme naletimo na področju komunalnih dejavnosti posebnega družbenega pomena, s tem, da pri njih ne gre toliko za vprašanje socialnega elementa, kolikor za vprašanje ustreznosti in racionalnosti njihovega organiziranja in izvajanja. Že bežna analiza njihove vsebine nam pokaže, da nekatere dejavnosti ne ustrezajo opisanim kriterijem za oblikovanje javnih služb, tako da bi lahko njihovo izvajanje prenesli iz javne v zasebno sfero. Še več pa je takšnih dejavnosti, ki po svoji naravi sicer sodijo v krog javnih služb, vendar pa za njihovo učinkovito izvajanje ni nujno, da se odvijajo preko javnih ustanov (kar so v bistvu današnje komunalne skupnosti in komunalne organizacije združenega dela). Vprašanje razmejitve med javno in zasebno sfero in vprašanje načinov njihovega izvajanja je torej enako nerešeno kot na drugih področjih, pri čemer pa je nekoliko bolj zapleteno zaradi heterogenosti komunalnih dejavnosti. Tem je skupen samo cilj, to je zadovoljevanje komunalnih potreb, medtem ko so njihova narava in načini njihovega izvajanja zelo različni. Že samo to dejstvo govori v prid trditvi, da teh dejavnosti ni mogoče normativno in organizacijsko unificirati, ampak je treba za vsako od njih oziroma njihove skupine poiskati ustrezne specifične rešitve. V ta namen bi bilo treba izvesti natančno analizo narave posameznih komunalnih dejavnosti, ne da bi bili pri tem vezani na njihove obstoječe definicije. To pomeni, da lahko tudi znotraj posameznih obstoječih komunalnih dejavnosti najdemo različnost njihove narave, ki zahtevajo različne načine njihovega izvajanja. Poleg tega se analiza ne bi smela usmeriti zgolj k vprašanju, katere so sedanje komunalne dejavnosti, ki danes ne sodijo v ta krog, pa bi po vseh kriterijih to nedvomno zaslužile.⁶

Sedanja neustrezna opredelitev področij javnih služb in normativna določitev unificiranosti njihove organizacije je gotovo ena od negativnih izkušenj, ki bi morala vplivati na ustavno ureditev tega področja. Drugi vpliv pa je hitro spreminjanje teh področij in načinov izvajanja javnih služb v odvisnosti od potreb družbenega razvoja. Togost dosedanje ustavne ureditve, za katero je značilna določitev obsega javnih služb in njihova unificirana organizacija ter način izvajanja, je zavirala nadaljnji razvoj tega področja in njegovo prilagajanje dejanskim družbenim potrebam. Glede na to bi morali v novi ustavni ureditvi s tem aktom urediti zgolj principe organiziranja in možne načine izvajanja javnih služb, nikakor pa ne njihove

⁶ Okvirno analizo komunalnih dejavnosti z vidika njihove organiziranosti kot javne službe glej v delu Trpin, Čebulj: Osnove dolgoročnega razvoja komunalne organizacije združenega dela, Splošno združenje komunalnega in stanovanjskega gospodarstva Slovenije in IJU, Ljubljana 1989, s. 24 in nastl.

vega obsega oziroma njihov minimalni obseg samo na tistih področjih, kjer izvajanje javnih služb pomeni uresničevanje temeljnih socialnih pravic občanov. V vseh drugih primerih bi lahko prepustili določitev obsega javne službe zakonu. To stališče utemeljuje opisana odvisnost obsega javnih služb od dosežene stopnje gospodarskega razvoja, ki se nedvomno spreminja. Tudi sam tehnološki napredek in potreba po večji učinkovitosti javnih služb spreminjata pogoje, ki opredeljujejo racionalen obseg javnih služb. Ne moremo tudi mimo dejstva, da večkrat tudi potreba politike oziroma vrednostne družbene usmeritve kratkoročnejše narave diktirajo določen obseg javnih služb. Vseh teh dejavnikov ne moremo natančno predvideti, zato ne bi bilo smotno, da bi tako kot doslej v ustavi določili obseg javnih služb *in si s tem onemogočili njegovo prilagajanje dejanskim potrebam in možnostim*. Takšno ustavno ureditev tega področja poznajo ustave razvitih dežel, kjer ravno v zadnjem času prihaja do številnih sprememb, kot so privatizacija javnih služb, naraščanje števila koncesij in paravladnih organizacij (PGO), ne da bi pri tem spreminjali ustavo.⁷ V ustavi so njihove javne službe zgolj omenjene, njihova organizacija in obseg pa je prepuščena drugim predpisom na nacionalni in lokalni ravni.

Drugo izhodiščno vprašanje je vprašanje modernih načinov izvajanja javnih služb. Ustava bi jih morala opredeliti zgolj kot načela, ne da bi jih neposredno aplicirala na posamezna področja. Pri njihovem določanju bi se morala zgledovati po nekaterih megatrendih razvoja sodobnih funkcionalnih upravnih sistemov oziroma javnih služb, ki temeljijo na doseženi stopnji tehnološkega in družbenega razvoja in poudarjeni težnji po njihovi učinkovitosti.

Prvi takšen razvojni trend je skokovito naraščanje nedržavnih javnih služb v razvitih državah. Razvoj gre tako v smeri njihove deetatizacije, ki smo jo pri nas uzakonili že z Ustavo iz leta 1974. Slabe izkušnje te usmeritve bi nas lahko pripeljale do zmotnega prepričanja, da je takšna smer zgrešena in da se je treba vrniti na stara izhodišča. Glede na to bomo najprej posvetili nekaj vrstic našim izkušnjam, pri čemer bomo skušali ugotoviti, ali je šel razvoj kljub normativni opredelitvi dejansko v začrtani smeri.

Proces deetatizacije javnih služb ni v ničemer izboljšal položaja posameznika v razmerju do organov in organizacij, ki odločajo o njegovi pravici do dobrine ali storitve, ki morajo biti pod enakimi pogoji zagotovljene vsem državljanom. Njen uspeh je dvomljiv celo na področju uveljavljanja in oblikovanja skupnih interesov, kar je bil njen osnovni namen.⁸ Temu namenu je bila do neke mere žrtvovana tudi učinkovitost teh dejavnosti. Dobili smo množico bolj ali manj nepovezanih funkcionalnih upravnih sistemov, ki v dejanskem življenju niso dokazali večje učinkovitosti kot nekdanje javne službe. Učinki so bili večkrat prav nasprotni. Zaradi medsebojne nepovezanosti upravnih sistemov, odsotnosti učinkovite družbene kontrole, napačne določitve ravni oblikovanja interesov, velikega vpliva parcialnih interesov in podobnih pomanjkljivosti so se dejavnosti na tem področju razvijale neusklajeno in v precejšnji meri neodvisno od dejanskih družbenih potreb.

⁷ Tendence privatizacije javnih služb je jasno izražena v poročilu 5. raziskovalne skupine 21. svetovnega kongresa upravnih znanosti, ki je bil julija 1989 v Marrakechu; glej Hendrik de Ru: *Public Enterprises versus Privatization: How to Offer Better Services*, IIA, Bruxelles 1989.

⁸ Tako imenovana svobodna menjava dela ni omogočila kakšnega večjega vpliva nosilcev interesov na teh področjih, ampak je prišlo prej do prevlade določenih interesnih skupin, posledica tega pa je neusklajen razvoj posameznih področij in dejavnosti; več o tem glej Šmidovnik: *Vloga države in njene uprave v zvezi s prizadevanji za izhod iz krize*; v zborniku *Alternative organiziranosti v gospodarstvu, javni upravi in družbenih dejavnosti*, IJU, Ljubljana 1985, s. 178.

Posledica tega je bila njihova hiperinstitucionalizacija in nesorazmerna rast strokovnih služb, ki je bila do neke mere objektivno pogojena z nastankom preštevilnih centrov odločanja. Nismo se izognili tudi vzrokom, ki vplivajo na rast strokovnih služb kot na patološki pojav, pri čemer smo v veliki želji po zmanjšanju njihovih učinkov večkrat nekritično zmanjševali njihovo število in obseg tudi tam, kjer bi bile nujno potrebne.⁹

Ob vseh naših navedenih nevšečnosti je zanimiva ugotovitev, da je prenos javnih služb na nedržavne subjekte proces, ki je v polnem teku v vseh razvitih družbenih sistemih. V pogojih relativno visokega družbenega in osebnega standarda je vprašanje zakonitosti njihovega delovanja in s tem varstva pravic uporabnikov njihovih dobrih in storitev stopilo nekoliko v ozadje, v ospredje pa se je prerinilo vprašanje njihove učinkovitosti in ekonomske upravičenosti. Država je pri teh ciljih postala neprimerna institucija za neposredno zagotavljanje javnih dobrin in storitev, zato je to dejavnost na številnih poročjih prepustila usposobljenim gospodarskim subjektom oziroma drugim institucijam. Prisotnost elementov tržne konkurence sili te subjekte h kvalitetnemu in relativno cenejšemu opravljanju storitev, ki so do nedavnega sodile v klasično področje javnih služb. Pri tem se država nikakor ni odrekla odločanju in kontroli nad opravljanjem teh dejavnosti, ampak je z možnostjo izbire med različnimi izvajalci to kontrolo in svoj vpliv na tem področju še povečala, seveda ne kot nosilec oblastvene prisile, temveč kot zastopnik in varuh interesov državljanov v pogledu kvalitetnih in cenениh javnih dobrin in storitev. Poleg tega skuša z različnimi ukrepi zagotoviti dejanski vpliv neposrednih uporabnikov oziroma zainteresiranih državljanov, kar se je izkazalo za enega najbolj učinkovitih nadzornih mehanizmov na tem področju. Proces deetatizacije torej ne gre v smeri, da bi se država odrekla skrbi za razvoj in delovanje posameznih javnih služb, ampak večinoma prenaša samo njihovo izvajanje na nedržavne subjekte, ki lahko opravljajo to funkcijo bolj učinkovito in racionalno kot država sama.

Kako resno je vzel razviti svet to razvojno usmeritev, smo lahko videli na XXI. svetovnem kongresu upravnih znanosti, ki je bil v juliju leta 1989 v Marrakechu. Ena njegovih temeljnih tem je bila privatizacija javnega sektorja ter v njegovem okviru tudi privatizacija izvajanja javnih služb. V tem pojmu so zajete tako denacionalizacije kot tudi ustanavljanje nedržavnih institucij za izvajanje javnih služb, koncesionarnih javnih služb ter prodaja državnih delnic. Na tem mestu ne bomo podrobno obravnavali posameznih primerov, zato naj omenimo samo nekatere glavne značilnosti tega svetovnega procesa.¹⁰

Privatizacija javnega sektorja ukinja zastarele modele upravljanja, uvaja tržni način organiziranja javnih služb in nov način državne regulative ter odpira nove razvojne usmeritve na tem področju. Reforme, ki jih prinaša, se v različnih državah med seboj bistveno razlikujejo, vendar kljub razlikam obstajajo skupna temeljna izhodišča. Prvo je določitev tistih temeljnih nalog države, ki jih ni moč privatizirati, drugo pa je skupno prepričanje, da naj bi bil učinek privatizacije predvsem večja produktivnost tako pri proizvodnji javnih dobrin kot tudi pri proizvodnji javnih storitev. Kadar s privatizacijo ni moč povečati produktivnosti, je treba najti druge načine organiziranja tega področja, ki naj bi pripeljali do istega cilja. Ob vsem tem je treba pri privatizaciji javnih služb upoštevati tudi njihovo

⁹ Več o tem glej Trpin: Rast uprave – patološki pojav ali objektivna nujnost, v zborniku *Alterantive organiziranosti gospodarstva, javne uprave in družbenih dejavnosti*, IJU, Ljubljana 1985, s. 155–171.

¹⁰ Več o tem glej Hendrik de Ru: op. cit. ad 7.

družbeno funkcijo, katere cilj v večini primerov ni zgolj preprosta ekonomska učinkovitost.

Proces privatizacije javnega sektorja ni tako enostaven, kot se zdi na prvi pogled. Nekritično posnemanje tujih vzorov lahko kaj hitro pripelje do negativnih učinkov in do poslabšanja stanja na področju javnih služb. Za njihovo učinkovito in uspešno privatizacijo, ki naj bi privedla do njihove večje učinkovitosti in racionalnosti, morajo namreč biti izpolnjeni naslednji pogoji:

a) Privatizacija lahko doseže svoj namen samo v državi z visoko razvitim ekonomskim in pravnim sistemom, ki jasno razmejuje med zasebno in javno sfero. Potreben je dobro organiziran finančni trg, učinkovit informacijski sistem ter enakomerna porazdelitev ekonomske moči.

b) Privatizirajo se lahko zgolj dejavnosti, ki so za to primerne in ki ne posegajo na suverena področja države.

c) Potrebna je temeljita predhodna analiza možnih učinkov privatizacije.

Privatizacija javnega sektorja je v različnih državah definirana zelo različno.¹¹ Na to različnost vplivajo predvsem strukturne razlike njihovih ustavnih, političnih in ekonomskih sistemov, do neke mere pa tudi tekoče strateške politične usmeritve. Definiranje privatizacije javnega sektorja se tako giblje od preproste denacionalizacije državnih podjetij, katerih dejavnost praviloma ne sodi v javne službe, do privatizacije nekaterih klasičnih državnih funkcij, ki so bile doslej pridržane izključno državni upravi. Za boljšo predstavitev teh različnosti bomo na kratko prikazali ta proces v Veliki Britaniji, ki je danes najdlje na tem področju, pri čemer ne nameravamo zagovarjati njenega ekstremnega modela. Naš namen je predvsem podrobneje prikazati aktivnosti, na katere moramo biti pozorni v tem procesu.

Zunanji opazovalec pogosto napačno pripisuje sedanji trend privatizacije v Veliki Britaniji dvostranskarskemu sistemu ter s tem povezanimi tradicionalnimi nihanjem med nacionalizacijo ter denacionalizacijo. Takšno tolmačenje razlogov privatizacije v Veliki Britaniji danes mnogo bolj ustreza razmeram v Franciji, medtem ko pojem privatizacije v Veliki Britaniji obsega mnogo več kot zgolj reprivatizacijo državnih podjetij. Ustreznější pojem za ta proces je »rolling back the state« pa »Thatcherism«, ki predstavlja več povezanih doktrin z naslednjimi elementi:

a) Deregulacija – ukinitvev državne kontrole nad zasebno ponudbo dobrin in storitev.

b) Prodaja javnih ustanov tržnemu sektorju.

c) Prodaja javnega premoženja – prodaja zemlje in stanovanj dotedanjim najemnikom.

č) Sklepanje pogodb za opravljanje posameznih storitev, ki so jih prej javne ustanove opravljale v lastni režiji – koncesionarno izvajanje javnih služb.

d) Uvajanje uporabniških taks in dajatev za opravljanje določenih storitev, ki so bile prej na voljo brezplačno ter višanje teh dajatev vse do kritja vseh stroškov.

e) Ustvarjanje trga na področju javne uprave – »suverenost potrošnika«, ki mu omogoča izbiro med vrednotami in med izvajalskimi organizacijami.

f) Uvajanje kriterija učinkovitosti namesto tradicionalnega sistema nagrajevanja.

g) Poskus zmanjšanja števila javnih uslužbencev.

Angleški koncept privatizacije javnega sektorja je podoben »kulturni revoluci-

¹¹ Podrobneje o tem glej Dreyfus: Les privatisations en France: fonction ideologique ou fonction economiques; van de Ven: Privatisation in the Dutch Civil Service; Haruo Sasaki: Experiences of Privatisation in Japan ter Ayubi: Etatism versus Privatization: The Case of the Public Sector in Egypt, IIAS, Bruxelles 1989.

ji«, kajti skoraj vsa področja delovanja države se zdijo primerna za privatizacijo, celo določena področja sodstva, oboroženih sil ter policije. V tem je šla ta koncepcija nekoliko predaleč, kajti na ta način postane država in njena uprava zgolj organizacijski model, ne pa tudi sredstvo za uresničevanje določenih skupnih vrednot. Slednjega ne gre zanemarjati, kajti pretirano poudarjanje ekonomske učinkovitosti lahko pripelje do disfunkcij na področju uresničevanja vrednot, ki je v razmerju do prvega primarno. Kljub temu je ta koncepcija zanimiva, saj je odprla skoraj vsa vprašanja privatizacije javnega sektorja, od deregulacije do zmanjšanja javnih izdatkov. Njena uporaba v drugih deželah ni toliko vprašljiva glede področij, ki naj bi jih privatizacija zajela, ampak predvsem v širini njene uporabe. Ta mora biti prilagojena na eni strani omenjenim pogojem za privatizacijo, na drugi strani pa tudi tradiciji, kulturi ter vrednotam posamezne družbe. Tega se moramo posebej zavedati pri nas pri oblikovanju nove koncepcije javnih služb na vseh ravneh, kajti nekritično prenašanje tujih vzorov lahko ravno na tem področju povzroči precej škode.

Vzroki vseh naših težav na področju javnih služb oziroma dejavnosti posebnege družbenega pomena torej ne izhajajo iz samega procesa njihove deatizacije, ampak prej iz dejstva, da ta sploh ni bila nikoli dejansko, vsekakor pa ne pravilno izvedena. Včasih smo z nekoliko grenkobe razmišljali, da država sicer odмира, vendar žal na napačnem koncu. Danes lahko po tolikih letih tega procesa ugotovimo, da ni odmrila niti tu. To velja predvsem za področje izvajanja javnih služb, manj za področje odločanja o teh dejavnostih. Slednjemu področju se je država prav gotovo odrekla v preveliki meri, kar je povzročilo vse že prej omenjene negativne posledice.

Na eni strani premajhna, na drugi strani prevelika prisotnost države je na organizacijskem področju povzročila samo nastanek številnih paradržavnih institucij. Pri tem niso izgubile poglobitve lastnosti državnih javnih služb, ki je glavna ovira za njihov nadaljnji razvoj v smeri večje učinkovitosti in ekonomske upravičenosti – svojega monopolnega položaja. Ob šibkih kontrolnih mehanizmihih se je njihov položaj še okrepil, tako da smo prišli v situacijo, v kateri imajo organizacije z monopolnim položajem glede na naravo svoje dejavnosti še monopol nad odločanjem. Te organizacije so se razvile na vseh področjih javnih služb, tako da za druge načine njihovega izvajanja ni bilo ne normativnega ne dejanskega prostora. Vse te dejavnosti na tem področju so se v bistvu odvijale preko t. i. javnih ustanov.

Ponesrečena formalna in dejanska deatizacija javnih služb seveda ne more zaustaviti njenega dejanskega procesa, ki že teče v razvitih sistemih v opisani smeri. Za razliko od teritorialnih upravnih sistemov pa na tem področju ni zaslediti procesa decentralizacije, ampak gre razvoj prej v obratni smeri. Veliki tehnični sistemi zahtevajo enotne standarde, enotne tehnološke rešitve ter velikanska koncentrirana sredstva, kar vse pogojuje težnjo k centralizaciji upravljanja. Funkcionalni upravni sistemi se centralizirajo celo na področju družbenih dejavnosti, in to kljub temu, da nekateri avtorji upravičeno opozarjajo na škodljive posledice takšnega razvoja.¹² Pri tem spet ne gre toliko za centralizacijo odločanja na področju javnih služb, ampak predvsem za centralizacijo njihovega izvajanja.

Končno lahko opozorimo še na tendenco profesionalizacije v funkcionalnih upravnih sistemih.¹³ Zagotavljanje javnih dobrin in javnih storitev je postalo visoko

¹² Glej Svetlik: Družbene službe in hiperorganiziranost družbenih dejavnosti, v zborniku *Alternative organiziranosti v gospodarstvu, javni upravi in družbenih dejavnostih*, ILU, Ljubljana 1985, s. 199–209.

¹³ Glej Pusić: *Nauka o upravi*, Školska knjiga, Zagreb 1978.

zahtevna in specializirana strokovna dejavnost, ki se odvija v organizacijah bolj ali manj nedržavnega tipa. Stroka prihaja pri tem vedno bolj na prvo mesto, tako da se ji mora politika večkrat ukloniti. Nosilci specializiranih znanj so vse bolj vezani na stroko, ne na upravno strukturo, pri čemer veljajo tudi za njih vse ugotovitve o naraščajoči strokovni in interesni neodvisnosti. Takšna situacija daje ob ustrezni njihovi povezavi z uporabniki njihovih storitev vse pogoje za oblikovanje asociativnih upravnih sistemov predvsem na lokalni ravni, kar bo po vsej verjetnosti naslednji korak v razvoju upravnih sistemov na tem področju.¹⁴ Seveda ta korak ne omogoča zgolj profesionalizacija uprave na tem področju, ampak tudi zavest in interes posameznikov za aktivno vključitev v te dejavnosti, kar se bo zopet najbolj odrazilo na lokalni ravni.

Ob koncu tega dela prispevka lahko prikažemo še sistemizirane načine izvajanja javnih služb, ki se v svetu oblikujejo v skladu s tendencami razvoja modernih upravnih sistemov. Lahko jih razvrstimo v tri skupine: državno birokratski, javne ustanove in koncesionarne javne službe. Izvajajo jih klasična državna uprava, relativno neodvisne javne institucije ter povsem neodvisne zasebne organizacije (tu gre za zasebno sfero, ne za zasebnost v smislu lastnine), ki opravljajo dejavnost javne službe na temelju pogodbe z ustreznim državnim organom ali javno ustanovo. Poleg tega lahko država vpliva na izvajanje javnih služb preko svojega vloženege kapitala v posamezne organizacije, kjer se tako srečujeta javni sektor v gospodarstvu in javne službe. Vsi ti načini ne obstajajo vedno v čisti obliki, ampak se prepletajo in prehajajo eden v drugega. Vsekakor je za današnji čas značilna tendenca naraščanja neodvisnih javnih institucij (paragovernmental organization – PGO) ter koncesionarnih javnih služb. Tako se danes odvija več javnih služb na nedržaven način kot v času liberalizma.

Značilnosti državno birokratskega tipa so naslednje: a) proračunsko financiranje, b) uslužbenški sistem, c) neprenosljivost upravljalških in lastninskih pravic, č) poslovanje po vnaprej določenih pravilih, d) močnejša politična kontrola in s tem prilagajanje ciljev potrebam dnevne politike (ta področja so zelo primerna za zbiranje volilnih glasov).

Značilnosti javnih ustanov: a) ustanovijo se s pravnim aktom, b) praviloma jih ne vodijo politiki, čeprav imajo nanje vpliv, kar jim zagotavlja relativno neodvisnost, c) upravljalške in lastninske pravice praviloma niso prenosljive, č) financira jih večinoma država ter jim predpisuje načine njihovega poslovanja.

Značilnosti koncesionarnega tipa: a) ne ustanovi se s pravnim aktom, b) uživa visoko stopnjo neodvisnosti, c) upravljalška in lastninska upravičenja so prenosljiva, č) ne podležejo pravilom upravnega prava, d) njihovo delovanje ne zagotavlja država in jih tudi ne financira preko davčnega sistema, ampak neposredno na temelju sklenjenih pravnih poslov.¹⁵

V primerjavi z našo prejšnjo ureditvijo lahko ugotovimo, da način izvajanja in organizacija dejavnosti posebnega družbenega pomena ni ustrezal nobenemu od navedenih tipov, ampak je bil najbližje mešanici prvih dveh. ISS so se financirale v bistvu preko davčnega sistema, položaj OZD na tem področju pa je bil še najbližji javnim ustanovam. Glede na to se koncesionarne javne službe sploh niso mogle razviti, ker je bilo celotno področje praktično pokrito z javnimi ustanovami, ki so imele v razmerju do vseh ostalih subjektov monopolni položaj.

Navedena ugotovitev velja tudi za začasne nove načine izvajanja dejavnosti in

¹⁴ Asociativni upravni sistemi so združenja, ki opravljajo tudi upravne funkcije; več o tem Pusić: op. cit. ad 1, s. 67.

¹⁵ Glej Hood and Schuppert: op. cit. ad 5.

organizacijske oblike na tem področju, kot so državna uprava, skladi in javna podjetja. Problemi ostajajo povsem enaki, ker gre še vedno samo za prva dva tipa javnih služb. Glede na to rešitve ni iskati v podiranju vsega starega in vzpostavljanju novega (ki pa vsebinsko v bistvu sploh ni novo), ampak v vzpostavljanju vsebinsko novih upravnih sistemov, kjer bodo upoštewane možnosti uveljavitve vseh treh tipov javnih služb ter temeljna razmejitev med javno in zasebno sfero.

Prikazane tendence razvoja funkcionalnih upravnih sistemov ter moderne načine izvajanja javnih služb bomo morali vsekakor upoštevati pri njihovem oblikovanju na lokalni ravni. Kot smo lahko ugotovili, imamo na tem področju zares veliko različnih možnosti, ki jih bomo lahko na podlagi skrbnih analiz posameznih področij uporabili pri oblikovanju funkcionalnih upravnih sistemov v okviru nove lokalne samouprave. Za razliko od teritorialnih upravnih sistemov, kjer gre pri njihovem oblikovanju predvsem za vrednostno vprašanje obsega lokalne samouprave, gre pri oblikovanju funkcionalnih upravnih sistemov za vprašanje njihove učinkovitosti. To je temeljno vodilo, saj lokalna samouprava brez učinkovitega zadovoljevanja skupnih potreb in v njihovem okviru potreb posameznikov izgubi svojo pravo vsebino in svoj smisel. Povečanje učinkovitosti funkcionalnih upravnih sistemov na lokalni ravni bi moral biti potemtakem eden pomembnejših rezultatov reforme komunalnega sistema.

Evropska monetarna unija in ekonomska suverenost članic

(Vključevanje Jugoslavije v EMU)

Uvod

V Evropi potekajo pomembni procesi monetarne in finančne integracije med članicami ES (načrt oblikovanja enotnega evropskega finančnega področja v okviru projekta Evropa 1992, obnovljena zamisel Evropske monetarne unije), ki bodo v naslednjem desetletju bistveno spremenili značilnosti evropskega gospodarstva. Za Jugoslavijo se postavlja vprašanje, kako reagirati na te procese in se jim prilagoditi. Monetarna in finančna integracija seveda nista sami sebi namen, temveč sta sredstvo za doseg širše ekonomske integracije. Zato je s širšo strategijo Jugoslavije glede procesov ekonomske in politične integracije v Evropi – ali se Jugoslavija v bodočnosti želi in zmore vključiti v ES – določeno, v katere procese monetarne in finančne integracije se bo treba vključevati. Po drugi strani pa je analiza pogojev, ki bi jih Jugoslavija morala izpolniti, da bi se vključila v posamezne faze monetarne in finančne integracije v Evropi, ter posledic (v obliki prednosti in slabosti) vključevanja v te procese, eden od elementov, ki vpliva na oblikovanje dolgoročneje širše strategije vključevanja Jugoslavije v evropske ekonomske in politične integracijske procese.

Če bi Jugoslavija ostala zunaj evropskih integracijskih procesov, bi nas nastajajoče spremembe potisnile še bolj na rob, v položaj osamljenega otoka v Evropi. Odpiranje gospodarstev ES navznoter pomeni njihovo de facto zapiranje navzven. Majhne evropske države, ki ne bodo deležne prednosti in prisil, ki jih proces evropske integracije prinaša, bodo dejansko potisnjene v položaj avtarkije. Prilaganje jugoslovanskega gospodarstva tem spremembam je torej nujnost. Prilaganje je lahko neformalno, zunaj institucionalnih integracijskih procesov, z različnimi spremembami na področju denarnega, finančnega, deviznega, bančnega in zunanjetrgovinskega sistema s ciljem večje kompatibilnosti našega gospodarstva z evropskim. Proces sedanje reforme ekonomskega sistema z odpravljanjem ideoloških elementov in uvajanjem več trga v ekonomski sistem, ki bo bolje ločeval vprašanja ekonomske učinkovitosti od distribucijskih vprašanj, naj bi tekli v to smer. Prilaganje pa je možno tudi formalno, torej institucionalno, z vključevanjem v posamezne faze monetarne in finančne integracije.

V tem besedilu se osredotočamo na Evropsko monetarno unijo (EMU) kot najvišjo stopnjo evropske monetarne in finančne integracije. Obravnavamo idejo in faze postopnega oblikovanja EMU, njene osnovne značilnosti ter prednosti in slabosti, ki jih EMU prinaša državam članicam. Na koncu razmišljamo o možnostih za vključevanje Jugoslavije v EMU in o prednostih in slabostih, ki nam bi jih to vključevanje prineslo. Pri tem je osrednje vprašanje vprašanje monetarne suve-

* Vladimir Lavrač, mag. ekon., Inštitut za ekonomska raziskovanja Ekonomske fakultete Borisa Kidriča v Ljubljani.

renosti države. To vprašanje je pri nas zelo aktualno ne le za vključevanje v evropske integracijske procese, temveč tudi v obratni smeri, v razmišljanjih o ekonomski in politični suverenosti Slovenije.

Predvidene faze oblikovanja Evropske monetarne unije

Članice Evropske skupnosti so se odločile za postopen, evolutiven proces monetarne integracije, ki bi se končal s prehodom evropskega monetarnega sistema (EMS) v evropsko monetarno unijo (EMU). Poročilo Delorsove komisije, objavljeno aprila 1989. leta, predvideva, da bi bilo oblikovanje EMU tristopenjski proces.¹ Prva faza tega procesa naj bi se začela julija 1990. leta, ko bo večina članic ES odpravila devizne omejitve glede pretokov kapitala. Za preostali fazi niso postavili dokončnih rokov.

V prvi fazi naj bi prišlo do okrepitve in izpopolnitve EMS. Okrepilo bi se usklajevanje monetarnih in drugih ekonomskih politik članic, ki bi vodilo v večjo konvergenco ekonomskih gibanj med članicami. Oblikovano bi bilo enotno finančno področje ES z liberalizacijo tokov finančnih storitev in kapitala med članicami. Valute članic, ki doslej niso vključene v EMS, bi vstopile v EMS. To velja za Veliko Britanijo, Grčijo in Portugalsko, ki zaenkrat še ne sodelujejo v mehanizmu deviznih tečajev EMS. EMS bi tako vključeval valute vseh članic.

V drugi fazi bi bil poudarek na institucionalnih spremembah, ki naj bi omogočile prehod na EMU. Ta faza naj bi potekala ob že doseženi gospodarski konvergenci med članicami in stabilni ekonomski rasti. Ustanovili bi Evropski sistem centralnih bank (ESCB) kot osrednjo monetarno institucijo (nadnacionalno centralno banko), ki bi postopno prevzemala odločanje o najpomembnejših monetarnih zadevah ES. V tej fazi bi bila prilagajanja deviznih tečajev v EMS možna le v izjemnih okoliščinah. Meje dopustnih nihanj tržnih deviznih tečajev med valutami članic EMS okrog bilateralnih centralnih deviznih tečajev bi bile najprej zožene, nato pa popolnoma odpravljene.

V tretji fazi bi prišlo do oblikovanja monetarne unije z nadnacionalno (Evropsko) centralno banko in skupno (enotno) valuto. Devizni tečaji bi bili trajno (nepovratno) fiksirani. ESCB bi že polno deloval in prevzel odločanje o najpomembnejših monetarnih vprašanjih. Določal bi monetarno politiko, vzdrževal združene mednarodne monetarne rezerve članic, interveniral na deviznih trgih za določanje deviznega tečaja do tretjih valut. ESCB bi predstavljal ES v mednarodnih monetarnih pogajanjih in v procesih mednarodnega usklajevanja monetarnih politik. Doseženo bi bilo potrebno usklajevanje nacionalnih fiskalnih in drugih ekonomskih politik. Na ravni ES bi bila aktivirana možnost za uporabo finančnih sredstev za strukturne in regionalne politike oziroma za podporo plačilnobilančnemu prilagajanju članic (za nadomestitev nekaterih negativnih učinkov monetarne unije na posamezne, zlasti manj razvite članice). Končno bi bil opravljen tudi prehod iz sistema trajno fiksnih deviznih tečajev med valutami članic ob popolni konvertibilnosti valut na skupno (enotno) valuto Evropske skupnosti.

¹ Podrobnejši prikaz značilnosti posameznih faz predvidenega oblikovanja EMU glej v IMF Survey: 1989/4.

Iz opisanih faz oblikovanja EMU lahko razberemo osnovne značilnosti bodoče EMU in opozorimo na nekatere probleme, s katerimi se bodo članice srečevale in ki bodo verjetno v praksi zavirali sicer dogovorjeni proces oblikovanja EMU. Osnovne značilnosti predvidene EMU so naslednje:

a) Popolnoma prosto gibanje blaga, storitev, ljudi in kapitala med članicami monetarne unije. Tu se poudarja realni vidik ekonomske in monetarne unije, skupni (enotni, notranji) trg, ki naj bi ga uresničil projekt Evropa 1992. Gre za odpravo notranjih ekonomskih meja med članicami skupnosti, tako da znotrajregionalna mednarodna menjava dobi značilnosti notranje, na pa mednarodne menjave. Navzven, do tretjih držav, veljajo skupne zunanje carinske stopnje.

b) Popolna in ireverzibilna konvertibilnost valut članic. Nacionalne valute članic (dokler še obstajajo) so med seboj neomejeno konvertibilne.

Popolna konvertibilnost je tako zunanja (za tujce) kot notranja (za domačine). Velja za tekoče in za kapitalne transakcije. Devizne omejitve so odpravljene tako za blagovne in storitvene transakcije kot tudi za tokove kapitala med članicami. Nekonvertibilnost in devizne omejitve bi namreč onemogočale prosto gibanje blaga, storitev in produkcijskih dejavnikov in so nezdržljive s koncepcijo skupnega notranjega trga. Dokler pa obstajajo različne nacionalne valute članic, obstajajo tudi stroški konverzij iz ene v drugo valuto za znotrajregionalne mednarodne ekonomske transakcije med članicami.

Točki a) in b) sta pravzaprav osnovni pogoj za monetarno unijo in bosta doseženi že s projektom uresničevanja skupnega notranjega trga (Evropa 1992).

c) Trajno in ireverzibilno fiksirani devizni tečaji med valutami članic. Spremembe centralnih (paritetnih) deviznih tečajev niso več možne. Odpravljen je torej sistem fiksnih, toda prilagodljivih tečajev. Za posamezno članico politika deviznega tečaja ni več sredstvo plačilnobilanca prilagajanja. Meje dopustnih nihanj tržnih deviznih tečajev okrog bilateralnih centralnih tečajev so odpravljene. Medsebojni devizni tečaji se morajo vzdrževati na predpisani ravni z neomejeno intervencijo centralnih bank na deviznem trgu.

Točka c) pomeni pravzaprav le prehodno stanje, saj se predvideva, da se bo namesto popolnoma konvertibilnih nacionalnih valut s trajno fiksnimi deviznimi tečaji uvedla skupna (enotna) valuta. V tem smislu pomeni režim v točki c) pripravo za enotno valuto. Ko so namreč izpolnjeni pogoji za režim v točki c), prehod na skupno valuto postane bolj formalno-tehnično, ne pa vsebinsko vprašanje.

d) Skupna (enotna) valuta članic ES. Čeprav to v poročilu Delorsove komisije o EMU ni jasno navedeno, je pričakovati, da bo vloga skupne valute igral ECU. Uradni ECU že sedaj opravlja osnovne funkcije mednarodnega denarja v EMS, paralelno pa privatni ECU podobno opravlja funkcije mednarodnega denarja v privatni poslovni sferi. V EMU bi izginila meja med privatnim in uradnim ECU. ECU kot skupna valuta članic ES bi se uporabljal v mednarodnih ekonomskih transakcijah med članicami kot obračunska enota, plačilno sredstvo in rezervno sredstvo. Pričakovati je, da bi se ECU kot skupna valuta uporabljal tudi kot domači denar v državah članicah, torej tudi v notranjih ekonomskih transakcijah v posameznih državah članicah. Če bi še naprej obstajale posamezne nacionalne valute, bi bil njihov pomen le formalen, saj bi bile zaradi popolnoma fiksnega deviznega tečaja in popolne konvertibilnosti ekvivalentne ECU. Ob uvedbi skupne valute pa se postavljajo tehnična vprašanja prehoda iz nacionalnih valut v skup-

no valuto (to velja le za denar v funkciji plačilnega in rezervnega sredstva, ne pa tudi v funkciji mere vrednosti). Vprašanje podobnosti in razlik med enotno (skupno) valuto in popolnoma fiksnimi deviznimi tečaji med neko skupino držav bomo obravnavali kasneje.

e) Skupna domača (notranja) monetarna politika. Točki c) in d) zahtevata centralizirano monetarno politiko v rokah neke centralne, nadnacionalne inštitucije. Ob različnih ekspanzivnih monetarnih politikah in ustrezno različnih inflacijskih stopnjah med posameznimi članicami ne bi bilo mogoče vzdrževati trajno fiksnih deviznih tečajev in še manj odločiti se za skupno (enotno) valuto. Monetarna politika (količina denarja v obtoku, obrestna mera) se določa enotno za celo področje ob upoštevanju ponderiranega povprečja interesov članic. Pri tem naj bi bilo merilo, vsaj kakor ga zdaj definirajo, doseganje ekonomske rasti ob stabilnih cenah. Seveda izbrana stopnja ekspanzivnosti monetarne politike ne bo ustrezala vsem članicam enako glede na njihov različen gospodarski položaj in njihove individualne razlike pri vrednotenju razmerja med inflacijo in nezaposlenostjo.

f) Skupna (enotna) centralna monetarna inštitucija, neke vrste nadnacionalna evropska centralna banka. Po predlogu Delorsove komisije bi to bil Evropski sistem centralnih bank (ESCB), ki bi ga sestavljale centralna monetarna inštitucija in nacionalne centralne banke članic. ESCB bi določal notranjo monetarno politiko, izdajal denar, izvajal dnevne operacije na denarnem trgu in uravnaval mednarodne monetarne odnose ES. Monetarno politiko bi določal Svet ESCB, v katerem bi bili poleg predstavnikov teles ES tudi guvernerji nacionalnih centralnih bank. Svet ESCB bi bil za svoje odločitve odgovoren organom ES (Evropskemu svetu in parlamentu). ESCB bi imel federalno strukturo po vzoru FED (Sistem federalnih rezerv ZDA). Gre seveda za prenos dela nacionalne ekonomske suverenosti v roke nadnacionalne inštitucije, vendar naj bi to bilo omejeno le na najbolj bistvena monetarna vprašanja.

g) Skupna mednarodna monetarna politika. ESCB bi vzdrževala združene mednarodne rezerve članic in jih porabljala za poravnavanje skupnega plačilnobilančnega neravnotežja držav ES do drugih držav oziroma za reguliranje uravnava-no drsečega deviznega tečaja enotne valute ES (verjetno ECU) do dolarja in drugih pomembnih valut. Članice ne bi več vzdrževale mednarodnih monetarnih rezerv v ECU za potrebe znotrajregionalnih plačilnobilančnih neravnotežij. Ta »notranja« plačilnobilančna neravnotežja bi se prilagajala podobno, kot to velja za plačilnobilančno prilagajanje med regijami v eni državi. ESCB bi predstavljala ES kot skupni monetarni blok v pogajanjih o ureditvi mednarodnega monetarnega sistema in pri usklajevanju nacionalnih monetarnih, deviznotečajnih in drugih makroekonomskih politik v IMF in skupini 7 najrazvitejših držav.

h) Usklajevanje fiskalne in drugih ekonomskih politik med članicami. Gre za omejevanje primanjkljajev javnega sektorja in njihovega financiranja prek monetarnega sistema, kar bi sicer lahko izpodkopavalo skupno monetarno politiko in notranjo stabilnost cen v ES. Usklajevanje drugih makroekonomskih politik, zlasti politike dohodkov in cen, lahko prispeva k boljšim možnostim za delovanje EMU.

i) Aktiviranje regionalnih in strukturnih politik na ravni ES, ki naj zagotovijo bolj uravnotežen ekonomski razvoj med članicami EMU. Članice se ekonomsko in monetarno združujejo ob različni ekonomski razvitosti in različni ekonomski strukturi. Integracijske prednosti in slabosti EMU so za posamezne članice različno razporejene. Nekatere, zlasti manj razvite, bi utegnile imeti ne le manjše neto prednosti kot razvitejše članice, temveč bi utegnile celo imeti »negativne prednosti«, torej neto stroške zaradi priključitve k EMU. To mora nadomestiti neke vrste

nadnacionalni znotrajregionalni fiskalni mehanizem, ki z dodatnimi sredstvi oziroma subvencijami nadomesti te slabosti EMU manj razvitim članicam. Mehanizmi in kanali tega transferja so lahko različni. Vsebinsko gre za proračunska sredstva, ki pa lahko tečejo prek Evropske investicijske banke, Evropskega socialnega sklada, Evropskega sklada za regionalni razvoj itd., in imajo lahko obliko finančnih sredstev, posojil, subvencioniranih obresti itd.

Trajno fiksni devizni tečaji ali skupna (enotna) valuta?

Preden obravnavamo prednosti in slabosti EMU, si oglejmo še podrobnosti in razlike med sistemom trajno fiksnih (popolnoma nespremenljivih) deviznih tečajev med nacionalnimi valutami držav članic monetarne unije in skupno (enotno) valuto članic. Za obe rešitvi je značilno, da ni možnosti za spremembo deviznih tečajev in s tem povezanega deviznega rizika mednarodnih ekonomskih transakcij med članicami. Obe varianti olajšujeta in spodbujata ekonomske transakcije med članicami, povečujeta konkurenčnost producentov na celotnem področju monetarne unije, pospešujeta ekonomsko integracijo med regijami in oblikovanje skupnega trga blaga, storitev in produkcijskih dejavnikov v regionalni skupnosti. Poenostavljeno bi lahko rekli, da skupna (enotna) valuta povezuje regionalna gospodarstva v enoten gospodarski prostor, tako kot ločene valute ločujejo gospodarstva. Fiksni devizni tečaji, zlasti če so trajno fiksni in nespremenljivi, pa so najbližji substitut (po tem merilu) skupni (enotni) valuti.

Razlike med variantama monetarne unije niso vsebinske, pač pa tehnične. Skupna (enotna) valuta olajšuje kalkulacije v mednarodnih ekonomskih transakcijah med člani unije, odpravlja stroške valutnih konverzij znotraj unije in s tem v zvezi zmanjšuje stroške mednarodnih ekonomskih transakcij med članicami. Skupna valuta olajšuje skupno monetarno politiko članic (ta je sicer nujnost tudi pri trajno fiksnih deviznih tečajih). Skupna valuta daje monetarni uniji pomembno mednarodno denarno enoto, ki ne opravlja le funkcij denarja v monetarni uniji, ampak lahko postane pomembna mednarodna obračunska enota (mera vrednosti), mednarodno plačilno sredstvo in mednarodno rezervno sredstvo. V tem primeru monetarna unija uživa prednosti seignioragea iz izdajanja mednarodno sprejemljive denarne enote. Sistem trajno fiksnih deviznih tečajev te prednosti ne omogoča, ker je ekonomska baza posameznih nacionalnih valut preozka. Pri trajno fiksnih deviznih tečajih je stopnja obveznosti vendarle nekoliko manjša kot pri skupni valuti, ker morda v skrajnem primeru vendarle pride do spremembe deviznega tečaja. Pri skupni valuti te možnosti tudi tehnično ni več, članica le lahko izstopi iz monetarne unije in uvede spet lastno valuto, kar je bolj zapleteno. Skupna valuta je torej še trdnejša stopnja monetarne integriranosti v ireverzibilno monetarno unijo. Iz tega izhaja, da je monetarna unija superiornejši in učinkovitejši mehanizem monetarne integracije, kot so to trajno fiksni devizni tečaji med nacionalnimi valutami članic.

Nekatere prednosti in slabosti Evropske monetarne unije

Prednosti in slabosti predvidene EMU so podobne splošnim prednostim in slabostim vsake monetarne unije. Končni cilj (če se omejimo le na ekonomske cilje) EMU je povečanje blaginje ES, torej hitrejši (stabilen) razvoj gospodarstev

ES. Glavna prednost EMU izhaja iz nespremenljivosti deviznih tečajev med valutami ES, kar odpravlja devizni riziko mednarodnih ekonomskih transakcij v ES in s tem spodbuja povečanje menjave blaga in storitev ter tokov kapitala v ES. V isto smer delujejo tudi popolna konvertibilnost valut in odprava deviznih omejitev v zvezi s kapitalnimi transakcijami kot tudi uvedba skupne (enotne) valute. Večji obseg notranjega trga in večja konkurenčnost povečujeta delitev dela, omogočata ekonomije obsega in nižje stroške proizvodnje. Pričakovana prednost je tudi izenačevanje cen enakega blaga (storitev, produkcijskih dejavnikov) na celem področju ES. EMU omogoča tudi izboljšanje alokacije produkcijskih dejavnikov (zlasti kapitala) med članicami, učinkovitejše finančno posredovanje in povečanje varčevanja oziroma naložb.

Združevanje (pooling) mednarodnih monetarnih rezerv omogoča zaradi ekonomije obsega vzdrževanje manjših mednarodnih monetarnih rezerv. Manjše mednarodne monetarne rezerve so potrebne tudi zato, ker te po prehodu na skupno (enotno) valuto niso več potrebne za stabiliziranje medsebojnih deviznih tečajev in za financiranje medsebojnih plačilnobilančnih neravnotežij članic. Ker so mednarodne rezerve oportunitetni strošek, pomenijo manjše potrebne mednarodne monetarne rezerve ekonomski prihranek. EMU po prehodu na skupno (enotno) valuto omogoča tudi prihranek stroškov konverzij med valutami in s tem manjše stroške mednarodnih ekonomskih transakcij. Prednost EMU je tudi v tem, da dobi ES lastno valuto, ki ima široko ekonomsko osnovo v gospodarstvih ES in ki lahko dobi status pomembne mednarodne valute. Če to valuto uporabljajo druge države kot sredstvo mednarodnih monetarnih rezerv, dobi ES s tem prednosti seignioragea, kar pomeni financiranja plačilnobilančnih primanjkljajev ES do drugih držav preprosto z izdajanjem njene valute, ki jo druge države držijo kot obliko mednarodnih monetarnih rezerv. S tem se za ES zmanjša plačilnobilančna omejitev vodenja domačih makroekonomskih politik.

Izguba monetarne suverenosti

Slabosti EMU za posamezno članico so v tem, da izgubi dve pomembni sredstvi ekonomske politike – monetarno politiko in devizni tečaj, in s tem pomemben del ekonomske suverenosti. Monetarna politika se določa centralizirano za celo področje ES. Na tej ravni je monetarno politiko sicer mogoče optimirati, vendar pa se optimalna likvidnost za regijo (v tem primeru za posamezno državo članico) lahko razlikuje od optimalne likvidnosti za celoto. V literaturi naletimo na mnenja, da je v tesno ekonomsko integriranem področju, kot je to ES (zlasti ko bo prešla v fazo EMU), avtonomija monetarne politike pravzaprav le iluzija in da je suverenost na tem področju močno omejena.² V prid tej trditvi navajajo, da že mehanizem deviznih tečajev EMS zahteva veliko usklajenost ekonomskih (zlasti monetarnih) politik in veliko konvergenco (zlasti glede inflacijske stopnje) med gospodarstvi. Prav tako liberalizacija kapitalnih tokov in finančnih storitev močno omejuje neodvisnost monetarnih politik posameznih držav; lahko bi rekli, da nacionalni denarni sistemi izginjajo oziroma se denacionalizirajo, kar de facto jemlje del monetarne suverenosti centralnim bankam in jih sili v sodelovanje in usklaje-

² Glej več besedil v knjigi D. E. Flair, C. de Boissieu: *International Monetary and Financial Integration – The European Dimension*, 1988, in v knjigi: *Commission of the European Communities: Creation of a European Financial Area, European Economy*, 1988.

vanje, ki že pripravlja pogoje za prehod na skupno, kolektivno (centralno) določeno monetarno politiko, ki jo zahteva EMU. Teorija optimalnega valutnega področja bi k temu dodala, da je zlasti za odprta in majhna gospodarstva izguba avtonomne monetarne politike relativno nepomembna v primerjavi z integrirano stopnjo inflacije, ki naj bi bila glede na dosedanje izkušnje EMS in deklarirane cilje EMU tudi nizka stopnja inflacije. Članicam EMU onemogoča razlike v vrednotenju razmerja med stopnjo inflacije in stopnjo nezaposlenosti v gospodarstvu. Članici, ki bi z ekspanzivno monetarno politiko za spodbujanje gospodarstva želela zmanjšati nezaposlenost in bi zato povečala stopnjo inflacije v gospodarstvu, tega centralizirana monetarna politika EMU ne dopušča. Poizkus inflacioniranja gospodarstva bi se končal s povečanjem nezaposlenosti. Države, ki niso stabilizirale nacionalne valute in ki dosegajo inflacijske stopnje, ki znatno presegajo povprečne inflacijskih stopenj gospodarstev ES, pa že tako niso kandidatke za vključitev v EMU in v proces monetarne integracije v Evropi nasploh.

S tem v zvezi se v literaturi tudi postavlja vprašanje kompatibilnosti med (trajno) fiksnimi deviznimi tečaji, (liberaliziranimi) tokovi kapitala in (avtonomno) monetarno politiko.³ Divergentne monetarne politike med članicami so ob fiksnih deviznih tečajih le, če so podprte s sistemom deviznih omejitev kapitalnih transakcij. Tako nekateri razlagajo relativni uspeh EMS pri vzdrževanju relativno stabilnih deviznih tečajev med članicami s kapitalnimi omejitvami v nekaterih članicah. Tako naj bi v Franciji in Italiji kapitalne omejitve omogočale vzdrževanje sistema fiksnih deviznih tečajev v EMS. Velika Britanija, ki je 1979. liberalizirala kapitalne transakcije, ni mogla sprejeti obvezujoče discipline sistema deviznih tečajev EMS, ker je želela ohraniti suverenost pri monetarni politiki. ZRN je najbolje uspelo uskladiti sistem fiksnih deviznih tečajev, liberalizacijo kapitalnih tokov in relativno avtonomijo monetarne politike, kar pa lahko pripišemo centralni vlogi, ki jo igra ZRN v EMS, in mednarodnem statusu nemške marke.

Če gre zdaj ES v popolno liberalizacijo kapitalnih tokov med članicami, bodo trajno fiksne devizne tečaje mogoče vzdrževati le s konvergenco nacionalnih monetarnih politik. Fiksni devizni tečaji že v EMS, še zlasti pa ko gre za trajno fiksne devizne tečaje ali celo skupno (enotno) valuto ES v fazi EMU, puščajo zelo majhen manevrski prostor avtonomni monetarni politiki. Prehod v EMU bo torej zahteval vse večje usklajevanje, konvergenco in končno centralizacijo monetarne politike v ES.

Izguba avtonomnosti politike deviznega tečaja

V nadaljevanju obravnavamo problem izgube avtonomnosti politike deviznega tečaja kot sredstva plačilnobilančnega prilagajanja. Možnosti za samostojno politiko deviznega tečaja za posamezne državne članice so precej omejene že v EMS. Sprememba centralnega tečaja ni v rokah posamezne članice, temveč je rezultat skupnega dogovora pri medsebojnem usklajevanju (realignment) deviznih tečajev v EMS. Do tretjih valut (npr. dolarja) valute članic skupno drsijo.

V EMU spremembe deviznega tečaja članic sploh ne bodo več možne, ker bodo medsebojni devizni tečaji trajno fiksirani, kasneje pa naj bi tudi te popolnoma fiksne devizne tečaje nadomestila skupna (enotna) valuta ES, predvidoma ECU. Ko spreminjanje deviznih tečajev ne bo več možno (razen za EMU kot

³ Glej IMF: Occasional Paper 1988/61: Policy Coordination in the European Monetary System.

celoto, torej za ECU do tretjih valut, npr. dolarja), devizni tečaj ni več sredstvo plačilnobilančnega prilagajanja, ki bi ga posamezna članica lahko uporabila za doseganje ekonomskega ravnotežja. S stališča teorije plačilnobilančnega prilagajanja gre za izgubo enega od alternativnih mehanizmov plačilnobilančnega prilagajanja, kar nalaga večje breme drugim sredstvom plačilnobilančnega prilagajanja, kar se končno pokaže v večjih stroških plačilnobilančnega prilagajanja (ki jih lahko merimo z zmanjšanjem družbenega produkta, povečevanjem nezaposlenosti ali inflacije v gospodarstvu). Optimalni proces plačilnobilančnega prilagajanja odpravi plačilnobilančne neravnotežnje s tistimi sredstvi plačilnobilančnega prilagajanja, pri katerih so glede na razmere v gospodarstvu stroški plačilnobilančnega prilagajanja najmanjši.⁴

Iz tega izhaja, da možnost za uporabo deviznega tečaja kot sredstva plačilnobilančnega prilagajanja temu procesu daje večjo fleksibilnost in zmanjšuje stroške. Izguba tega sredstva plačilnobilančnega prilagajanja, ki jo implicira EMU, je za državo članico strošek, ki ga mora tehtati s prednostmi, ki jih monetarna unija prinaša. Enotna valuta torej ni a priori optimalni organizacijski pristop v regionalni monetarni integraciji, temveč je treba njene slabosti primerjati z njenimi potencialnimi prednostmi, to pa sta predvsem razrešitev in integracija trgov. Devizni tečaj do tretjih držav je sicer določen skupno, za ES kot celoto. Ravnotežni devizni tečaj za celoto pa ni nujno optimalni devizni tečaj za posamezno regijo, glede na njeno plačilno bilanco je lahko precenjen ali podcenjen.

Ker v EMU ni več možnosti za uporabo deviznega tečaja kot sredstva plačilnobilančnega prilagajanja, se plačilnobilančna neravnotežja med članicami v EMU izravnavajo enako kot med regijami v državi. Plačilnobilančno prilagajanje se izvaja predsem z relativnimi spremembami cen in dohodkov. Zunanjo konkurenčnost članica lahko ohranja z domačimi finančnimi in strukturnimi politikami, s katerimi vpliva na raven stroškov in cen v gospodarstvu. Če so cene toge navzdol oziroma če politika določanja cen in stroškov ni učinkovita ali pa če so cene enakega blaga ob skupnem trgu in enotni valuti med regijami izravnane, pade breme plačilnobilančnega prilagajanja na dohodke, s tem pa država tvega recesijo in nezaposlenost. Če se v neki državi poveča inflacija, pride zaradi nekonkurenčnosti izvoza do padca izvoza in do recesije z nezaposlenostjo v gospodarstvu. Devalvacije valute kot ukrepa za ohranitev ekonomske rasti EMU ne dopušča. EMU ponuja rešitev v usklajenosti monetarne politike, ki vnaprej preprečuje divergenco inflacijskih stopenj.

Vključitev Jugoslavije v Evropsko monetarno unijo

Razmišljanja o pogojih in posledicah vključitve Jugoslavije v EMU se utegnejo zdeti preuranjena, ker je EMU kot stopnja monetarne integracije v Evropi zaenkrat šele v fazi ideje oziroma predloga in ker Jugoslavija še ni izpolnila niti pogojev, ki bi jih zahtevale nižje faze monetarne in finančne evropske integracije (EMS, oblikovanje enotnega finančnega področja). Vendar projekt EMU jasno kaže končni cilj procesa evropske monetarne in finančne integracije, zato si je verjetno smiselno prizadevati za vključitev v te nižje faze monetarne in finančne integracije, predvsem če v bližnji bodočnosti želimo in zmoremo izpolnjevati pogoje

⁴ Obširnejše o stroških alternativnih plačilnobilančnega prilagajanja glej v V. Lavrač: Evropska monetarna in finančna integracija in Jugoslavija, Inštitut za ekonomska raziskovanja, 1989, str. 60-63

tudi za vključitev v EMU kot končno fazo tega procesa. Če bi se nam zdeli pogoji za vključitev v EMU in posledice vključitve v EMU prezahtevni, se tudi procesi vključevanja Jugoslavije v EMS in v oblikovanje skupnega evropskega finančnega področja kažejo kot vprašljivi, razen če si zastavimo drugačne cilje (ne vključevanje, temveč približevanje, večja kompatibilnost z gospodarstvi ES, predvsem zaradi oblikovanja racionalnejšega ekonomskega sistema in ozdravitve gospodarstva).

Jugoslavija je z nekaterimi ukrepi iz programa ZIS-a iz decembra 1989 (konvertibilnost dinarja, vezava deviznega tečaja, stabilizacija domače valute, nekatere spremembe v monetarnem sistemu) na monetarnem področju že storila prvi korak k vključevanju v procese evropske monetarne integracije. O njihovi trajnosti je zaenkrat še težko izreči dokončno sodbo, zato bomo predpostavili, da so zaenkrat še začasni, tako da je proces prilagajanja evropski monetarni integraciji šele pred nami.

Čeprav projekt EMU še ni dokončno razčlenjen, je na podlagi dosedanjih predlogov mogoče sklepati o pogojih za vključitev Jugoslavije v EMU in o možnih posledicah tega vstopa. Predvsem bi Jugoslavija morala biti prehodno članica ES, vključena v EMS in v proces oblikovanja enotnega evropskega finančnega prostora oziroma vsaj izpolnjevati pogoje, ki jih ta dva procesa evropske monetarne in finančne integracije zahtevata. To bi že vključevalo fiksni in relativno stabiliziran devizni tečaj dinarja, precejšnjo usklajenost monetarne politike (pa tudi fiskalne in drugih makroekonomskih politik), konvergenco gospodarstva, zlasti inflacijskih stopenj v ES, odpravo deviznih omejitev v zvezi s tokovi kapitala in popolno in trajno konvertibilnost dinarja na deviznih trgih. Prav tako bi Jugoslavija morala biti predhodno že vključena v evropski skupni trg s prostim gibanjem blaga, storitev in produkcijskih dejavnikov znotraj ES ter s skupno carinsko in drugimi ekonomskimi politikami do držav zunaj ES.

Vključitev Jugoslavije v EMU bi zahtevala najprej popolnoma fiksen devizni tečaj dinarja do valut drugih članic EMU. V prehodnem obdobju bi bilo sicer izjemoma možno spremeniti višino deviznega tečaja dinarja in dopustiti nihanje tržnega deviznega tečaja dinarja v zoženem pasu okrog paritetnega. Vzdrževanje popolnoma fiksnega deviznega tečaja, kar je priprava za prehod na enotno valuto EMU, bi zahtevalo avtomatično in neomejeno intervencijo NBJ na deviznem trgu, tako da bi izravnala ponudbo in povpraševanje po devizah na dani ravni deviznega tečaja (to predpostavlja ustrezno višino mednarodnih monetarnih rezerv v valutah ES). Dinar bi torej ostajal v fiksnem menjalnem razmerju do ECU in valut članic EMU, do dolarja in drugih valut pa bi drsel skupno z ECU. S tem bi Jugoslavija izgubila avtonomnost deviznotečajne politike kot plačilnobilančnega prilagajanja. Spremembe deviznega tečaja dinarja znotraj EMU sploh ne bi bile več mogoče, do dolarja in preostalih valut držav zunaj ES pa bi bile določene eksogeno.

Dinar bi moral biti popolnoma konvertibilna valuta, kar bi bila posledica prehodne faze finančne integracije jugoslovanskega gospodarstva z enotnim evropskim finančnim trgom. Odpravljene bi bile devizne omejitve za tekoče in za kapitalne transakcije, dinar bi bil zunanje in notranje konvertibilen v valute ES po popolnoma fiksnem deviznem tečaju.

Ko bi bila ustanovljena evropska centralna banka (predvidoma kot ESCB, Evropski sistem centralnih bank, emisijska banka federalnega tipa, podobna sistemu Federal Reserve Banke v ZDA), bi Jugoslavija morala postopno prenesti del nacionalne monetarne suverenosti na skupno evropsko centralno banko. Proces izgubljanja avtonomije v monetarni politiki bi bil postopen in delen, dokler EMU

ne bi prešla v višjo fazo z uvedbo skupne (enotne) valute EMU. Tedaj bi lahko o delni avtonomnosti jugoslovanske monetarne politike govorili le pogojno v smislu, koliko bi Jugoslavija glede na svoj relativni pomen v ESCB lahko vplivala na skupne odločitve glede emisije skupne valute. Osnovne odločitve glede monetarne politike bi bile namreč v rokah ESCB in pravzaprav rezultat kolektivnega odločanja članic EMU. Optimalna likvidnost za ES v celoti bi se lahko razlikovala od optimalne likvidnosti za Jugoslavijo, vendar ne bi imeli možnosti samostojno vplivati na domačo količino denarja v obtoku. Z vstopom v EMU bi se torej Jugoslavija morala odreči monetarni suverenosti in izgubiti avtonomno monetarno politiko kot sredstvo ekonomske politike.

Pri popolnoma fiksnih deviznih tečajih in popolni konvertibilnosti valut je praktično vseeno, ali imamo še vedno nacionalne valute ali pa skupno valuto. Če bi prešli na skupno valuto, ki bi bila ECU, bi bilo možno, da nacionalne valute članic EMU še obstajajo (ob popolnoma fiksnih deviznih tečajih med seboj in do ECU). Bolj verjetno je, da bi se nacionalne valute članic sploh ukinile, npr. tako, da bi jih ESCB absorbirala v zameno za izdane ECU. ECU bi se tedaj uporabljal kot skupna valuta v notranjih ekonomskih transakcijah v državah članicah, v ekonomskih transakcijah med članicami EMU ter delno tudi v mednarodnih ekonomskih transakcijah članic EMU z drugimi državami. Mednarodne monetarne rezerve članic bi se centralizirale, za menjavo znotraj EMU ne bi bile potrebne, pač pa bi se vzdrževale za financiranje plačilne bilance do držav zunaj EMU.

Osnovna prednost, ki bi jo Jugoslaviji lahko prinesla vključitev v EMU, je povezana s popolnoma fiksnimi deviznimi tečaji med valutami ES oziroma z ECU kot skupno valuto EMU v kasnejši fazi. To bi imelo za posledico večjo integriranost z evropskim gospodarstvom, večjo odprtost trgov blaga, storitev in produkcijskih dejavnikov z ES in ustrezno večjo mednarodno menjavo z ES (k temu bi lahko dodali še prihranek mednarodnih rezerv ter prednosti uporabe ECU kot skupne stabilne mednarodne valute). Največja slabost ali strošek vključitve v EMU bi bila za Jugoslavijo izguba politike deviznega tečaja dinarja kot sredstva plačilnobilančnega prilagajanja in izguba avtonomne monetarne politike. Jugoslavija bi se lahko zavzemala za vključitev v EMU, če bi predhodno izpolnjevala osnovne pogoje za vključitev v EMU in če bi pričakovale prednosti presegale pričakovane slabosti (stroške) vključitve v EMU. Prednosti večje integriranosti z evropskim gospodarstvom, ki bi jih prinesla vključitev v EMS, so nedvomne, medtem ko je domnevne slabosti (stroške) treba relativizirati.

Nemožnost spreminjanja deviznega tečaja dinarja, ker bi bil devizni tečaj popolnoma fiksni oziroma ker kasneje dinar sploh ne bi obstajal kot nacionalna valuta, pomeni izgubo devizno tečajne politike kot mehanizma plačilnobilančnega prilagajanja. S tem bi postal proces plačilnobilančnega prilagajanja manj fleksibilen in dražji, večje breme prilagajanja bi morale pasti na druge mehanizme. Plačilnobilančno prilagajanje med Jugoslavijo in ES bi se dosegalo podobno, kot se dosega med regijami v državi. Če se ne more spremeniti devizni tečaj (ali devizne omejitve), breme prilagajanja zaradi nastajajočega plačilnobilančnega neravnotežja pade na spremembe relativnih cen blaga, storitev in produkcijskih dejavnikov, pride do spremembe v dohodkih (in torej v družbenem produktu in zaposlenosti) in do preseljevanja produkcijskih dejavnikov. Če bi se Jugoslavija vezala s popolnoma fiksnim deviznim tečajem ali celo z enotno (skupno) valuto na gospodarstva ES, se nastajajoče plačilnobilančno neravnotežje, do katerega bi lahko prišlo zaradi manjše učinkovitosti našega gospodarstva (manjša produktivnost, višji stroški, višja inflacijska stopnja), ne bi moglo popraviti z devalvacijo dinarja, pač pa bi se

zmanjšala družbeni produkt in zaposlenost. Izguba avtonomne devizno tečajne politike bi bila ob vključitvi Jugoslavije v EMS delna, ob vključitvi v EMU pa popolna.

Že vključitev Jugoslavije v EMS bi zahtevala precejšnjo uskladitev monetarne politike z državami članicami ES. Izguba avtonomne monetarne politike bi bila še večja, če bi se Jugoslavija vključila v enotni evropski finančni prostor z liberalizacijo tokov kapitala. Možnosti za avtonomno monetarno politiko so ob fiksnih deviznih tečajih in liberaliziranih kapitalnih trgih zelo omejene. Vključitev Jugoslavije v EMU pa bi pomenila popolno izgubo možnosti za avtonomno monetarno politiko. Monetarna politika bi bila določena centralno, ESCB kot evropska centralna banka bi izdala ECU glede na skupne monetarne potrebe EMU. Tudi če bi se optimalna likvidnost s stališča Jugoslavije razlikovala od optimalne likvidnosti za ES kot celoto, ne bi imeli možnosti za lastno ekspanzivno monetarno politiko za spodbujanje ali restriktivno monetarno politiko za zaviranje gospodarstva. Skupna monetarna politika bi nas silila v povprečno stopnjo inflacije in nam onemogočala lastno izbiro med inflacijo in nezaposlenostjo. Posledica bi bila stabilizacija dinarja, vendar bi bila lahko cena za to padec družbenega produkta in porast nezaposlenosti, zlasti v prehodnem obdobju.

Sklep

Teorija optimalnega valutnega področja ugotavlja, da je izguba avtonomne monetarne politike (v primerjavi z integrativnimi prednostmi skupne valute) za majhna in odprta gospodarstva relativno nepomembna. Možnosti za samostojno monetarno politiko so na tesno ekonomsko integriranem področju, zlasti ob mobilnosti kapitala, zelo omejene. V nekem smislu lahko govorimo o Jugoslaviji kot področju nemške marke, saj se ta široko uporablja kot vzporedna mera vrednosti, hranilec vrednosti, delno pa tudi kot plačilno sredstvo.

Skupna monetarna politika, ki bi jo zahtevala vključitev Jugoslavije v EMU, bi omejila avtonomno monetarno politiko. Tako ne bi bila mogoča nekdanja ekstremno visoka inflacijska stopnja (na meji hiperinflacije) z ustreznim pobiranjem inflacijskega davka prek monetarnega sistema, ker ne bi bilo več mogoče uporabljati selektivnega emisijskega kreditiranja in monetarnega sistema v fiskalnem smislu za državno plansko regulirano redistribucijo dohodka. Izguba avtonomnosti monetarne politike s tega vidika ni izguba, za katero bi kazalo žalovati.

Monetarno področje je bilo prisiljeno dokončno preseči finančno »čudaštvo«. Evropska integriranost zahteva normalizacijo financ. Procesi reforme gospodarstva v smeri večje tržnosti, liberalizacije in deregulacije, ki ekonomski sistem čistijo ideoloških elementov, vodijo v večjo kompatibilnost našega gospodarstva z evropskim gospodarstvom, in so v prid vključitvi v procese evropske monetarne in finančne integracije. Ker izguba avtonomne deviznotečajne in monetarne politike za državo, ki bi se želela vključiti v EMU, pomeni ekonomski strošek, ki se sumarno lahko pokaže v manjšem družbenem produktu in večji nezaposlenosti (vsaj v prehodnem obdobju), mehanizmi EMU predvidevajo fiskalne transferje iz proračunskih sredstev ES v korist novih in manj razvitih članic. Upoštevalo namreč raven ekonomske in finančne razvitosti in strukturne posebnosti članic, ki povzročajo, da prednosti in stroški procesa integracije niso enakomerno razporejeni. Finančna solidarnost med državami članicami ES naj bi s temi fiskalnimi trans-

ferji nadomestila večje stroške integracije manj razvitim članicam in jim tako omogočila enakopravnejše vključevanje v procese evropske ekonomske integracije.

LITERATURA

P. Coffey: *The European Monetary System – Past, Present and Future*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 1987.

Commission of the European Communities: *Creation of a European Financial Area*, European Economy, Luxembourg, 1988/36.

D. E. Fair, C. de Boissieu (edit.): *International Monetary and Financial Integration – The European Dimension*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 1988.

IMF: *Policy Coordination in the European Monetary System*, Occasional Paper, Washington, D. C., 1988/61.

V. Lavrač: *Evropska monetarna in finančna integracija in Jugoslavija*, Inštitut za ekonomska raziskovanja, Ljubljana 1989.

V. Lavrač: *Možnosti uporabe sestavljenih valut v privatnih mednarodnih ekonomskih transakcijah*, Inštitut za ekonomska raziskovanja, Ljubljana 1988/45.

I. Ribnikar: *Razlike, ki niso ovire – Evropski bančni, finančni in denarni sistem*, *Gospodarski vestnik*, 21.10.1988.

P. Salin (edit.): *Currency Competition and Monetary Union*, Martinus Nijhoff Publishers, the Hague 1984.

M. T. Summer, G. Zis: *European Monetary Union – Progress and Prospects*, Mac Millan Press, London 1982.

D. Swann: *The Economics of the Common Market*, Penguin Books, Harmondsworth 1988.

Gospodarska kriminaliteta in spremembe v družbenoekonomskem sistemu

Vsaka družba sama po lastni presoji sankcionira tista obnašanja, ki jih želi omejevati. Seveda pa to praviloma ni družba kot celota, temveč je oblast, ki določa, kaj je prav in kaj ni,¹ katero ravnanje je skladno z vsebino ciljev posamezne družbe v prihodnosti in katero ogroža njihovo doseganje. Primerjava posameznih inkriminiranih ravnanj in ostrine kazenskih ukrepov v različnih družbah opozarja na različno družbeno vsebino, pravni red, ideologijo in politiko.² Tako je na eni strani pravni red, po drugi strani pa tudi mehanizem formalnega družbenega nadzora organiziran tako, da podpira in ščiti politične, t.j. razredne cilje in hotenja vladajoče skupine oz. skupine z močjo.³

Če so inkriminacije in sankcije družbeno determinirane, je treba tudi kriminaliteto vedno vrednotiti v okviru posamezne družbe in njene družbene ureditve. Kot je pravilno ugotovil že Engels,⁴ ostaja le pretežen del kaznivih dejanj zoper lastnino nespremenjen že vse od nastanka človeštva. Družbene spremembe torej prinašajo v posamezno družbo določene nove oblike kriminalitete, medtem ko nekatere druge izginjajo, čeprav praviloma število vedenjskih oblik, zaradi katerih je posameznik lahko kakorkoli kaznovan, nenehno narašča zaradi individualnih in družbenih dejavnikov.⁵

Ob ugotovljeni odvisnosti kriminalitete v neki družbi od splošnih značilnosti družbe⁶ nas zanima, koliko in kako bodo spremembe v našem družbenoekonomskem sistemu⁷ vplivale na spremembe v obsegu in oblikah kriminalitete pri nas, pri čemer nas bo posebej zanimal vpliv teh sprememb na gospodarsko kriminaliteto.

Kriminaliteta ob spremembah družbenoekonomskega sistema

Pri opredelitvi vzrokov kriminalitete je nujno treba izhajati iz splošne narave določene družbe, od njenih materialnih možnosti za življenje in delo, ekonomskih, razrednih in drugih osnovnih struktur kot najglobljih vzrokov socialno odklonskih obnašanj v družbi. To pomeni, da samo stanje določene družbe, njena dezorganizacija, napačno delovanje njenih institucij, organov ali skupin kot tudi razni negativni pojavi, ki se pojavljajo v tej zvezi, delujejo kot kriminogeno ozračje, ki

* Alenka Žnidaršič-Kranjc, diplomiran ekonomist, magister poslovno organizacijskih znanosti, strokovna sodelavka Inštituta za kriminologijo.

¹ Pečar, J., Družbene spremembe in kriminologija, str. 369.

² Pečar, J.: Družbene spremembe in kriminologija, str. 367.

³ Gibbons, D. C., str. 174.

⁴ Engels, F.: Položaj radniške klase u Engleskoj, str. 154.

⁵ Glej obširneje Pečar, J.: Družbene spremembe in kriminologija, str. 267 in 369–370.

⁶ Milutinović, M., str. 293.

⁷ Več o spremembah glej v Žnidaršič-Kranjc, A.: Spremembe v razporeditvi lastnine in moči kot posledica sprememb v družbenoekonomskem sistemu.

funkcionalno proizvajajo deviantno vedenje in v okviru tega tudi kazniva dejanja kot nujen proizvod. Tako se kriminaliteta pojavlja kot funkcija takšnih dezorganiziranih življenjskih razmer.⁸

V času, ko zahodni svet še vedno vidi teoretične rešitve svojih etatiziranih blagovnih ekonomij v smeri samoupravljanja,⁹ se mu mi odrekamo v prepričanju, da z njim ni kaj početi. »Zapletenost družbe, njena razčlenjenost, težave, da bi jo razumeli, stalni neuspehi, da bi uravnavali njeno delovanje«,¹⁰ so povzročili zahteve po korenitejših spremembah družbenoekonomskega sistema. Vendar pa obdobje njegove graditve še dodatno spodbuja razne pojave, procese in vplive, ki nujno pogojujejo nastanek kriminalitete: povečujejo se ekonomska in druge oblike neenakosti, krepijo se protislovja blagovne proizvodnje, mešajo se vplivi različnih sistemov – novega in starega, pa tudi obstoječih sistemov v drugih državah. To prehodno obdobje vsebuje tako elemente, ki so spodbujali in omogočali kriminaliteto v socialističnem samoupravnem sistemu, vnaša elemente kriminogenih dejavnikov iz okolja (razvitih in manj razvitih kapitalističnih držav), hkrati pa rojeva nove negativne in kriminogene dejavnike iz svojih lastnih spremenjenih pogojev. Navedeno pa zahteva sprejetje ustreznih ukrepov kriminalne politike s ciljem zmanjševanja in preprečevanja kriminalitete.

1. Vpliv elementov starega (socialističnega samoupravnega) sistema in okolja (kapitalističnega sistema)

Podobno, kot je zapisal Lenin: Socializem moramo graditi na ruševinah kapitalizma,¹¹ velja tudi za graditev novega družbenoekonomskega sistema v naših razmerah. Sistem, ki ga gradimo, ni neodvisen od vplivov socialističnega samoupravnega sistema, temveč so objektivne možnosti uspešnosti novega sistema v veliki meri determinirane s še vedno prisotnimi »krivici« neuspešnosti starega. Pretežnost družbene lastnine proizvodnih sredstev, dosežen politični in družbeni konsenz o nujnosti preobrazbe te lastnine v neko drugo obliko, ob odsotnosti odgovornosti za neuspešnost, poskusi socializacije izgube in krivde zanj, poglobljena socialna nasprotja ustvarjajo ugodno okolje za razvoj kriminalitete. Tako se pojavljajo za nov sistem specifične oblike kriminalitete – npr. kraja in razprodaja družbene lastnine, katerih negativni učinki in posledice se zaradi uporabljanja neprilagojenih, iz razvitih kapitalističnih držav prevzetih mehanizmov reševanja konfliktov še stopnjujejo. (Grobost ob reševanju tehnoloških in stečajnih presežkov delovne sile.) Zanihanje konfliktov, ki nastajajo kot posledica ostankov preteklosti¹² in vpliva okolja ali pa že samo objektivno dejstvo, da se ne dajo rešiti v trenutku, pa pomeni, da lahko objektivne in subjektivne okoliščine za razvoj kriminalitete tudi dolgo trajajo. Da torej ugodnih razmer za razvoj kriminalitete ob hitrih družbenoekonomskih spremembah ne smemo obravnavati le kot prehodne pojave in počakati, da obdobje, v katerem do teh pojavov prihaja, mine.

⁸ Milutinović, M., str. 293–294.

⁹ Ferfila, B., str. 394.

¹⁰ D. Riesman, povzeto po Goričar, J., str. 672.

¹¹ Lenin, V. I.: Država i revolucija, Beograd 1947, str. 82.

¹² Šinigoj izjavlja, da ni panično zaskrbljen zaradi razprodaje družbene lastnine. V članku Agonija gospodarstva se bliža kritični točki, Delo, 2. 3. 1990, str. 3.

2. Protislovje med potrebami in možnostmi njihovega zadovoljevanja

Z družbenimi spremembami se večja slojevitost družbe, krepijo se t. i. razredna nasprotja, manjša se interes za napredek družbe kot celote. Vzrok za nezainteresiranost prebivalstva za razvoj lahko iščemo v socialnoekonomski diferenciaciji, ki se po splošnem mnenju še pogloblja. Vpliva pa v dveh smereh. Pri tistih na gornjem delu socialnoekonomske statusne lestvice se kažejo očitna znamenja privatizacije: izločajo se iz tekočega družbenega dogajanja (razen v službi), usmerjajo se pretežno k pridobivanju materialnega bogastva zase in za družino in k potrošniškemu uživanju. Tisti pa, ki so na spodnjem delu te lestvice in se bolj ali manj težko – zaradi stalnega upadanja realnega osebnega dohodka, čezmerne inflacije, zaradi odpuščanja delavcev ob stečajih ali kot tehnološke presežke – celo zmeraj težje prebijajo skozi življenje, izgubljajo zaupanje v vrednote socialističnega sistema.¹³

Možnost za zadovoljevanje družbenih potreb in v okviru tega tudi potreb vsakega posameznika so ne glede na spremembe sistema manjše, zaradi napovedanih ukrepov ekonomske politike pa se še manjšajo, kar večja verjetnost povečanja kriminalitete.

3. Razmah drobne blagovne proizvodnje

Zakon o podjetjih je uzakonil enakost lastnine nad produkcijskimi sredstvi. Majhna podjetja – tudi ali pretežno v zasebni lastnini – naj bi s pobudo posameznika, oživljanjem novih vrst proizvodnje in njihovih nosilcev, bogatejšo ponudbo in z manjšimi stroški proizvodnje prispevala k oživljanju gospodarstva in pospešila izhod iz krize. Zasebna podjetja – pretežno storitvene dejavnosti in trgovine – so začela rasti kot gobe po dežju, k čemu so prispevali tako administrativni ukrepi, ki so po dolgem času omejevanja rasti tovrstnih podjetij sprostili njihov nastanek, kot tudi objektivna nujnost, saj se je vrsti do nedavnega zaposlenih v družbenih podjetjih, sedaj pa tehnoloških in stečajnih presežkov, ustanovitev lastnega podjetja kazala kot edina možnost.

Prekratko obdobje sprostitev zasebne pobude je za nami, da bi lahko presodili, koliko so ali bodo navedene sprostitev prispevale h gospodarskemu razvoju. Nedvomno pa so se že pokazali negativni družbeni pojavi, ki izvirajo iz brezkompromisnega prizadevanja in poskusa pridobivanja hitrega zaslužka in bogatenja:

- z izkoriščanjem nedorečenosti zakonodaje, tako davčne kot tiste, ki se nanaša na pogoje za ustanovitev podjetja, in posebej podjetij v mešani lastnini,
- z izkoriščanjem nedorečenosti glede določanja vrednosti podjetij, posebej vrednotenja specifičnih vložkov, kot je znanje,
- z izigravanjem predpisov, družbenih obveznosti,
- z izkoriščanjem svojih položajev vodilnih in vodstvenih delavcev v družbenih podjetjih in politiki, ipd.

4. Pluralnost lastnine nad produkcijskimi sredstvi

Ni sporna zahteva po nujnosti sožitja različnih oblik lastnine – družbene, državne, zasebne in lastnine tujih fizičnih in pravnih oseb. Sporna je predvsem

¹³ Primerjaj tudi Goričar, J., str. 672.

nedorečenost prehodov iz družbene lastnine v drugo – predvsem mešano, zasebno ali tujo, pričakovati pa je, da bo po neuspehih zasebnih ali mešanih podjetij problem enak tudi v nasprotni smeri.

Namesto da bi zasebna in mešana podjetja nastajala izključno na osnovi prihrankov ali na osnovi posojil, pridobljenih pod enakimi pogoji, kot jih pridobivajo družbena podjetja, na osnovi realne vrednosti vložka partnerjev, prehaja družbena lastnina v druge oblike nenadzorovano, nenačrtovano, brez objektivnih meril. Merilo za delitev in s tem možnost za pridobivanje večjih zaslužkov in bogastva v prihodnosti je moč in položaj posameznika v družbi, pa tudi moč, položaj in bogastvo družbenega podjetja, v katerem je posameznik zaposlen (z močjo ali brez nje – saj so »drobtinic z bogatinove mize« deležni pogosto vsi zaposleni),¹⁴ s katerim je posameznik povezan ali na katero ima vpliv.

Takšni pojavi, ki so že sami po sebi negativni, pa ob naraščanju nezaposlenosti, nižanju življenjskega standarda manjšajo interes za delo in prizadevanja za razvoj družbe kot celote, po drugi strani pa vplivajo na povečano kriminaliteto tudi v slojih, ki nimajo moči in možnosti, da bi si ustvarjali boljše življenjske razmere z »ravnanji, ki jih javno mnenje, predvsem pa organi oblasti in nadzora še niso označili kot deviantne«.¹⁵ Poštenost in skrb za preprečevanje negativnih pojavov tako v družbi kot celoti kot tudi v posameznem podjetju in nenazadnje tudi v družini morata biti predvsem prisotni pri predstavnikih oblasti, najvišjega vodstva v podjetjih, pa tudi pri starših v družini. Če tega ni, ne smemo biti presenečeni, če poskusov kršitev družbenih in moralnih norm in odsotnosti kakršnekoli skrbi za njihovo preprečevanje ne najdemo na drugih (nižjih) ravneh.¹⁶

5. Vpliv hitrega razvoja na kriminaliteto

Spremembe v posamezni družbi, posebej bistvene spremembe osnovnih struktur v družbi lahko vplivajo tudi na spremembe v kriminaliteti v tej družbi. Zato številni avtorji povezujejo kriminaliteto z družbenimi spremembami v določeni družbi, tudi (in posebej) z njenim razvojem. Praviloma so analize medsebojne odvisnosti obeh pojavov usmerjene v proučevanje vpliva razvoja:

– na obseg kriminalitete: empirične raziskave kažejo, da razvoj prispeva k povečanju kriminalitete, posebej še ko je ta nenačrtovan, hiter in neuskladen, saj v celotni družbi ali v njenem delu ustvarja pojave družbene neprilagodljivosti, velikega siromaštva in nasilja, ki vodi do organizirane delinkventnosti in terorizma.¹⁷ Tako osnovne vzroke kriminalitete iščejo pravzaprav v socialnih problemih, ki jih odpira razvoj, ne pa v spremembah v družbenih strukturah, ki jih prinaša. Hiter razvoj ima namreč za posledico velike migracije, spremembe obstoječih in ustanavljanje novih centrov razvoja s težnjo po centralizaciji, ki vodi k urbanizaciji, akumulaciji kapitala, delovne sile in služb. To pa se posledično kaže v socialnih problemih, ki so osnovni vzrok porasta kriminalitete:¹⁸

– na strukturo kriminalitete: v razvitejših družbah je med odkritimi delikti

¹⁴ Zakon o prometu in razpolaganju z družbenim premoženjem, Uradni list SFRJ, 84/1989, v tretjem členu določa, da je del sredstev, pridobljenih s prodajo družbenega premoženja, mogoče nameniti za enkratno izplačilo delavcem, zaposlenim v tem podjetju.

¹⁵ Ross, str. 30.

¹⁶ Primerjaj tudi Comer, J. M., str. 418.

¹⁷ U. Leone in U. Zvekić, str. 312.

¹⁸ Glej članek U. Leoneja, ki je pripravljen na osnovi raziskovanj OZN.

večji delež kaznivih dejanj proti lastnini (predvsem kraje), medtem ko v manj razvitih prevladujejo kazniva dejanja, povezana z nasiljem;

– na nove oblike kriminalitete.

Kriminologi sicer opozarjajo, da razvoj ni kriminogeni dejavnik sam po sebi, posebej še takrat ko:

– so rezultati, ki jih tak razvoj prinaša, enakomerno porazdeljeni med pripadnike posamezne družbe in zato napredek dejansko prispeva k izboljšanju življenjskega in delovnega standarda vsakega posameznika in družbe kot celote;

– je razvoj enakomeren, usklajen in načrtovan.¹⁹

O povezanosti gospodarske kriminalitete z razvojem je veliko manj zapisov. Kriminologi navedene vzročnosti niso posebej proučevali, temveč preprosto ugotavljajo, da so razvoj in družbene spremembe kriminogeni dejavniki, tudi kar zadeva gospodarsko kriminaliteto, saj »hitra rast trgovine in svetovne tehnološke revolucije predvsem na področjih transporta, komunikacij in prenosa denarja ustvarjajo naraščajoče možnosti za gospodarsko kriminaliteto«. ²⁰ Obseg in oblike gospodarske kriminalitete od dežele do dežele variirajo zaradi neenakih socialnih, ekonomskih in političnih razmer vsake družbe, ²¹ zaradi hitrih, neusklajenih in nenačrtovanih sprememb teh dejavnikov v posamezni deželi pa prihaja do novih oblik gospodarske kriminalitete in novih možnosti ogrožanja »političnega, ekonomskega, socialnega in kulturnega razvoja družbe, napadanja človekovih pravic, temeljnih svoboščin, miru, stabilnosti in varnosti.« ²²

Kriminaliteta z vidika hitrih sprememb v naši družbi

Ob ugotovljeni povezavi kriminalitete s spremembami v družbi oz. njenim razvojem pa se zastavlja vprašanje, koliko lahko hitre spremembe družbenega, ekonomskega, socialnega in političnega sistema pri nas vplivajo na kriminaliteto in posebej na gospodarsko kriminaliteto, koliko pa na spremembe v kriminaliteti vplivajo drugi dejavniki.

Razvoja oz. družbenih sprememb, posebej pa sprememb v gospodarskem sistemu, pri nas ne moremo obravnavati kot kriminalnega dejavnika samega po sebi. Vendar pa spremljajoči pojavi kažejo, da bodo korenite spremembe gospodarskega sistema, pa tudi družbenoekonomskih odnosov v družbi kot celoti zaradi:

- sprememb samih po sebi;
 - nezadostne pripravljenosti sprememb in okolja na spremembe;
 - nenačrtovanja sprememb, predvsem pa nepredvidevanja posledic sprememb na strukturo, odnose in obnašanja subjektov;
 - povečanja nezaposlenosti, socialnih konfliktov, nižanja življenjske ravni, neenakomerne porazdelitve bremen posledic nujnih sprememb, ki jih je narekovala kriza sistema;
- povzročile tudi spremembe v:
1. obsegu in strukturi kriminalitete,
 2. pojavu novih oblik kriminalitete.

¹⁹ Glej UNAFEI, str. 225, in Leone, U., str. 312.

²⁰ Glej sklepno poročilo seminarja UNAFEI, str. 225.

²¹ Leone, U. in Zvekić, U. str. 314.

²² UNAFEI, str. 225.

1. Spremembe v obsegu in strukturi kriminalitete

Čeprav je v kratkem obdobju delovanja družbe v spremenjenih razmerah težko ugotovljati, koliko so povečanja kriminalitete in spremembe v njeni strukturi rezultat povečane aktivnosti organov nadzora oz. posameznih služb, pa prvi podatki o kriminaliteti v letošnjem letu v naši republiki nesporno kažejo, da se je tudi dejansko povečala. 550% povečanje števila ropov, 145% povečanje mladoletniške kriminalitete, 42% povečanje kriminalitete belega ovratnika v letošnjem januarju v primerjavi z lanskim so številke, ki so težko zgolj naključne in kažejo na spremenjen vpliv in delovanje kriminogenih dejavnikov.²³

Ugotovljeno povečanje kriminalitete je na eni strani posledica sprememb v gospodarskem sistemu samem po sebi, po drugi pa posledica posledic teh sprememb, hkrati pa tudi njihov vzrok. Tako je predvsem povečano število kaznivih dejanj, kot so tatvine, ropi, mladoletniška delinkvenca, v prvi vrsti posledica vpliva gospodarske depresije in ekonomske krize, v kateri smo, naraščanja siromaštva in nezaposlenosti. Medtem ko vzroke naraščanja kriminalitete belega ovratnika in s tem v zvezi tudi pojav novih oblik tovrstne kriminalitete predvsem v gospodarstvu in v zvezi z njim lahko ustrezneje pojasnimo s spremembami v družbeno-ekonomskem sistemu, ki je njihov nastanek omogočil.

2. Nove oblike gospodarske kriminalitete

V spremenjenih družbenih in gospodarskih razmerah prihaja do novih oblik gospodarske kriminalitete, ki bi jih lahko razdelili v tri večje skupine:

1. *oblike deviantnih ravnanj, ki v naši zakonodaji še niso inkriminirana, so pa znane v razvitih tržnih gospodarstvih;*

2. *oblike deviantnih ravnanj, ki so v naši zakonodaji sicer inkriminirana, vendar pa se v spremenjenem gospodarskem sistemu pojavljajo v obliki, ki nima vseh sestavih kaznivega dejanja;*

3. *nove oblike deviantnih ravnanj, specifične za naš družbenoekonomski sistem.*

Kot tipičen primer za prvo skupino, t.j. za *oblike deviantnih ravnanj, ki v naši zakonodaji še niso inkriminirane, so pa znane v razvitih tržnih gospodarstvih*, bi lahko navedli kazniva dejanja, povezana s trgov kapitala, predvsem pa trgov vrednostnih papirjev, čeprav ne bi smeli zanemariti vsebinsko podobnih možnih kaznivih dejanj v povezavi s t. i. blagovnimi borzami. Čeprav pri nas že nekaj časa deluje nekakšen kvazi trg denarja, na katerem pa lako nastopajo le banke (pri čemer z vidika kazenske zakonodaje ni zanemarljivo vprašanje, kolikšen del denarja se pretaka preko teh trgov, kakšen in komu pa mimo teh trgov, mimo dogovorjenih obrestnih mer in mimo pogojev za pridobitev in objektivnih meril za razdelitev prostega kapitala), pomeni ustanovitev borz vrednostnih papirjev, v katere vstopamo brez ustrezne kazenske zakonodaje, področje, na katerem bo treba v prihodnosti veliko narediti. Z borzo so povezane t. i. goljufije nesolventnosti, goljufije, povezane z izdajo delnic in obveznic preko višine kapitala podjetja, prodajo in nakupom vrednostnih papirjev lastnega ali drugega podjetja z namenom goljufije; ob konfliktu med dolžnostjo in osebnim interesom prihaja tudi do goljufij, katerih nosilci so delavci borze, ipd.

²³ Glej članek Kaznivih dejanj za polovico več. DELO, 3. 3. 1990, str. 5.

Kot primer za *oblike deviantnih ravnanj, ki so v naši zakonodaji sicer inkriminirana, vendar pa se v spremenjenem gospodarskem sistemu pojavljajo v obliki, ki nima vseh sestavin kaznivega dejanja*, bi lahko navedli stečaj podjetja. Povzročitev stečaja je tudi v KZ SRS kaznivo dejanje,²⁴ vendar le, če »odgovorna oseba ve, da OZD ni zmožna plačila, pa omogoča, da organizacija nesmotrno troši sredstva ali jih odtuji za izredno nizko ceno, se čez mero zadolžuje, prevzema nesorazmerne obveznosti, lahkomišelnost sklepa in obnavlja pogodbe z osebami, ki niso zmožne plačila, opušča pravočasno uveljavitev terjatev in s tem povzroči stečaj . . .« Odgovorno osebo po tem členu preganjamo zaradi vzrokov, ki so pripeljali do stečaja. Kaj pa posledice? V nasprotju s takšno interpretacijo namreč v večini razvitih tržnih gospodarstev menedžer podjetja ni storilec gospodarske kriminalitete, če je podjetje nelikvidno, to je, če ni sposobno plačati svojih obveznosti ali če je čezmerno zadolženo in je posledica tega stečaj, temveč le če stori določena dejanja, s katerimi oškoduje svoje upnike, kot sta npr. skrivanje aktive, prenos aktive na drugo osebo s ciljem, da se oškodujejo upniki ali zaposleni ipd.²⁵

Po dolgem obdobju, ko stečajev pri nas skoraj ni bilo, se za prvo tromesečje letošnjega leta napoveduje 230 stečajev podjetij. Kljub temu, da je stečaj podjetja ocenjen kot pozitiven premik v našem gospodarstvu, saj naj bi propad neuspešnih podjetij posredno večal uspešnost narodnega gospodarstva kot celote, pa prinaša stečaj v naše gospodarsko in širše družbeno življenje tudi vrsto negativnosti, ki bi jih morala kazenska zakonodaja sankcionirati, pa jih ne. Ali je kazniv stečaj s ciljem:

- rešiti se presežka delavcev,
- oškodovati upnike, čeprav ti potem odpišejo svoje terjatve ali pa so prikrajšani za realne obresti (primer Tomosa),
- pridobiti nepoštene prednosti pred drugimi. (Pravočasen stečaj omogoči pridobitev posojil pod ugodnejšimi pogoji, nepovratnih sredstev, pomoč družbene skupnosti . . .)

Če gre pri tovrstnih kaznivih dejanjih le za takšna, ki so prehodna, je mogoče reševati problem s podreditvijo stanja pravni normi, pri čemer pa je treba zagotoviti enako tolmačenje veljavne zakonodaje,²⁶ če je mogoče pričakovati, da so trajna, pa jih je treba ustrezno inkriminirati.

V tretjo skupino *novih oblik deviantnih ravnanj, specifičnih za naš družbeno-ekonomski sistem*, bi lahko uvrstili dejanja, ki jih v zadnjem času označujemo kot pojave razdelitve, razgrabitve oz. razvodenitve družbene lastnine. Čeprav se na prvi pogled zdi, da so to pojavi, ki nimajo enakovrednih v svetu, in da se zato pri oblikovanju potrebnih novih inkriminacij ne bo mogoče zgledovati po drugih kazensko-pravnih sistemih, ali pa da gre za prehodne pojave, ki bodo z utrditvijo novega družbeno-ekonomskega sistema izginili, pa primerjava posameznih primerov tovrstnih odkritih deviantnih ravnanj kaže, da to ni tako: tudi razvita tržna gospodarstva se borijo s problemi dokazovanja nepoštenosti ter prisvajanja²⁷ in »razbijanja« podjetij s strani vodstev.²⁸

Mogoče je sicer predpostaviti, da je vrsta izmed novih oblik gospodarske kriminalitete, ki so se že pojavile ali pa jih je glede na spremembe družbeno-ekonomskega sistema možno pričakovati, le kratkoročne, prehodne narave in da bo

²⁴ Glej 128. člen KZ SRS.

²⁵ Schneider, H. J. str. 132.

²⁶ Bandkowi, K., str. 361.

²⁷ Leigh, L. H., str. 94.

²⁸ Commer, J. M., str. 267.

z dokončno uveljavitvijo reforme gospodarskega in političnega sistema izginila, vendar pa je hkrati res, da bodo nekatera izmed njih brez ustreznega preganjanja lahko povzročila nepopravljivo gospodarsko, družbeno, politično in moralno škodo.

Pričakovane spremembe v oblikah gospodarske kriminalitete in njihova inkriminacija

Pričakovane spremembe v obsegu in oblikah kriminalitete, in posebej gospodarske kriminalitete pri nas, pa zahteva tudi spremembe v kazenskoopravnem sistvu družbenega gospodarstva in gospodarskega sistema, saj kazenskoopravne sankcije, ki so varovale družbeno lastnino proizvodnih sredstev v pogojih pluralnosti lastnine ob pretežnosti družbene lastnine, tržnega gospodarstva in dobička kot osnovnega motiva gospodarjenja, ne zadoščajo več.

Problem ni v tem, da posameznih deviantnih, družbeno nevarnih ravnanj po obstoječi zakonodaji ne bi mogli kaznovati. V našem kazenskoopravnem sistemu se je že v preteklosti premagoval problem neustreznih kazenskoopravnih inkriminacij tako, da so se nekatera deviantna, družbeno škodljiva dejanja zoper družbeno lastnino opredeljevala kot kazniva dejanja, ki niso bila v ustrezni odvisnosti od stopnje njihove družbene nevarnosti; nekatera so ostala nekaznovana ali pa so bila opredeljena kot kazniva dejanja, katerih bistvo je tako abstraktno in posplošeno, da se lahko v njihovem okviru obravnavajo prav vsa deviantna ravnanja, za katera ni mogoče najti natančnejše kazenskoopravne norme.²⁹ Tipičen primer za takšno ravnanje je »Agrokomerc«.³⁰

Kljub temu, da so gospodarski prestopki inkriminirani v več kot tri tisoč odredbah v preko dvesto zakonih, da se številno odredb, ki inkriminirajo zakonske prekrške, ne da določiti,³¹ obstaja, posebej na področju kaznivih dejanj,³² vrsta ekonomskih odnosov, ki niso pokriti s kazensko inkriminacijo.³³ Vzporedno z gospodarsko reformo, ki smo ji priča oz. ki je pred nami, in s prehodom na popolnoma tržno gospodarstvo ob različnih oblikah lastnine, bi morali spreminjati obstoječo kazensko zakonodajo. Zahteva po njeni spremembi ne pomeni zahteve po večjem številu inkriminacij, temveč po zmanjšanju števila inkriminacij na področju gospodarskih prestopkov in prekrškov na eni strani ter prilagoditev vrste obstoječih že inkriminiranih kaznivih dejanj spremenjenim ekonomskim, družbenim in političnim razmeram, v katerih deluje naše gospodarstvo in devianti v njem.

Če ugotovimo, da vrsta družbeno škodljivih ravnanj z največjimi negativnimi posledicami za družbo kot celoto v preteklosti ni bila kazensko preganjana, ker so bili storilci teh dejanj spretnejši pri njihovem prikrivanju kot organi pregona pri njihovem odkrivanju, ker so bili na takih družbenih položajih, da so vplivali na organe odkrivanja, pregona in celo pravosodja in so tako ostajali zunaj dosega zakona, pa je hkrati tudi res, da vrsta družbeno škodljivih dejanj z največjo povzročeno škodo že za dosedanje razmere ni bila inkriminirana.³⁴ V spremenjenih družbenih, gospodarskih in političnih razmerah, ki odpirajo nove možnosti za

²⁹ Lazarevič, L., str. 41.

³⁰ J. Čirič, str. 82.

³¹ Stajić A., str. 15.

³² Čirič, J., str. 84.

³³ Čirič, J., str. 83.

³⁴ Čirič, J., str. 86.

oškodovanje gospodarstva in gospodarskega sistema naše družbe, pa je mogoče ob vrsti družbeno škodljivih ravnanj v gospodarstvu in v zvezi z njim, s katerimi se organi odkrivanja in pregona že srečujejo, realno predpostaviti, da bo število takšnih inkriminiranih ali neustrezno inkriminiranih ravnanj še naraščalo.

Sklepna ugotovitev

Pred nami je torej obdobje presojanja, ali obstoječe pravne norme ustrezno inkriminirajo vse najpomembnejše oblike gospodarske kriminalitete, s katerimi se srečujemo, ali pa jih glede na pričakovane spremembe v družbenem in ekonomskem sistemu lahko pričakujemo, in to na način, ki bo omogočal tudi njihovo dokazovanje. Preden nam bo uspelo opraviti to zahtevno delo, pa je nujno ravnanje posameznikov, organiziranih skupin in podjetij presojati z vidika njihove družbenoekonomske, pa tudi moralne in etične škode in podrejeni stanje pravni normi. Pri tem seveda ne smemo mimo zahtev po enakem tolmačenju posameznega ravnanja, objektivni oceni njegove škodljivosti in škodi, primerni kazenski sankciji. S ciljem zagotavljanja enakosti pred zakonom, pa tudi varovanja družbenega materialnega in moralnega bogastva, so zato v tem prehodnem obdobju nujne ustrezne komunikacije med organi nadzorstva, tožilstva, sodstva, pa tudi raziskovalnih organizacij.

V vsakem primeru pa mora reformo gospodarskega sistema spremljati tudi reforma kazenskopravne zaščite družbene, pa tudi drugih oblik lastnine, da bi se zmanjšali družbenopravni posegi v gospodarjenje, kar bi omogočilo vzpostavitev tržnih mehanizmov gospodarjenja in tržnih zakonitosti. Zahteva po delovanju trga pa ne sme in ne more pomeniti zahteve po anarhiji in brezpravnosti, temveč po vzpostavljanju večje racionalnosti poslovanja kolektivov, stabilnosti in pravne varnosti tako glede pravnega kot gospodarskega sistema.

UPORABLJENA LITERATURA:

1. Abeerin, Z.: *Combating Economic Crimes – the Singapore Experience*, Fuchu, Tokyo, Japan, UNAFEI april/1987, str. 189–207.
2. Bandekow, K.: *Strafvaver Missbrauch des elektronischen Zahlungsverkehrs*, Schmidt Romhild, Lubeck 1989, 383 str.
3. Comer, M. J.: *Corporate Fraud*, Second Edition, McGraw-Hill Book Company, London 1989, 453 str.
4. Čirić, J.: *Reforma privrednog sistema i kaznenopravna zaštita društvene svojine*, Jugoslovska revija za kriminologiju i krivično pravo, Beograd 27/1989/3, str. 81–91.
5. Engels, F.: *Položaj radničke klase u Engleskoj*, Beograd 1951, str. 154.
6. Ferfila, B.: *Kriza jugoslovskega ekonomskega sistema*, Naši razgledi, Ljubljana 34/1985/13, str. 394–395.
7. Gibbons, D. C.: *The Criminological Enterprise*, Prentice-Hall, New Jersey 1979, 226 str.
8. Goričar, J.: *O nekaterih dezintegrativnih pojavih v naši družbi*, Naši razgledi, Ljubljana 32/1983/23, str. 671–673.
9. Lazarević, L.: *Krivična odgovornost za nesavestan odnos prema sredstvima u društvenoj svojini*, Referat na posvetovanju Krivična odgovornost u udruženom radu i društveni položaj i uloga pravosudnih organa, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Šibenik 1988, str. 25–44.
10. Leigh, L. H.: *Aspects of the Control of Commercial Fraud in the United Kingdom*, Fuchu, Tokyo, Japan, UNAFEI, str. 89–103, april/1987, str. 128–158.
11. Pečar, J.: *Družbene spremembe in kriminologija*, Teorija in praksa, Ljubljana 14/1977/4, str. 363–382.
12. Ross, E. A.: *The Criminaloid*, V zbirki *White Collar Crime*, Geis in Meier, The Free Press, New York 1977, str. 20–35.
13. Schneider, J. H.: *Economic Crime and Economic Criminal Law in the Federal Republic of Germany*, Fuchu, Tokyo, Japan, UNAFEI, april/1987, str. 128–158.
14. Stajić, A.: *Kaznenopravna zaštita društvene imovine*, Pravna misao, 1981/9–10, str. 15.

15. UNAFEI: Resource material No. 31: Economic Crime: Its Impacts on Society and Effective Prevention. 73. Mednarodni seminar, Fochu, Tokyo, Japan, UNAFEI, April/1987, 325 str.

16. Žnidaršič-Kranjc, A.: Spremembe v razporeditvi lastnine in moči kot posledica sprememb v družbenoekonomskem sistemu. RKK, Ljubljana 41/1990/1, str. 5-25.

V treh slovenskih delovnih organizacijah smo združili svoje znanje, izkušnje in finančni potencial ter lahko ponudimo:

- razvoj novih tehnologij čiščenja, operativnih sistemov čiščenja
- razvoj opreme s področja čiščenja odpadnih voda
- projektiranje in izvedbeni inženiring
vseh vrst komunalnih in industrijskih čistilnih naprav
opreme za končno dispozicijo gošč iz vseh vrst čistilnih naprav
objektov za obdelavo in odlaganje posebnih odpadkov
objektov za oskrbo z vodo in osnovne hidrotehnike
opreme za vodenje in nadzor tehnoloških procesov
opreme za čiščenje dimnih plinov na termoenergetskih objektih
- izvajanje vseh meritev v lastnem atestiranem laboratoriju
- izvajanje polindustrijskih preizkusov čiščenja vseh vrst voda
- usposabljanje kadrov za delo na čistilnih napravah
- spremljanje parametrov čiščenja pri zagonu čistilnih naprav.

Tako povezani predstavljamo najmočnejšo asociacijo na jugoslovan-
skem prostoru, ki pokriva kompletno ponudbo s področja ekologije.

Onstran liberalizma in marksizma?

Živimo v kriznem času, ki usodno vpliva na blagostanje in življenjske možnosti milijonov in milijonov človeških bitij. Prevrati dvajsetega stoletja – vzpon fašizma in nacizma, izroditev ruske revolucije v stalinizem, dve svetovni vojni, borbe med Zahodom in Vzhodom, Severom in Jugom – razodevajo potrebo (če jo je bilo sploh kdaj treba poudarjati) po globljem premisleku o naravi »družb« in »držav«. Vsak takšen premislek pa je nepopoln, kolikor se ne ubada tudi z vprašanjem o tem, »kakšne bi stvari lahko bile sicer«; torej kako bi politični svet lahko bil in bi tudi moral biti urejen. To poglavje nam potemtakem ponuja priložnost, da razmislimo o alternativnih smernicah države.

Poglavje je razdeljeno na tri dele. Prvi temelji na prejšnjih razpravah v tej knjigi – razpravah o Johnu Stuartu Millu in Karlu Marxu, ki sta po vsej verjetnosti največ prispevala k moderni politični misli. Soočenje njunih nasprotujočih si diagnoz in navodil, kot tudi nasprotujočih si potez v delih vsakega izmed njiju, nam daje jasen vpogled v marsikatero izmed spornih vprašanj, ki delijo sodobne politične mislece. Naslednji del poskuša zapopasti pomen teh dveh različnih postavk za deželo, kakršna je današnja Britanija. Pri tem podajam niz argumentov, ki kažejo na možno rešitev nekaterih izmed teh spornih točk. Poglavje sklepam s kratkim pregledom vprašanj, ki ostajajo odprta in ki nujno potrebujejo nadaljnji razmislek.

MILL VERSUS MARX?

Mill nam ponuja enega izmed najbolj pomembnih in bogatih prikazov modernega liberalizma. Njegovo dediščino lahko povzamemo v postavki: predstavniška demokracija (strokovno usposobljena vlada, odgovorna volilcem) je najbolj primeren način vladanja za uresničevanje zakonov, ki so v skladu z načelom svobode in moralnega razvoja osebnosti, prav tako kot je svobodna menjava dobrin na trgu na splošno najbolj primeren način, kako do skrajnosti povečati ekonomsko svobodo in korist.

Pri koncu »*Predstavniške vladavine*« Mill takole povzema »smoter vlade«:

Nedotakljivost osebe in lastnine ter enakost pred zakonom so prve potrebe družbe in prvi smoter vlade: če so te zadeve lahko prepuščene katerikoli drugi pristojnosti pod najvišjo, potem ni več ničesar, razen vojn in pogajanj, kar bi sploh zahtevalo splošno vlado. (1970a, str. 16). Millovo delo namreč poskuša povezati v skladno celoto osebno in lastninsko varnost, enakopravnost pred zakonom in pa državo, ki bi bila dovolj močna, da preprečuje ali vzpodbuja vojne in ne popušča v pogajanjih. Millovo delo je tako na voljo raznoraznim interpretacijam, ki niso le stvar poudarka, ampak se tičejo samega političnega naboja liberalizma in liberalne demokracije. Obstajajo vsaj tri interpretacije, ki jim velja posvetiti pozornost.

Po prvi je skušal Mill spraviti v zvezo argumente za demokracijo z argumenti za

* David Held je izredni profesor za družbene vede na britanski Odprti univerzi (Open University) ter avtor *Uvoda h kritični teoriji* (1980) ter drugih del o demokraciji in teoriji države; v slovenščino je prevedena njegova knjiga *Modeli demokracije* (izd. Krt, Ljubljana 1989).

»zaščito« modernega političnega sveta pred »demokracijo«. Medtem ko je bil izjemno kritičen do neenakosti v dohodku, bogastvu in moči – posebej v svojih zadnjih spisih je trdil, da ovirajo polni razvoj večine članov delavskega razreda – se še malo ni zavzemal za politično in družbeno enakost. V Millovih nazorih bi lahko pravzaprav videli neke vrste »elitizem izobražencev«, saj mu je očitno do tega, da upraviči privilegiran položaj za tiste, ki imajo dovolj znanja, strokovne podkovanosti in učenosti. Vodilna politična vloga v družbi je dodeljena razredu intelektualcev, ki imajo v Millovem sistemu razporeditve glasov največ posesti in privilegijev. Mill pride do tega nazora s poudarjanjem pomena izobrazbe kot ključne sile svobode in emancipacije. Tako stališče je v celoti zavezano moralnemu razvoju vseh posameznikov, hkrati pa upravičuje bistveno neenakost v moči in nagrajevanju, da bi lahko vzgojitelji izobraževali nevedne. Mill tako podaja nekaj najbolj pomembnih argumentov v prid liberalne demokratične države hkrati z argumenti, ki bi v praksi ohromili njeno uresničitev.

Po drugi interpretaciji so Millova stališča o politični ekonomiji svobodnega trga in minimalnega vmešavanja države anticipacija poznejših »neoliberalnih« nazorov. V skladu s to pozicijo naj bi pravni sistem do skrajnosti povečal svobodo državljanov – predvsem naj bi zaščitil njihovo lastnino in ekonomsko dejavnost – tako da bi se lahko neovirano posvetili nalogam, ki so si jih bili zastavili. Vneta zaščita individualne svobode omogoča uspeh najbolj sposobnim in zagotavlja tak nivo politične in ekonomske svobode, ki je na dolgi rok v prid vsem.

Tretjič je mogoče – medtem ko je bil Mill večino svojega življenja trdnega prepričanja, da naj bi bila liberalna država nevtralna do nasprotujočih si ciljev in življenjskih načinov posameznikov in da bi morali biti le-ti tako svobodni, kot je le mogoče – nekatere izmed njegovih idej razpostaviti tako, da upravičujejo reformistično politično prepričanje. Millovi liberalni državi se namreč pripisuje aktivna vloga v varovanju človekovih pravic prek uveljavljanja zakonov, ki naj bi ščitili skupine, kakršne so etnične manjšine ter izboljšali položaj žensk. Če pri tem resno vzamemo Millovo načelo svobode in ga preučimo v tistih točkah, kjer je, da bi bilo preprečena »škoda, storjena drugim« upravičena tudi politična intervencija, potem imamo pri roki – milo rečeno – vsaj argument v prid zrele »reformistične« koncepcije politike. Higiena dela in varnost na delu, splošno zdravstvo, zaščita pred revščino – vsa tista področja torej, ki jim posvečajo pozornost povojne države blagostanja – so lahko prav tako del legitimne državne dejavnosti pri preprečevanju škode. V »*Principih politične ekonomije*« je Mill razmišljal na tak način in trdil ne le, da bi morali vsi delavci izkusiti vzgojne učinke lastništva in nadzora nad proizvodnimi sredstvi, temveč tudi, da naj bi v ekonomski doktrini *laissez-faire* obstajalo veliko izjem. Če postavimo skupaj vse te nazore, imamo pred sabo enega prvih zasnutkov pojma intervencionistične države blagostanja (glej Green, 1981).

Marx je brezobzirno napadel idejo »nevtralne« liberalne države in »svobodnega« tržnega gospodarstva. V industrijskem kapitalističnem svetu ne more biti država nikoli nevtralna in gospodarstvo nikoli svobodno. Millova liberalna država lahko sicer zatrjuje, da deluje v prid vseh državljanov in brani svojo zahtevo po legitimnosti z obljubo, da se bo zavzemala za »nedotakljivost osebe in lastnine« in »enakost« vseh pred zakonom. Vendar pa te obljube, tako je trdil Marx, v praksi ni mogoče uresničiti. »Osebna nedotakljivost« je v protislovju z danostjo razredne družbe, kjer večino aspektov posameznikovega življenja – naravo njegovih priložnosti, delo, zdravje, življenjski tok – določa njeno oz. njegovo mesto v razredni strukturi. Kako lahko verjamemo v obljubo, ki jamči »osebno nedotakljivost«, potem ko primerjamo položaj nezaposlenih ali delavcev v tovarnah, ki rutinsko

opravljajo dolgočasna in slabo nagrajena opravila v nevarnih pogojih in pa položaj majhne in izjemno bogate skupine lastnikov in upravljalcev produktivne lastnine, ki živijo več ali manj razkošno, pogosto v hišah in posestvih, ki jih čuvajo visoki zidovi in psi? Kakšen pomen lahko ima govorjenje liberalne države o »enakosti vseh pred zakonom«, ko pa obstajajo ogromne socialne, ekonomske in politične neenakosti?

Če država formalno obravnava vsakogar enako, v skladu z načeli, ki ščitijo svobodo posameznikov in branijo njihovo pravico do lastnine, potem lahko sicer deluje »nevtralnno«, vendar pa bo imela po Marxovem mnenju neizogibne stranske učinke; nujno bo namreč vzdrževala privilegije tistih, ki imajo lastnino. Z zaščito privatne lastnine nad proizvodjalnimi sredstvi se je država že opredelila. Država s svojo zakonodajo, upravnim in nadzornim aparatom krepi in kodificira strukturo in prakso ekonomskega življenja in lastniških odnosov ter tako vstopa v samo njihovo srž. Kot takšna igra osrednjo vlogo v integraciji in kontroli razredno deljenih družb; v kapitalističnih družbah pomeni to osrednjo vlogo v reprodukciji izkoriščanja mezdnege dela po kapitalu. Liberalni pojem »minimalne« države je pravzaprav neposredno povezan z močno zavezanostjo določenim tipom intervencije, kadar je treba pristriči peruti tistim, ki ogrožajo velike neenakosti, katere proizvajajo tako imenovani svobodni trg: liberalna država je nujno prisilna in močna država. Osebna nedotakljivost in enakost pred zakonom nista združljivi s takim stanjem. Vzdrževanje privatne lastnine nad proizvodjalnimi sredstvi je v nasprotju z idealom političnega in ekonomskega reda, ki bi vključeval »svobodne in enake« državljane. Gibanje za splošno volilno pravico in politično enakost nasploh je bilo, kot je priznaval Marx, pomemben korak naprej, vendar pa so njegov emancipatorični potencial resno spodrezale razredne neenakosti in ogromne omejitve dejanske svobode.

Sodobni marksizem se deli na najmanj tri glavne tabore: »libertarce« (Herbert Marcuse), »pluraliste« (Nicos Poulantzas) in »fundamentaliste« (marksisti-leninisti). Vsaka izmed teh treh skupin (ali šol marksizma) se delno proglašajo za dediča Marxa.¹ Po mojem mnenju so vsi do tega upravičeni, saj je morebiti že sam Marx skušal »spraviti nespravljivo«. Zamislil si je postkapitalistično prihodnost v obliki zveze vseh delavcev, zveze, v kateri bi bili svoboda in enakost zagotovljeni v a) demokratičnem urejanju družbe; b) planskem izkoriščanju virov; c) učinkoviti proizvodnji; d) večjem prostem času itd. Vendar pa – ali je demokratično urejanje družbe združljivo z načrtovanjem? Ali je model komune in neposredne demokracije, kakršnega je zagovarjal Marx (1970 b), združljiv s procesom odločanja, ki bi lahko dejansko usklajal življenje kompleksne in široko razvejane družbe? Ali je učinkovita proizvodnja združljiva s težnjo po odpravi delitve dela in več prostega časa? Marx je imel v mislih polno participacijo vseh »svobodnih in enakopravnih« delavcev v institucijah neposredne demokracije in načrtovanju. Ampak kako natanko naj bi delovalo tako združenje? Kako točno naj bi bilo zaščiteno? Kaj se dogaja, če nekateri ljudje odločno nasprotujejo odločitvi osrednje komune? Pod predpostavko, da so tisti, ki se ne strinjajo, v manjšini, ali imajo kakršnekoli pravice (recimo do zaščite svoje pozicije)? Kaj se dogaja, če se ljudje enostavno ne strinjajo z najboljšim potekom stvari? Kaj se dogaja, če obstajajo razlike v intere-

¹ Te tri skupine so sicer izjemno pomembne, vendar pa kaže omeniti, da ne izčrpavajo v celoti vse raznolikosti pogledov, ki jih najdemo med pisci in aktivisti različnih revolucionarnih gibanj, komunističnih strank, socialnodemokratskih strank (predvsem pred prvo svetovno vojno) in mnogih relativno majhnih političnih skupin in organizacij (npr. Stranke socialističnih delavcev ali Mednarodne marksistične skupine), ki se imajo vse za dediče Marxa. Taka raznolikost priča o dejstvu, da je zgodovina marksizma mnogo manj monolitna in veliko bolj razdrobljena, kot se ponavadi misli.

sih med skupinami različnih starosti, področij, religij itd.? Kaj se dogaja, če nove oblike združenja ne delujejo takoj, ali pa sploh ne delujejo pravilno na dolgi rok? (Glej Vajda, 1978.) Razpoke v sodobnem marksizmu so deloma tudi posledica Marxove nezadostne refleksije o takih in podobnih vprašanjih. Marx je pustil za sabo dvoumno dediščino.

Poudariti pa je treba, da Marx ni bil anarhist; zato si je zamislil daljše obdobje prehoda v komunizem, ki bo razporedilo državne resurse, kakorkoli že bo ta država spremenjena. Vendar pa libertarni marksisti trdijo, da lahko njegovo stališče pravilno interpretiramo le, če ga beremo kot dosledno kritiko vseh oblik delitve dela, državne birokracije in avtoritarnega vodstva (bodisi v rokah »desnice« bodisi »levice«). Pravijo, da je skušal Marx vključiti ideal enakosti in svobode v svojo koncepcijo borbe za socializem in model komune in da morajo biti zato cilji neprisilne ureditve utelešeni v sredstvih, uporabljenih za vzpostavitev te ureditve. Če ta borba ni organizirana demokratično, potem bo zlahka podlegla odločitvam, ki jih bodo lahko izkoristile nove oblike despotske oblasti. Cilj – popolnoma demokratično življenje – zahteva demokratično organizirano gibanje v borbi proti kapitalu in državi. Libertarni marksisti skratka menijo, da je bil Marx zagovornik demokratične preobrazbe družbe in države in dosleden kritik hierarhije, centralizirane oblasti in vseh oblik podrobnega načrtovanja. Borba za socializem mora vključevati nastanek množičnega gibanja, ki bi – neodvisno od kvarnega vpliva buržoaznega državnega aparata – ogrožalo vse oblike uveljavljene oblasti. Po mnenju libertarnih marksistov ne more biti nobene združitve ali kompromisa z državo; le-ta je vselej in povsod »kondenzirana moč« in »instrument oblasti« prevladujočih ekonomskih interesov.

Nasprotno pa pluralistični marksisti poudarjajo, da je Marx videl v prehodu v socializem in komunizem proces, ki bo potekal različno v različnih deželah. Sledeč njegovi koncepciji, češ da so državne institucije do določene mere neodvisne (ali »relativno avtonomne«, kot bi danes rekli nekateri) od vladajočega razreda, poudarjajo pluralistični marksisti pomen zoperstavljanja teh institucij interesom kapitala. V deželah, kjer je liberalna demokratska tradicija že uveljavljena, mora »prehod v socializem« izkoristiti dosežke te tradicije – volilno skrinjico, večstrankarski sistem – prvič, da bi vzpostavil nadzor nad državo, in drugič, da bi izkoristil državo za restrukturiranje družbe. Principa »volilne skrinjice« ne gre zavreči: novega demokratičnega reda ni mogoče ustvariti mimo pridobitev preteklih borb za politično emancipacijo. V nasprotju s libertarnimi marksisti, katerih stališče je dosledno antidržavno in antipartijsko, pa po mnenju pluralističnih marksistov – od evrokomunistov do »levičarskih« socialdemokratov – Marxova kritika kapitalistične države implicira, da si partija delavskega razreda in njegovih zaveznikov lahko in tudi mora pridobiti varen in legitimen položaj v državi, da bi lahko tako restrukturirala politični in socialni svet. Prav tako trdijo (skupaj z nekaterimi libertarnimi marksisti), da Marxovega zavzemanja za zmanjševanje neprisilne oblasti na minimum ne gre razumeti – kot je Marx sam vse preveč pogosto rad počel – izključno v smislu razredno pogojenih vprašanj. Prav tako se je treba zoperstaviti oblasti moških nad ženskami, ene etnične skupine nad drugo, tako imenovanih »nevtralnih« uradnikov ali birokratov nad podrejenim prebivalstvom, ter premisliti o njenih implikacijah – vključno s tisto odločilno, da vseh razlik v interesih ni mogoče interpretirati v smislu razrednega. Trdijo tudi, da je »konec pomanjkanja« tako daleč v prihodnosti – če si ga sploh lahko zamislimo –, da obstajajo prav gotovo večje razlike v stališčih glede porazdelitve virov in sredstev. Zato bo prehod v socializem in uveljavitev socialistične politike v vsakem pogledu

dolg in demokratičen proces, v katerem morajo med seboj tekmujoče stranke – zaradi razlogov, ki so jih navedli liberalni demokrati – imeti glavno vlogo. Da bi ustvarili prostor za alternativne ideje in programe ter preprečili, da bi se oblastniki »preobrazili v otrplo, negibno birokracijo«, mora vedno obstajati možnost premestitve s položaja.

Navsezadnje so tu še fundamentalistični marksisti, ki poudarjajo (skupaj z libertarnimi marksisti), da je moderna predstavniška država »posebna represivna sila«, ki ureja družbo v interesu vladajočega ekonomskega razreda. Liberalna demokratska država lahko sicer ustvarja iluzijo o demokratični organizaciji družbe, vendar ni to nič drugega kot iluzija, saj sam okvir liberalne demokracije omogoča izkoriščanje mezdnega dela po kapitalu. Sistem periodičnih volitev niti najmanj ne spreminja tega procesa. Demokratično gibanje ne more preprosto prevzeti oblasti nad državo in jo obrzdati; premagati in uničiti je treba njeno prisilno strukturo. Fundamentalistični marksisti, preobremenjeni s problemi prevzema oblasti, trdijo, da je za prehod v socializem in komunizem nujno »profesionalno« vodstvo, sestavljeno iz discipliniranega kadra revolucionarjev. Le tako vodstvo je sposobno organizirati obrambo revolucije pred kontrarevolucionarnimi silami, načrtovati razvoj proizvodjalnih sil in nadzorovati ponovno izgradnjo družbe. Ker so vse osnovne interesne razlike razrednega značaja, ker je interes (ali stališče) delavskega razreda najnaprednejši interes v družbi in ker mora biti med revolucijo in po njej jasno in prepričljivo artikuliran, je nujno potrebna revolucionarna stranka. Partija je instrument, ki lahko ustvari ogrodje za socializem in komunizem.

Lahko bi torej rekli, da predstavlja Marx sicer enega izmed temeljnih izzivov za moderno liberalno in liberalno demokratično idejo države ter eno izmed najbolj vplivnih vizij svobodne »brezdržavne« družbe, da pa njegovi nazori – kot tudi Millovi – vsebujejo nejasnosti, ki so primerna podlaga za najrazličnejše interpretacije. Kakorkoli že – če nič drugega, je Marxova dediščina mogočna vizija prihodnosti kot sveta neovirane demokracije, ki bo nastopila z uničenjem družbenih razredov in navsezadnje odpravo same države.

ONSTRAN LIBERALIZMA IN MARKSIZMA: MOŽNA POT NAPREJ?

Kako lahko razsodimo med Millovimi in Marxovimi nasprotujočimi si diagnozami in navodili? Kakšen smisel lahko potegnemo iz njunih perspektiv? Teh vprašanj žal ni moč zlahka razčleniti. Vsaka perspektiva sproža namreč kompleksno mrežo deskriptivno eksplanatornih in normativnih stavkov; vsak se ukvarja s tem, kakšne stvari so in kakšne naj bi bile. Poleg tega lahko znotraj vsake »mreže« potegnemo le relativno in pragmatično ločnico med »teoretičnim« in »vidljivim« (Hesse, 1974). Tisto, kar »vidimo« in »zaznavamo« kot pomembno, je posledica splošnega okvira interpretacije. Medtem ko je lahko seveda vsaka perspektiva podvržena teoretičnemu in empiričnemu vrednotenju – s preučevanjem njene jasnosti, skladnosti, razumljivosti, empirične ustreznosti in splošne sposobnosti, biti kos debati in razpravi –, pa političnih perspektiv, kot tudi znanstvenih teorij, v končni analizi ta proces vrednotenja nikoli ne določa v celoti (oziroma niso popolnoma utemeljene z njim). V takšnem stanju stvari, ki ga spremlja neizbežnost neskončnih političnih razprav in sporov, vseeno ne bi smeli videti razloga za zapuščanje sistematične politične misli. Priča namreč o temeljni pomembnosti političnih sistemov v opogumljanju, pospeševanju in toleriranju razprav, debat in

odprtosti v diskusijah o vseh javnih zadevah. Posledice tega pogleda bodo prikazane pozneje.

V nadaljevanju bi rad izdelal eno strategijo, s katero bi se premaknil onstran sedanje debate med tema dvema perspektivama. Preden nadaljujem, kaže navesti nekaj omejitev in pripomb. Prvič je treba poudariti, da spodaj podano stališče ne predstavlja tesno povezanega niza idej, ampak prej skupek namigov za nadaljnje proučevanje – namigov, ki poskušajo usmeriti diskusijo onstran navidez neskončnih primerjav liberalizma ali liberalne demokracije z marksizmom. Drugič poskuša moj pristop ponovno konceptualizirati ključni pojem, skupen tema dvema perspektivama, in pokazati, da bi nekateri njuni aspekti lahko bili ali bi celo morali biti združeni v alternativni družbi. Še malo pa ne trdim, da ta »kritična reintegracija« napeljuje h kakršnikoli takojšnji politični dejavnosti.

Načelo avtonomije

Tako liberalno demokratska kot marksistična tradicija se ukvarjata z razvojem človeških zmožnosti, želja in interesov v svobodi in demokraciji. Liberalizem² zanima predvsem ustvarjanje sveta, v katerem lahko uspevajo »svobodni in enakopravni« posamezniki. Takšno stališče zavzemajo na primer tako Locke kot Mill ali Nozick. Marksizem se zavzema predvsem za zmanjševanje vseh oblik prisilne oblasti, tako da se človeška bitja lahko razvijajo v svobodi in enakosti. Če na to gledamo iz tako splošnega in abstraktnega vidika, pridemo po vsem videzu sodeč do konvergence načel. Seveda pa obstajajo bistvene spremembe v stališčih. Naj navedemo le eno: liberalizem navezuje splošni cilj svobode in enakosti na individualistične politične, ekonomske in etične doktrine. Posameznik v svojem bistvu je svet in nedotakljiv ter svoboden in enakopraven le, kolikor lahko – on ali ona – zasleduje ali poskuša uresničiti, ob minimumu političnih prepek, zasebne interese in cilje, ki si jih je bil sam zastavil. Le posamezniki lahko presodijo, kaj hočejo, vlade morajo le ščititi njihove pravice itd. itd. Nasprotno pa gre marksizmu za doseganje družbenih ali kolektivnih ciljev, ki se razlikujejo od individualnih, katerim je zgolj do privatnega zadoščenja na kapitalističnem trgu. Za Marxa in Engelsa pomeni resno pojmovanje enakosti in svobode izpodbijanje nazora, da lahko te vrednote uresničijo posamezniki znotraj in prek svojih privatnih podjetij + liberalne demokratske države. Po njunem mnenju se lahko te vrednote uresničijo le v razrednem boju, diktaturi proletariata ter končno popolni demokratizaciji družbe in »odmiranju države«.

Kar bi rad dokazal – in svoje stališče bom podal v grobi obliki, da bi bilo čimbolj jasno – je to, da imata liberalizem in marksizem celo vrsto skupnih teženj, ki jih lahko podamo v obliki osrednjega načela. Mislim, da se tako liberalizem kot marksizem v splošnem motita glede pogojev, pod katerimi se lahko te težnje uresničijo, kot tudi glede institucij, ki so najbolj pripravne za njihovo izpopolnjevanje. Na tem mestu tega ne morem podrobno razlagati, vendar bom podal vsaj osnovne razloge za svoje trditve in drugeje v tekstu navedel dokaze, ki jih podpirajo.

V prizadevanju liberalne in marksistične tradicije po svetu, svobodnih in enakopravnih odnosov med zreliimi odraslimi osebami se izraža predvsem želja, da bi bilo zagotovljeno:

² Razen če ni rečeno drugače, uporabljam tukaj liberalizem tako v smislu liberalizma od Locka naprej, kot v smislu liberalne demokracije.

a) ustvarjanje okoliščin, v katerih bi lahko vsi ljudje najboljše razvijali svojo naravo in izrazili svoje različne sposobnosti (ob predpostavki spoštovanja različnih lastnosti posameznikov in njihove zmožnosti, da se učijo in povečajo svoje zmogljivosti);

b) zaščita pred samovoljno uporabo politične oblasti in prisilne moči (ob predpostavki spoštovanja zasebnosti v vseh stvareh, ki ne predstavljajo temelja za potencialno in vidno ekonomsko ali politično »škodo, storjeno drugim«;³

c) neposredna in enakopravna udeležba vseh državljanov v urejanju javnega življenja (ob predpostavki spoštovanja dostojanstva in enakovrednosti človeških življenj);⁴

d) skrb za privolitev posameznikov v zakonitost sili upravičenost zakonskih institucij (ob predpostavki spoštovanja avtentične in razumne narave sodb vsakega posameznika);

e) širjenje ekonomskih možnosti in do skrajnosti povečana razpoložljivost sredstev (ob predpostavki, da se posamezniki najboljše razvijajo, kadar jih ne tare breme neizpoljenih fizičnih potreb).

Z drugimi besedami – tako liberalizem kot marksizem prisegata na to, kar bom imenoval »načelo avtonomije«.⁵ To načelo lahko izrazimo takole:

Posamezniki bi morali biti svobodni in enakopravni pri določanju pravil, po katerih živijo; deležni naj bi bili torej enakih pravic (in v skladu s tem enakih obveznosti) pri specifikaciji okvirja, znotraj katerega se porajajo in zamejujejo možnosti, ki so jim na razpolago v življenju.

Tako liberalizem kot marksizem dajeta prednost razvoju »avtonomije« ali »neodvisnosti«. S tem ko to pravimo – in skušamo izraziti pomen tega v temeljnih, vendar skrajno abstraktnih principih – pa smo povedali bore malo. Celotnega pomena načela ne moremo označiti neodvisno od pogojev njegovega udejanjanja. Morda gre res tako liberalizmu kot marksizmu za »avtonomijo«, vendar pa se radikalno razlikujeta v načinu, kako jo doseči in potemtakem tudi, kako jo interpretirati.

Opredelitev pogojev udejanjanja nekega načela je bistvenega pomena. Če naj bi bila namreč perspektiva prihodnosti moderne države sploh verodostojna, se mora ukvarjati tako s teoretičnimi kot s praktičnimi zadevami, tako s filozofskimi kot z organizacijskimi in institucionalnimi vprašanji. Razmišljanje o političnih načelih in zavzemanje zanje neodvisno od razmisleka o pogojih njihove realizacije, vodi k samovoljni izbiri in navidez neskončnim abstraktnim debatam o njih. Že prej sem rekel, da sta tako liberalizem kot marksizem v zmoti glede pogojev, v katerih se lahko načelo avtonomije udejanja. Potrebno je torej identificirati in razložiti te pogoje.

Udejanjanje načela

O pogojih ali praktičnih zahtevkih načela avtonomije ni mogoče razglabljati neodvisno od zgodovinskih in političnih okoliščin. Že na začetku bi torej rad

³ To je seveda izpostavljeno istim problemom kot Millov princip škode. Tukaj sledim interpretaciji, podani na str. 225.

⁴ Bodite pozorni, da mislita Mill in Marx (v značilnem etnocentričnem stilu devetnajstega stoletja) to o ljudeh v »naprednih stopnjah« družbenega razvoja: Mill je skušal na dolgo in široko opravičevati britansko vlado v Indiji, Marx pa je bil prepričan v »progressivni vpliv« kapitalizma na dežele z manj »naprednim« družbenim in ekonomskim sistemom.

⁵ Glej Beetham (1981) ter Cohen in Rogers (1983), katerih dela so neposreden vir za pričujočo razpravo.

poudaril, da predstavljajo ozadje te razprave zahodne kapitalistične dežele, predvsem Britanija. Pogoje udejanjanja načela avtonomije lahko primerno specificiramo le, če 1. prikažemo tako stališča liberalizma kot marksizma in 2. upoštevamo omejitve obeh perspektiv.

Kot izhodišče si pogledjmo tabelo I. Kaže, da se lahko načelo avtonomije primerno realizira le, če resno vzamemo nekatera izmed osrednjih določil in argumentov tako liberalizma kot marksizma. Enakost in svoboda – katerih medsebojne povezave poskuša načelo podrobno določiti – sta lahko zajamčeni le ob upoštevanju komplementarnosti liberalističnega skepticizma do politične oblasti in marksističnega skepticizma do ekonomske moči. Če bi se osredotočili izključno na eno ali drugo, bi negirali možnost realizacije načela avtonomije. Liberalistično težnjo po ustvarjanju suverene demokratične države, raznolikosti centrov moči in sveta, ki bi mu dajali pečat odprtost, kontroverznost in participacija, radikalno postavlja pod vprašaj realnost tako imenovanega »svobodnega trga« – imperativi sistema korporativne moči in multinacionalnih korporacij, logika trgovskih in bančnih centrov ter ekonomsko in politično rivalstvo blokov moči.⁶ Utelesenje marksizma v vzhodnoevropskih družbah označuje danes rast centralizirane birokratske države; njegovo zatrjevanje, češ da predstavlja sile napredne politike, je omadeževano z dejstvom, da je socializem v praksi izenačen z birokracijo, nadzorstvom, upravnim aparatom, hierarhijo in državno kontrolo. Če je osnovna pomanjkljivost liberalizma v tem, da ne vidi »nemoči« trga kot usklajevalnega mehanizma in tako zanemarja – kot opozarjajo med drugim tudi kritični pluralisti – deformirajočo naravo ekonomske moči v odnosu do demokracije, potem je osnovna pomanjkljivost marksizma v tem, da je reduciral politično moč na ekonomsko in tako zanemaril – kot opozarjajo med drugim tudi kritični marksisti – nevarnosti centralizirane politične moči in probleme politične odgovornosti. Dvomiti je treba torej tako v liberalistični nazor o naravi trga in ekonomske moči kot tudi v marksistični nazor o naravi demokracije.

Tabela I: Upravičene postavke liberalizma in marksizma

Liberalizem	Marksizem
1. Sovražen in skeptičen odnos do državne moči, poudarjanje pomena raznolikosti centrov moči;	1. Sovražen in skeptičen odnos do koncentracije ekonomske moči v privatnem lastništvu nad proizvodjalnimi sredstvi;
2. ločitev države od civilne družbe kot bistvena predpostavka demokratičnega družbenega reda;	2. prestrukturiranje civilne družbe, tj. odprava privatne lastnine nad sredstvi široke proizvodnje kot bistvena predpostavka uspešne demokracije;
3. zaželen oblika države je neosebna (zakonsko omejena) struktura oblasti;	3. »neosebnost« ali »nevtralnost države je lahko dosežena le, če njene avtonomije ne ogroža več kapitalizem;

⁶ To tezo sem poskušal pojasniti na primeru Britanije po drugi svetovni vojni v »Power and Legitimacy in Contemporary Britain«, McLennan *et al* (ur.), 1984.

4. osrednja vloga ustavnega sistema, ki naj jamči formalno enakost (pred zakonom) in formalno svobodo (pred samovoljnim ravnanjem) v obliki civilnih in političnih pravic ali svoboščin, ki so bistvene za predstavniško demokracijo: predvsem svobodo mišljenja in govora, združevanja, vere, načela en človek en glas in strankarskega pluralizma; 5. zagotovljeni prostor – določen z zakonom – za individualno avtonomijo in iniciativo; 6. pomen trgov kot mehanizmov za usklajevanje različnih dejavnosti proizvajalcev in potrošnikov.	4. preobrazba toge družbene in tehnične delitve dela je nujna, če naj ljudje razvijejo svoje sposobnosti in polnopravno sodelujejo v demokratičnem urejanju političnega, kot tudi ekonomskega in družbenega življenja; 5. enakovrednost legitimnih zahtev vseh državljanov po avtonomiji je temelj vsake svobode, ki je vredna svojega imena; 6. če ne obstaja skrbno javno načrtovanje investicij, bo proizvodnjo uravnaval profit, ne pa potrebe.

Do zdaj je verjetno že postalo jasno, da vidim pogoje udejanjanja načela avtonomije v institucijah in organizacijah popolnoma demokratične ureditve – demokratične države in družbe. Da bi lahko podrobno označil to ureditev, je potrebno opozoriti na nekatere izmed kritičnih omejitev tako liberalizma kot marksizma. Nobena od teh dveh političnih perspektiv ni posvečala pozornosti tudi kakšnim drugim oviram polne participacije v demokratičnem življenju, kot pa so tiste – kakorkoli že pomembne –, ki jih vsilujeta država in ekonomska moč. Jedro problema leži v ozki koncepciji »političnega«. V liberalni tradiciji se politiko enači s svetom vladanja ali samimi vlada. Kjer je prišlo do te izenačitve in kjer gledajo na politiko kot na sfero, ločeno od ekonomije in kulture – torej kot na vladne dejavnosti in institucije –, tam je ostala izključena široka domena politike, predvsem področje proizvodnih in neproizvodnih odnosov. Podobno lahko rečemo za marksistično koncepcijo politike. Četudi je marksistična kritika liberalizma v mnogih ozirih zelo uspešna – v dokazovanju, da organizacija ekonomije še malo ni nepolitična –, je navsezadnje prav tako omejena zaradi neposredne povezave, ki jo vzpostavlja med političnim in ekonomskim življenjem. Z redukcijo politične moči na ekonomsko in razredno – in z zahtevo po »koncu politike« – se marksizem sam nagiba k temu, da marginalizira ali izključi določene tipe vprašanj iz politike. To velja za vse tiste zadeve, ki jih v končni analizi ni mogoče reducirati na razredno. Klasični primeri tega so dominacija moških nad ženskami, določenih rasnih in etničnih skupin nad drugimi, industrije nad naravo (kar sproža ekološka vprašanja).

Zaradi ozke koncepcije »političnega« sta tako liberalizem kot marksizem spregledala ključne pogoje za realizacijo načela avtonomije – npr. pogoje, ki se tičejo enakih pravic in obveznosti v organiziranju ekonomskega življenja (kar je spregledal predvsem liberalizem) in enakih pravic in obveznosti na področju gospodinjstva, vzgoje otrok in mnogoterih aspektov človeške reprodukcije (kar sta spregledala tako liberalizem kot marksizem). (S tem seveda ne trdim, da se s takimi zadevami ni ukvarjal noben marksist ali liberalist; pravim le, da jih njuna perspektiva oz. analitični okvir ne moreta ustrezno zapopasti.) Da bi lahko dojeli raznolike pogoje, ki so potrebni za ustrezno institucionalizacijo načela avtonomije, rabimo širšo koncepcijo »političnega«, kot jo lahko najdemo v katerikoli izmed teh dveh perspektiv.

Po mojem mnenju je politika fenomen, ki ga najdemo znotraj in med vsemi

skupinami, institucijami (formalnimi in neformalnimi) in družbami in ki presekuje naše javno in privatno življenje (Held in Leftwich, 1984, str. 144). Vpletena je v vse odnose, institucije in strukture, ki jih implicirajo proizvodne in reprodukcijske dejavnosti v življenju družbe. Izraža se v vsakršni dejavnosti sodelovanja, dogovarjanja in boja v zvezi z uporabo in razporeditvijo sredstev, ki jih to zahteva. Politika ustvarja in pogojuje vse aspekte naših življenj in je v osrčju razvoja problemov v družbi ter kolektivnih načinov njihove razrešitve. Tako gre pri politiki za moč, za sile, ki vplivajo nanjo in odražajo njeno porazdelitev; gre za »preobrazbeno zmožnost« družbenih dejavnikov, ustanov in institucij (cf. Giddens, 1979).

Če razumemo politiko tako, potem je podrobna določitev pogojev udejanjanja načela avtonomije enaka določitvi pogojev za participacijo državljanov v odločanju o uporabi in porazdelitvi sredstev v zadevah, ki so pomembne zanje (tj. za nas). Raje kot da težimo k svetu, v katerem bo prišlo do »konca politike«, bi si morali prizadevati za takšno stanje, kjer bo postalo demokratično organizirano politično življenje bistveni del življenja vseh ljudi.

Ali lahko bolj natančno opredelimo naravo tega stanja? Kako lahko združimo »državo« in »družbo« (ali »civilno družbo«, kot se bom skliceval nanjo) v prid večje enakosti in svobode, tj. načela avtonomije?

Po mojem mnenju je lahko to načelo realizirano le, če spoznamo potrebo po reformiranju in omejevanju državne oblasti in po radikalni preobrazbi civilne družbe.⁷ Kaj mislim s civilno družbo? S civilno družbo prav gotovo ne mislim tistega, kar pojmuje pod tem liberalizem nasploh, še posebej pa nova desnica: nedržavno sfero, ki ji dominirajo podjetja v privatni lasti in patriarhalne družine. Civilne družbe v tem smislu nam danes prav gotovo ne primanjkuje. Vendar pa ima civilna družba dodaten življenjski pomen, saj bi lahko potencialno postala nedržavna sfera, ki bi obsegala množstvo družbenih institucij, kot so proizvodne enote, hišna gospodarstva, prostovoljne organizacije in javne službe, ki so vse zakonsko zajamčene in demokratično organizirane. Nahajajo se torej pod zaščito ustavnega ogrodja, ki tistim v družbenih institucijah priznava pravico do nadzora nad sredstvi, ki jih imajo na razpolago, nad organizacijsko strukturo itd., brez pretiranega vmešavanja države ali političnih strank.

Pot v novo demokratično ureditev – razumljena na ta način – bi poskušala ponovno definirati civilno družbo in državo skozi dva medsebojno odvisna procesa: širjenje družbene avtonomije in restrukturiranje ter demokratizacija državnih institucij. Nujna bi bila izpolnitev dveh pogojev: a) zmanjševanje oblasti kapitala in patriarhalnih institucij ter države nad civilno družbo, v bojih, ki bi državljanom omogočili, da izenačijo njuno moč in tako tudi svoje zmožnosti delovanja v civilni družbi. In b) povečanje odgovornosti državnih institucij s preoblikovanjem njihovih funkcij kot dostopnih koordinatorjev in regulatorjev družbenega življenja. Takšen poskus bi ovrgel predpostavko, da bi lahko država kdajkoli nadomestila civilno družbo ali obratno. Zato bi po eni strani zagovarjal liberalno načelo, po katerem mora biti ločitev med državo in civilno družbo trajna poteza vsake demokratične družbene in politične ureditve, po drugi strani pa marksistično stališče, po katerem mora biti to taka ureditev, kjer proizvodna lastnina, status in moč odločanja ne bodo več podvrženi neenakostim zasebnega prisvajanja.

Civilna družba in država morata postati pogoja za medsebojno demokratizacijo. V državnih institucijah kaže videti potrebna sredstva za udejanjanje zakonoda-

⁷ Naslednji trije odstavki so prevzeti iz Held in Keane (1984). Ideje Johna Keane so igrale odločilno vlogo pri razvoju teh tez.

je, oznanjanje nove politike, ob hkratnih neizbežnih konfliktih med partikularnimi interesi znotraj natanko določenih zakonskih omejitev in preprečevanju, da civilna družba ne bi postala žrtev novih oblik neenakosti in tiranije. Institucije predstavniške demokracije so neizbežen element usklajevanja in odobritve teh dejavnosti. Po drugi strani pa morajo v takšni shemi stvari mnogotere družbene sfere – vključno s podjetji v družbeni lasti, stanovanjskimi zadrugami, neodvisnimi komunikacijskimi mediji in zdravstvenimi centri (kar je vse organizirano v skladu z načelom neposredne demokracije) – zagotoviti dodatne moči za preverjanje in nadzorovanje svojih lastnih projektov. Brez trdne in neodvisne civilne družbe torej takšni cilji, kot sta svoboda in enakost, ne morejo biti uresničeni. Brez zaščitne, redistributivne in v konfliktih posredniške funkcije države pa bo ostal boj za preobrazbo civilne družbe neizogibno okrnjen, ali pa se bo razvil v nosilce novih oblik neenakosti v moči, bogastvu ali statusu.

Načelo avtonomije se lahko uresniči le v »dvorogi« strategiji, kjer se bosta demokratizirali tako država kot civilna družba. Tukaj nakazana perspektiva bodočnosti države se razlikuje tako od liberalne kot od marksistične perspektive in se vendar nanaša na stališča obeh. Glavni problem danes ni več stara alternativa med liberalnim reformizmom in med marksistično revolucijo ter odpravo države, ampak vprašanje, kako udejaniti »dvorogo« strategijo ustvarjalne reforme, ki bi jo štivila državna dejavnost in inovacija od spodaj skozi radikalne družbene iniciative.

SKLEPNA VPRAŠANJA

Mislim, da ponuja zgoraj skicirano stališče plodno izhodišče za razmislek o bodočnosti odnosa država-družba; seveda ni nujno, da se s tem strinjate. Lahko bi ugovarjali, da ta pozicija še zdaleč ne združuje tistega najboljšega iz liberalizma in marksizma, ampak kvečjemu najslabše, ali da žrtvuje bistveno identiteto vsake tradicije. Lahko me obtožite, da je povedano bore malo o tako temeljnih stvareh, kot na primer, kako naj bo dejansko organizirana ekonomija in v kakšnem odnosu do političnega aparata, kako naj se institucije predstavniške demokracije združijo s tistimi neposredne demokracije, kakšen je odnos dela do gospodinjstva in olajšav pri otroškem varstvu, kako lahko tisti, ki hočejo »izstopiti« iz političnega sistema, to tudi store, kako bi lahko reševali probleme, ki jih sproža vedno spreminjajoči se mednarodni sistem držav. Lahko bi tudi trdili, da se razpravljanje izogne vprašanju, kako bi se lahko »model« uresničil, kot tudi celotnemu problemu prehodnih stopenj in pa vprašanju, kako bi reagirali tisti, ki bi jim šlo zaradi aplikacije tega modela v nekaterih ozirih slabše (torej tisti, ki jim sedanje okoliščine dopuščajo, da odločajo o možnostih drugih). Nadalje bi lahko še ugovarjali, da temelji podano stališče na zmotni predstavi o človeški naravi: kaj če ljudje pravzaprav nočejo imeti vseh niti življenja v svojih rokah? Kaj, če v resnici nočejo sodelovati v upravljanju družbenih in ekonomskih zadev? Kaj skratka, če nočejo postati bitja demokratičnega razuma?

To so težka vprašanja. Odgovor nanje bi zahteval več prostora, kot je na razpolago v tem poglavju.⁸ Vendar pa taka vprašanja niso težka le zame; to so tiste vrste vprašanja, ki jih sproža izdelava in obramba katerekoli perspektive bodočega razmerja med državo in družbo. Vprašanja, ki se tičejo narave in upravičenosti

⁸ O teh vprašanjih pišem podrobneje v »Bureaucracy, Democracy and Socialism«, Polity Press, v tisku.

načel, pogojev njihovega udejanjanja in možnosti uresničitve teh pogojev na politični, ekonomski in družbeni ravni je treba zmeraj soočati med sabo, četudi se bo sam tip zastavljenega vprašanja razlikoval od ene perspektive do druge.

Kakšen je torej status »modelov«, kakršen je ta, ki sem ga ravnokar predstavil? To so nizi postavk, ki predlagajo *smernice* za politično življenje. Ne glede na to, če kdo eksplicitno priznava svojo pripadnost določeni politični perspektivi ali ne, pa naše dejavnosti predpostavljajo poseben okvir države in družbe, ki usmerja *nas*. Celo dejanja apatičnih so politična v tem, ko pač pustijo stvari takšne, kot so – kar je politično stališče *par excellence*. Perspektive o prihodnosti moderne države so življenjsko pomembna razmišljanja o tej »nenavadni mešanici sile in pravice«, ki omejuje in oblikuje življenja generacij.

Prevedla: Seta Knop

VIRI

- Bahro, R. (1981). *The Alternative in Eastern Europe*. London, New Left Books and Verso.
- Beetham, D. (1981). 'Beyond Liberal Democracy', *Socialist Register*.
- Cohen, J. in Rogers, J. (1983). *On Democracy*. New York, Penguin.
- Draper, H. (1970). 'The Death of the State in Marx and Engels', *Socialist Register*.
- Giddens, A. (1979). *Central Problems in Social Theory*. London, Macmillan.
- Green, P. (1981). *The Pursuit of Inequality*. New York, Pantheon Books.
- Held, D. 'Power and Legitimacy in Contemporary Britain', v McLennan *et al.* (ur.) (1984).
- Held, D. in Keane, J. (1984). 'Socialism and the Limits of State Action', *New Socialist*, marec-april.
- Held, D. in Leftwich, A. (1984). 'A Discipline of Politics?' v Leftwich, A. (ur.), *What is Politics?*, Oxford, Basil Blackwell.
- Hesse, M. (1974). *The Structure of Scientific Inference*. London, Macmillan.
- Macpherson, C. B. (1977). *The Life and Times of Liberal Democracy*, Oxford, Oxford University Press.
- Marx, K. (1970a). *Capital*, knj. I, London, Lawrence and Wishart.
- Marx, K. (1970b). *The Civil War in France*. Peking, Foreign Language Press.
- Marx, K. in Engels, F. (1969). *Selected Works*. Tri knj., Moskva, Progress Publishers.
- Mill, J. S. (1965). 'Principles of Political economy' v *Collected Works of John Stuart Mill* University of Toronto Press.
- Mill, J. S. (1972). 'Representative Government' v *Utilitarianism, Liberty and Representative Government*, London, Dent and Sons.
- Mill, J. S. (1982). *On Liberty*. Harmondsworth, Penguin.
- McLennan, G. *et al.* (ur.) (1984). *State and Society in Contemporary Britain*. Cambridge, Polity Press.
- Nozick, R. (1974). *Anarchy, State and Utopia*. Oxford, Basil Blackwell.
- Ollman, B. (1977). 'Marx's Vision of Communism: A Reconstruction', *Critique*, poletna št., 8.
- Poulantzas, N. (1980). *State, Power, Socialism*. London, New Left Books and Verso.

DR. MATEJA KOŽUH-NOVAK

Zakaj bi morali umreti zaradi bolezni?

Uredništvo: Pred dvema letoma ste prevzeli vodstvo instituta za socialno medicino in socialno varstvo, osrednjega slovenskega zdravstvenega analitičnega instituta. Kako bi se sicer osebno predstavili?

M. Kožuh-Novak: Rojena sem sredi vojne zdravniku v majhnem trgu na Dolenjskem, ki se je, krščansko vzgojen, bal komunizma in je to tudi javno izražal. Zato je bil 39 let star ubit.

Rastla sem, zaznamovana z nesrečno usodo svojega očeta; vzgajala me je mati, ki se je z vsemi močmi borila za preživetje osiromašene, ožigosane šestčlanske družine, ob tem pa ji je uspelo, da smo obvarovali spomin na ljubečega očeta, dobrega strokovnjaka in humanista, žrtev časov, ko človeško življenje ni imelo veliko vrednosti.

Položaj, ko si 45 let v obrambi svoje integritete, ko si moraš drugače kot večina izdelati svoje vrednote in svoj pogled na svet, me je prav gotovo zaznamoval. Ves čas se trudim biti kritična do svojega dela. Vseh resnic, ki mi jih prodajajo drugi, pa tudi ne vzamem za svete, ampak jih skušam osvetliti z več vidikov, preden jih sprejemem za svoje.

Nikoli se nisem znala posvetiti eni sami stvari v življenju, kar do neke mere zmanjšuje kvaliteto mojemu delu. Medicino sem doštudirala ob dveh otrokih. Kot mlada zdravnica sem se zaposlila na Inštitutu za načrtovanje družine, kjer sem imela obilo možnosti združiti izkušnje študentke matere in človeka iz vrst zapostavljenih s pridobivanjem znanja o potrebah rodnih parov po kvalitetno bogatem življenju. Imela sem izredno srečo, da se mi je kot sodelavcu Centra Svetovne zdravstvene organizacije za klinične raziskave v humani reprodukciji zelo kmalu odprlo okno v svet vrhunskega znanja na tem področju.

Magistrski študij na eni največjih epidemioloških šol v svetu mi je odprl nov svet znanj, ki so mi omogočila razširitev pogleda na kompleksne potrebe prebivalstva po kvalitetnem življenju. Hkrati pa mi je življenje v Združenih državah Amerike prineslo nove izkušnje o tem, kako se naša družba zrcali v velikem svetu in kaj bomo morali narediti, da si ne bomo ustvarili Amerike v Sloveniji. Velike socialne razlike in težko prigarana finančna varnost Američanov srednjega sloja, ki pa jim omogoča daleč slabšo kvaliteto življenja, kot smo jo imeli v Sloveniji konec sedemdesetih let, mi je vzbujala prijeten občutek, da živim v deželi, kjer je za življenje povprečno skromnega človeka kar dobro poskrbljeno. Primerjave dogajanj doma in v svetu so mi bile tudi v mojem strokovnem delu konjiček. Zato me je vedno

bolj motilo, da v majhnem narodu, ki ima tako dobro distribuirano zdravstveno službo, ni moč dobiti primerno obdelanih, kvalitetnih podatkov o zdravstvenem stanju prebivalstva. To in pa potreba človeka, ki je 20 let v eni delovni organizaciji, po novih izzivih, mene nagnalo, da sem konec leta 1988 prevzela mesto direktorja centralne slovenske zdravstvene analitične ustanove, ki je v eri samoupravljanja izgubila uporabnika svojih storitev in je zato praktično propadla.

Uredništvo: V začetku leta ste zagnano razpravljali o dveh temah. Prva se je nanašala na spremembe zdravstvenega sistema, druga na »moškocentristično« politiko nove opozicije. Začnimo s to temo, tj. s kritiko liberalne ureditve splava, zaželjenim »nujnim preporodom družine« in zakonske zveze ali kar o »političnem statusu« družine, ki se je končala z razpravo o populacijski politiki. Ali je v zdravstvu pričakovati spremembo mnenj (celo ravnanj) o teh temah? Koliko in na katere spremembe so ženske pripravljene v sodobni slovenski družbi? Raziskave namreč pričajo o še vedno očitnih izrazih hierarhije med spoloma.

M. Kožuh-Novak: Kot ginekologinja sem se s problematiko splava srečala vseh 20 let mojega strokovnega dela. Lastne stiske matere študentke so mi kot ginekologu pomagale razumeti stiske žensk (na žalost zelo redkokdaj moških, za njihove stiske v zvezi z nezaželjeno nosečnostjo pri nas še ni poskrbljeno), ki so prihajale na umetno prekinitev nosečnosti, obtoževale sebe, svoje partnerje in si nalagale breme krivde, ki se je večina žensk ne znebi vse življenje. Zato ne bom mogla nikoli sprejeti licemerstva ljudi, ki so v času, ko so ostale stiske rodni let za njimi, kaj hitro pozabili, da sodijo spolni odnosi kot hranjenje ali spanje v del rednih, nujno potrebnih aktivnosti normalnega človeka, ki so pozabili, kako hude so lahko te stiske in kako usodno lahko vplivajo na življenje družine. Lažje mi je razumeti tiste, ki jim je bodisi poklic, ki so ga izbrali ali pa narava sama onemogočila spoznati radosti in trpljenja spolnosti, čeprav si kot predstavnik pragmatične znanosti težko predstavljam, da si lahko tolažnik drugih, če nimaš lastnih izkušenj. Bojim se pa, da je v naši moški družbi kar precej tožnikov, ki so breme nezaželjene nosečnosti ves čas nalagali svojim ženskam, ob tem pa brezobzirno izkoriščajo to tako občutljivo področje za svoje politične igre. To sodi med najbolj podla početja, kajti boj za politično prevlado je vedno boj za interes, moč in denar. Spreleti me srh, ko berem samoobtoževanja nesrečnic, ki so se v stiski odločile za splav in si tega ne morejo odpustiti. Ker so dovolile brezobzirnim politikom te ali one strani, da so jih obremenili s krivdo, ker so popustile spolnim potrebam moških.

Zadnje volitve so jasno pokazale, da je sodilo osvobajanje žensk pri komunistih v eno izmed propagandnih akcij sistema v petdesetih letih. Srečo smo imele, da smo kot del propagandne akcije dobile nekaj za mlade družine odličnih zakonov, ki nam jih še danes zavidajo mladi pari v razvitem svetu. Sicer pa nam je zaposlovanje ob tem, da smo obdržale vsa bremena mater, gospodinj in zakonskih družic, onemogočilo, da bi se iztrgale iz tisočletja privzgojene vloge podrejenega človeka, ki ne sme sam misliti, ne sme imeti svobode in ne radosti, ki so namenjene moškemu. Ko sem razmišljala o tem, kako enoglasno smo slovenske ženske na zadnjih volitvah zaupale našo usodo moškimi, sem se zavedla, da sem sama kljub svoji visoki izobrazbi in razgledanosti neprosvetljena. Da me muči občutek krivde, ker ne hodim domov ob treh popoldne in možu ne skuham kosila, ko zaradi utrujenosti odklanjam njegove nežnosti, ko pri izbiri kandidatov za delovne naloge nehote dajem prednost moškimi, ko me je sram, ker sem debela in torej ne odgovarjam standardom lepote, ki jih postavlja današnji moški. Slovenske ženske čaka

do enakopravnosti še dolga pot. Ob tem pa se mi zdi izredno zanimivo, da redkateri moški pomisli, da utrujena, zagrenjena družica, ki jo muči občutek krivde, ker se je odločila za splav ali ker ne ustreza merilom dobre žene, ljubice in matere, ki jih postavlja moški, ne more biti dobra družica v spolnosti. Preobremenjena z lastnimi problemi se ne more dovolj posvečati problemu in željam svojega partnerja, prav tako pa tudi ne more biti kvaliteten povezovalac niti v družini. Po obolevnosti in smrtnosti sodeč je moški šibkejši del človeške vrste. Zato z nerazumevanjem potreb svoje družice dejansko koplje sam sebi prezgodnji grob.

Pri izdelavi dokumenta o prebivalstveni politiki sem sodelovala z veseljem, z željo, pomagati mladim ljudem, da se jim ne bo treba odločati za splav, ker pred seboj ne bodo videli možnosti, kako ponuditi otroku, ki je bil spočet nepričakovano, kvalitetno preživetje. Tudi jaz sem nasedla, kot nasedajo naivni ljudje igri politikov za oblast kar naprej. Trdno sem prepričana, da so vse velike in ganljive misli in slike o prikazovanju srečnih družin, globokoumna razglabljanja o tem, kdaj se prične življenje in ali zarodek, ko ga s splavom ubijamo, trpi ali ne, le del politične igre, boja za oblast in denar. Zame pomenijo vsa ta razglabljanja strahotno, cinično licemerstvo. Normalna ženska, ki se ji je do neke mere uspelo osvoboditi nadvlade moškega, ve, da se odloča za prekinitev življenja lastnega zarodka, ko gre na splav in je dovolj trdna, da si breme te odločitve naloži na hrbet in ga zavestno nosi celo življenje, vedoč, da je v življenju veliko več odpovedovanja in grenkih izkušenj kot radosti.

Izpostavljam družino, potomstvo in najbolj intimna človekova doživetja političnim igram ambicioznih posameznikov, ki se borijo za oblast in denar, se mi je zdelo že v Ameriki skrajno nehumano in podlo. Naivno sem si predstavljala, da se kaj takega pri nas ne bo nikoli več zgodilo.

Zdravstveni delavci so ljudje kot drugi. Obnašajo se tako kot večina prebivalstva, kot politiki. Tudi njihov spomin je kratkega veka. Prednost imajo le v tem, da prvi opazijo, ko igrice politike načno zdravje prebivalstva in skušajo, če jih politika preveč ne tlači, prvi opozoriti in izpeljati spremembe v prid prebivalstva. Zato so bili tudi slovenski ginekologi v prvih vrstah borcev za humanizacijo odnosov med spoloma, za načrtovanje družine, za zakonsko sprostitev splava. Še so živi tisti, ki so videli ženske zaradi nestrokovnega splava umirati. Še vedno so živi tisti, ki so stisko žensk izkoriščali za lastne užitke in bogatenje. Človek je čudna žival. Sam mora biti udarjen, da bo razumel stisko drugega, pa še dolgo časa ne sme preteči od udarca.

Uredništvo: Zavzeti ste z vprašanji zdravstvene analitike. Vsi se sprašujemo o ravni zdravja v vedno bolj zahtevnem (tehnološkem, socialnem, ekonomskem in civilizacijskem) razvoju. Katere so temeljne spremembe v zdravstveni strukturi slovenskega prebivalstva. Kakšne naloge nas s tem v zvezi čakajo?

M. Kožuh-Novak: V letih po vojni je Slovenija kljub temu, da še zdaleč ni imela toliko sredstev za zdravstvo in za kvalitetno življenje prebivalstva kot razvite države, zelo napredovala v zdravstvenem stanju prebivalstva, ki nas uvršča na raven zdravja srednjeevropskih držav, Nemčije, Avstrije, Italije. Izboljšane higienske razmere, boljša prehrana, splošno zdravstveno zavarovanje, aktivni boj proti nalezljivim boleznim, uvedba zdravstvenega nadzora za rizične zdrave skupine prebivalstva, cepljenja proti nalezljivim boleznim, zdravstvena vzgoja prebivalstva, sprotni dotok novih znanj v medicino, povečano število zdravstvenih kapacitet, naraščajoča varnost prebivalstva pred stres, kot so vojna, brezposelnost, poli-

tična represija, revščina – vsi ti dejavniki so doprinesli k izboljšanju zdravstvenega stanja, boljši kvaliteti preživetja in daljši dobi preživetja prebivalstva. V zadnjih tridesetih letih je padla umrljivost dojenčkov, ki najbolj kaže raven zdravstvenega varstva prebivalstva neke dežele, z 28 na 9 na 1000 živorojenih otrok.^{1, 2} V vseh starostnih skupinah sta se najbolj zmanjšali umrljivost in obolevnost zaradi nalezljivih bolezni. Povprečno trajanje življenja se je pri moških podaljšalo za 2,5 let, pri ženskah pa za 6,5 let.

Ostaja pa vprašanje, koliko se je izboljšala kvaliteta preživetja. Moderni način življenja je prinesel širitev škodljivih navad, kot so kajenje, pitje, nezdrava prehrana, fizična neaktivnost, pogostejše menjanje spolnih partnerjev, nefiziološke delovne razmere, ki prinašajo nevarnost kroničnih obolenj. Večina teh ne pomeni neposredne grožnje smrti, prinaša pa slabšo kvaliteto življenja, invalidnost in ob podaljšanju povprečnega trajanja življenja bistveno omejitev aktivnosti ostarelih ljudi. Slabe navade posameznikov nas mnogo bolj ogrožajo kot onesnaženo okolje, ki pa zaradi ireverzibilnih posegov v naravo pomenijo hudo grožnjo za naše potomce.

Uredništvo: Ali vemo, kaj je zdravje? Ali smo lahko in ali tudi hočemo biti zdravi? Zdravstveno tvegane življenja nihče ne sankcionira, razen bolezni.

M. Kožuh-Novak: Pogled na zdravje se je v razvitem svetu močno spremenil, najbolj v Združenih državah Amerike, kjer pomenita dolgotrajna bolezen in zgodnja smrt hudo finančno breme za preživele. Zahodna Evropa je z visoko prosvetljenostjo prebivalstva ob znatno manjših restriktivnih ukrepih ob izgubi zdravja, po osveščenosti o pomembnosti zdravja za kvalitetno preživetje, na drugem mestu. Tu smo Slovenci še daleč za zahodno Evropo. Naravnost tragično za človeštvo se mi zdi, da splošno zdravstveno zavarovanje, ki prinaša toliko dobroti povprečnemu človeku, deležnemu neskončno majhnega deleža bogastva sveta, ljudi razvaja v njihovi brezbriznosti do lastnega zdravja in naravnost sili politike, da pravice do zdravstvenega zavarovanja omejujejo, da bi s tem prisilili prebivalstvo do zdravega načina življenja. Nihče si ne želi umreti, pa vendar se nas večina prične braniti pred smrtjo šele, ko nas udari bolezen. Na razvitem Zahodu vedno bolj poudarjajo dve gesli: Umri mlad čim kasneje in Zakaj bi moral umreti zaradi bolezni?³

Uredništvo: Ali obstoje določeni premiki v razumevanju razvitosti in učinkovitosti zdravstva. Kaj lahko rečete o merilih na tem področju? Recimo o zdravju populacije kot merilu razvitosti in učinkovitosti zdravstva.

M. Kožuh-Novak: Pri reševanju problematike bolezni ima razvitost zdravstva velik pomen. Z dobro diagnostiko lahko zgodaj odkriješ bolezen, z dobrimi zdravili lahko bolezen hitro pozdraviš, še pogosteje pa zavreš napredovanje bolezni ali lajšaš bolnikom težave. Z dobro rehabilitacijo bolnikom omogočiš kvalitetno preživetje. Tu je vpliv družbe omejen na zagotavljanje sredstev za drago sodobno medicino in na inovativnost strokovnjakov, ki izdelujejo aparature, zdravila in pripomočke za rehabilitacijo.

Koncept zdravja pa zahteva mnogo aktivnejšo participacijo vseh segmentov družbe.⁴ Pri tem konceptu lahko medicina prispeva k zdravju le okoli 20%, vse ostalo prispeva človek sam, politiki kot zastopniki prebivalstva, gospodarstvo, izobraževanje, znanost, skratka, vsak segment družbe. Od koncepta zdravja smo Slovenci še zelo daleč. V tem mora vsaka družba narediti svoj razvoj. Le če ima kritično maso osveščenih altruističnih strokovnjakov in politikov, lahko del razvo-

ja preskoči. Socializem v vzhodni Evropi je bil svojevrsten eksperiment. Z uvedbo primarnega zdravstvenega varstva konec petdesetih let nam je uspelo preskočiti razvoj, saj danes te izkušnje socializma posnemajo razvite države. Kot drugod, tudi pri zdravju nekoliko tavamo. Moderen pogled na zdravje, na primarno zdravstveno varstvo, ki smo ju uvedli konec petdesetih let, smo ob neprestanem oziranju na razviti Zahod – ob poizkušanju posnemanja ekspanzivnega razvoja drage klinične medicine in ob tem, da se nismo zavedali, da ni dovolj uvesti novo dejavnost, treba jo je spremljati in modificirati, kjer se izkaže za neučinkovito – zanemarili. Danes se ob zametavanju vsega, kar so ustvarili komunisti, skušamo kot neučinkovitega otresti tudi primarnega zdravstvenega varstva. Pri tem pa nismo dovolj kritični, da bi se zavedli, da je to, ob naši ekspanziji v klinični medicini le zastalo v razvoju, ne pa, da je bila napačna usmeritev. V željah po spremembah skušamo zavreči tudi vrsto drugih odličnih dosežkov iz časov komunizma. Bojim se, da bomo spet enkrat potrdili našo nerazvitost. Danes bomo idejo primarnega zdravstva zavrgli, da jo bomo čez deset let prevzeli nazaj od Švedov. Sicer bomo za eno izkušnjo bogatejši. Izgubili pa bomo vrsto ljudi, ki bi jim z modernejšim načinom lahko podaljšali življenje.

Uredništvo: Zdravje je pogoj za kakovostno življenje. Pogosto slišimo, da ne moremo nikdar dovolj storiti za svoje zdravje. Problem je v našem odnosu do zdravja, v zdravstveni kulturi, družinski in širši vzgoji, . . . Kakšne so vaše izkušnje in spoznanja?

M. Kožuh–Novak: Ni dovolj, da ljudem govorimo, da bodo umrli za rakom na pljučih, ker kadijo, ali zaradi okvare jeter, ker pijejo. Problema se moramo lotiti profesionalno. Ugotoviti, v kateri skupini prebivalstva bodo naše vzgojne metode padle na plodna tla, najti primerne metode in primerne strokovnjake, ki te metode posredujejo. Učinke našega dela moramo tudi ves čas spremljati, da bi metode, če se izkažejo za neučinkovite, tudi spreminjali in dopolnjevali. Tu delamo velike napake zdravstveni delavci, vzgojitelji in politiki. Zdravstveni delavci se radi lotevamo zdravstvenega prosvetljevanja, pri tem pa nas ni nihče naučil učinkovitih pedagoških metod, nimamo kvalitetnih učnih pripomočkov, ne poznamo psihologije tistih, ki jim vzgojo namenjamo in ne znamo spremljati učinkov naše vzgoje. V šole, kjer pa bi lahko kompetentno posredovali svoje znanje, to so pedagoške fakultete, pa še nismo prodrli. Razumljivo je, da bo pedagog, ki se lahko o zdravju in boleznih pouči le iz dnevnega časopisja, z veseljem prepustil svoje mesto ob otrocih zdravstvenemu delavcu, pri tem pa se jih zelo malo sprašuje, ali je tako prav.

Izredna zaskrbljenost prebivalstva za onesnaženo okolje, ki smo ji priča zadnja leta tudi pri nas, kaže, da tudi našim ljudem ni vseeno, kako in kdaj bodo umrli in kako kvalitetno bo njihovo življenje do smrti. Dejstvo, da ljudje namenjajo toliko skrbi onesnaženemu okolju, obenem pa ostajajo neprizadeti ob velikem številu smrti zaradi kajenja, zasvojenosti z alkoholom, zaradi nesreč, nepravilne prehrane in telesne neaktivnosti, kaže na neučinkovito službo javnega zdravstva pri nas, ki ne skrbi za učinkovito zdravstveno vzgojo in ne seznanja dovolj prebivalcev, kaj najbolj ogroža naša življenja. Leta 1983 je zbolelo v Sloveniji za rakom na pljučih 720 ljudi; strokovnjaki trdijo, da je 80% tovrstnega raka posledica kajenja; za rakom na mehurju, ki ga nekateri raziskovalci povezujejo z onesnaževanjem okolja, pa 161 ljudi.⁵ Res pa je, da je število primerov raka na pljučih v 10 letih porastlo za 46%, število primerov raka na mehurju pa za 76%.

Naj povem, kaj je javno zdravstvo, katerega del je tudi Inštitut za socialno medicino in socialno varstvo, ki ga vodim. Morda najboljša definicija javnega zdravstva je ta, ki so jo sprejeli Angleži: »Javno zdravstvo je znanost in umetnost

preprečevanja bolezni, podaljševanja življenja in spodbujanja zdravja z organiziranimi aktivnostmi družbe«. ⁶ Na žalost je ta dejavnost v petdesetih letih pri nas med najbolj razvitimi v svetu, v zadnjih 30 letih v Sloveniji pospešeno propadala, ker je v pomanjkanju interesa za sinhroni razvoj slovenskega zdravstva izgubila uporabnika in plačnika.

Uredništvo: Vaš inštitut spremlja, ocenjuje in nadzira obolevnost. Za katerimi boleznimi se pretežno zdravimo, za katerimi pa tudi umiramo Slovenci in drugi državljani naše republike? Kaj kažejo primerjave s svetom?

M. Kožuh-Novak: Najpogostejši vzrok obiska v ambulantni dejavnosti so boleznih dihal. Tu se rizične skupine prebivalstva med seboj ne razlikujejo. Drugi vzrok obolevnosti pa je že v vsaki skupini prebivalstva različen.

Otroci do 6 let so se leta 1989 ambulantno napogosteje zdravili zaradi boleznih dihal (53%), boleznih živčevja in čutil (14%) in nalezljivih bolezni (9%). Šolarji so se zdravili zaradi boleznih dihal v 46% in zaradi poškodb v 10%. Delavci so se zdravili zaradi boleznih dihal v 29,0%, zaradi boleznih gibal v 13,9% in zaradi prebavil v 9,2%. V splošnih ambulantah se je zdravilo zaradi boleznih dihal 30% bolnikov, zaradi boleznih kosti in gibal in zaradi poškodb 10%, in zaradi boleznih otočil 9% bolnikov. V specialistični ambulantni dejavnosti prevladujejo boleznih živčevja, čutil in poškodbe (oboje 21%). Boleznih obtočil in nosečnosti so na tretjem mestu (8%).

Pri delu se je poškodoval v povprečju vsak 16. delavec. Vsak tretji poškodovani delavec je bil zaradi poškodbe na bolezenskem dopustu dvakrat v enem letu. Razmerje poškodovancev med moškimi in ženskami je bilo 3,7:1. Najpogostejše so bile poškodbe med gradbenimi delavci (11,3%), delavci v strojni (5,4%) in kovinsko predelovalni industriji (7,8%). Zaradi poškodb pri delu je umrlo 46 delavcev. Zaradi poškodbe je bil v bolnici vsak 67 prebivalec Slovenije. Najpogosteje so bili leta 1989 poškodovanci v bolnici zaradi pretresa možgan (v 10%), zaradi zloma stegenice (v 8%), zaradi poškodb obraza (v 6%) in zaradi zloma goleni (v 3%).

Vsak 8. prebivalec Slovenije mora enkrat letno v bolnico zaradi boleznih (če zanemarimo, da mora določeno število bolnikov v bolnico večkrat letno). Najpogosteje morajo v Sloveniji v bolnico ženske zaradi krvavitve (13% hospitalizacij). Drugi vzrok bolnišničnega zdravljenja so boleznih dihal in prebavil (po 12%), šele na četrtem mestu so boleznih obtočil in rakaste bolezni (11%). Boleznih kosti in gibal so na 6. mestu (7% hospitalizacij).

V letu 1989 je umrlo 18.669 prebivalcev Slovenije, kar je 2,2% manj od 10-letnega povprečja. Manjše število smrti gre predvsem na račun umrlih dojenčkov, ki jih je umrlo 23,9% manj kot leto poprej. Razmerje umrlih moških proti ženskam je 1,1:1. V zadnjih 10 letih smrtnost počasi pada, z 10,0 na 1000 prebivalcev v letu 1980 do 9,35 na 1000 prebivalcev v letu 1989.

Dojenčki najpogosteje umirajo zaradi obporodnih stanj in boleznih dihal. Že od prvega leta starosti dalje pa so glavni vzrok smrti otrok poškodbe. V starosti od 1 do 6 let so pomembni vzroki smrtnosti prirojene napake in boleznih dihal. Šolarji umirajo predvsem zaradi poškodb, prav tako mladostniki, kjer so glavni vzrok smrtnih poškodb prometne nesreče in samomori. Od 94 umrlih mladostnikov leta 1988 jih je 75 (80%) umrlo zaradi nesreč in 12 (13%) zaradi samomora. ⁷ Od 1215 umrlih, starih od 20 do 44 let v letu 1988, jih je 592 (49%) umrlo zaradi nesreč, 241 (20%) zaradi samomora, 205 (17%) zaradi rakastih bolezni, 172 (14%) zaradi boleznih obtočil in 126 (10%) zaradi boleznih prebavil. Koliko mladih izgubimo po nepotrebem! Po 45. letu starosti so glavni vzroki smrtnosti boleznih obtočil, rakaste bolezni in boleznih prebavil.

Uredništvo: Kakšna je vrednost statistike? Ali zbiramo prave podatke? Ali so dostopni? Kaj razkrivajo o primarnem, kaj o specialističnem zdravstvenem varstvu?

M. Kožuh-Novak: V Sloveniji zberemo letno 15 milijonov zdravstvenih podatkov. Malo je držav, ki imajo toliko podatkov o zdravstvu in obolevnosti prebivalstva. Ker pa smo zadnjih 30 let kadrovske, tehnološke in finančno zanemarjali javno zdravstvo, je vrednost podatkov, ki jih javno zdravstvo zbira, zaradi izrednega pomanjkanja primerno izobraženega kadra in računalniške tehnologije, zelo omejena. Podatkov o tem, v kakšni meri se na zbrane podatke lahko zanesemo, nimamo. Vsekakor je slovenska zdravstvena statistika nujno potrebna modernizacije, za natančnejše analize pa lahko dajo redno zbirani podatki le vtis, v katero smer moramo z raziskavami, da bomo prišli do odgovorov. Zadnji 2 leti se na inštitutu s pomočjo številnih drugih strokovnjakov v zdravstvu intenzivno trudimo, da bi statistiko modernizirali, na žalost pa še vedno nismo našli razumevanja pri tistih, ki nam režejo kruh in ki bi najbolj potrebovali naše analize, to so načrtovalci zdravstvenega varstva v Sloveniji. Kakršnikoli podatki so že, je slovensko javno zdravstvo v preteklosti premalo skrbelo, da bi podatki prišli v roke čim širšemu krogu uporabnikov. V svetu je znanje o tem, komu, kdaj, kje in kako posredovati podatke, cela znanost, ki je v slovenskem javnem zdravstvu še ne obvladamo, ker je v sušnih letih od vsega najbolj trpelo pridobivanje novega znanja na tem področju.

Uredništvo: Ali nam lahko predstavite najpomembnejše kazalnike zdravstvenih razmer v Sloveniji (in Jugoslaviji) v primerjavi s svetom?

M. Kožuh-Novak: Primerljivost ravni zdravstvenega varstva in zdravstvenega stanja v Sloveniji z drugimi narodi je ena od stvari, ki se jim je vedno bolj siromašno in okrnjeno slovensko javno zdravstvo v zadnjih desetih letih vedno manj posvečalo. Kdor ne primerja svojih uspehov in neuspehov z drugimi, postane hitro sam sebi dovolj in izgubi potrebo po modernizacijah in izboljšavah. To se je dogajalo tudi v slovenskem javnem zdravstvu. Zadnji 2 leti skušamo zbrati čim več podatkov o tem, kje v razvitem svetu Slovenci smo, vendar še nimamo celovite slike.

Kot najpomembnejše kazalnike zdravstvenih razmer v neki državi uporabljaja Svetovna zdravstvena organizacija smrtnost dojenčkov in majhnih otrok in smrtnost žensk med nosečnostjo in porodi. Z manj kot 10 umrlih dojenčkov in 12 umrlih otrok, mlajših od 5 let na 1000 porodov in 15 umrlih žensk zaradi nosečnosti in poroda na 1 milijon porodov sodimo med države z nizko umrljivostjo.⁸ Ker pa živimo v razviti Evropi, kjer klasični problemi nerazvitega sveta, nalezljive bolezni in podhranjenost, že zdavnaj niso več grožnje za zdravje in življenje, so kazalniki za primerljivost uspešnosti zdravstvenega varstva poleg umrljivosti dojenčkov in majhnih otrok še naslednji: umrljivost zaradi nesreč in bolezni obtočil, pričakovana doba preživetja dojenčka ob rojstvu in število izgubljenih let zaradi prezgodnjih smrti. Umrljivost dojenčkov v Sloveniji je taka kot v zahodnih evropskih državah okoli nas, Avstriji, Italiji, Nemčiji in Franciji. Umrljivost majhnih otrok in mladostnikov zaradi nesreč je pri nas mnogo večja kot v državah zahodne Evrope. Tako je na Švedskem leta 1984 umrlo 6 otrok, starih 1 do 14 let na milijon prebivalcev, v Sloveniji pa leta 1988 24.⁹ Letno umreta 1 do 2 ženski med nosečnostjo in porodom. Kot je ta številka izredno majhna, pa je ta smrtnost v zahodni Evropi bistveno manjša. Na Švedskem so prometne nesreče pri mladih med 15. in 24. letom starosti 35% nasilnih smrti, v Sloveniji pa 53%. Prometnih nesreč s smrtnim izidom so imeli Švedski leta 1984 60 na milijon prebivalcev, Slovenci pa leta 1987 250.

Primerjava 10 vodilnih vzrokov smrti med ZDA in Slovenijo v letu 1987, je zaradi tega, ker imajo ZDA 10 do 15% revnih, pri katerih so vodilni vzroki smrti pogostejši, bolj primerljiva z nami kot bogata in prosvetljena Švedska. Ta primerja-

va je pri nekaterih vzrokih smrti naravnost šokantna.¹⁰ Medtem ko je pri nas smrtnost zaradi raka, sladkorne in arterioskleroze manjša kot v ZDA, pa imamo trikrat pogostejšo smrtnost zaradi možganske kapi, kjer so pomembni dejavniki tveganja visok krvni pritisk, kajenje in alkohol, štirikrat večjo smrtnost zaradi kroničnih jetrnih bolezni (alkohol), skoraj trikrat večjo smrtnost zaradi samomora in dvakrat večjo smrtnost zaradi preostalih nesreč (ne prometnih). Do neke mere je lahko vzrok za razlike različno beleženje smrti, predvsem pri možganskih kapeh, vendar pa lahko z veliko mero verjetnosti trdimo, da nas v primerjavi z Amerikanci mnogo bolj spravljajo ob življenje slabe življenjske navade.

Podatek o tem, da umre zaradi srčnega infarkta na Švedskem pred 75. letom starosti 44% bolnikov, pri nas pa 69%, zaradi možganske kapi 28%, v Sloveniji 64% in zaradi raka 25%, pri nas pa 68% bolnikov, bi moral pritegniti politike in načrtovalce zdravstvenega varstva, da bi začeli tudi v Sloveniji aktivno uvajati preventivne akcije za te bolezni. O tem, koliko let produktivnega življenja izgubimo v Sloveniji s prezgodnjimi smrtmi prebivalstva, ki bi jih bilo moč preprečiti, še nimamo podatkov. Med 33 deželami, ki jih je v svojo analizo zajela SZO,¹¹ je Jugoslavija po številu izgubljenih let (potential life lost) na 4. mestu, takoj za Sovjetsko zvezo, Romunijo in Madžarsko. Avstrija je 14., Italija pa 24. Pri tem ima Jugoslavija 2,5-krat več izgubljenih dni kot najboljša, Japonska.

Zadnji izračun za pričakovano dobo preživetja imamo za otroke, rojene v Sloveniji leta 1984. Med 33 analiziranimi deželami je povprečno pričakovano preživetje za ženske 77 let, v Sloveniji 74 let, na Švedskem pa 80 let. Moški imajo v vseh deželah slabše možnosti za preživetje. V povprečju imajo v razvitih državah pričakovano preživetje 70 let, v Sloveniji 67, na Švedskem pa 75 let.

Uredništvo: Kako in koliko dojemamo in sprejemamo dosežke v svetu? Po teh izkušnjah naj bi iskali posebne poti do tistih, ki jim je zdravje potrebno in vseh drugih, ki ga morajo utrjevati. Kako naj bi se glede na te spremembe spreminjal naš odnos do zdravja in do bolezni, do zdravstvenega sistema in medsebojni odnos med zdravnikom in pacientom.

M. Kožuh-Novak: Po primerjavah z razvitim svetom mora v Sloveniji celotna družba še veliko narediti, da bomo dosegli raven razvitih držav. Predvsem moramo spremeniti smer zdravstvenega varstva od bolnika k zdravemu človeku, preden zboli. Na papirju se v to smer obračamo že ob petdesetih let, kljub temu pa se je zadnjih 30 let krepila predvsem klinična medicina, to je draga diagnostika, terapija in rehabilitacija. V Sloveniji se danes srečujemo z absurdom (tudi razvite države so prešle to fazo), da namenjamo vso možno skrb (pogosto mnogo več, kot bi jo dovoljevala humanost) bolnikom pred smrtjo, za katere vemo, da jim ne moremo več vrniti zdravja niti bistveno podaljšati življenja. Brez slabe vesti pa hodimo mimo mladih, ki iščejo pot iz stiske v alkoholu in čakamo, kdaj jim bomo jetra propadla tako močno, da jim jih bomo skušali zamenjati. Malo pretiravam, a v nekoliko milejši obliki se to dogaja vsak dan. Leta 1988 je umrlo 107 ljudi, mlajših od 50 let, zaradi alkoholne okvare jeter (koliko jih umre zaradi nesreč v alkoholiziranem stanju ali kot žrtve alkoholikov, niti ne vemo), 37 jih je bilo mlajših od 40 let. Ti ljudje redko umrejo naglo, ko umirajo, jim ponudimo vso možno pomoč, ni pa slovenska družba pripravljena dati sredstev za profesionalno multidisciplinarno ekipo strokovnjakov, ki bi se ves čas ukvarjala samo s problematiko alkoholizma, kjer ima zdravstvena vzgoja prebivalstva, predvsem mladih, najpomembnejšo vlogo.

Izjemno uspešno padanje smrtnosti dojenčkov je dokaz, da je moč s skrbnim nadzorom zdravih nosečnic in dojenčkov bolezni in smrti učinkovito preprečiti. V Sloveniji spremljamo tudi zdrave šolarje in delavce in vendar na teh dveh

področjih nimamo takih uspehov kot pri prvih. Pri delavcih obolevnost še celo narašča.

Za uspeh preventivnega zdravstvenega varstva je izredno pomembno, koliko se neka veja medicine primerja s strokovnjaki iste stroke v svetu, kako kritično ocenjuje svoje dosežke, kako skrbi za izobraževanje svojih strokovnjakov v svetovnih centrih, kako organizira stalno izobraževanje doma. V evforiji napovedi, kako bo slovensko ljudstvo revitalizirala družina kot osnovna celica, napovedujemo tudi v zdravstvu razcvet družinske medicine, ki naj bi omogočila zdravstvenim delavcem poznavanje celotne problematike posameznika in družine, ne samo enega njegovega organa. Če bomo sprejeli samo naslov, ne bomo pa definirali vsebine družinske medicine, se nam bo zgodilo enako, kot se nam je zgodilo s šolsko medicino ali medicino dela. Večinoma bodo to navadne splošne ambulante, samo napis nad vrati bo drugačen. Inštitucija družinske medicine ni nič drugega kot uvajanje dispanzerske metode dela v splošno medicino. Zdravnik bo moral s svojo ekipo prevzeti določeno število vasi ali ulic, kjer bo moral spoznati strukturo prebivalcev, bolezni in dejavnike tveganja za nastanek bolezni, rizične skupine prebivalstva, moral bo poznati njihovo socialno stanje in jim nuditi selektivno pomoč, ki jo bodo potrebovali, ob tem pa vključevati tudi strokovnjake drugih strok, kadar bo to potrebno. V družinski medicini zdravnik s svojo ekipo ne bo smel samo čakati na bolnika.

Uredništvo: Kaj svetujete za razvoj zdravstvenega sistema, da bi posamezne zdravstvene organizacije lahko delovale avtonomno, ne pa več tudi avtarktično in partikularno? Ali je na takšno stanje vplival policentrični razvoj zdravstva, ki doslej ni bil nadgrajen v večplasten in skladen nacionalni program?

M. Kožuh-Novak: Po slabih dveh letih dela na delovnem mestu, ki ga zasedam, zdravstva do potankosti še ne poznam, zato morda v kakšni oceni ne bom dovolj objektivna. Po moji oceni v samoupravljanju niso delovale popolnoma avtonomno samo zdravstvene delovne organizacije, avtonomno je delala praktično vsaka ambulanta in bolnišnični oddelek. Kljub temu da je bila napisana gora niti ne slabih dokumentov o razvoju zdravstvenega varstva, se je to razvijalo stihijsko, neenakomerno, tako da smo ob tem, da smo pričeli presajati jetra in delati otroke v epruveti, skoraj uničili tako pomembno vejo, kot je javno zdravstvo (osnoven higienski nadzor, nadzor nad nalezljivimi boleznimi in zdravstveno analitiko). Tako kot se je izrodilo samoupravljanje, ki v načelu sploh ni slaba ideja, se je v zdravstvu izrodil storitveni sistem, ki je bil uveden (če prav razumem), zato, da bi imeli večji pregled nad tem, kaj se v zdravstvu dela. V praksi smo storitve tako razdrobili, da je sistem pričel požirati samega sebe. Ob strahotni masi storitev, ki je zahtevala ogromno administrativnega dela, je bilo nemogoče organizirati analitiko opravljenega dela, plačevanje po opravljenih storitvah ni nikoli steklo.

Podobno je bilo s sisovsko delitvijo sredstev za zdravstvo na 9 regij. Svetovna zdravstvena organizacija priporoča, da je delitev sredstev čim bližje specifičnim potrebam določenega območja, vendar pa gledajo strokovnjaki SZO globalno, na državni ravni. Regija ima po njihovem velikost Slovenije. Ob tem, da so vodilni zdravstveni delavci dobivali sredstva za delo v domačem kraju, jim je upadel interes za usklajevanje interesov na republiški ravni, ki omogoči smotrnejšo porabo sredstev in boljše zdravstveno varstvo za prebivalce. V Kliničnem centru v Ljubljani so v želji po razvoju, slediti razvitim, uvajali vedno bolj drago diagnostiko in terapijo za redke bolezni (pri tem pa se ni nihče vprašal, kakšen delež kako velikega nacionalnega dohodka namenjajo zdravstvu razvite dežele), v regijah pa, kjer nimajo nakopičenega tako velikega števila vrhunskih strokovnjakov kot v centru, so skušali konkurirati centru z gradnjo palač ali pa so kupovali drage aparature, ki ostajajo v majhnih centrih neizkoriščene. Vsi smo pozabili, da je bila pomembna stopnica

v razvoju zdravstva razvitih držav dobro urejena higiena, ki smo ji v Sloveniji prepustili, da si je sama iskala interese in sredstva za svoje delo, s tem pa je morala nujno opuščati vrsto nadzornih funkcij. Zdravstvene analitike pa nihče ni potreboval, saj bi dobre analize kaj hitro pokazale na anomalije, ki so se dogajale v razdrobljenem zdravstvu. Če k temu dodamo še samozadovoljnost zdravstvenih delavcev, ki v sicer do potankosti zgrajenem sistemu dogovarjanja med uporabniki in izvajalci za svoja sredstva tako ali tako niso bili prav nič odvisni od uporabnikov, dogovarjali so se samo z regijskimi veljaki v silih (ki pa so bili kot pacienti tako ali tako odvisni od njih), je slika slovenskega zdravstva osemdesetih let popolna.

Nemočni zdravstveni politiki v republiki (politiki so vedno željni oblasti) pa so se znašali nad tistimi, ki so jih imeli v oblasti. Eden od teh je bil tudi centralni slovenski analitični inštitut. To je v bistvu paradoks. Zdravstveni politiki v republiki bi lahko obvladovali razpršeno zdravstvo samo z dobrimi analizami, tega pa si zaradi dolgotrajne slabe kadrovske politike niso znali zagotoviti.

Da bi sredstva, ki jih ljudje namenjajo zdravstvu, bolj smotrno izrabili v prid prebivalstvu, moramo po mojem urediti dve stvari. Prvič, v slovenskem zdravstvenem političnem vrhu zbrati skupino zagnanih, altruističnih strokovnjakov različnih strok, ki bodo lastni interes znali podrežati interesu prebivalstva. Drugič, ob tem moramo prebivalstvu omogočiti, da bo svoje potrebe po zdravstvenem varstvu in svoje nezadovoljstvo s sedanjim lahko učinkovito izrazilo. Demokracija nam to obeta. Jo bomo znali speljati?

Uredništvo: Glavni cilj vsakega zdravstva je izboljšati kakovost zdravstvenih storitev in odnosov med bolnikom in zdravnikom oz. zdravstvenim osebjem. Kako približati zdravstvo ljudem, da bo bolnik občutil ob sebi prijaznega zdravnika?

M. Kožuh-Novak: Zelo napačno je govoriti o zdravstvu kot o družbeni, neproduktivni dejavnosti. Zdravstvo je velik concern, na Švedskem ga po moči primerjajo z Volvom. V zdravstvu sicer veliko mahamo z etiko. Družba ima srečo, da se te etike pri nas veliko zdravstvenih delavcev tudi drži (s prehodom v kapitalistični družbeni red bo veliko te etike izginilo, kar bo ena od stvari, za katerimi bomo žalovali), vendar pa veliko delavcev v zdravstvu dela le za svoj zaslužek. Prav nič jih ne zanima izboljšanje kakovosti zdravstvenih storitev. Ker ni ponudbe in povpraševanja, ostaja skrb za napredek samo v rokah ambicioznih in altruističnih ljudi, katerih večina pa sploh nima pregleda nad tem, kaj slovensko zdravstvo res potrebuje, in potiska naprej samo svojo ozko specifiko.

Premalokrat se zavedamo, da se gledanje na to, kaj bolnik potrebuje, hudo razlikuje od zdravnika, sestre in strežnice do bolnika in njegovih svojcev. Medtem ko zdravnik razmišlja o smotni diagnostiki in terapiji, sestra vidi bolnikove potrebe v tem, kdaj in kako bo dobil zdravila, strežnica, kam in kdaj mu bo dala hrano, bolnik pa si želi predvsem prijaznosti, sočutja, razumevanja njegovih težav, tople hrane in čistih rjuh. Pri bolnikih so včasih najbolj priljubljeni najslabši terapevti, ker si vzamejo čas, se usedejo k bolniku in z njim poklepetajo, medtem ko nimajo odlični terapevti v svojem iskanju najboljših rešitev zanj nikoli časa, pogosto mu tudi tega ne povedo, kaj nameravajo z njim narediti. Zdravstveni delavci smo na psihogeni učinek našega dela s bolnikom skoraj popolnoma pozabili, še več, nekje na poti izobraževanja smo tovrstno izobraževanje izpustili. Zdravstveni delavec se mora ob trpljenju bolnika utrditi, sicer svojega dela ne bi mogel dolgo opravljati. To pa ga nehote odvrča od tega, da bi bolniku večkrat prisluhnil in skušal dobri terapiji dodati še psihogeni učinek osebnosti bolnika, ki se bo dobro motiviran in razumljen pripravljen boriti za svoje zdravje. Zato bi potrebovali permanentno izobraževanje o potrebah bolnika, o njegovih reakcijah na različne strese in o reakcijah njihovih bližnjih, ne samo zdravniki, prav vsi, tudi strežnice. To je del poti do zblizanja

zdravstvenega delavca z bolnikom. Drugi del je prosvetljevanje prebivalstva, da bo vedelo, kaj lahko pričakuje od zdravstva. Da bodo ljudje po eni strani lahko določene postopke zahtevali, po drugi strani pa bodo tolerantnejši do zdravstvenih delavcev. Dober primer za zadnje je iskanje pomoči ponoči. Koliko poškodovancev ali njihovih sorodnikov pomisli na to, kako utrujen je kirurg, ki dela v dežurstvu 24 ur ali več?

Tretja, zelo pomembna postavka za zблиžanje zdravnika z bolnikom je primerno število zdravstvenih delavcev. V slovenskem zdravstvu jih večinoma še vedno nimamo dovolj. Zdravnik, ki mora pregledati v enem dopoldnevu 30 ali več ljudi, si ne more vzeti časa za posameznika. Kakovost njegovega dela mora proti koncu delovnega časa nujno pasti, če pa ob tem dela še ponoči, ni pravzaprav nikoli spočit in se kaj hitro razvije v sitneža, ki muči osebe in bolnike. Tu bi seveda veliko pripomogle boljša organizacija dela v zdravstvu, pravilna porazdelitev dela med zdravstvenimi delavci in večja delovna disciplina.

Uredništvo: Nacionalno zdravstvo in zasebna zdravniška praksa, z drugimi besedami enakopravna dostopnost zdravstvenih storitev in učinkovitost. Kakšne so dosežke naše in evropske izkušnje? Merila so jasna, kakovost zdravstvenih storitev, izboljšani odnos do bolnika in povečana ekonomska učinkovitost. Smo na začetku poti, kjer se moramo izogniti apriornemu izključevanju ene ali druge opcije v razvoju zdravstvenega sistema.

M. Kožuh-Novak: Vsi vemo, da imamo črno zasebno prakso že vsa leta po vojni. Bila je bolj ali manj preganjana, iztrebljena ni bila nikoli. Vsem na oči opravljajo kompletno nekontrolirano zasebno prakso stomatologi. Vsi skupaj jim dovoljujemo celo to, da mnogi namerno podaljšujejo vrste v nacionalnem zdravstvenem sistemu, da človeku pravzaprav ostaneta samo dve možnosti: ostati brez zob ali pa si izbrati zasebnega zobozdravnika. Pri tem ostajajo kakovost njihovega dela, higiena delovnih prostorov in cena, ki jo ljudem zaračunavajo, popolnoma brez nadzora. Kot se šušlja zadnje čase, imajo zasebno prakso (zunaj bolnišnic in zdravstvenih domov) že tudi zdravniki. Če malo karikiram, bi lahko rekli, da je naš bolnišnični sistem ponekod postal združba zasebnih specialistov. Zasebne postelje, prednost pri sprejemu v bolnišnico, prednost pri čakalni vrsti na operacijo, število dni hospitalizacije, prednost pri zdraviliškem zdravljanju, vse to je do neke mere razumljivo. Tudi zdravstveni delavci imamo sorodnike, prijatelje, ki jim nehote dajemo prednost, vprašanje je samo, kdaj in kako se tako delo izrodi. Kako velik je ta problem, ne vemo. Ker je skrit, ima morda veliko večje odmeve, kot po dejanskem obsegu zasluži.

Vsekakor bo legalizacija zasebne prakse, če bomo uvedli smiselno nadzorstvo nad njo, odnose bolnik – zdravstveni delavec marsikje razčistila. Vsekakor mora biti zasebna praksa vpeta v nacionalno zdravstveno varstvo, se pravi, da ne smemo dovoliti, da bo bolnik plačeval storitve neposredno iz žepa. Na to so nas opozarjali v vseh državah, kjer smo si nabirali izkušnje drugih sistemov. Na Švedskem in v Angliji pravijo, da imajo čiste zasebne prakse manj kot 5%, pri tem gre predvsem za t. i. konzultacije, ki jih nudijo priznani specialisti bolnikom, preden se odločijo za zdravljenje, ki jim ga svetuje njihov zdravnik. To hkrati omogoča nek mehanizem nadzora. Nacionalni zdravstveni sistem nima nikjer toliko sredstev, da bi šel lahko bolnik k več specialistom na posvet o enem problemu. Bolnik, ki prvemu specialistu, ki ga je seznanil z boleznijo, ne zaupa, pa mora imeti možnost, da si konzultacijo na legalen način omogoči sam. Zasebnih bolnišnic je na Švedskem in v Angliji malo in so zunaj nacionalnega zdravstvenega sistema, ker tudi v teh bogatih državah ni veliko tako bogatih ljudi, da bi si lahko privoščili hospitalizacijo brez pokritja zdravstvenega zavarovanja. Kot mi je znano, v teh dveh državah tudi nimajo

omembe vredno število zasebnih zavarovalnic za dodatno zavarovanje. Če nacionalni zdravstveni sistem dobro deluje in je splošna raven zdravstvenega varstva visoka, verjetno postajajo tovrstne rešitve nerentabilne.

Uvedba zasebne prakse utegne prinesiti povečano ekonomsko učinkovitost zdravstvenega sistema. Vprašanje je, kaj si kdo pod tem pojmom predstavlja. Zdravstveni delavci, ki si želimo napredek zdravstvenega varstva, pričakujemo, da bo finančna spodbuda zdravstvenih delavcev prinesla boljši izkoristek delovnega časa, prijaznost do bolnika, smotnejšo uporabo diagnostičnih metod, racionalno število dni hospitalizacije, racionalnejše poslovanje zdravstvenih organizacij in podobno in da bomo lahko sredstva, ki jih imamo na voljo, porabili za razvoj. Politiki si predstavljajo, da bo treba dati manj sredstev za zdravstvo. Brez škode za prebivalce bi verjetno lahko marsikje zmanjšali režijske stroške, pri tem da razkošno, neracionalno zidane stavbe ostajajo. Veliko bi prihranili z racionalnejšo izrabo in nakupom aparatov. Ali bo moč z dogovorom preiti bariere interesov posameznih bolnišnic? Ljudje ostajajo isti.

Racionalizacija delavcev v zdravstvu je dvorezen meč. Pri tako popolni zaposlenosti, kot smo jo v Sloveniji imeli, je nedvomno preveč zaposlenih tudi v zdravstvu. Ker pa po številu strokovnjakov še zdaleč ne dosegamo razvitih držav, utegne pretirano zmanjševanje delavcev kakovost našega dela resno ogroziti. Koliko zobozdravnikov zasebnikov ima v ambulanti zobno asistentko za pomoč? V Nemčiji splošni zdravnik opravlja svoje delo brez sestre. Če bomo odločitve o tem prepustili zdravnikom in zobozdravnikom, utegne kakovost zdravstvenega varstva pasti. Medicina je tako kot druge znanosti prerasla v interdisciplinarno vedo, kjer ima vsak člen svojo vlogo. V zdravstvu to težje dojemajo kot drugje. Primarno zdravstveno varstvo zahteva skupinsko delo. Ker v vseh letih, odkar smo uvedli primarno zdravstveno varstvo, nismo dorekli njegove vsebine, ker je nismo razvijali, se nam lahko zgodi, da bomo razvoj zavrli, ko bomo opustili skupinsko delo, kakorkoli je že bilo nepopolno. Vsekakor je privatizacija zdravstvenega varstva pri nas nujna, paziti pa bomo morali, da se zaradi tega ne bo zmanjšala njegova kakovost in pa, da ne bo preveč socialno razslojila ljudi na tiste, ki si bodo naše storitve lahko privoščili, in na tiste, ki si jih ne bodo mogli in bodo zato hitreje umirali.

Uredništvo: Pogosto govorite o družinski pripravi za zdravo življenje in o zdravstveno vzgojnih programih od šole naprej. Ali naj bodo to bolj priprave na bolezen – tudi tistih, ki šele prihajajo, ali predvsem na zdravje, ki ga ogrožajo tvegane življenjske razmere? Koga vzgajati, komu pomagati, kje smo pri prevzgoji »vzgojiteljev«, posebej medicinskega osebja. Kakšna naj bo pomoč sredstev javnega obveščanja. Še posebno, ker se bomo morali najprej spopasti z našimi »razvadami« in »prilagajanji«, z »blokadami v miselnosti«... Kje in v čem odpovedujemo, v čem pa smo uspešnejši?

M. Kožuh-Novak: Ne samo posameznik ali družina ali celo samo zdravstvo, družba mora biti tista, ki se bo zavestno, profesionalno lotila novega koncepta zdravstvenega varstva, ki ga priporoča Svetovna zdravstvena organizacija¹² in so ga že sprejele najbolj osveščene države. Nov način terja zdrav način življenja od rojstva do smrti, ki ga družba s svojo aktivnostjo in nadzorom posamezniku omogoča.

Politiki morajo skrbeti za spodbujanje razvoja tistih gospodarskih dejavnosti, ki ne ogrožajo okolja z onesnaževanjem. Skrbeti morajo za to, da bodo socialne razlike med prebivalstvom čim manjše, da bo prebivalstvo izpostavljeno čim manj stresom političnih prevratov, da bo imelo dovolj možnosti in motivacije za zdravo življenje. Ne sme pri prebivalstvu spodbujati nezdravih navad (cigarete, alkohol). Kakovostne telesnovzgojne programe mora omogočiti čim večjemu številu prebi-

valstva. Reaktivirati mora društvena gibanja, katerih pomen zaradi zmanjšane iniciative prebivalstva za skupno delo v zadnjem desetletju pada.

Gospodarstvo mora poskrbeti za človeku in naravi varno tehnologijo, pospeševati mora pridobivanje zdrave hrane, opustiti mora produkcijo škodljivih snovi, poskrbeti mora za varna delovna mesta.

Izobraževanje mora vpeti v vse stopnje pridobivanja znanja o zdravem življenju, pri tem mora uporabljati moderne metode izobraževanja in učitelje primerno usposobiti.

Znanost mora namenjati več sredstev iskanju nenevarnih tehnologij, obnašanju živih bitij, iskanju novih metod za motivacijo prebivalstva. Zlasti medicinska znanost mora nameniti več sredstev raziskavam človeškega zdravja in vplivom okolja nanj. V Sloveniji so danes tovrstne raziskave v očeh medicinskih znanstvenikov tretjerazredne, komaj vredne, da se vključijo v znanost, predvsem zato, ker se naša medicina še vedno pretežno ukvarja z boleznijo in ji novih znanj o zdravju manjka. Čim prej se moramo lotiti prevzgoje zdravstvenih delavcev, ki so zaradi svoje osnovne izobrazbe bolj zazrti v bolezen kot drugi prebivalci in strokovnjaki.

Sodoben človek je tako pod vplivom nekaterih medijev, da bi ti morali biti mnogo bolj izkoriščeni za motivacijo zdravega življenja posameznika, družine in družbe prav od vseh, od politikov do zdravstvenih delavcev. Seveda pa se motivacije za zdravje ne moremo lotiti ljubiteljsko. To je zahtevno profesionalno delo, ki terja od izvajalcev obilo znanja. Eden od prvih korakov bo, da bomo nehali odlagati zdravstveno vzgojo zdravstvenim delavcem, tiste zdravstvene delavce pa, ki se tega lotevajo, moramo primerno usposobiti. To je multidisciplinarna veda, ki znanju o bolezni dodaja vrsto novih znanj.

Uredništvo: Preventivno zdravstveno delovanje je postalo tema dneva. Zlasti ko gre za bolezni, za katere že vemo, da so posledice nezdravega življenja, razvad in onesnaženega okolja. Kaj kažejo podatki? Ali lahko danes izvedemo obsežen preventivni zdravstveni program, ne da bi hkrati zdravstveno tveganje življenja ustrezno sankcionirali v prihodnjem sistemu zdravstvenega zavarovanja?

M. Kozuh-Novak: S preventivnim delom v slovenskem zdravstvu smo pričeli že med vojnami, ko smo pričeli množično cepiti otroke proti kozam, in tedaj, ko smo pričeli urejati vodovode ter kanalizacijo. Tovrstne akcije so bile za zmanjševanje umiranja prebivalstva veliko bolj pomembne kot moderne metode diagnostike in zdravljenja. Po vojni pomeni korak naprej v skrbi za zdravje prebivalstva uvedba kontinuirane skrbi za otroke, mladino, ženske in delavce. Ob tem so se zelo uspešno nadaljevali programi cepljenj, sanacije okolja in zgodnjega odkrivanja nalezljivih bolezni.

V razvitem svetu so šli v preventivnem zdravstvenem varstvu korak dalje. Vrsto let tečejo v zahodni Evropi preventivni programi varstva pred nesrečami, odkrivanja dejavnikov tveganja za razvoj bolezni obtočil in motivacija ogroženih skupin za zdravo življenje, zgodnje odkrivanje raka na materičnem vratu in dojki, uvajajo pa že tudi zgodnje odkrivanje raka na prostati in debelem črevesu.

Države, ki načrtno izvajajo preventivne akcije za preprečevanje bolezni obtočil, imajo že prve rezultate. Tako je pričela smrtnost zaradi bolezni obtočil v srednjih letih padati tako v ZDA kot tudi na Švedskem, v Veliki Britaniji in v ZR Nemčiji. Kljub temu da pri nas organiziranih preventivnih akcij na tem področju nimamo, pa se očitno poznajo sicer nesistematično vzgojno delo, zgodnje odkrivanje bolnikov in kakovostno zdravljenje, saj se je smrtnost moških srednjih let zaradi bolezni obtočil ustalila.

Število primerov raka na dojki v Sloveniji (kot v drugih razvitih državah) narašča in je glavni vzrok porasta smrtnosti mladih žensk. Švedi so dokazali, da je moč

z organiziranim periodičnim rentgenskim slikanjem dojk eni od 7 žensk, pri katerih odkrijejo raka, preprečiti zgodnjo smrt.¹³ Nacionalni program zgodnjega odkrivanja raka na dojki teče v vrsti zahodnoevropskih držav. Pri nas nacionalno organiziranega zgodnjega odkrivanja raka na dojki še nimamo.

Zgodnje odkrivanje raka na materničnem vratu s pomočjo rednega odvzema brisov materničnega vratu zmanjša pojavnost te bolezni od 91 do 94%.¹⁴ V Sloveniji sicer od leta 1960 redno pregledujemo brise materičnega vratu,¹⁵ vendar le pri ženskah, ki do ginekologa pridejo. Medtem ko je v prvem desetletju intenzivnega pregledovanja brisov število primerov invazivnega raka padlo skoraj za polovico, pa v zadnjem desetletju ostaja število novo odkritih invazivnih rakov stabilno (leta 1984 je bilo novo odkritih 176 primerov) prav zaradi tega, ker zgodnje odkrivanje ni organizirano sistematično, vključujoč vse ženske rizičnih starostnih skupin.

Na Švedskem teče vrsta preventivnih programov preprečevanja nesreč. Tako jim je uspelo izredno zmanjšati število smrtnih nesreč traktoristov in nesreč doma.

Prve kadrovske analize, ki smo jih napravili na inštitutu, kažejo, da bi lahko začeli izvajati sistematično zgodnje odkrivanje raka na materničnem vratu in dojki. Lahko bi organizirali redne sistematične preglede prebivalstva v srednjih letih in tako zmanjšali vplive dejavnikov tveganja, preden se pojavijo bolezni obtočil, seveda z bolj racionalno izrabo delovnega časa in sredstev, kot jo imamo v zdravstvu danes. Bolj organizirano in profesionalno bi se lahko lotili problema alkoholizma. Nekaj preventivnih akcij, organiziranih zunaj zdravstva, že teče (akcija minus deset odstotkov), na žalost pregleda nad potekom teh akcij na republiškem inštitutu nimamo. V teh sicer finančno izredno težkih časih je še vedno sredstev v zdravstvu toliko, da bi jih motivirani politiki lahko preusmerili v preventivno delo. Bolj kot sredstev in ljudi nam manjka motivacije in znanja, kako se dela lotiti.

Uredništvo: Koliko se spreminjajo objektivne možnosti slovenske medicine, da obvladuje zdravstvene probleme prebivalstva? V Svetovni zdravstveni organizaciji govore o novih konceptih, doktrinah, sredstvih, drugače usposobljenih strokovnjakih (biomedicinske usmeritve, ekološke usmeritve, t. i. celoviti pristopi, ...). Determinante zdravja so vedno širše pogojene. Geslo SZO je: preprečevati bolezni, utrjevati zdravje, odpravljati dejavnike tveganja. Kje smo na tej poti v preventivi, v razvijanju primarnega zdravstvenega varstva, v medsektorskem sodelovanju, v razvijanju življenjskih stilov, ki naj pospešujejo zdravje?

M. Kožuh-Novak: Povezovanje različnih strok v skrbi za zdravje je eden od perečih problemov v Sloveniji. Pri tem nam idej ne manjka. Okorele organizacijske strukture, premoč osebnih interesov, stare, neinovativne vodstvene strukture, neinovativnost univerzitetnih delavcev in še marsikaj podobnega ovira slovenske strokovnjake, da bi se povezovali v fleksibilne projektne strukture, ki bi bile sposobne uporabiti vsa dosedanja znanja doma in v svetu in dodajati nova. Tipičen primer za to je onesnaževanje okolja. Kot revna dežela porabimo ogromno sredstev za tisoče analiz, ki jih pa nismo sposobni uskladiti, da bi prišli do enotnih spoznanj, kje v Sloveniji smo in kaj moramo narediti za izboljšanje razmer. Pregleda nad stanjem še sedaj nimamo. Iz analize onesnaženosti okolja, ki je bila letos predložena republiški skupščini, je izpadel pomemben del – posledice onesnaženega okolja za zdravje prebivalstva. Tega pa brez točno določenih onesnaženih okolij ni moč raziskovati.

Človek je izredno prilagodljiva žival, zato je vplive okolja na njegovo zdravje izredno težko ugotavljati. Za tako delo je potrebno odlično poznavanje epidemioloških metod, tega znanja pa v slovenskem zdravstvenem učnem sistemu ni moč pridobiti. Namesto da bi poslali nekaj strokovnjakov na študij v tujino, izgubljammo sredstva v izvedbi parcialnih, slabo pripravljenih študij, ki ne morejo dati rezulta-

tov. Srečujemo se celo s tem problemom, da eni drugim onemogočamo izvedbo raziskav iz preprostega prestižnega razloga.

Te dni se pogovarjamo o novem inštitutu za ekologijo. Kaj bomo naredili s strokovnjaki, ki se sedaj ukvarjajo s to problematiko? Jih bomo pobrali iz sedanjih delovnih okolij in zbrali v novi instituciji? Ali pa bomo sedanjim dodali še eno novo organizacijo in se bomo šli asinhron pristop k tej problematiki naprej.

Uredništvo: Kje smo na poti uresničevanja zahtev SZO?

M. Kožuh-Novak: Prav gotovo je najbolj moderna, najracionalnejša in širokim ljudskim množicam najbolj prilagojena shema razvoja zdravstvenega varstva prebivalstva, ki jo je Svetovna zdravstvena organizacija predložila leta 1984 v Alma-Ati. Narejena je bila na podlagi izkušenj strokovnjakov v bogatih državah, ki so ugotovili, da niti najbolj bogata država ne bo imela nikoli dovolj sredstev za zdravstvo, če bomo koncept zdravljenja bolezni razvijali naprej kot edini koncept v zdravstvenem varstvu prebivalstva. Z deklaracijo so skušali pomagati manj razvitim deželam, da bi jim ne bilo treba iti po stopinjah razvitih in razvijati ob majhnih sredstvih za zdravstvo, ki so jim na razpolago, v nedogled drago kurativno medicino, s tem pa vedno večjemu številu prebivalstva onemogočati dostop do najbolj osnovnih pravic v zvezi z zdravjem.

V Sloveniji smo na dobri poti, da spremenimo koncept zdravstvenega varstva, saj je ustreznost novega koncepta sprejela vrsta strokovnjakov v kurativnem zdravstvenem varstvu in na Medicinski fakulteti, morda še bolj pa nekateri strokovnjaki zunaj medicine. Vendar pa novemu konceptu danes, ko se vlada odloča za ponovno zmanjševanje sredstev za zdravstvo, resno grozi, da bo spet za nekaj let utonil v pozabo. Kaj malo je verjetno, da bi kurativno usmerjeno zdravstvo, ko mu zmanjkuje sredstev za utečeno delo, namenjalo posebna sredstva za nove programe, ki niti ne bodo imeli takojšnjega učinka. Že takoj na začetku se uveljavljajo opozorila Svetovne zdravstvene organizacije, da se novega koncepta pogleda na zdravje in reorganizacije ne more lotiti samo zdravstvo, ampak da se ga morajo v prvi vrsti lotiti politiki. Nova demokratična gibanja naj bi strokovnjakom prinesla več možnosti vpliva na politike. Ali nam bo?

Ljubljana, 23. julija 1990

Z Matejko Kožuh-Novak se je pogovarjal Ivan Hvala

LITERATURA:

1. Statistični letopis SR Slovenije, Ljubljana 1967.
2. Zdravstveni statistični letopis Slovenije 1989 (v tisku).
3. Your very good health? Trent Regional Authority, 1989.
4. Health for All by the Year 2000, WHO, Geneva, 1978.
5. Incidenca raka v Sloveniji 1984, Onkološki inštitut v Ljubljani 1988.
6. Public Health in England, Her Majesty's Stationery Office, London, 1988.
7. M. Kožuh Novak, D. Obersnel Kveder: Delež zdravstvene službe v prebivalstveni politiki. Zdrav. vestn. 1990; 59:121-3.
8. From Alma-Ata to the year 2000: Reflections at the midpoint. WHO, Geneva, 1988.
9. M. Kožuh-Novak: Primerjava zdravstvenega varstva Švedske in Slovenije, poslano v tisk v Zdravstveno varstvo.
10. Morbidity and Mortality Weekly Report, May 11, 1989, Vol. 28, 18.
11. Mortality in Developed Countries, Wkly Epidem Rec. 14, 1989.
12. From Alma-Ata to the year 2000, WHO, Geneva, 1988.
13. L. Tabar in sod.: The Swedish two country trial of mammographic screening for breast cancer: recent results and calculation of benefit. J Epidem Commun Health, 1989, 43, 107-114.
14. E. Lyng: Screening for cancer of the cervix uteri. World J Surg, 1989 13/1, 71-78.
15. V. Pompe-Kirn in sod.: Epidemiological evaluation of early detection of cervical cancer in Slovenia till 1981. Eur J Gynaec Oncol, 1986, 7, 3, 147-151.

Ekologija in vrednote

Sporočila posveta

Pod naslovom Ekosocializem – nov družbeno razvojni koncept je 12. in 13. oktobra 1989 potekal v Mariboru 3. jugoslovanski simpozij o alternativah družbenega razvoja in problematiki okolja. Organiziralo ga je Medobčinsko študijsko središče Politične šole CK ZKS v Mariboru. Prvi posvet je bil 1986. leta, drugi 1987. Izbor referatov in sklepni poročili obeh strokovnih srečanj je objavila naša revija v št. 9–10 (1986) in 1–2 (1988).

Pokrovitelji posveta so bili obe slovenski univerzi, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Marksistični center CK ZKS, Skupščina mesta Maribor in Zvezna konferenca SZDL. Izpeljavo posveta so s sponzorstvom omogočili Hidromontaža Maribor, Metalna iz Maribora in Kreditna banka Maribor.

Naslovna tematika simpozija je bila obravnavana v dveh vsebinskih sklopih: ekonomija-ekologija-tehnologija ter filozofski, politični, etični vidiki ekološke problematike in ekološke zavesti. Simpozija so se letos prvič udeležili tudi gostje iz Italije in Avstrije.

Novi realizem

Temeljna misel mariborskih posvetov je v premišljanju alternativnih razvojnih možnosti in konceptov, pri čemer je ekološka problematika središčna. Udeleženci posveta so se spraševali, kakšen pomen dati današnjemu večinoma pretiranemu radikalizmu ekoloških zahtev in pobud. Ugotovili so, da je takšen radikalizem neproduktiven, razen v metodološkem smislu in v smislu prebujanja in krepitve širokega ekološkega osveščanja. Ekološki problemi so doumljivi samo s kritičnim premislekom soodvisnosti vseh družbenih praks. Pri tem je treba upoštevati »novi realizem«. Kaže se po eni plati v omehčani ideološki, oblastnopolitični in gospodarski nepopustljivosti do ekoloških zahtev. Institucionalna oblast se vse intenzivneje legitimizira s svojo povečano ekološko senzibilnostjo. Politični subjekti svoje programe bogatijo z ekološkimi vsebinami. Sklepna ugotovitev: v vse bolj osveščeni javnosti bodo politični programi, v katerih bo opazna odsotnost ekološke osveščenosti, izgubljali socialno in volilno podporo.

V ekonomskem smislu se novi realizem kaže v dolgoročnem usmerjanju gospodarske iniciativnosti. »Etično« investiranje zanje pomeni vpogled v katastrofičnost roparskih razvojnih modelov. Večjo ekonomičnost in rentabilnost uveljavljajo v okviru humano ekološke produkcije in kulture življenja. Po drugi plati se novi realizem kaže v situiranju ekoloških prizadevanj znotraj že realnih gospodarskih, tehnoloških, socialnih, političnih in drugih možnosti. Ekologija svojo široko socialno podprtost že utemeljuje s sprejemljivim pragmatizmom, reformnostjo, konsi-

liantnostjo, z realizacijo partikularnih idej, da bi dolgoročno smeli pričakovati ekološko kultivirano družbeno reprodukcijo.

Še vedno pa ni nikakršnih razlogov za pretirani optimizem. Izboljšanja so fragmentarna, prostorsko in časovno omejena. V slabših primerih lokalnih izboljšanj gre celo za getoizacijo oziroma za partikularizem tiste vrste, ki zgolj lokalno odlaga ekološki zlom. Odtod zaskrbljujoča stalnica ekoloških posvetov, saj se degradacijski procesi nadaljujejo. Očitne posamične izboljšave se dogajajo znotraj globalnega, planetarnega slabšanja: ozonska luknja, kisli dež, onesnaževanje zraka, stekleni zvon, amazonska pljuča... Nastaja nuja, da se tvorno vključimo v svetovne procese koncipiranja novih razvojnih paradigem in njihove realizacije.

Nastal je zasuk od stoletne dominacije obrazca naravno nujnega progresizma, ki se izraža v oblikovanju novih potreb, interesov, vrednot, načinov delovanja; pri nastajanju nove civilizacije, kulture, duhovnosti; v ekologizaciji vseh sfer družbene ustvarjalnosti; v prebujenem holizmu s samoizražanjem, avtonomnostjo, novim individualizmom, libertinizmom, pluralizmom, diverzifikacijo, societalnostjo... kot imanenco; v osrednosti entropije, prevrednotene temporalnosti, bioekonomskega dinamično uravnoteženega načina življenja (pretežno le v naši zavesti) in v obujeni vesti, odgovornosti, skrbi ter dolžnosti. S tem ni izčrpana duhovna, ekonomska in politična situacija sveta. Gre le za zelo grob oris, značilen tudi za vsebino mariborskega posveta.

Okolje kot planetarna skupnost vseh razlik

Prisotni sta vse večja ekologizacija družboslovja in sociologizacija prirodoslovja s humanimi vrednotami kot skupnim poljem. Naravoslovne teme so postale predmet filozofsko etičnih, socialnopsiholoških in ekonomskih raziskav. Preplastitev družbe in naravoslovja omogoča novo pojmovanje nedeljivosti okolja. Pojmovanje okolja se je razbremenilo enostranosti, razumljeni kot našo vnanjskost, kot prirodno okolje, ki nas obdaja. Vzpostavitev pojma okolja kot celostnega v okviru planetarnega komuniciranja in umnega sobivanja omogoča, da ga spoznavamo prav kot skupni dom in ne le mesto prebivanja človeka v svetu. S tem se tudi vse bolj razkriva omejenost »varovanja« okolja.

V okviru celostne zastavitve je razpoznavna naša kategorijalna deficitarnost. Nakazujejo se potrebe po ontoloških, spoznavno teoretskih, metodoloških, etičnih, antropoloških in drugih raziskovanjih. Raziskovalni instrumentarij ne more ustrezno zajeti vseh procesov v svetu. Pozitivistično atomistična zakonodaja ni sposobna ustrezno pravno urejati in sankcionirati kultivirane produkcije. Celostna ekologija tudi še ni opredelila svojega predmeta in metod. Neustrezna evidenca, pomanjkanje monitoringa, analitična nezadostnost ter nemožnost neproblematičnih napovedi zaradi kompleksnosti kumulativnih, reakcijskih, sinergetskih procesov ter nedoločljive fazne zamude učinkov terjajo toliko večjo ekološko vigilonost, stalni javni nadzor.

Razvoj za mir, blagostanje človeka in prirode

Empirične raziskave o strukturi ekološke zavesti so pokazale, da nastajajo predvsem tri bolj ali manj heterogene ekološke opcije: naturalizem, antropocentrizem in tehnicizem. V tem procesu izgublja socialno podporo dominirajoči nazor

znanstvenotehnološkega progresizma. Postopoma prihaja do sprememb ustaljenih ekonomsko političnih motivacij in načinov življenja v novem veku. Znanost in tehnika, pojmovani kot sredstvo moči in oblasti nad naravo in ljudmi sta povzročili, da je človek v naravnem okolju postal grožnja in up. Vse bolj je razvidno, da vsega, kar zmoremo, nismo tudi upravičeni realizirati, zlasti ne v primerih verjetnega prestopanja mej reverzibilnosti.

V porastu je kritična zavest o negativnih učinkih enodimenzionalnega tehnološkega razvoja. Znanstveniki in strokovna javnost se zavedajo potencialnih tveganj in groženj negativnih utopij, zato odrekajo znanosti, tehniki, tehnologiji pravico do popolne avtonomnosti. Dosedanji za okolje degradatorni učinki znanstveno tehnološkega razvoja pa je ne pehajo v ekološki obskurantizem, ki bi spregledoval emancipatorični potencial znanosti in tehnologije. Nasprotno, kritična zavest je utemeljena prav na tistih znanstvenih spoznanjih, ki omogoča nadaljnjo rast ekološko neagresivnih produkcij, ki zmanjšujejo že storjeno škodo ter omogočajo relativno blagostanje človeškega rodu. Krepi se oblikovanje razvojne opcije, ki sprejema ter spodbuja kvalitativen znanstveno tehnološki razvoj kot podporo zdravemu načinu življenja ljudi, produkciji za mir, varnost in vzajemnost, za ohranjanje naravne in kulturnozgodovinske zapuščine. Udeleženci posveta so ob uveljavljenem znanstveno tehnološkem progresizmu v novem veku razkrivali tudi opozicijo novoveškemu racionalizmu, in sicer v njegovi kritiki z izhodišč kvalitativne filozofije, ki je svojevrstna ekološka predhodnica.

Nesmiselno bi bilo prisvajanje tradicionalnega naturalizma v trenutku, ko gospodstven odnos do narave izgublja svojo moč. Za ljudi ni sprejemljiva odpoved relativni blaginji, ki jo je omogočil dosedanji razvoj. Blaginja se mora ohranjati ekološko primerneje. Možna in najbolj sprejemljiva je kompromisna harmoničnost strategije razvoja, ki bo usklajevala tehnološki, ekonomski in socialni napredek s kultiviranjem okolja.

Raziskave kažejo, da je nekonfliktno razumevanje tehnološkega razvoja v zatonu. Družbena zavest o napredku postaja izrazito razdvojena in računa z vsemi mogočimi tveganji in neljubimi presenečenji. Na naravoslovni ravni so prekoračene mnoge tolerance. Na socialni ravni se obenem znižuje prag sprejemljivosti za onesnaževalce, ki jih je večina ljudi še pred nedavnim bila voljna prenašati. Očitno je, da pri kategoriji sprejemljivega, oziroma nesprejemljivega tveganja ne gre za čisto matematično, kvantitativno oceno, ampak je vse bolj prisotna tudi socialno psihološka, zgodovinska razsežnost. Zaostreni ekološko razvojni problemi terjajo vključitev v etično presojo.

Klasično pojmovanje morale in etike, ki sta naravo iztislili iz sebe in se omejili zgolj na odnose med osebami, je s tem bistveno razširjeno. Zavarovanje ekoloških temeljev življenja zahteva razširitev etike na razmerja ljudi do vsega živega in neživega, kar je hkrati posredno odgovornost do življenjskih razmer in življenja ljudi samih. V tem smislu ostajamo v afirmativnem, pozitivnem pomenu antropocentriki. Zavrtni pa je treba agresivni individualizem, ki bi obšel odgovornost človeka do sebe, enakih pravic drugih, človeškega rodu in pravic narode same. Razvijati je treba čut za pravico do življenja drugega, potencialnega, za temporalnost. Kolikor bolj je desakralizacija narode vcepljena posamezniku, kolikor bolj nosi kali egoizma, toliko bolj si je treba prizadevati za ekologizacijo, kultiviranje »od spodaj«.

Gre za problem, kako civilizirati, kultivirati človeka samega. Kako se vrniti k človeku samemu kot generatorju, k njegovemu smislu, k oblikovanju skozi procese komunikacije. Gre za probleme nove kulture potreb, interesov, vrednot,

sredstev... za novo duhovnost in način življenja, ki ne bo usmerjen zgolj na preživetje; za novo etično utemeljitev življenja, planetarne skupnosti živega in mrtvega, v kateri bo človekov odnos do sebe in sveta segal čez individualnost.

Sedanja ekološka zavest je še precej fragmentirana in v sebi pogosto nasprotujoča. Je pa zasutek nastajanja novega ekološkega nazora. Priče smo procesu ekologizacije obstoječih nazorov, vendar nobeden po svoji radikalnosti in celovitosti še ni ekološki na način, da bi z vidika priroda-družba celovito raziskoval, premislil in ovrednotil raznovrstnost človekovih potreb in praks. Zdi se, da so aktualni delni redukcionizmi nujni osnovni pogoj za nastanek nove kvalitete. V trende splošne ekologizacije znanosti in kulture se umeščajo tudi poskusi ekologizacije religiozne in teološke misli. Nastaja ekološka religioznost, ki narave ne dojema več kot zgolj objekt, ki bi ga smeli po mili volji preoblikovati, ampak jo priznava kot absolutno počelo, ki poraja stvari in bitja, vključno s človekom. S tem omogoča iskren dialog, ki ne zastaja na ravni konflikta vernosti in ateizma, pač pa to raven transcendirata in vzpostavlja novo polje dialoga.

Nastaja nov ekološki nazor s potrebno kritično distanco do anti ekoloških sporočil v najrazličnejših nazorih ne glede na njihovo ideološko politično provenien-co.

Ekološko utemeljeno gospodarstvo

Ekonomska teorija in praksa se žal s kvaliteto in obsegom ekonomskega proučevanja ekoloških problemov še zmeraj gibljeta pretežno na robu ali celo izven ekološke paradigme. Posamične gospodarske subjekte lahko tudi pri nas izvzamemo iz te splošne ocene, saj so v ekološkem prestrukturiranju našli svoj ekonomski in razvojni motiv. Ekonomsko upoštevanje okolja opozarja, da se mora spremeniti ekonomski sistem, ki bo s trdno valorizacijo proizvodnih faktorjev sploh omogočil realno tržno kalkulacijo. S systemskega vidika je zato zelo pomembno, kako se bo v reformnem procesu uveljavil trg z avtonomijo podjetij in organizirala država s svojo dolgoročno in kratkoročno ekonomsko politiko.

Ekologi se ne morejo zavzemati za kakršenkoli ali celo ekološko agresiven trg, ki bi v odsotnosti ekoloških kriterijev gospodarjenja favoriziral »ekonomsko učinkovitost« na račun okolja. Ekološko kultiviran trg mora upoštevati ne samo kvantitativne kazalce uspešnosti, pač pa tudi razsežnosti temporalnosti, kulturno zgodovinsko, socialno, estetsko degradacijo itn. Tržno gospodarstvo je pomembno zato, ker ekonomski subjekti (podjetja in gospodinjstva) ob tržnih institucijah postanejo ekonomsko odgovorni za svoje poslovanje, država pa mora po drugi plati prav tako uravnati (standardizirati, nadzirati, vzpodbujati, omejevati...) njihovo tržno obnašanje. To pomeni, da so za ekologijo ravno tako pomembni tržna konkurenca, ki najbolj odločilno vpliva na ekonomsko učinkovitost, kot tudi strateško planiranje in ekonomska politika v pravni državi, ki skrbi za strukturno spreminjanje gospodarskega razvoja, ob upoštevanju nadzora, občanske pobude ter intervence civilne družbe.

Ekološko osveščeni ekonomisti opozarjajo predvsem na ekonomsko vlogo obdavčenja ekoloških škod, ki omogoča dovolj učinkovito prerazdeljevanje tržnega dohodka od ekološko problematičnih k ekološko čistejšim proizvajalcem (kolikor pač s preventivno še ni mogoče maksimalno preprečiti degradacijskih učinkov). Ekološki davek mora biti dovolj visok in diferenciran, nelinearen, da bo

vplival na ekonomsko poslovanje podjetij in omogočil stabilen vir financiranja državnih ekoloških izdatkov. Deregulacija in liberalizacija gospodarstva pa hkrati zahtevata, da se država odpove nekaterim drugim prihodkom, tako da na primer znižuje prometni davek in zmanjšuje carine za okolju naklonjene proizvajalce. Aktiven in afirmativen odnos do okolja bo mogoče vzpostaviti šele takrat, ko bodo podjetja in gospodinjstva ekološke stroške in dohodke vgradila v svoje poslovne strategije in ko bo obstajal realen ekonomski interes (ne zgolj ekološka zavest) za okolju naklonjeno, bolj racionalno gospodarsko dejavnost. Posamična podjetja so se že preusmerila v proizvodnjo dobrin, namenjenih zaščiti okolja. Druga skušajo proizvodnjo tržiti kot ekološko čisto in zdravo. Tretji se preusmerjajo na proizvodnjo z ekodizajnom, na novo ekološko kvaliteto. Uveljaviti pa bo treba tudi ekološko blagovno znamko, ki bo ustreznim izdelkom v podporo pri zagotavljanju višje, kvalitetne in cenovne ravni.

Problemi se seveda pričenjajo pri podjetniških investicijskih odločitvah. Tudi tukaj je modra država ob civilni družbi še kako potrebna. Omogočati mora pretok pobud in ustrezen nadzor; spodbujati »etično investiranje«, torej investiranje z odgovornostjo in dolžnostjo do prirode ter socialnih posledic, da ne bomo pospešeno drseli v ekološko getoizacijo. Tudi zato so nam potrebne neodvisne študije o vplivih investicij, proizvodnje na okolje, da bi vnaprej reducirali potencialne konflikte med podjetniško pobudo in nezaželenimi vplivi na posamične uporabnike in skupnost kot celoto.

»Ekosocializem« kot strateška opredelitev

Ekološka vprašanja so se vpletla v vse sfere človekovega bivanja in ustvarjalnosti. Postala so obče prisotna, dobila so programsko in paradigmatično naravo.

Kriza okolja je civilizacijski, planetarni problem. Manihejski, a v bistvu sholastični spor v dokazovanju večje krivde kapitalizma ali socializma je sicer spektakularen, a ideološko politično instrumentaliziran in neproduktiven. Resnične potrebe so potrebe po iskanju poti, ki opušča polje razcepljenosti kot našo predzgodovino (zgodovino roparske kulture življenja) in oblikujejo novo podobo planetarne skupnosti skozi konvergenčne procese. Če izvzamemo zmeraj bolj redke primere ekološkega obskurantizma, je ekologija dejavnik razvoja in nova močna vez med ljudmi. Zlasti terja stalno zviševanje spodnjega praga demokratičnih standardov.

Katerakoli politično ekonomska organizacija družbe najbrž ni združljiva z načeli humane, demokratične ekološke družbe, ki bi temeljila na nizkoentropijskih in bioekonomskih načelih. Znanost danes odkriva globoko konfliktnost med ekološkimi zahtevami ter obstoječimi politično-ekonomsko-tehnološkimi ureditvami. Kritična družbena imaginacija se ne more več odreči iskanju in preverjanju, katera politično ekonomska forma bi najbolj ustrezala zahtevam ekološke družbe. Kontroverze o »ekosocializmu kot novem družbenorazvojnem projektu« so stvar nenehnega teoretskega problematiziranja in praktičnega preverjanja. Dejstvo, da nekateri opuščajo ekosocializem, da pri drugih nikoli ni optiral in da si ga tretji prizadevajo čim globlje utemeljiti in afirmirati, pri tem nič bistvenega ne spremeni. Pomisleke ob ekosocializmu je nujno sprejeti kot potrebno kritiko, metodično, in sicer produktivno, ki preprečuje, da bi zamisel degenerirala v novo dogmo.

Projekt »ekosocializma« je subverziven z ozirom na »socializem oblasti«. Je projekt realizacije humanističnih vrednot, projekt demokratične preračunljivosti

družbene moči, realizacije nerepresivne ekološke družbe, družbe priznanja in varovanja razlik ob sočasnem zagotavljanju nujnega skupnega, ki se realizira tudi s socialnim partnerstvom. Gre za zgodovinski kompromis družbene levice z ekološko neagresivno frakcijo kapitala, ki vzpostavlja možnosti za združitev humanizma in družbene rentabilnosti. Humanistični program se s tem približuje realizaciji, ekološka racionalnost pa se situira pred ekonomsko in politično. Obenem je ekosocializem problematizacija humanistične identifikacije znanstvenotehničnega z napredkom človeštva.

Tako pojmovan ekosocializem je zoper kakršenkoli avtarkizem. Zasnovan je na pravicah in svoboščinah »državljana sveta« in skupni odgovornosti do planeta ter se upira sintagmi »vmešavanja v notranje zadeve«.

Na imaginativni ravni je simpozij prispeval k razvidnosti nekaterih temeljnih vrednot na področju ekologije. Na kategorialni ravni in na področju teorij je razkrival naloge, katerega značilnost so poudarjene potrebe po akumulaciji, krepitvi ter širitvi znanj za nove kvalitativne paradigmatске premike. Znotraj tega programa so razpravljavci poudarili potrebo po mnogih novih parcialnih spoznanjih ter projektih, njihovih aplikacijah in empiričnih ekoloških preverjanjih.

Uredništvo Teorije in prakse zaradi omejenega obsega in v redakcijo prispelega gradiva o drugih pomembnih temah in problemih tudi to pot objavlja le ožji izbor analiz, ki najbolj neposredno zadevajo vsebino posveta in ustrezajo družboslovnemu profilu revije. V prvo skupino smo uvrstili prispevke dr. Bogomirja Kovača, docenta Ekonomske fakultete v Ljubljani, dr. Jožeta Mačka, izr. profesorja Biotehnične fakultete VTOZD za agronomijo iz Ljubljane in dr. Renza Moro, arhitekta iz Vidma. V drugo skupino smo uvrstili prispevke dr. Andreja Kirna, red. profesorja FSPN, dr. Andreja Uleta, red. profesorja Filozofske fakultete, oba sta iz Ljubljane, dr. Ivana Cifrića, red. profesorja Filozofske fakultete v Zagrebu, dr. Dušana Pluta, docenta Filozofske fakultete v Ljubljani in dr. Lea Šešerka, izr. profesorja FSPN v Ljubljani.

BOGOMIR KOVAČ

Ekosocializem – nov družbenorazvojni koncept

1. Ekosocializem – nemogoča možnost družbene alternative

Za sodobne družbe je značilna ekološka kriza, ki ni zgolj kriza ekološkega sistema, temveč dobiva širše družbene, celo civilizacijske eksistencialne oblike. Vendar pa podoba te krize ni tako enostransko negativna, kot jo običajno upodabljajo malthusiansko usmerjeni ekologi in ekonomisti, saj poleg negativnih plati (zmanjšanje razpoložljivih svetovnih zalog nekaterih proizvodnih dejavnikov, zmanjšanje in ogrožanje gozdov, zmanjšanje regenerativne sposobnosti obdelovalnih površin, povečanje ogljikovega dioksida – t.i. »green house effect«, suša v Afriki, povečana rast prebivalstva, vedno pogostejše ekološke katastrofe...)

obstajajo tudi nasprotni dokazi o izboljšanju življenjskih razmer na planetu Zemlja (zmanjšanje cen nekaterih surovin – cene so mera redkosti, povečanje dolgotrajnosti življenja prebivalstva – življenjska doba kot pokazatelj zmanjšanja ogroženosti okolja, povečanje produkcijskih sposobnosti v kmetijstvu in povečanje svetovne ponudbe hrane – dokaz za potencialno zmanjšanje svetovne lakote, izboljšanje nekaterih posebnih ekoloških razmer – britanskih rek, ameriškega zraka...) (Simon, 1981; Simon-Kahn, 1984; Dryzek, 1987).

Ekološke probleme je kajpada mogoče prenašati v prihodnost (dolgoročno zastrupljanje zemlje, jedrska onesnaženost), prerazdeljevati v prostoru (selitev ekološko ogroženih industrij na svetovni jug – Pearson, 1988) ali pa spreminjati v različne oblike (zmanjšanje onesnaženosti voda – povečanje onesnaženosti zraka), vendar pa to ne more nadomestiti reševanja ekoloških problemov, za katere so značilne prav celovitost, univerzalnost, negotovost, nedeljivost, spontanost in kolektivnost (Dryzek, 1987).

Ekološki problemi imajo svoje družbene predpostavke in posledice, so potemtakem tudi družbeni problemi in pripadajo različnim institucionalnim sistemom (Kovač, 1986). Na tem mestu se pogosto pojavlja teza, da je ekološka kriza rezultat protislovij kapitalističnega produkcijskega načina in da je socializem ekonomska alternativa kapitalizmu, ki ima tudi ekološko razsežnost. Takšna teza preprosto pozablja, da sta oba alternativna političnoekonomska sistema nastala in se razvijala na skupnih civilizacijskih temeljih in da ekološka kriza z enako močjo zadeva tudi obstoječe socialistične države. Toda takšen način analize zastavlja dve pomembnejši vprašanji:

a) Ali je mogoče ekološko paradigmo (vzpostavljanje družbene koeksistence in homeostatičnih mehanizmov med družbo in naravo) zvesti na ekonomske in ideološke različnosti kapitalizma in socializma oz. ali je smiselno povezovati zgodovinske možnosti teh dveh sistemov z ekološko perspektivo?

b) Ali je smiselno vztrajati pri opredelitvi ekosocializma, ne da bi pri tem problematizirali samo socialistično paradigmo kot političnoekonomsko ideologijo, alternativo in utopijo, njene ekonomske možnosti in politično legitimnost?

Dejstva dokazujejo, da noben obstoječi institucionalni sistem ne ponuja zadovoljivih rešitev izhoda iz ekološke krize, da pa verjetno zблиževanje obeh sistemov (ob predpostavki uspešnosti socialističnih reform) zagotavlja vzpostavljanje ekološko stabilnejše družbe, za katero pa je z ekološkega vidika povsem nepomembno, ali bo nosila predznak socializma ali ne. Še več, dosedanje komunistično razumevanje socializma v postreformni preobledi (postsocializem) ni mogoče zaradi najmanj treh razlogov:

a) ker »postsocializem« kot institucionalni sistem izgublja specifično različnost nasproti alternativnim sistemom (socializem brez prevladujoče družbene lastnine in prevladujoče komunistične partije);

b) ker socializem ni več politično želena (politično legitimna) in ekonomsko ustvarljiva (tržni socializem) družba, čeprav lahko obstaja kot politična možnost (politični program socializacije, večje socialne pravičnosti) v demokratični družbi, ki pozna politično konkurenco;

c) ker obstajajo konec XX. stol. boljše in perspektivnejše politične utopije, kot pa je socializem (socializem je utopija preteklosti in alternativa za pretekle probleme, kot so eksploatacija, prevlada, socialna pravičnost), in ker so vrednote demokracije, svobode, ekologije... teoretsko širše in zgodovinsko osnovnejše,

predvsem pa nasprotno dosedanjemu pojmovanju socializma (vizija liberalnih in demokratiških družbenih modelov).

Skratka – ekosocializem je tako z vidika ekološke kot tudi socialistične paradigme skrajno protislovna kategorija, uporabna bolj za dnevne politične boje kot pa za teoretsko konsistentno in zgodovinsko relevantno razpravo. Socializem je tudi z ekološkega vidika mogoč samo kot nemogoča družba.

2. Ekološka, ekonomska in politična racionalnost v družbenih sistemih

Ekološka racionalnost je sposobnost naravnega in družbenega sistema, da z medsebojnim prilagajanjem obvladujeta t.i. ekološke probleme.

Ekonomska racionalnost je vrednotna opredelitev, v kateri družba doseže največjo blaginjo z agregiranjem maksimalnih koristi posameznikov, ki na trgu kalkulirajo cenovno izražene potroške in izkupičke svoje dejavnosti.

Politična racionalnost je opredeljena s sposobnostjo, da družba doseže socialno harmonijo in obvladuje kolektivne probleme s formalnimi pravili igre (pravo) in demokratičnimi usklajevalnimi mehanizmi različnih političnih interesov.

Ekološka racionalnost je zvedljiva na ekonomsko racionalnost, kolikor ekološke probleme (dobrine, resurse) vrednotimo in z njimi kalkuliramo (ekonomiziramo), hkrati pa si tudi nasprotujeta. Ekonomska racionalnost teži k maksimizaciji gospodarske rasti (»Ekonomska rast je največji cilj, prva naloga celotne ekonomske politike«, Harrod, 1965), izraža dinamiko in kvantitativno razsežnost razvoja, medtem ko ekološka racionalnost poudarja spontan razvoj ekosistema, se nagiba k statičnosti in kvalitativni razsežnosti gospodarjenja (Lecomber, 1975). Podobno tudi politična racionalnost ni nasprotna ekološki, če obstaja pravni sistem, ki hkrati varuje in sankcionira okolje, ter so na razpolago ustrezni politični mehanizmi iskanja kolektivnega konsenza o obvladovanju ekoloških problemov. Vendar pa tudi tukaj obstaja potencialna in realna konfliktnost med njima: zakonodaja običajno zastopa različne, tudi neekološke interese, politični konsenz pa je tudi lahko doseči, čeprav je družba ekološko destruktivna. Ekološka racionalnost je pred ekonomsko in politično racionalnostjo, njeno primarnost pa pojasnujemo logično teoretsko (»ekologija« ima položaj »primarnega blaga« – Rawls, »temeljne pravice« – Shue, »standardnega blaga« – Sraffa), družbeno zgodovinsko (ekološko = eksistencialno = predsocijalno; nobena družba ali civilizacija ne more preživeti brez ekološkega ravnovesja) in/ali povsem etično (okolje je primarna vrednota).

Obstajajo tako ekološki kot ekonomski razlogi za ekološko prilagajanje ekonomije in ekološko usmerjanje ekonomske politike, saj so vsa ekološka načela ekonomsko sprejemljiva, če jih lahko ovrednotimo in kot ekološke stroške vključimo v poslovno računovodstvo podjetij in družbeno računovodstvo države. Prvi problem se pojavi kajpada pri zajemanju teh stroškov in pravilnem opredeljevanju DBP, DP in ND (pri tem puščam ob strani spornost našega sedanjega »marksističnega« koncepta družbenega računovodstva in statistične standardizacije nasploh). Gre za to, da pri izračunavanju teh kategorij upoštevamo tudi širše socialne in ekološke pokazatelje (United Nations research System for Social Development je že v začetku sedemdesetih let ponudil 18 selekcioniranih postavk za opredelitev enotne mere družbenoekonomskega razvoja, M.S.E.D. oz. za opredelitev neto

ekološke blagajne, NEW) in negativne ekološke škode v produkciji skupaj s stroški kompenzacije zaradi nastale škode oz. stroški za obrambo in preprečitev ekoloških škod. Izračun ekološko prilagojenega DP bi tako lahko opredelili: $DBP - AM$ (vključno s kapitalom za zaščito okolja) = $DP - \text{kompenzacijski stroški}$ oz. stroški zaščite pred ekološkimi škodami = realni ekološko prilagojeni DP (primerjaj Leipert, 1986).

Ekološka modernizacija družbe je mogoča, če se z njo prekinja industrijska struktura (t.i. »end of pipe« tehnologija), saj vsako povečanje produkcije pri obstoječi tehnologiji zahteva nadpovprečno povečanje stroškov (neposrednih in kompenzacijskih), zato je ekološko in ekonomsko smiselno predvsem prestrukturirati obstoječe gospodarstvo na temelju nizko entropijskih in čistih tehnologij. Ekološko prilagajanje industrijske strukture zahteva čimbolj natančno opredelitev ekoloških in socialnih stroškov produkcije:

- a) stroški za odpravo preteklih ekoloških škod in zaščito pred prihodnjimi škodami oz. stroški (kompenzacijski stroški);
- b) produkcijske, dohodkovne in lastninske izgube zaradi onesnaženja okolja;
- c) preostale škode na živalstvu, rastlinstvu, zgradbah in človeškemu zdravju škodljivih procesih (dodatni ekološki stroški).

Med kompenzacijske stroške uvrščamo tudi vse tiste naložbe, ki so namenjene varovanju okolja (v obdobju 1975–1984 so te naložbe v ZRN obsegale 4% vseh naložb v industriji oz. 15% vseh vladnih naložb) in tudi fiksni kapital (v ZRN ocenjujejo njegovo vrednost na 3% celotnega fiksnega kapitala), pa vse druge stroške delovanja ekoloških zmogljivosti (v ZRN jih ocenjujejo na 20 mia DEM) (Schaefer, 1986). Če ostanemo pri nemškem primeru, potem je njihova ocena ekoloških škod omejena na spodnjo mejo 103,5 mia DEM oz. 5% letnega DBP (GNP), kar v bistvu pomeni, da je ZRN do sedaj pokrivala zgolj 1/4 teh škod v vrednosti približno 24 mia DEM (Wicke, 1986).

Tradicionalno računovodstvo (podjetniško in javno) kajpada ne omogoča zbiranja informacij in dejanske ocene proizvodnje, še posebno z vidika ocene stroškov (škod) v naravi in človeku škodljivih procesih, s tem pa se izgublja tudi možnost za ekonomsko in ekološko racionalno alokacijo naložb. Ekološka modernizacija in industrijsko prestrukturiranje družbe sta mogoča, če se bo spremenila informacijska osnova, na temelju katere se lahko šele ekonomsko, ekološko in politično racionalno odločajo ekonomski in politični subjekti.

3. Ekološko usmerjena ekonomska politika – obdavčenje ekoloških škod

Ekonomisti so teoretsko že dolgo dokazovali prednosti obdavčenja onesnaževalcev okolja (Pigou, 1932; Kneese, Schulze, 1975), s čimer bi popravili tržno napako nedoločljivosti cen in prenizkega vrednotenja ekološko škodljivih proizvodov oz. dobrin (cene ne razkrivajo družbenih in ekoloških stroškov). S čisto tržnega vidika je temeljni vzrok prevelike ekološke degradacije neustreznost cen, ki ne pokažejo relativne redkosti ekološko neobremenjene proizvodnje oz. dobrin, zato je potrebna državna (vladna) intervencija v tržno igro, ki ima običajno dve obliki: neposreden nadzor in standardizacijo ali pa posreden nadzor in obdavčenje. Če se davek vrednostno izenačuje s škodami zaradi dodatne enote

proizvodnje (ravnovesen položaj), potem je mogoče vzpostaviti dovolj občutljiv mehanizem ekonomskega nadzora nad povzročitelji ekoloških škod. Nekatere izkušnje v razvitih tržnih državah dokazujejo, da so stroški neposrednega nadzora, standardizacije in prepovedi običajno višji (zaradi posebnosti onesnaževalcev in nujnega prilagajanja), kot pa če nadzor in nagrajevanja zaradi zmanjšanja ekoloških škod prepustimo podjetjem.

Prednosti obdavčenja so predvsem:

- a) zmanjšanje dragega in relativno neučinkovitega administrativnega nadzora nad onesnaževanjem,
- b) hitrejša prilagajanja podjetij novim strategijam zaradi dodatnega davka (stroškov),
- c) ohranjanje tržnega instrumentarija in učinkovitejše konkurence med podjetji,
- d) povečanje sredstev državnega proračuna in njihova sistematična uporaba za odpravljanje ekoloških škod.

Morebitni ugovor o prevalitvi ekološkega davka na cene proizvodov (inflacijski učinek), kot je pokazala analiza takšnega obdavčenja v ZDA (The sulfur and Nitreglu Emission Tax Act – 1987, H.R. 249), ne vzdrži, ker je ekološki davek majhen delež celotnih stroškov, ki pa je hkrati dovolj velik, da vpliva na dolgoročne podjetniške odločitve pri izbiri nove ekološko manj škodljive tehnologije. Ekološki davek torej zapolnjuje pomanjkanje tržnega oblikovanja cen, zato njegova velikost ni opredeljena niti tržno (alternativni stroški) niti proračunsko, temveč je funkcija ciljev ekonomske politike varovanje okolja, ki mora zagotoviti dolgoročno zmanjšanje onesnaževanja okolja. Ekološki davek ob tem igra ne samo zaščitno funkcijo pri onesnaževalcih, temveč je pomemben del dohodka ekoloških skladov proračuna, ki so namenjeni za povečanje državnih ekoloških izdatkov (v ZDA ocenjujejo, da bi dohodek ekološkega obdavčenja npr. žveplovih emisij lahko povečal državni proračun od 1,8 do 8,7 mia \$ ali drugače – pri obdavčenju 1 \$ na kg žveplovega in ogljikovega dioksida je državni prihodek 6,3 mia \$ – ocena Joint Committee on Taxation, Haus of Representation Committee) (Oates, 1988). Poleg tega pa se lahko davčna bremena tudi prerazdelijo, tako da del davkov, ki so ekološko obremenjeni, sprošča davke pri ekološko čistejših proizvajalcih oz. znižuje druge oblike davkov (davek na plače zaposlenih, podjetniški davek . . . – po ameriških ocenah gre v tem primeru za znižanje davka od 600 milijonov \$ do celo 4 mia \$).

Za uveljavitev ekološkega davka je kajpada izjemno pomembno:

- a) da je korektno ugotovljena davčna osnova (npr. kg emisij),
- b) da je obdavčeno neposredno onesnaževanje v podjetjih, ne pa njihovi profiti,
- c) da je davčna stopnja čim bolj fleksibilna in tako visoka, da vpliva na poslovno obnašanje podjetij,
- d) da ekološki davek zmanjšuje proračunski primanjkljaj in posredno zmanjšuje druge, okolju »prijazne« davke,
- e) da je ekološki davek (alternativna) osnova za ustanovitev posebnih ekoloških kapitalskih skladov, namenjenih naložbam v ekološko zdravo industrijo in za preprečevanje ekoloških škod splošnega pomena.

Ekološki davek je torej pomembna politična ekonomska alternativa in dopolnilo k drugim političnim ukrepom državnih oblasti pri varovanju okolja (standardi-

zacija, neposreden nadzor, dovoljenja...), ki bi ga bilo treba vsaj v Sloveniji postopoma čimprej uporabiti.

4. *Ekonomsko upravljanje okolja – nekatere alternativne možnosti*

Ekonomsko upravljanje okolja je celota ekonomskih ukrepov, s katerimi neposredno (standardi, dovoljenja, omejitve) ali pa posredno (ekološki davki...) vplivamo na podjetja (onesnaževalce), da poslujejo z nižjimi stroški in dosegajo kakovost proizvodnje, ki ustreza ekonomskim standardom (Baumol, Oates, 1985). Na tem mestu je treba opozoriti še na nekatere alternativne rešitve, kot je na primer trženje z ekološkimi dovoljenji, ki se je do sedaj uveljavilo le v ZDA in delno v ZRN, čeprav strokovnjaki mednarodnih organizacij pripisujejo tej obliki precejšnje možnosti v prihodnosti (Hahn, 1989). Bistvo »tržnih ekoloških dovoljenj« bi lahko opredelili po naslednjih stopnjah: 1. ugotovitev ciljne funkcije kvalitete okolja in določitev celotnega dovoljenja onesnaženja (ekološke škode), 2. izdajanje dovoljenj podjetjem za proizvodnjo določene količine onesnaženja (višine ekološke škode), 3. podjetja trgujejo s temi dovoljenji med seboj, spodbujajo konkurenco in zmanjšujejo produkcijske stroške (Montgomery, 1972).

Nasprotno sredstvo ekonomske politike pri varovanju okolja je uvajanje ekoloških taks oz. cenovnega vrednotenja škod. Državni organ predpiše fiksno ceno za enoto onesnaženja in prisili podjetje, da ekonomizira z ekološkimi in drugimi stroški ali pa namesto davkov uvede posebne ekološke takse, ki so bolj proračunske postavke in ne vplivajo tako na poslovno odločanje podjetij kot na primer ekološki davki (na Nizozemskem je na primer ekološka taksa 1983. leta znašala 17 \$ na prebivalca, v ZRN 6 \$ in v Franciji 2 \$) (Brown, Besser, 1986).

Trženje z ekološkimi dovoljenji je v praksi le redko uporabljeno sredstvo (Hahn, Hester, 1986), njegova prednost pa je predvsem v izboljšanju neposrednega administrativnega nadzora onesnaževalcev s pomočjo uvajanja specifičnega trga (trgovanja) z dovoljenji za povzročanje neke normirane ekološke škode. To je dober dokaz, kako so pravzaprav vsi ekonomski programi upravljanja okolja bolj ali manj administrativni, kar ustreza tako logiki delovanja državnih organov kot tudi podjetjem, ki dajejo prednost standardizaciji in administrativnim omejitvam pred obdavčenjem in drugimi posrednimi ekonomskimi ukrepi (Buchanan, Tullock, 1975), saj administrativne omejitve preprečujejo vstop novih podjetij, zmanjšujejo konkurenco in potencialno povečujejo profite.

LITERATURA:

1. Baumol W. Oates W. (1985) *The theory of Environmental policy*, Prentice Hall, Englewood Cliffs
2. Buchanan J., Tullock G. (1975) *Polluter's profit and political response – direct control versus taxes*, *American Economic Review* No. 2
3. Brown G., Besser J. (1986) *Evidence supporting effluent charges*, Twente University, September, mimeo
4. Harrod R. (1965), *Reforming the world money*, Macmillan, London
5. Hahn R., Hester C. (1989), *Marketable permits – Lesson for theory and practice*, *Ecology Law Quarterly*, No. 3
6. Dryzel J. S. (1987), *Rational ecology*, Basil Blackwell, Oxford
7. Kneese, A., Schultze C. (1975), *Pollution prices and public policy*, The Brookings Institution, Washington D.C.
8. Kovač B. (1986), *Politično ekonomski problemi ekologije in alternativni gospodarski razvoj*, *Teorija in praksa*, št. 9–10

9. Lecomber R. (1975), *Economic growth versus the environment*, Macmillan, London
10. Leipert O. (1986), *Social cost of economic growth*, *Journal of Economic Issue*, No. 1
11. Pearson C.S. (1988), *Industrial relocation and »pollution havens«*, *Economic Impact*, No. 4
12. Pigou A. (1932), *The economics of welfare*, Macmillan, London
13. Cates W.N. (1988), *Should pollution be taxed?*, *Economic Impact*, No. 4
14. Montgomery W.O. (1972), *Market in licenses and efficient pollution control programs*, *Journal of Economic Theory*, No. 1
15. Schafer D. (1986), *Anlagevermögen für Umweltschutz*, *Wirtschaft und Statistik*, No. 3
16. Simon A. (1981), *The sciences of artificial*, MIT, Cambridge
17. Simon J.L., Kahn H. et al. (1984), *The resourceful earth*, Basil Blackwell
18. Wicke L. et al. (1986), *Die Ökologische Milliarden*, Munich

JOŽE MAČEK

Bioakumulacija, reaktivnost in sinergizem – osnovni procesi v biosferi

V zadnjih desetletjih se v razvitem svetu, pri nas pa prav v zadnjem času, kaže precejšnje prizadevanje za čisto okolje. To vsebinsko lahko pomeni v glavnem le vrnitev v produkcijske in življenjske razmere, ki bi bile podobne kot pred drugo svetovno vojno, in v številnih primerih opustitev proizvodnje procesov, ki onesnažujejo okolje. Seveda se moramo otresti predsodkov, da je okolje tedaj bilo čisto, bilo je le manj onesnaženo kot je sedaj, toda ta tip okolja so ljudje očitno pripravljani sprejeti. Na naravoslovni ravni so sedaj v številnih primerih prekoračene tolerance (na podlagi zdajšnje vednosti določene maksimalno dovoljene količine onesnaževalcev na razne enote okolja v določenem času), na socialni ravni pa se znižuje prag sprejemljivosti (akceptance) za onesnaževalce precej pod vrednosti, ki jih je večina ljudi še pred nedavnim bila voljna prenašati.

Pri onesnaževanju okolja gre v številnih primerih za globalno onesnaženje, pri številnih naravi tujih snoveh pa za onesnaženje ne samo ciljnih (target) ekosistemov, tamveč tudi njihove daljne ali bližnje soseščine. Neonesnaženih ekoloških niš tako rekoč ni več. Mogoče je sicer, da se onesnaženost v nekem ekosistemu funkcionalno ne zaznava, da pa je zastopana, skoraj ni dvoma, kar je razumljivo ob sedanji komaj predstavljeni detekcijski sposobnosti analitskih metod.

Spomniti je treba na izrek znamenitega angleškega kemika, da so s kemičnimi metodami nekoč iskali malo v velikem, zdaj pa iščejo nič v malem, toda ta nič lahko močno vpliva na okolje.

Pri vseh sintetičnih (torej umetno narejenih) snoveh in pri vseh snoveh, ki sicer obstajajo v naravi, jih pa v okolje spuščamo v velikih količinah, moramo podrobno zasledovati njihove poti. Najprej so take snovi v okolju podvržene preprostim fizikalnim procesom difuzije, absorpcije, kodestilacije in podobno. Pri tem se pogosto razredčijo do neškodljive stopnje ali se kopičijo na neškodljiv način. Seveda je opredelitev o neškodljivosti funkcija vsakokratnega znanja in vednosti, ki se lahko hitro spreminjata. Fizikalno – kemični procesi in biokemične reakcije lahko povzročijo, da se številne substance lahko popolnoma razgradijo in v svoji izhodiščni obliki zginejo iz okolja, s tem da se njihovi razgraditveni produkti v celoti in brez možnosti razlikovanja vključijo v biotično enačenje snovi (H₂O, CO₂, P itn.).

Poleg takih mehanizmov odstranjevanja višje strukturiranih snovi iz okolja

pa vedno obstajajo v biosferi tudi drugi presenetljivi procesi, ki nas silijo v mnogo bolj diferencirano presojo, pri čemer je treba marsikatero prejšnjo neškodljivost nehote močno relativizirati. Nekaj takih za biosfero značilnih snovi in njihovih usod bomo v naslednjem ponazorili na nekaj modelnih primerih. Ta prikaz pa ima sam zase skromno izpovedno vrednost. Vzeli naj bi ga kot povod, da bi temeljiteje razmislili o biosferi in našem odnosu do nje. Potreben impulz za spremembo se bo hitro pokazal, ko bodo spoznani vzroki in obseg stiske.

Bioakumulacija

Bioakumulacije v biosferi zadevajo tudi človeka. V tem sestavku lahko navedemo seveda samo nekaj zgledov. Že sorazmerno zgodaj so ugotovili pojave bioakumulacije pri kloriranih ogljikovodikih. Te snovi so se namreč izkazale kot zelo počasi razkrojljive, se kopičijo v prehranjevalnih verigah in prehranjevalnih mrežah povsod tam, kjer se v organizmih kopiči maščoba, klorirani ogljikovodiki so namreč topni le v maščobah. V akvatični prehranjevalni verigi od oceanske vode do tjujnjev ali morskih ptic se lahko dogodi milijonkratno nakopičenje DDE (diklorbisklorfeniletlen, ki je metabolni produkt insekticidne snovi DDT – diklor-difeniltrikloretana). Seveda se DDT in njegovi razgraditveni produkti kopičijo tudi v maščobnem tkivu ljudi. Problematični so klorirani ogljikovodiki zlasti v materinem mleku, ker z dojenjem prehajajo v dojenčke. Vendar se onesnaženost postopoma zmanjšuje, odkar je prepovedana uporaba insekticidnih kloriranih ogljikovodikov. Po švicarskih podatkih (Basel) je povprečna onesnaženost s kloriranimi ogljikovodiki v miligramih na kg mlečne maščobe materinega mleka takale: skupina DDT 1971 5,5, 1978, 3,0, 1984 1,4; heksaklorbenzol 1971 1,0, 1978 0,54, 1984 0,17; heptaklorepoksid 1971 0,07, 1978 0,03 1984 0,02; heksaklorcikloheksan 1978 2,5, 1984 1,9; dieldrin 1978 0,04, 1984 0,02; pri teh je razvidno bolj ali manj izrazito pojemanje onesnaženosti, ker so jih okoli l. 1970 v Evropi prepovedali. Pri PCB (polikloriranih bifenilih), ki jih tedaj še niso prepovedali oziroma omejili, pri uporabi pa zmanjševanje onesnaženosti ni tako zaznavno: 1978 2,0, 1984 1,9 mg/kg. Posebno problematični so poliklorirani bifenili, ki se uporabljajo kot tehnična olja (npr. v transportnih motorjih) in kot tehnične pomožne snovi. Uporabljajo se v zelo velikem obsegu približno 60 let in do zadnjih let precej lahkomišelnost, ko so začeli porabo prepovedovati oziroma omejevati. Drugi klorirani ogljikovodiki pa so bili v uporabi le približno 25 let in so zdaj že skoraj dvajset let prepovedani. PCB so približno 40 let v velikem obsegu vnašali v okolje, zato ni nenavadno, da ga v gospodarsko razvitih državah (ZR Nemčija, Švica) najdejo v materinem mleku tudi 10 mg/kg, kar pa je zdravstveno že problematično (kot sledi iz poskusov na opicah).

Bioakumulacija kloriranih ogljikovodikov pa nikakor ni izjema. V biosferi so taka kopičenja znana tudi pri povsem drugačnih snoveh ali prvinah. Zelo strupena težka kovina kadmij se kopiči v rastlinah, živalih in ljudeh. Kadmij še zdaj uporabljajo v kovinski industriji (kadmiranje, kadmijski strojni deli), v industriji umetnih snovi (kot barvilo in kot stabilizator) ter pri izdelavi baterij. Nekaj kadmija je tudi v rudninskih gnojilih. Poleg emisij z onesnaženim zrakom in z odplakami obremenjujejo predmeti iz kadmija okolje predvsem tedaj, ko so postali odpadki. Prej ali slej se kadmij pojavi v ekshalacijah naprav za sežiganje odpadkov in v čistilnih muljih ter se tako razširi na velike površine. Tako se kadmij počasi, toda zanesljivo kopiči v prav vrhnji plasti tal, kjer ga v določenih razmerah lahko sprejmejo gojene

rastline. Gozdne gobe kadmij močno kopičijo. Pa tudi zelena, špinača in druge vrtnine kopičijo kadmij v sorazmerno velikem obsegu, kot kaže naslednja razpredelnica. Pomembna je splošna ugotovitev, da je onesnaženost vrtnin skoraj premo sorazmerna z onesnaženostjo tal s kadmijem.

Razpredelnica 1: Razmerje med onesnaženostjo tal in vrtnin s kadmijem (v mg/kg suhe snovi)

Vrtnine	Tla s pH 6,4 Cd v tleh 0,04 mg/kg	Tla s pH 6,8 (1/40 n Ca Cl ₂)
Cvetača	0,08	0,72
Črni koren	0,37	3,25
Grah	0,05	0,28
Glavnata solata	0,59	7,44
Korenje (koreni)	0,39	1,92
Kolerabica	0,17	1,13
Ohrovt (zeleni)	0,31	0,93
Rdeča pesa	0,31	1,23
Paradižnik	0,26	0,91
Zelena	1,04	5,23

Zdravstveno pomembno je, da se kadmij lahko kopiči tudi v ledvicah in nekoliko manj v jetrih toplokrvnih živali in človeka. Pri ljudeh računajo z zelo dolgotrajno bioakumulacijo v ledvicah (razpolovna doba 16–33 let), kar lahko v starosti pomeni problematične koncentracije. Natančna analiza znanih raziskav je pokazala, da niso prav redki posamezni primeri obremenitev, ki so lahko škodljive za ledvice. Tudi v tem primeru je akumulacija škodljive snovi v biosferi (in nazadnje v človeku) povzročila, da je varnostni faktor do kritične koncentracije v človeških ledvicah postal mnogo premajhen. Te povezave so že dolgo časa znane, toda zaradi gospodarskih interesov so zakonodajalci v vseh državah počasni pri uveljavljanju učinkovitih omejitev pri uporabi kadmija.

Omenili smo dva zгледа bioakumulacije, ene naravi tuje skupine snovi in ene sicer naravne prvine, vendar tako, da se zdaj pojavlja v prevelikih koncentracijah. Seveda pa je bioakumulacija naravni proces, ki sploh omogoča diferenciran razvoj višjih oblik organizmov. Tako se npr. rudninske snovi, zlasti kalcij, kopičijo nesorazmerno močno v kosteh, v primerjavi z drugimi deli telesa. Kopičenje drugih snovi pa omogoča nastanek in delovanje mišic, možganov in drugih organov.

Reaktivnost

Zaradi mnogostranskih preobrazb škodljivih snovi v biosferi lahko nastanejo nove strupene snovi. To se posebno izrazito kaže pri onesnaževanju ozračja. Navadno se računa pri tem s sorazmerno majhnim številom škodljivih snovi, ki v ozračje dospevajo v velikih količinah: dušikov monoksid (NO) in klorirani ogljikovodiki v izpušnih plinih in žveplov dioksid (SO₂) iz kurilnih in energetskih naprav. Kvečjemu se pri tem omenjajo ozon in fotooksidanti. Potemtakem izhajamo iz neznatnega števila snovi. Vendar pa to še zdaleč ni prav. Kemiki, ki raziskujejo ozračje, računajo z najmanj 3000 komponentami antropogenega izvora, ki so lahko v različnih krajih in različnih časih v ozračju. Dejanske analize, ki jih izvajajo

v zahodni Evropi v okviru raziskovalnih nalog, kažejo, da je v enem vzorcu zraka približno 400 organskih in anorganskih komponent, od katerih jih specialisti po sestavini poznajo 250, 150 pa jih morajo posebej analizirati. Nikakor ne smemo zapasti v zmoto, da gre za majhno število zračnih onesnaževalcev. Če se ti zaradi inverzij nakopičijo v zračnih plasteh, lahko pod vplivom sončnih žarkov in zračne vlažnosti nastane nekaj »atmosferski reakcijski lonec«. S takimi mehanizmi smoga nastanejo spremenjene, deloma povsem nove škodljive snovi, kot so npr. dušikov dioksid (NO_2), ozon (O_3) in peroksiacetilnitrat (PAN), ki so za rastline in človeka še nevarnejše kot izhodiščne snovi. Pri tem večkrat ne gre za neškodljive koncentracije. V zahodnoevropskih mestih so namerili že do 200 mg ozona/ m^3 zraka, zdajšnja neškodljiva vrednost pa je 30–80 mg/m^3 .

Vpliv emisij kemične industrije v teh mehanizmih smoga zanesljivo ni neznamen, zaradi ogromne pestrosti snovi pa ni mogoča neka splošna presoja. Kakšne reakcije potekajo med omenjenimi antropogenimi zračnimi komponentami in med številnimi naravnimi sestavinami zraka, med katerimi samo terpeni iz iglastih gozdov daleč presegajo količine vseh industrijskih plinov na svetu, je za zdaj še popolnoma neznano. Reaktivnost v atmosferi pa je le poseben zgled procesa, ki poteka povsod v biosferi. Naj omenimo še, da so v skoraj vseh aktivnih snoveh v sredstvih za varstvo rastlin zastopani zelo reaktivni halogeni elementi. Sposobnost preobrazbe snovi, ki so tuje naravi, je zelo velika in nepredvidljiva. To sposobnost pogosto prezremo in se tako zgodi, da bistvene zdravstvene rizike za človeka in motnje v naravi zaznamo mnogo prepozno. Na koncu tega poglavja naj omenimo še problematiko rastoče obremenitve porabnikov (konzumentov) z nitrati. Zaradi neprestano rastoče porabe dušikovih gnojil (trenutno se je ta rast pri nas ustavila zaradi visokih cen gnojil) in zaradi zalivanja z gnojnico in gnojevko iz živinskih farm, pa tudi iz živinorejskih kmetij, je čedalje večji delež kmetijskih tal pregnojen s tem hranilom. Zato pronica čedalje več nitrata, ki se na talne plasti ne more vezati, v talnico in od tod v pitno vodo. Seveda ga je lahko preveč tudi v vrtninah. Kot skrajni zgled naj navedemo zimsko glavnato solato, ki jo pridelujejo v rastlinjakih v južni Franciji in jo prodajajo po zahodnih državah. Ta povprečno vsebuje 2,5 do 3 g nitratov v kg. Kdor poje 10 dag take solate, je po normativih svetovne zdravstvene organizacije (WHO) prekoračil dopustno količino nitratov. Kar pa je posebej problematično, je dejstvo, da pri tej presoji glavno tveganje obremenitve z nitrati sploh še ni upoštevano. Nitrat se v človeški slini preobrazi v mnogo bolj strupen nitrit, iz katerega v kisli vsebini želodca s sestavinami hrane in zdravil lahko nastanejo nitrozamini. To je dokazano s poskusi na živalih. Dejansko so skoraj vsi nitrozamini znani kot rakotvorne (kancerogene) snovi. Zadnja beseda o tem, v kakem obsegu se take reakcije v človeškem želodcu resnično odvijajo, sicer še ni izrečena, je pa nedvomno velik rizični potencial.

Sinergizem

Nepregledno delovanje najrazličnejših snovi v biosferi med seboj lahko ustvari nepričakovane ali okrepljene škodljive vplive za naravo in človeka. Pri tem se dogajajo sinergistične reakcije. Sinergizem pa je definiran kot delovanje dveh ali več komponent, ki je močnejše kot delovanje posameznih.

Pri onesnaženosti ozračja so znane sinergistične reakcije majhnih koncentracij malo upoštevanih zračnih onesnaževalcev, ki delujejo dolgo časa. Njihov rezultat se seveda ne kaže npr. v hitri smrti rastlin, ki pa prav gotovo vodi do njihovega

fiziološkega slabljenja. Sinergizmi so mnogo bolj zapleteni, kot si na splošno lahko predstavljamo. Kemiki, ki preučujejo ozračje, in biologi so mnenja, da na svetu ni nobenega koticčka, ki ne bi bil pod vplivom takšne ali drugačne onesnaženosti. Kot značilen primer lahko navedemo »arctic haze«. Tako so označili ogromen oblak, ki se od l. 1985 pet mesecev na leto razteza od Aljaske do severne Norveške. Nanj so postali pozorni meteorologi, ker niso nikoli dosegli ustrezne vidljivosti, ki velja kot parameter. Vedno se je kazala meglenost. Nato so ugotovili, kaj je to. Je ogromen oblak polutantov, aerosolov in plinov, ki nedvomno izginjajo iz Evrope in Amerike, in se v določenem času razprostira v neverjetni razsežnosti čez Arktiko. Natančnejše analize so pokazale, da je mogoče dele tega oblaka povsem zanesljivo pripisati izvornim centrom v Evroaziji in Ameriki, kjer spuščajo v zrak določene težke kovine in druge snovi. To z drugimi besedami pomeni, da so te številne snovi, ki jih odkrivajo od časa do časa v določenih časovnih obdobjih, razširjene na velikih območjih. Iz nekega območja izginejo, se pa prenesejo nekam drugam.

Sinergistično delovanje obeh značilnih onesnaževalcev dušikovega in žveplovega dioksida lahko velja kot posebno nazoren zgled. Koncentracije teh posameznih snovi na 4 vrste trav (pasja trava – *Dactylis glomerata*, travniška latovka – *Poa pratensis*, laška ljuljka – *Lolium multiflorum* in travniški mačji rep – *Phleum pratense*) so povzročile zmanjšanje pridelka, ki bi se še dale prenesti (okoli 10–15% pri 68 ppb NO₂ in okoli 30% pri 68 ppb SO₂). Pri hkratnem delovanju omenjene koncentracije obeh plinov pa se je pridelek zmanjšal za 84%. Uporabljene koncentracije so bile v območju, ki se realno pojavlja v večjih mestih. O dodatnem delovanju substanc, ki so hkrati zastopane (npr. ozon, peroksiacetonitrat), ni nič znanega. Na področju težkih kovin je npr. znano, da svinec in kadmij vsak zase ovirata rast korenin pri koruzi. Če pa tla vsebujejo oba elementa hkrati, je oviranje omenjene rasti mnogo večje. Prav tako je znano, da različne kovine v človeku lahko delujejo sinergistično ali antagonistično: presežek kadmija ustvari pomanjkanje cinka, presežek cinka lahko ustvari pomanjkanje železa in bakra. Poročajo tudi, da očitna obremenitev s svincem (ki ji je izpostavljen marsikdo) izrazito povečuje stopnjo resorpcije kadmija v črevesju.

Omenjeni rezultati poskusov na travah in koruzi nas lahko zaskrbijo. Trave so bližnje sorodnice naših krušnih žit. Če se te odzivajo tako občutljivo, lahko isto pričaujemo tudi od žit. Žita pa so slej ko prej širša osnova naše prehrane. Potemtakem je neposredno ogrožena prehrana. Vidimo torej, da niso ogroženi le gozdovi kot prvorazredni ekološki dejavnik, temveč tudi prehrana. Seveda se takoj postavi dodatno vprašanje, ali se ne bo morda človek na koktajl škodljivih zračnih sestavin odzival bolj občutljivo, kot smo pričakovali.

Razmislek

Teh nekaj v sestavku omenjenih zgledov delovanja in usode snovi v biosferi mora zadostovati. Šteti jih seveda moramo le kot modelne primere, s katerimi lahko dobimo globlji vpogled v snovna dogajanja. Če naj tveganje neke škodljive snovi v biosferi presojava pravilno, tedaj ne zadostuje, da mislimo preprosto na velike razredčitve in na svetovne razsežnosti difuzije in potem navajamo še Paracelsusa z znanim stavkom: »Sole dosis facit venenum«. Nasprotno! Upoštevati moramo lastno dinamiko biosfere z bioakumulacijo, reaktivnostjo in sinergizmom, očitno tremi temeljnimi procesi, ki opredeljujejo usodo tujih snovi v okolju. Tem osnovnim procesom pa so seveda glede svoje snovnosti podvrženi vsi posamezni

organizmi na svetu. Šele če je znano, kaj se dogaja z neko škodljivo snovjo v teh procesih, lahko strokovno pravilno presodimo njene strupenostne vplive na naravo in človeka. To izniči številne izjave znanstvenikov, češ da posamezne snovi, onesnaževalci okolja, niso nevarni, v morda nehoteno olepševanje problemov ali pa kar zavajanje. Iz dosedanjih razmišljanj izhajata dve načelni povedi, ki ju moramo ustrezno upoštevati.

1. Razumevanje narave pomeni, da jo moramo šteti kot ogromen, celovit, živ organizem, v katerega so smiselno vključeni posamezni organizmi kot členi.

Utemeljitev te domneve izhaja iz opazovanih dejstev, da oblikujejo bioakumulacije, reaktivnost in sinergizem med seboj tesno povezan splet snovnega dogajanja, ki obvladuje biosfero kot celoto in tudi posamezne organizme. Kar nam je dobro znano za posamezen organizem, nas sili, da sprejmemo kot veljavno tudi za celovit organizem, če se pojavlja na isti način tudi v velikih medsebojnih povezavah biosfere.

2. Človek je integralni del narave. V njem je enaka dinamika snovnega dogajanja, kot velja za druge posamezne organizme in za celovit organizem, biosfero. Dinamičnemu polu neprestane pretvorbe snovi (reaktivnosti) stoji nasproti mirujoči pol kopičenja (bioakumulacije), med njima pa odlično usklajeno mesebno delovanje snovi (sinergizem) omogoča ravnovesje, ki ohranja življenje. Pomembno je, da se ljudje čedalje bolj zavemo naše elementarne povezanosti z naravo. Zavedati se moramo, da se nam ne bo nikoli posrečilo, da bi preživeli zdravi nekje v neki hiši, velika območja okolja pa bi lahko žrtvovali na račun napredka ali gospodarskih koristi.

Brez zdravih odnosov v celotni biosferi ob sedanji onesnaženosti ni mogoče ohraniti zdravja ljudi. Zdrav zrak, zdrava voda, zdrav živež lahko dolgoročno izhajajo le iz zdrave narave. Naravoslovje in tehnične znanosti, ki naj bi resnično služile človeštvu, se morajo zato razvijati v smeri varstva okolja.

RENZO MORO

Javnost in neodvisnost nadzornega organa

V Italiji so na ravni državnega parlamenta kakor v deželnem svetu Furlanije-Benetk-Julijske krajine v razpravi osnutki zakonov (državnega in deželnega) za ovrednotenje učinka na okolje, skladno z direktivo Evropske gospodarske skupnosti št. 337 z dne 27. junija 1985. V naši deželi je torej zelo živa razprava o novih nadzornih instrumentih.

Posebne italijanske norme, ki trenutno veljajo, so zelo redke: 6. člen zakona z dne 8/7-1988 št. 349 in odlok predsednika ministrskega sveta z dne 10/8-1988 št. 377 in 27/12-1988. Obstajajo skromne zahteve za presojo učinka na okolja v nekaterih deželnih zakonih glede posebnih zadev (odpadki, rudniki).

Sedanja faza je zelo pomembna, ker se oblikujeta praksa in metoda, ki bosta imeli v prihodnje velik vpliv na upravljanje območja in se bosta preverili v dveh skrajnih primerih: če se bo rodila dobra zakonodaja, bo mogoče bolj nadzorovati

uporabo naravnih virov in bo zagotovljeno njihovo varovanje; če bo slaba, bo imela prednost večja agresija na okolje, ki jo bodo ščitili legalni predpisi.

Glavna politična težava je v bistvu v tem, da deluje mehanizem, ki zagotavlja razvidnost in nepristranskost v disciplini, ki je sama malo predvidljiva; gre torej za verjetne vsebine, samo kadar so plod dialektičnega soočanja med nasprotujočima si stranema, predvsem med tistimi, ki imajo predvsem ekonomski interes za iniciativo, in onimi, ki bodo čutili njene posledice. Prva občutljiva točka je izdelava elaborata na osnovi vrednotenja učinka na okolje. Gre za študijo o učinku na okolje, ki bo morala spremljati vsak projekt, ki spada v kategorije, za katere je predviden nadzor. Jasno je, da bo vsebino študije o učinku na okolje podpirala drugačna optika od tiste, ki je v projektu. Kdor je promoviral projekt, mislimo na zasebnika v kapitalističnem sistemu, kakor je italijanski, ki je usmerjen v profit, seveda ne bo odkrival negativnih vidikov neke stvari, ampak jo bo podpiral na vse načine.

Osnutek zakona vladne večine predvideva, da sestavi predlagatelj projekta študijo o učinku na okolje, ki bo postopno podvržena vrednotenju in preizkušnji nadzornih teles, lokalne administracije in javne sodbe v pripombah državljanov.

Opozicijske stranke in ekološke zveze dajejo različne alternativne predloge, ki se presojajo na lokalni ravni in izvirajo iz dela poklicnih skupin in strankarskih delavcev v Vidmu.

Jasno je, da pričujoči prispevek ne obravnava in tudi ne more obravnavati tega kompleksnega problema v celoti, ampak se loteva le enega od vidikov, ki ga imamo za pomembnega, tudi če ga ne moremo povsem izčrpati.

Če ob dobri profesionalni normi projekt (naj gre za urbanistični instrument ali za kakšno delo) med temeljne hipoteze vključi uskladitev s kakovostjo okolja ali s čimerkoli v zvezi z njim in je potem vprašanje učinka na okolje v bistvu ena od omejitev projektiranja, se postavlja predvsem vprašanje nadzora. Ne mislimo, da so za študijo o vplivu na okolje primerne metode, sposojene iz drugih italijanskih tehničnih normativov, kjer je nadzor predpisan (na primer za konstrukcije v potresnih conah), ker gre za možnost ene same stvari (na primer potresa) in ne za stičišče vrednostnih elementov, pri čemer ni zanemarjeno pomembno dejstvo konsolidacije postopkov (vednosti), oblik komuniciranja in izkušenj pri tem gradivu. Specifičen učinek na okolje, ki ni splošno prisoten v drugih primerih, je v tem, da zelo pogosto raziskujemo možne posledice, da bi odkrili, kaj lahko neko dejanje povzroči v zunanjem okolju.

Učinek na okolje mora absolutno upoštevati lastna merila, ki ustrezajo sistemu razvitega kapitalizma, kakor je italijanski, v katerem se je ekonomskim silam pri tehtanju odločitev mogoče zelo lahko izogniti nadzorom, ki izražajo jasne in znane termine projektov in programov. Z zamisljivo, ki je osnova nekega normativa, lahko ustrezneje načrtujemo neke vrste »proces« za projekt v preizkušnji, v katerem se dve strani, skupnost, ki jo zadevajo učinki dejanja, in predlagatelj z zahtevo konfrontirata z vsemi jamstvi, ki jih mora zagotoviti »proces«, v razmerah, ki dovoljujejo objektivno preizkušnjo projekta na osnovi tehničnega principa, s katerim se projekt pojasnjuje.

Zaradi tega je bistveno, da obrnemo izhodišče: študija o učinku na okolje ne sme biti element projekta, ki ga preskrbi predlagatelj in ga sestavi projektant, ampak jo morajo sestaviti drugi subjekti, ki niso udeleženi pri hipotezi, kakršna je v osnovi odločitve pri sprejemanju neke pobude. V praksi se predvideva »preiskovalni organizem«, ki ga ne izbere niti ne plača predlagatelj, ampak je samostojen, s svobodnim dostopom do vseh elementov projekta, po možnosti pa je prisoten do konca oblikovanja projekta.

Praktičen problem je v mehanizmih, kako to izpeljati. Shema postopka je lahko taka:

– predlagatelj ob izdelavi projekta ali vsaj ob opredeljevanju pravil zahteva prisotnost »nadzornega organizma«, ki naj sestavi študijo o učinku na okolje;

– »nadzorni organizem«, ki mora imeti velik vpliv pri projektiranju in mora biti oskrbljen z obsežnimi spoznavnimi instrumenti, sestavi študijo o učinku na okolje, ki mora spremljati projekt. Ta naj ne bo le načelen, ampak speljan do podrobnosti;

– da bi bili zagotovljeni korektnost in razvidnost dejanj, mora biti predvidena možnost za sodelovanje predstavnikov posamičnih subjektov ali soudeležencev, ki so kakorkoli zainteresirani (neke vrste strankarski izvedenci);

– druge faze postopka lahko ustrezajo temu, kar predvideva osnutek zakona: javnost, telesa za odobravanje in dokumentiranje itd. Občutljiv vidik oblikovanja hipoteze je določitev, katere značilnosti mora imeti »nadzorni organizem«, da so zagotovljena nujna jamstva v demokratičnem sistemu, ki zahteva transparentnost. Pot je v ustvarjanju močnega javnega aparata, ki oskrbuje službo, kakršna je magistratura, katere neodvisnost mora biti zaščitena pred pritiski političnih in ekonomskih veljakov. Tako vzpostavljena javna služba bi morala skrbeti tudi za zbiranje dokumentacije, da bi se ustvarila banka podatkov, in zagotoviti nadzor nad upravljanjem uresničenih projektov.

Videm, 15. 9. 1989

ANDREJ KIRN

Tehnološki in ekološki nazor

»Zaznamovala nas je tehnična doba, ustava in pravna država pa nam ne moreta priskrbeti vednosti o bistvu tehnike.«

(Rihard von Weizsäcker)

Vprašanje o bistvu tehnike zastruje ekološka kriza. Druga mogoča motivacija tega spraševanja pa je politično antropološka: kakšno je in bi moglo biti razmerje med sodobno tehniko in človekovo svobodo. V evropski zgodovini se je bistvo tehnike opredeljevalo predvsem v razmerju do narave, umetnosti, umetnega ter znanosti. Izteklo se je v vprašanje o bistvu človeka, ki izumlja, proizvaja in uporablja tehniko. Tehnika se je srečala z etiko, z razmerjem med sredstvi, cilji in vrednotami. Tu se je ustalilo nevtralno antropološko instrumentalno razumevanje tehnike kot kraljestvo sredstev za vse mogoče cilje. Najbolj temeljit kritik tega razumevanja, ki še danes prevladuje tudi v predstavah naravoslovno tehnične inteligence, pa je bil filozof Heidegger, ki je tehniko dojel kot izzivajoče razkrivanje resnice biti (sveta, narave). Presenetljivo pa je, da v številnih knjigah inženirjev, naravoslovcev, filozofov, družboslovcev, ki obravnavajo tehniko filozofsko in antropološko, ekološka razsežnost tehnike ostaja zakrita ali pa se je dotakne le mimogrede. Če je to še nekako razumljivo za pisce tovrstnih del do konca šestde-

setih let (npr. H. Wiener, Karl Steinbuch, G. Klaus, J. Ellul, Kosta Axelos), pa ni opravičljivo takšno ekološko neprizadeto filozofiranje o tehniki v 70. in 80. letih. V zanimivi knjigi J. Davida Boltera Turing's Man, Western Culture in the Computer Age 1984, ki bi jo lahko imeli za nekakšen poskus antropologije računalništva, pa ni ne duha ne sluha o tem, kakšno je ekološko sporočilo Turingove redukcionistične koncepcije človeka kot »information processor« in Turingove koncepcije narave kot »information to be processed«. Ta koncepcija pa je samo logična in operativna, znanstvena dovršitev nastavkov intelektualne in tehnološke zgodovine Zahoda, ki sežejo k Descartesu, Condillacu, Leibnizu, Babbagu idr. Porajali pa so se praktično že v antični grški kulturi in njihov pomen je bil spregledan ali podcenjen v intelektualni zgodovini idej, ki je imela malo smisla in posluha za materialno kulturo. Leta 1955 je zgodovinar znanosti in tehnologije Price s skupino sodelavcev rekonstruiral mehanično napravo, ki je bila najdena leta 1900 na potopljeni grški ladji blizu otoka Antikythera v Egejskem morju. Najdba je sodila v prvo stoletje pred našim štetjem. Price (1959) je v njej videl protitip analognega modernega računalnika, ki uporablja različne mehanske sklope za rešitev obsežnih, toda zelo enoličnih in utrudljivih izračunavanj. Odkritje tega mahanizma je bilo popolno presenečenje in je pričalo o tem, da so nekateri rokodelski mojstri v antičnem grškem svetu razmišljali v okviru matematizacije in mehanizacije časa ter vesolja že dolgo pred srednjim vekom, ko so taki pojmi začeli prevladovati v zahodni kulturi (Bolter 1984: 15). Pojav ure je po eni strani predpostavljala, po drugi strani pa krepil predstavo vesolja kot reda (kozmosa) in časa, podeljenega na enake matematične enote. Devetnajsto stoletje je uvedlo drugačno tehnološko metaforo narave, in sicer kot toplotnega stroja. Drugi zakon termodinamike pa je sugeriral, da narava ni tako perfekten stroj, kot ga je simbolizirala ura. Predračunalniške tehnološke analogije so se omejevale na živo in neživo naravo, z računalnikom pa smo dobili prvo materializirano metaforo za človekov duh. Antični organski, biotehnološki modeli narave so izražali predvsem iz specifičnosti rokodelskega dela in iz prevladujoče delovne sile, ki sta jo predstavljala človek in žival. Grobo rečeno, ta organska tehnologija je bila ekološko zaprta.

Nastajajoča linearna, odprta, nezaključena mehanska in dinamična (energetska) tehnologija industrijske revolucije je bila v svojem bistvu anti ekološka in v nasprotju s cikličnim zaprtim procesom ekosistemov in biosfere kot celote. Kibernetski modeli narave, ki simbolizirajo povratne zaprte zveze in procese, nosijo v sebi možnost za večjo stopnjo približanja in posnemanja tehnoloških sistemov in procesov z ekosistemi. Kljub vsem zmožnostim je računalniška tehnologija uveljavila idejo končnosti, omejenosti. Tudi v preostalem realnem svetu so vsi viri omejeni, ne pa neskončni. Pri računalniku se človek bori z omejenim časom, prostorom in omejeno natančnostjo. Hkrati s temi omejitvami pa se večajo človekove aspiracije, da bi računalnik potreboval vse manj časa in prostora za rešitev problemov z vse večjo natančnostjo. Vse, kar je neskončno, se ne vklaplja v računalniški sistem. Računalniška matematika je znanost o omejenih virih: omejenem času in prostoru za računanje (Bolter 1984: 58). Ekološko sporočilo kibernetsko-računalniške tehnologije (software in hardware) je ambivalentno. S svojo uveljavitvijo omejenosti in povratne zveze nas zblizujejo z ekološkim mišljenjem. Preostale temeljne odlike računalnikov, kot so diskretnost, konvencionalnost in izoliranost, pa nas od njega odvajajo. V računalniku ni prostora za kontinuirano, v biosferi in ekosistemi pa nasprotno kraljujeta tako kontinuiranost kot diskontinuiranost. Računalniško mišljenje je stvar konvencije, formalnih pravil manipuliranja s simboli. Računalniško mišljenje je mišljenje v izolaciji, ločeno od preostale-

ga fizičnega sveta. En proces se ne more vmešavati v potek drugega, lahko pa sta med seboj povezana. V ekosistemih pa velja načelo, da je vse povezano v vsem, celota se vmešava v posamično in posamično vpliva na celoto. Računalniška, informacijska tehnologija, ki ni surovinsko in energetsko intenzivna, je lahko mogočno sredstvo bolj racionalne rabe surovin in energije, učinkovito nadzira polucijske učinke in jih zmanjšuje na enoto proizvoda. V povezavi z obstoječimi ekonomskimi cilji in motivi silno dviga storilnost človekovega dela in omogoča kvantitativno rast produkcije. Ta količinska rast pa izniči racionalizatorske ekološke pridobitve računalniške tehnologije. Računalniška diskretnost in simbolnost sta praktični triumf diskretnega, redukcionističnega mišljenja novoveške paradigme znanosti. po drugi strani pa se zdi, da je pot preko diskretnosti edini način, da sodobni človek spoznavno obvlada arhitekturo kompleksnosti, celovitosti in kontinuiranosti. Očitno je, da človek premaguje diskretnost in redukcionizem, ko ga tehnološko realizira. Toda pri tej tehnološko reproducirani celovitosti preko diskretnosti nikdar ne smemo pozabiti na original. Ne gre torej za to, da bi zavrgli Turingov računalniškoinformacijski model narave in človeka, dokler bolje razumemo, kaj to pomeni za človeka in za naravo. Ne smemo pozabiti, da pogosto že gledamo na naravo in človekov duh skozi očala naše tehnološke dobe. Z razvojem računalništva se je človekov duh spreminjal v računalnik, potem pa se je tako računalniško preoblečen duh primerjal s potencialno umetno inteligenco. Primerjali sta se dve kopiji. Širila pa se je iluzija, da se primerjata original in kopija. V tej iluziji mogoče tiči velika nevarnost za samorazumevanje človeka in njegovo razumevanje narave.

Rastoči novoveški instrumentalno gospostveni koncept znanosti in tehnologije je potiskal v ozadje neko zlo slutnjo antične grške in orientalske previdnosti, ki je lepo izražena v prigodi učenca Konfucija Cekunga s starcem, ki je z vrčem zalival vrt. Cekung ga je podučil, da bi z mehansko napravo z lahkoto namakal stokrat večje zemljišče. Starec mu je odvrnil, da ne gre za to, da ne bi poznal takih pripomočkov, da pa ga je sram jih uporabljati. Iz moralnih razlogov odkloni takšno napravo, češ da je slišal od svojega učitelja, da so tisti, ki uporabljajo spretna pomagala, zviti pri svojih poslih, a če so zviti pri svojem delu, so zviti tudi v svojem srcu, a tisti, ki imajo zvitost v srcu, ne morejo biti čisti in nepokvarjeni, če pa niso čisti in nepokvarjeni v svojem srcu, so nemirni v duhu. Iz današnje vladajoče kulture ekonomske nujnosti in dobrobiti tehničnega napredka je navedena zgodba šolski primer antične konservativne antitehnične miselnosti, ki je imela svojo sociološko ozadje v obstoječi družbeni delitvi dela. Pa vendar nas moderni znanstveno tehnično razvoj vse bolj potiska v okoliščine, ko bomo postali dovtetnejši za sporočilo stare vzhodnjaške modrosti in ne bomo več do nje oholo prezirljivi in posmehljivi. Znanstveno tehnični napredek prinaša takšna ekološka in antropološka tveganja, da se bomo prej ali slej znašli v situaciji starega kitajskega vrtnarja, ko bomo prisiljeni reči: ne gre za to, da ne bi znali in mogli tehnično proizvesti te in te stvari, ampak je moralno neprimerno in ekološko preveč tvegano, da bi jih uporabili.

Takšna regulacija napredka se bistveno razlikuje od dosedanjega, kjer je prevladovalo načelo, kar se da uresničiti, je tudi treba udejaniti. Pretvarjanje vsake možnosti v dejanskost je bil kriterij uspešnosti in ustvarjalnosti. Ekološki in etični oziri so bili redkokdaj upoštevanji. V bodoče bo gotovo strožja selekcija pri udejanjanju znanstveno tehničnih možnosti.

Ko se danes govori o ekološkem nazoru kot postmaterialističnem, mislim, da gre za zelo enostransko oznako, kar zbuja vtis, da pa je bil idealistični nazor

ekološki. Daleč od tega! Hegel in Fichte nista npr. nič manj razvijala formule človekove vladavine nad naravo kot plejada materialističnih mislecev angleškega in francoskega prosvetljenstva. Bodoči ekološki nazor ne bo samo postmaterialistični, ampak tudi postidealistični. Ekološki nazor ne bo nobeden izmed obstoječih (eksistencialistični, marksistični, religiozni, pozitivistični idr.), ker nobeden ni v svoji radikalnosti in totaliteti ekološki. Ekološki nazor bo transcendiral vse obstoječe nazore in hkrati vsrkal njihove ekološke nastavke, ki pa z njimi niso ravno bogati in se v tej smeri modernizirajo šele v zadnjih dveh ali treh desetletjih. Sedaj imamo opravka z obema procesoma: ekologizacijo obstoječih nazorov in nastavki za bodoči avtonomni ekološki nazor, ki bi zadostoval kriterijem enotnosti, univerzalnosti in totalnosti. Ne samo v spoznavnem, ampak tudi v sociološkem pogledu bo ekološki nazor splošnejši, ker bo presejal interese posameznikov, razredov, narodov, političnih strank in bo v tem smislu občečloveški in civilizacijski. To seveda ne izključuje, da se bodo še dolgo časa ekološke opcije različno politično izražale in da se bodo obratno razvojne politike različno ekologizirale. Ob nastajajočem ekološkem nazoru bodo še dolgo časa obstajali drugi nazori, ki pa bodo prisiljeni, da se do neke mere ekologizirajo. Toda samo ekološki nazor kot celovita koncepcija človeka in narave bo iz temeljenega razmerja družba – narava raziskoval in razumel vsa ključna področja človekove dejavnosti in človekove eksistence. To, kar bo za druge nazore bolj ali manj dopolnitev, bo za ekološki nazor temeljno izhodišče raziskovanja in vrednotenja. Ekološki nazor ne bo nekaj statičnega, ampak se bo spreminjal in poglobljal z obstoječimi spoznanji ekologizirane znanosti in z realnimi ekološkimi problemi. Ekološki nazor bo razkrojil antropološki imperializem, v katerem je človek s svojo ustvarjalnostjo in s svojimi potrebami mera vsega bivajočega. Avtonomni človeški subjekt bo moral sestopiti s svojega prestola in se uvrstiti v veliko spiralo življenja ter priznati, da zunaj nje zanj ni svobode in človečnosti kljub vsem možnostim znanosti in tehnologije. Novi naturalizem bo zamenjal antropologizem, kar pa ne bi pomenilo vračanja k minulim preseženim oblikam idolatrije narave. Idejo neomejenih možnosti bo nadomestila predstava končnosti in omejenosti. Vključenost ekonomskega in splošno družbenega razvoja v veliki krožni tok biosfere bo izpodrinila obsedenost z linearno rastjo. Bodoči ekološki nazor bo nujno tudi entropijski. Prežet bo s spoznanjem, da ni ekološko nevtralnih perfektnih tehnoloških rešitev. Za vsako spremembo v okolju, za vsako tehnično posredovano zadovoljeno človekovo potrebo je treba plačati neko entropijsko ceno. Krepilo se bo spoznanje o iluziji uspeha, ki obstaja v tem, da so »uspehi« očitni, veliko težje pa je, ko hočemo dokazati nevarnost in škodljivost uspeha na dolgi rok, ki pa večinoma nikdar ne izostane. Zavest o napredku bo postala izrazito razdvojena, entropijska. Ekološki nazor bo usmerjal naše mišljenje in delovanje na celoto. Krepila se bo zavest o tem, da nevarnosti in tveganja za človeka ne izvirajo zgolj iz posamičnih pojavov, temveč iz stroja celote kot zgodovinskega produkta ustvarjalnosti, ambicij in boja ljudi samih. Ekološki nazor bo moral biti usmerjen k spremembi celote, ne pa zgolj sanaciji in preventivi posamičnih pojavov. Zato mora ekološki nazor stvari zagrabit pri korenu, mora biti radikalen, subverziven. Pri tem pa se bo potrdilo vedno znova, da je koren ekološke krize človek sam: njegove iluzije, njegove ambicije, njegove potrebe. V bodočem ekološkem nazoru bo gotovo vso potrditev doživela Wienerjeva konstatacija, »da je vsesplošna nevarnost, ki izvira iz celotne situacije, mnogo večja kot tista, ki izhaja iz njenih posamičnih pojavov, kot so npr. atomske bombe ali učeči stroji« (Schuurman 1980: 199). Čeprav je družba ustvarila to celoto, pa vendar dobi neko stopnjo avtonomnosti pri posplošitvi nevarnosti

in tveganj. Preprečevanje akumuliranja nevarnosti in tveganj, ki jih posploši celota, zahteva prej ekološko revolucijo v našem načinu življenja, v naši proizvodnji in potrošnji kot pa zgolj reformno taktiko.

LITERATURA:

David Bolter J. (1984): *Turing's Man. Western Culture in the Computer Age.* The University of North Carolina Press. Chapel Hill.

Schuurman Egbert (1980): *Technology and the Future. A Philosophical Challenge.* Toronto. Wedge Publishing Foundation.

Price Derec J. de Solla (June 1959): »An Ancient Greek Computer«. *Scientific American.*

ANDREJ ULE

Narava in ljudje kot »soigralci« v igri življenja

Začel bom z neko prisposodbo za racionalno odločanje, vzeto iz teorije odločanja. Družboslovcem je najbrž znana »dilema zapornikov«. Poznajo jo različne znanosti, sociologija, psihologija, logika, teorija odločitev itd. Vzemimo, da je preiskovalni sodnik, ki raziskuje neki rop in ima dva osumljenca, postavil obema takšnole dilemo: če eden od vaju prizna, da je storil rop, drugi pa ne, potem bo prvi izpuščen, drugi pa obsojen na 10 let. Če priznata oba, potem bosta dobila vsak po pet let zavora, če pa ne prizna nobeden, potem dobita vsak po eno leto (zaradi vpletenosti v druga manjša kazniva dejanja). Kaj je najpametneje storiti za obadva? Pri tem sta oba osumljenca ločena drug od drugega, tako da ne moreta vedeti, kaj je storil ali namerava storiti drugi.

Bistvo tega na pogled preprostega problema je, da mora vsakdo od osumljencev računati z drugim, čeprav njegovega odgovora dejansko ne pozna, torej upoštevata drug drugega tudi brez neposredne interakcije. Seveda bi bilo za posameznika najbolj ugodno, če bi sam priznal rop, drugi pa ga ne. Saj bi bil v tem primeru izpuščen. Toda tega ne moreta vedeti. Če bi oba ravnala tako, potem bi dobila vsak po pet let zavora. Toda, če zapornik ne prizna, potem spet ne more z gotovostjo računati na to, da tudi drugi ne bo priznal in da bosta dobila vsak po eno leto zavora. Lahko se namreč zgodi, da drugi zapornik prizna. V tem primeru bi prvi zapornik dobil najvišjo kazen, drugi pa bi bil izpuščen. Nekatere matematične in logične analize tega problema kažejo, da je najbolj pametna odločitev za posameznika, da krivdo prizna. Metoda določanja maksimuma dobička in minimuma izgub, kot jo pozna teorija iger, pokaže, da imata oba akterja skupaj pri takšni odločitvi še največ koristi in najmanj izgub. Dejansko policija velikokrat nastavi osumljencem takšne in podobne zanke in zares se pogostokrat zgodi, da oba osumljenca priznata krivdo.

Ta situacija se da lahko posplošiti tudi na več udeležencev, vsak s svojo preferenco in s svojimi domnevami o vedenju preostalih udeležencev, pri čemer se rezultati vsakokratnih odločitev različno gravirajo, pač glede na stopnjo sodelova-

nja oz. sozvočja v odločitvah udeležencev. Dejansko se v takšnih situacijah skriva velik del človeške racionalnosti v presojah, vrednotenju in zlasti v odločanju in delovanju. V njih se kaže tudi družbena vez akterjev, in sicer celo tedaj, če predpostavimo »egoizem« vsakega od njih. Tudi v tem primeru (in morda zato) je »priznanje« za oba akterja boljša strategija kot »nepriznanje« (minimum-maksimum metoda za presajo alternativ daje tudi najvišje vrednosti), torej je za posameznika prav upoštevanje podobne presoje drugega, kot jo ima on sam, najbolj koristno.

Temelj te racionalnosti je prepričanje, da je drugi vsaj potencialni subjekt, ki je do mene v podobnem odnosu, kot sem jaz do njega. Zato svojih dejanj ne morem početi neodvisno od njega, drugi lahko ustrezno racionalno »odgovori« na moja dejanja. Zato zapornikova dilema ni le *dilema odločitve*, temveč tudi *odnosna dilema*.

Dilemo zapornika lahko prenesemo tudi na področje »pozitivnih« dejanj in odločitev ali pa dejanj, ki dopuščajo vsakovrstno mešanje pozitivnih in negativnih dejanj, ocen, vrednot. Računalniške simulacije različnih situacij te vrste so pokazale, da so najbolj racionalne (s stališča maksimalnosti dobička in minimalnosti izgub) tiste izbire in odločitve, ki so najbolj daljnoročne oz. principialne. Vendar se ta racionalnost lahko izkaže šele dolgoročno. Na žalost pa smo ljudje »kratkoročna« bitja, tj., naša povprečna življenja ne dosežejo vedno tiste dobe, ki je statistično gledano nujna za to, da se določene odločitve izkažejo za najbolj racionalne. Tako pač segamo po neprincipialnih in pogosto neracionalnih odločitvah in dejanjih, upajoč, da bomo potegnili »daljši konec«. Pomen racionalnosti »na dolgi rok« se še poveča, če so udeleženci v dejanski medsebojni zvezi, v komunikaciji, in če sodelujejo v skupnih dejanjih.

Vendar pa principialnost v vrednotenjih, ocenah, izbirah, dejanjih obstaja le tedej, če ljudje priznavamo tako sebi kot svojim partnerjem v »igri življenja« vlogo dejanskega ali potencialnega subjekta, ki nam lahko parira s svojimi odločitvami in dejanji na isti ravni. Podobno velja za racionalnost »na dolgi rok«. Nesmiselno je npr. lastniku sužnjev, fevdalcu, kapitalistu ipd. biti principialen in racionalen na dolgi rok, če pa živi od kratkoročnega izkoriščanja njihove delovne sile in če se mu ti ne morejo učinkovito upreti in ga pripraviti k resnemu upoštevanju svojih hotenj in mogočih odločitev. Kant je v svojih dveh »moraličnih imperativih« abstraktno formuliral prav ta pogoj: »Deluj tako, da je premisa tvojih dejanj lahko splošni zakon« in »Človek naj ti bo vedno cilj in nikoli sredstvo.«

Oba imperativa sta medsebojno povezana, prvi pogojuje drugega in obratno. To pomeni, da človek, ki druge ljudi nima za enakopravne, ki jih ne priznava za partnerje na isti ravni delovanja, kot deluje in razmišlja on sam, ne more delovati principialno in moralično, torej po Kantu, tudi ne svobodno. Tedaj tudi ni subjekt svojih dejanj, temveč kvečjemu njihov »pobudnik«. Primer z dilemo zapornika in njena posplošitev pa nam povesta, da celo za individualno racionalnost, navezano na princip koristi (minimum-maksimum metoda), velja za najbolj racionalno delovanje »po principih«, ki soljudi ne obravnava zgolj kot neenakopravna sredstva svojih hotenj in namer, temveč kot potencialne partnerje, soakterje, ki se lahko vmešajo »v igro« na isti ravni interakcije.

Ta nekoliko dolgi uvod naj bo ekspozicija mojega problema, ki je tako filozofsko načelen kot praktičen problem. Gre za problem interakcije človek-narava (oz. »človeškega početja« in »odgovorov narave« nanj), kar je osnovna točka razpravljanj o ekologiji. Če želimo omenjeno interakcijo dvigniti na reflektivno raven, torej na raven principa, ki zavezuje subjekte k dolgoročno racionalnim odloči-

tvam, potem sledeč prejšnjim razmišljanjem to lahko storimo le tako, da »narava«, na katero ljudje delujemo, za nas ni le »objekt«, ki je zgolj energija-snov naših dejanj, dela, temveč tudi enakopraven »soigralec«, drugi »subjekt«, ki lahko s svoje strani odgovori na isti ravni dejavnosti in odnosov, kot jo poznamo sami. To pa seveda nikakor ni enostavna premisa. Težava je v tem, da te premise ne smemo jemati zgolj v modusu »kot da je tako« (kot da je narava naš enakopravni partner v igri), temveč zares. T. j., če sami jemljemo svoje principe (npr. principe ekološke zavesti) resno, potem moramo tudi naravo kot partnerja vzeti enako resno, sicer pademo pod raven lastnega principa oz. namesto resnično daljnoročne racionalnosti jemljemo kakšno »manj dolgoročno racionalnost«, ki pa da kratkoročno navidez (zlasti za nas) bolj ugodne rezultate.

Toda kako naj priznamo naravi tak ontološki status, kot ga terja ekološko dolgoročno racionalnost? Saj se vsa naša zahodna miselna in kulturna tradicija upira temu, da bi izvenčloveški naravi podelili enak ontološki status, kot ga dajemo ljudem. Zlasti novoveška znanost in ideologije temeljijo na ideji ostre delitve interakcije človek-narava, na človeku kot subjektu dejanj (dela) in naravi kot (pasivnem) objektu dejanj. In narava kot objekt načelno ne more postati subjekt. Po tej predstavi lahko ljudje do narave zavzemamo le »instrumentalen« odnos, odnos cilj – sredstvo, kjer cilje izbiramo sami in sredstva vezemo le na cilje in objektivne možnosti uresničitve ciljev, ne pa nemara na to, kaj o tem »meni« ali kaj ob tem »trpi« tista stvarnost, ki je objekt dejanj. To je prav tista racionalnost, ki je suboptimalna glede na situacijo zaporniške dileme, glede na obvezujočo dolgoročno racionalnost ipd.

Negativne, usodne, predvsem pa dolgoročne, globalne in daljnosežne negativne posledice prakse zožene racionalnosti, vezane zgolj na cilj-sredstvo in ob delitvi subjekt-objekt (človek-narava), nam dokazujejo, da je s to racionalnostjo nekaj hudo narobe, da je v bistvu zgrešena. Tu ni druge koherentne alternative kot prehod k »principialni« racionalnosti, ki nikogar in ničesar, kar prihaja s sfero človekovih dejanj, niti t. i. zunajčloveške narave, ne jemlje le za objekt dejavnosti, temveč računa z njim kot s sestavino potencialnega naravnega subjekta, ki je z nami v neomejeni interakciji. Ta interakcija je tako fizična (osnovna, energetska) kot tudi informacijska. To pomeni, da v tem odnosu narava ni le vir informacij za ljudi, temveč smo tudi ljudje z vso svojo družbeno in zgodovinsko dejavnostjo vir informacij za naravo.

Seveda je le naivna predstava, da je narava »drugi človek« ali celo »višji človek« (to je antropomorfná percepcija narave, kot jo poznamo v animizmu, mitologijah, religijah ipd.), vendar lahko razumno domnevamo, da naravni svet, v katerem ljudje živimo, pozna lastne »dolgoročne« in globalne reakcije na človekova dejanja, ki celo ob tragičnih in katastrofalnih učinkih za ljudi lahko zagotovijo reprodukcijo življenja (ohranitev dosežene ravni megaentropije, organizacije snovi-energije-informacij). Ta dolgoročnost in globalnost prav lahko presežata vse, kar si danes zamišljamo ljudje v svojih znanostih in kar nam je izkustveno dostopno. To pomeni, da se ne srečujemo le z nekakšnim slepim naravnim avtomatizmom, temveč z »naravno racionalnim« reagiranjem, ki lahko presega tudi »dobo človeštva«. To moramo ljudje upoštevati v naših »igrah z naravo« v igri življenja.

Kolikor globlje ljudje segamo v procese narave, v njeno snovno-energetsko-informacijsko povezanost, toliko bolj dolgoročni, daljnosežni in globalni so učinki človeških dejanj in produktov. To pomeni, da bo toliko bolj prihajala do izraza tudi »povratna« dolgoročna, daljnosežna in globalna reakcija naravnega sveta na te človekove izzive. Toliko manj torej lahko shajamo s poenostavljenim odnosom

subjekt-objekt in z ozko instrumentalno racionalnostjo, nedostopno principialnosti v delovanju. Ekološka kriza, ki jo doživljamo po vsem svetu v zadnjih desetletjih, ni nekaj povsem novega, saj so se ekološke katastrofe dogajale že prej (npr. nastajanje puščav, ki je napredovalo po eksponentni krivulji in je uničilo celotne civilizacije). Vendar pa so raven osveščenosti ljudi o ekoloških učinkih tehničnih posegov v naravo, družbene organiziranosti in sofistifikacije dela, ravni informacijskih procesov šele danes tolikšne, da lahko ugotovimo in upoštevamo ekološke posledice svojevoljnih odločitev in dejanj posameznikov, skupin, družb in vsega človeštva.

Zato je mogoče in tudi treba razviti nov odnos ljudi do narave, ki bo vključil naravo kot enakopravnega soigralca v igri življenja. Čeprav verjetno naravi ne moremo pripisati zavesti in s tem subjektivnosti na človeški način, pa se moramo zavedati tega, da smo tudi ljudje del narave, na katero delujemo. Torej lahko ljudje sami igramo tudi »vlogo narave« v igri življenja. Pravzaprav to ni le »analogija« k dejanski subjektivnosti narave, temveč skozi ljudi v resnici pride narava do svoje subjektivne vloge v igri. Kolikor bolj se bomo ljudje naučili racionalno igrati tako »svojo« vlogo kot tudi »vlogo narave«, tj., kolikor bolj principialno in odgovorno bomo razreševali odnosno dilemo odločanja v tej igri, toliko bolj zavestno in globalno racionalno bo človeško početje v odnosu do lastne in zunajčloveške narave.

Moramo se naučiti upoštevati dolgoročne, globalne in daljnosežne reakcije naravnega sveta na človekov družbenozgodovinski svet in te reakcije razumeti kot racionalne s stališča ohranitve živega sveta. Celo več, razumeti jih moramo kot izraze principialnih, odgovornih dejanj narave kot enakopravnega partnerja v igri življenja. Lahko sicer spekuliramo o tem, kaj ustreza tej vlogi subjekta na strani narave, vendar to ni ključnega pomena. Pomemben je naš odnos do narave ne le kot do »okolja«, temveč kot do partnerja v življenju.

Kako bi lahko opisali »dilemo zapornika« v igri človek-narava? Morda bi jo lahko takole opisali: Če človek upošteva le svoje koristi, ne pa tudi škodo in koristi narave, v kateri živi, potem »ne prizna« odgovornosti za svoja početja. V tem primeru dobi najvišjo kazen (če narava »prizna« svojo odgovornost in ravna v skladu z njo, tj., narava lahko zaradi obrambe življenja uniči človekov svet). Če obratno narava »neracionalno« s kakšno katastrofo uniči ali močno škodi človeku, potem seveda škodi tudi sama sebi (uniči do sedaj najbolj zapleten plod evolucije). Če nobeden od partnerjev »ne prizna« svoje odgovornosti in če vsakdo samo egoistično odreagira na akcije partnerja, potem se zapleteta v podobne nevarnosti in katastrofe, morda nekoliko blažje kot prej (ustvari se nekakšno ravnotežje strahu, k temu morda teži sedanji industrijski svet). In končno, če oba partnerja ravnata odgovorno (principialno), potem izgubita oba skupaj najmanj in dobita največ. Res pa je, da se mora človeštvo tedaj odreči želji po popolnem obvladanju narave, po svojevoljnem poseganju vanjo zaradi svojih koristi ipd.

Racionalen razmislek v tej situaciji bi pokazal, da je (zlasti dolgoročno gledano) najbolje ravnati odgovorno in računati s tem, da bo tako ravnala tudi narava. Računamo torej z naravo kot racionalnim partnerjem v igri življenja. Seveda ljudem nič ne jamči, da se ne bo partner nemara obnašal neracionalno (ali se nam to le zdi) in npr. v kakšni neobvladljivi naravni katastrofi, v širjenju neznanih bolezni celo uničil človeštvo. Vendar je to manj verjetno, kot pa da bi izgubili igro zaradi lastnih neracionalnih početij.

To je seveda načelen teoretski razmislek, principialen in racionalen obenem. Dejal sem, da je tudi praktičen, vendar moramo praktičnost tudi zopet razumeti

kot »racionalno prakso, dostopno principalnemu razsojanju«, ne kot pragmatizem omejenih koristi. Pri načrtovanju kakšnega novega posega v naravo (npr. postavitev nove termoelektrarne, novega jezua ipd.) moramo npr. upoštevati celostne posledice in dolgoročne posledice za okolje in presoditi morebitno škodo, ekonomske stroške, učinke posega na zdravje vsega živega sveta in na stabilnost fizičnega okolja in to primerjati s koristmi, ki jih ljudem in okolju prinaša ta poseg. Če se izkaže, da so koristi kratkoročne, negativne posledice pa dolgoročne in daljnosežne, potem se je treba pač v imenu racionalnosti in ekološke principalnosti temu posegu odreči. Ta sicer preprosta logika se le težko uveljavi, ker ji nasprotujejo »kratkoročni« interesi, ki se maskirajo v dolgoročne, nujne ipd., in tudi dejstvo, da je velikokrat težko pravilno presoditi razmerje pozitivnih in negativnih učinkov na živi svet ipd. Vendar pa te ovire ne zmanjšajo veljavnosti takšne presoje in ne opravičujejo njenega opuščanja.

IVAN CIFRIĆ

Mir z naravo kot temelj družbenega razvoja

1. Uvodna opomba

Pri celovitem proučevanju ekološke zavesti izhaja del rezultatov iz postopka, s katerim smo hoteli v družbenoekološkem »prostoru« preveriti obstoj bolj ali manj celovitih konceptov v zavesti vprašanih. V teoretskem smislu smo predpostavili tri pojmovanja: antropocentrično, naturalistično in tehnicistično, ki smo jih operacionalizirali v devetnajst trditev. Antropocentrizem je pojmovan kot človekovo gospodarjenje nad naravo in kot uporaba vseh sredstev, zlasti tehnike, za njeno izkoriščanje. Naturalizem je pojmovan kot človekovo podrejanje zakonu narave, kot omejevanje njegovega delovanja v določene okvire, tehnicizem pa kot človekovo podrejanje zahtevam tehnike – njenemu razvoju in odvisnosti od nje. V tem prispevku sporočamo nekatere predhodne rezultate, ki utegnejo biti zanimivi za razpravo o strukturi mišljenja in naravnosti prebivalcev glede družbenega razvoja.

V tem prispevku bomo pokazali naslednje: 1. strukturo percepcije posameznih trditev in njeno hierarhijo; 2. povezanost med trditvami na podlagi ekstrahiranja posameznih sestavin oziroma razsežnosti; 3. medsebojno povezanost ali neodvisnost posameznih razsežnosti. Posebno vprašanje je seveda delovanje spremenljivk in celovitosti postopka. Zaradi omejenega prostora bomo lahko navedli samo najpomembnejše rezultate in spoznanja.¹

¹ Raziskovanje je bilo opravljeno v Socialistični republiki Hrvaški jeseni 1988 z anketo na vzorcu 2714 anketirancev različnih starosti, poklicev, zaposlitve, izobrazbe, veroizpovedi, krajev bivanja, položaja v delitvi dela itd. Vprašanja so bila izoblikovana po Likertovi lestvici (številčna lestvica od 1 do 5), rezultati pa obdelani na SRCU. Za ta prispevek smo izračunali povprečne vrednosti (x) in komponentno analizo, da bi tako lahko ugotovili latentno strukturo mišljenja. Komponentno analizo smo naredili po KG merilu, tako da smo ekstrahirali 4 glavne sestavine, ki pojsnjujejo 41,45% skupne variance. Te sestavine smo spremenili (z uporabo ortooblique transformacije) v prečne latentne pozicije, da smo

2. Percepcija posameznih trditev

V nadaljevanju navajamo »vrednostno lestvico« oziroma hierarhijo sprejemanja in sprejemljivosti posameznih trditev glede na vrednost aritmetične sredine. Trditve smo razvrstili v tri skupine: najbolj sprejemljiva, najmanj sprejemljiva in srednje sprejemljiva trditve. Na prvem mestu sta dve trditvi, ki govorita o občutljivosti naravnega ravnovesja in o potrebi po ohranjanju narave, na zadnjem pa je trditev o človeku kot absolutnem gospodarju nad naravo.

Najpogosteje sprejete trditve

Trditve	Aritmetična sredina
1. Ravnotežje narave je zelo občutljivo in se zlahka poruši.	4,10
2. Ohranjanje narave ima prednost pred vsemi drugimi nalogami družbe.	4,06
3. Narava vzpostavlja med ljudmi enakost, družba pa neenakost.	3,91
4. Zakoni narave so močnejši od človekovih želja in teženj.	3,79
5. Človek je samo eno od naravnih bitij in se mora podrežati zakonom narave.	3,64
6. Razvoj tehnike prinaša človeštvu novo blaginjo in užitke.	3,61

Navedene trditve kažejo, da se jih prvih pet nanaša na vprašanja človeka in narave, poslednje pa na vprašanje tehnike. To je nekoliko poresenljivo glede na splošno spoznanje o civilizacijskem toku in navzočnosti »industrijske zavesti« pri nas, ki daje prednost materialističnim vrednotam in kategorijam kvantitativne rasti. Takšna spoznanja izhajajo iz nekaterih naših prejšnjih proučevanj. Očitno je torej, da se v zavesti ljudi nekaj bistveno spreminja in da stopajo na prvo mesto tiste vrednosti, ki kažejo na določen naturalistični determinizem. Njegovo bistvo je v tezi, da je človek naravno bitje in da mora zato spoštovati naravne zakone ravnotežja. Zato mora biti človek zelo občutljiv in pozoren do rušenja naravnega ravnovesja in ohranjanja narave. Naravne meje človekovih možnosti in potreb ne terjajo, da se mora človek odrežati tehniki. Nasprotno, tehnika je razumljena kot sredstvo, s katerim človek lepša in lajša svoje življenje znotraj naravnih meja in zakonov.

tako dobili vpogled v celovitost zamisli vprašancev o antropocentrizmu, naturalizmu in tehnicizmu oziroma da smo tako preverili teoretski koncept o medsebojni povezanosti spremenljivk in razsežnosti. Kot merilo zasičenosti na matrici ortoblique strukture smo vzeli velikost 0,40 (količnik korel.). Spremenljivk z nižjim količnikom nismo upoštevali. Rezultati tega raziskovanja so nastali v okviru projekta Ekološki vidiki družbenega razvoja, ki ga je opravil Zavod za sociologijo Filozofske fakultete v Zagrebu.

Srednje sprejete trditve

Trditve	Aritmetična sredina
1. Družbeni razvoj mora biti podrejen naravnim zakonom.	3,58
2. Svoboda človeku ni dana po naravi; človek v družbi ustvarja svojo svobodo.	3,58
3. Brez uporabe sodobne tehnike človeštvo ne bi preživel.	3,54
4. Sodobna tehnika ima mnogo več pozitivnih kot negativnih strani.	3,38
5. Raziskovanje vesolja in drugih planetov bo omogočilo človeku nove izvore surovin, energije in hrane.	3,37
6. Samo tehnika lahko zagotovi človeštvu boljše perspektive.	3,21
7. Človek kot najbolj razvito bitje na Zemlji mora odločati o usodi vsega rastlinskega in živalskega sveta.	3,15

Glavne trditve, ki smo jih označili za »srednje sprejete«, so tiste, ki se nanašajo na tehniko. Ta je tu zelo pozitivno ocenjena: brez nje ni perspektive. Človeštvu zagotavlja nove raziskovalne možnosti in prihodnost. Človek je na določen način odvisen od tehnike, toda kot »gospodar« vsega na Zemlji in kot večni »borec« za svojo svobodo brez tehnike ne bi preživel. Medtem ko najbolj splošno sprejete trditve navajajo k sklepu, da v razmišljanju vprašanih prevladuje mnenje, da človek lahko preživi, če spoštuje naravne pogoje, pa ta skupina trditev navaja k sklepu, da človek brez sodobne tehnike ne bi preživel.

Najmanj sprejete trditve

Trditve	Arit. sredina
1. Narava se upira uresničevanju človekovih teženj, zato je človek prisiljen, da jo podreja sebi in pri tem uporablja vsa sredstva, ki jih ima na voljo.	2,94
2. Človek mora svoje umske in druge sposobnosti podrediti razvoju znanosti.	2,87
3. Izvirna človekova pravica je, da izkorišča naravne dobrine po svoji volji.	2,65
4. Danes človek v popolnosti obvladuje tudi najbolj sodobne tehnologije in tako preprečuje možne nesreče.	2,44
5. Človeštvo bi se moralo odreči sedanjemu napredku in se vrniti k naravnemu načinu življenja.	2,31
6. Človek je absolutni gospodar narave, v kateri živi, in se do nje obnaša po lastni volji.	1,89

Šest navedenih trditev kaže najnižje povprečne vrednosti. Interpretirali smo jih kot »najmanj sprejete«, ne pa kot »zavrnjene« vrednosti. Iz njih lahko povzamemo naslednje: vprašanci ne sprejemajo koncepta, po katerem bi človek imel absolutno pravico nad vsem drugim živim in neživim svetom; človekov boj za boljše življenje terja, da se kar najbolj zavzame za razvoj tehnike, ki jo v celoti obvlada; vrnitev na

nizjo stopnjo ni sprejemljiva. Preprosto rečeno: kakor se vprašanci ne želijo podre-
jati tehničnemu sistemu, tako tudi ne sprejemajo nerazumno samovoljnega odnosa
do narave. Razmerja gospodovanja tako tehnike nad človekom kakor človeka nad
tehniko niso zaželeni.

3. Komponentna analiza in faktorska struktura

3.1. Faktorska struktura

Komponentna analiza je zajela devetnajst trditev o družbi, tehniki in naravi. Kot sredstvo, ki doslej še ni bilo preverjeno, pomeni poskus operacionalizacije treh konceptov: antropocentrizma, tehnicizma in naturalizma. S komponentno analizo smo poskušali določiti latentno strukturo mišljenja vprašancev, ki je značilna za verbalno izražanje mišljenja vprašanih. Naša predpostavka je bila, da se vprašanci na ponujene (operacionalizirane) trditve odzivajo v skladu z določenimi zamišljenimi koncepti o vlogi družbe, tehnike in narave v socialnoekološki viziji. S komponentno analizo naj bi rekonstruirali delovanje ponujenih spremenljivk (konceptov) kot idealnotipskih struktur in njihovo prisotnost na anketnem vzorcu.

Za vse spremenljivke je izračunana korelacijska matrica. Upoštevali smo samo tiste spremenljivke, kjer je dosežena saturacija preseгла vrednost 0,40. Tako je komponentna analiza z GK kriterijem pokazala, da se vse navedene spremenljivke pojavljajo v štirih glavnih komponentah oziroma štirih faktorjih I. vrste. Pojasnjujejo skupaj 41,45% skupne variance.

Z uporabo »ortooblique« transformacije smo dobili komponente, ki smo jih pretvorili v elemente latentne pozicije. Na ta način smo prepoznali idealnotipske zamisli (opcije) v družbenoekonomskem prostoru. Navedli bomo dobljene trditve na matrici »ortooblique« strukture.

Faktorska struktura za OBQ komponento zamišljene družbenoekonomske opcije

Vsebina trditev	Količnik korelacije
1. Izvirna pravica človeka je, da izkorišča naravne dobrine po svoji volji.	63
2. Človek mora svoje umske in druge sposobnosti podrediti razvoju tehnike.	62
3. Narava se upira uresničevanju človekovih teženj, zato se ji je človek prisiljen podrediti in pri tem uporabiti vsa sredstva, ki so mu na razpolago.	61
4. Danes človek v celoti nadzoruje tudi najsodobnejšo tehnologijo in tako preprečuje možne nesreče.	61
5. Človek je absolutni gospodar narave, v kateri živi in do nje se lahko obnaša po svoji volji.	59
6. Človek kot najbolj razvito bitje na Zemlji mora odločati o usodi svojega rastlinskega in živalskega sveta.	54
7. Samo tehnika lahko zagotovi človeštvu boljše perspektive.	51

Lambda 3,15, fakt. varianca 16,58, % skupne variance.

Ta komponenta je iz sedmih trditev. V njej sta dva bistvena problema. Prvi se nanaša na pojmovanje človeka kot gospodarja narave, ki se ji upira z vsemi razpoložljivimi sredstvi in ki meni, da se po »naravnem« pravu lahko do nje obnaša po

lastni volji. Drugi problem se nanaša na pozitivno dojetanje tehnike in njeno uporabo in ji je treba nameniti vse svoje sposobnosti. To latentno razsežnost lahko imenujemo *antropocentrizem, utemeljen na tehničnem optimizmu*. Je bistveni dejavnik industrializma kot koncepta družbenega razvoja.

Faktorska struktura za II. OBQ komponento zamišljene družbenoekonomske opcije

Vsebina trditev	Količnik korelacije
1. Zakoni narave so močnejši od človekovih želja in teženj.	65
2. Človek je samo eno od naravnih bitij in se mora podrežati zakonom narave.	64
3. Ohranjanje narave ima prednost pred vsemi drugimi nalogami družbe.	60
4. Družbeni razvoj mora biti podrejen naravnim zakonitostim.	53
5. Naravno ravnotežje je občutljivo in se lahko hitro poruši.	48
6. Narava naredi ljudi enake; družba pa neenake.	42

Lambda 2,18, % fakt. variance 11,49, % skupne variance.

Druga komponenta je iz šestih trditev, ki so istopomenske. Koncept, ki utemeljuje takšna izrekanja, bi lahko takole opisali: človek je eno od naravnih bitij in se mora podrežati naravnim zakonom. Tem zakonom mora dati prednost tudi družba, ker so ljudje po njih enaki. Ker človek s svojim delovanjem lahko poruši naravno ravnotežje, mora zato dati ohranjanju narave absolutno prednost pred vsemi drugimi problemi. Svoje želje in hotenja lahko uresničuje samo v mejah naravnih možnosti.

To razsežnost kot latentni koncept lahko imenujemo *naturalistični determinizem* oziroma družbeni razvoj, ki ga pogojujejo naravne meje in možnosti.

Faktorska struktura za III. OBQ komponento zamišljene družbenoekonomske opcije

Struktura trditev	Količnik korelacije
1. Človeštvo bi se moralo odreči sedanjemu napredku in se vrniti k naravnemu načinu življenja.	77
2. Sodobna tehnika ima mnogo več pozitivnih kot negativnih strani.	63
3. Razvoj tehnike prinaša človeštvu novo blaginjo in užitke.	50

Lambda 1,51, % fakt variance 7,96, % skupne variance.

Ta komponenta je iz treh trditev. V bistvu gre za dve vprašanji: za vprašanje dojetanja sodobne tehnike in njenega prispevka človeštvu in za vprašanje dojetanja napredka oziroma soočanja industrijskega in naturalističnega koncepta življenja.

Tehniko tudi v tem primeru sprejemajo kot podlago za človekovo »blaginjo in uživanje«. Pozitivna stran tehnike daleč presega nekatere negativne posledice za človekovo življenje. Očitno gre tu za strukturo, ki je v bistvu koncept tehničnega optimizma.

Čeprav ni izrecno pojasnjeno, za kakšen »naravni način življenja« gre, vprašanje verjetno zadeva dva vidika: kritiko sedanje vsebine pojma napredek in težnjo

po spoštovanju nekaterih naravnih meril v pojmovanju napredka, ki jih vsebuje izraz »naravni način življenja«. Ta razsežnost priča o zahtevi po *skladnem odnosu med tehniko in načinom življenja*. Spominja na koncepcijo *small is beautiful*, ki je tu samo deloma prisotna.

Faktorska struktura za IV. OBQ komponento zamišljene družbenoekonomske opcije

Vsebina trditev	Količnik korelacije
1. Raziskovanje vesolja in drugih planetov bo omogočilo človeku, da najde nove vire surovin, energije in hrane.	79
2. Brez uporabe sodobne tehnike človeštvo ne bi preživel.	45

Lambda 1,02, % faktorске variance 5,4.

Četrta komponenta je iz dveh trditev, kar prav tako (kot tudi tretja) opozarja na nepopolnost te razsežnosti zavesti. Vendar pa omenjeni dve trditvi kažeta na dva pomembna in povezana problema. Prvi je pogojenost življenja in sploh razvoja sodobnega človeštva s tehniko oziroma uporabo sodobne tehnike. Tehnika je tu »conditio sine qua non« sedanjosti in prihodnosti. Drugi pomemben problem se namreč nanaša ravno na prihodnost. Dojeta je skozi človekovo prizadevanje za osvajanje novih vesoljskih prostorov in za pridobivanje materialnih predpostavk za nadaljnji razvoj (kot so energija, hrana in druge surovine). Raziskovanja temeljijo na tehničnih in znanstvenih možnostih. To razsežnost lahko imenujemo *tehnika kot podlaga sedanjosti in prihodnosti*.

Pripomniti je treba, da smo z uporabo (strožjega) PB kriterija dobili dve razsežnosti, ki ustrezata 1. OBQ in 2. OBQ, s tem da sta še dve trditvi vsebovani v 1. OBQ, in sicer: »Razvoj tehnike prinaša človeštvu novo blaginjo in užitek« in »Sodobna tehnika ima mnogo več pozitivnih kot negativnih strani«. Obe samo še potrjujeta že omenjeni tehnični optimizem kot temeljno podlago antropocentrizma.

3.2. Primerjava razsežnosti

Komponentna analiza je z ekstrakcijo posameznih trditev pokazala, da obstajajo štiri komponente, od katerih ima ena manj kot tri spremenljivke. To so: 1. antropocentrizem, ki temelji na tehničnem optimizmu, 2. naturalistični determinizem, 3. skladnost tehnike in načina življenja in 4. tehnika kot podlaga sedanjosti in prihodnosti. Pri nadaljnji interpretaciji upoštevamo prve tri razsežnosti. Čeprav vsaka izmed njih »pokriva« samo del celotnega prostora dane razsežnosti, so se pokazale kot indikativne glede na predpostavljene in operacionalizirani koncept raziskovanja. Prvi dve komponenti kažeta relativno trdno strukturo nekega zamišljenega koncepta v družbenoekonomskem prostoru razmerja družba-tehnika-narava. Tretja komponenta je bistveno bolj delna, kar pa ne pomeni, da je manj pomembna kot prejšnji dve. Razsežnosti namreč niso hierarhično strukturirane, ker prečna pretvorba osnovnih dejavnikov ne hierarhizira razsežnosti. Rečemo lahko, da so dobljene razsežnosti *relativno neodvisne koncepcije*, kar kaže tudi tablica vrednosti količnikov korelacije faktorskih skupin posameznih razsežnosti.

Matrica korelacije ortooblikih komponent

Ime razsežnosti	OBO 1	OBO 2	OBO 3	OBO 4
OBO 1	1,00			
OBO 2	-0,00	1,00		
OBO 3	-0,26	0,53	1,00	
OBO 4	0,14	0,13	-0,22	1,00

Kot merilo pomena količnika korelacije smo vzeli vrednost 0,40. Tako vidimo, da nobena razsežnost ni povezana s katero drugo. Vtis, ki ga dobimo, napotuje na naslednji sklep: del anketiranih ima bolj ali manj jasno in *celovito zamišljeno koncepcijo*, v skladu s katero se je tudi izrekel; *sredstvo* preverjanja koncepcije je dovolj dobro, vendar pa ni popolno.

4. Gospodarjenje ali mir z naravo

Za prihodnost družbenega razvoja je nujno raziskovati latentne strukture vrednot in zavesti. V sodobnih razpravah je vse bolj izrazita ideja o družbenem razvoju, ki bi bil neposredno utemeljen v razumni ekološki politiki in strategiji. Ideje nadvlade, gospodarjenja in antropocentričnih koncepcij doživljajo vse ostrejšo kritiko ali pa jih sploh zavračajo. Prevladuje iskanje novega tipa razvoja, v katerem človek ne bo podrejen naravi in si je tudi ne bo podrejal. V zavesti ljudi so seveda zamišljeni oziroma namišljeni koncepti, ki so medsebojno odvisni, hkrati pa obstajajo tudi nediferencirane strukture različnih vrednosti. Komponentna analiza je pokazala, da lahko govorimo o treh razmeroma konsistentnih konceptih v družbenoekonomskem prostoru življenja: antropocentričnem – temelji na tehničnem optimizmu, njemu nasproten je naturalistični determinizem – utemeljen izključno na naravnih pogojih. Tretji, enakopravnostni koncept (tu dokaj delen – verjetno zaradi vsebine in pomanjkljivosti samega raziskovalnega orodja) opozarja na zamišljanje družbenega razvoja, v katerem bi bil človekov proizvod (tehnika) namenjen ne samo izkoriščanju narave, temveč bi tudi pripomogel k njeni reprodukciji. Le-ta je v teoretičnih razpravah še vedno nedodelan.

V našem raziskovanju smo poskušali – nekoliko poenostavljeno – preveriti zamišljene koncepte. Vprašanci so se opredelili tako:

1. Človek je gospodar Zemlje, na kateri živi, in lahko neomejeno uporablja vse, kar je na njej.	2,3%
2. Človek je samo eno od bitij na Zemlji in je povsem odvisen od njenih pogojev, od naravnih zakonitosti.	17,4%
3. Zemlja je človeku kot vrt, v katerem živi z drugimi bitji, in človek mora ta vrt skrbno obdelovati in varovati.	73,1%
Brez odgovora.	7,2%

Samo dva odstotka anketirancev sta torej izrecna zagovornika antropocentričnega stališča, sedemnajst odstotkov se jih je izreklo za naravni determinizem, tri četrtine vprašanih pa zastopa stališče, ki ga lahko označimo kot »mir z naravo«. Odgovori na ta tri vprašanja so po našem mnenju v skladu s tremi razsežnostmi oziroma latentnimi koncepti. Naša analiza je pokazala, da v zavesti anketirancev

vzporedno obstajajo različni koncepti oziroma zamišljene strukture spremenljivk, ki jih sestavljajo trditve o družbi, naravi in tehniki. Dva koncepta sta celovitejša, tretji pa se pojavlja samo v nekaterih vsebinah. To pomeni, da je v zavesti vprašancev diferenciacija, pa tudi da se je pri nadaljnjem raziskovanju treba usmeriti k tretji komponenti, ki bi lahko bistveno prispevala h koncipiranju socializma kot ekološke družbe in kot realne rešitve za postindustrijske družbe. Teza o »spravi z naravo« ne pomeni, da gre za pomiritev z obstoječim, ne pomeni, da se prepustimo tistemu, kar daje narava sama od sebe, pa tudi ne pomeni, da družba nasprotuje naravi. Pomeni produkcijo in reprodukcijo življenja na Zemlji, in to je proces, v katerem človek kot zavestno in razumno bitje uporablja proizvode narave in hkrati svoje znanje in tehniko kot zgodovinski proizvod kulture (druge in tretje človekove narave) z namenom, da prispeva k naravni samoreprodukciji. Takšno razumevanje treh dejavnikov: družbe (človeka)-tehnike-narave je zares lahko podlaga za družbeni razvoj.

DUŠAN PLUT*

Kako naprej – zeleni (entropijsko-humanoeколоški) pogled

Vpeti smo v zeleno-modri planet. Njegove poteze se odslkujejo v našem načinu življenja. Ne moremo in ne želimo pobegniti drugam, pa tudi planet se ne more ograditi od naše preoblikovalne dejavnosti. Tudi ozelenjeno, prijaznejšo prihodnost Slovenije lahko varno in odgovorno snujemo le ob tankovestnem upoštevanju naše vpetosti v planetarno dogajanje. Obenem pa je lepota in harmonija planetarnega mozaika globalen odsev vseh njegovih sestavin. Obstoječi družbenoekonomski sistemi s svojo stopnjevano, rušilno dejavnostjo in nasiljem nad naravo spodkopavajo biološke, eksistenčne temelje sedanjih in bodočih generacij človeštva in drugih živih prebivalcev. Na prostorsko in samočistilno omejenem planetu predstavljajo nevaren model razvoja (Požarnik, 1984). Zato prehaja zastrupljanje pokrajnotvornih sestavin (zrak, voda, zemlja, vegetacija) zaradi vse večjega izkoriščanja omejenih in neobnovljivih naravnih virov iz lokalnih v regionalne okvirje. V pospešenem, še vedno kolonizatorsko zasnovanem procesu spreminjanja naravne pokrajine v antropogeno, močno spremenjeno kulturo, je vse več nepovratnih sprememb in škod (Odzuck, 1982). Zarisujejo se prvi, vse bolj jasni in grozeči obrisi s človekovo dejavnostjo povzročeno ekološko krizo planetarnih razsežnosti (otoplitev ozračja zaradi učinka »tople grede«, ozonske luknje, umiranje gozdov in morij, širjenje puščav in izsekavanje gozdov, nepredvidljive posledice odlaganja strupenih in radioaktivnih odpadkov itd.). Biolog Odum (1971) sodi, da je *onesnaževanje okolja najbolj pereč omejitveni dejavnik materialne dejavnosti sodobne civilizacije*.

Ne vemo, kje so zgornje ekološke in entropijske meje še »sprejemljivega« onesnaževanja, vemo pa, da se jim pospešeno približujemo. Človek je s svojo vse

* Dr., docent na Oddelku za geografijo Filozofske fakultete, AŠkerčeva 12, Ljubljana

bolj agresivno materialno dejavnostjo postal nova, močna, a muhasta in nepredvidljiva geološka sila. Sebi, svojim otrokom in vnukom, našim prijaznim, zvestim, koristnim in nujno potrebnim planetarnim sopotnikom – živalim in rastlinam, zanosno, a slepo tlakujemo pot v zastrupljeno NE-prihodnost.

Vladajoče ideologije kapitalističnih kot socialističnih držav so še vedno močno vpete v paradigmo zgrešenih postavk o možnostih napredka človekovega gospodarstva nad naravo, o neomejenih naravnih virih za vse večje materialno obilje. Kapitalizem in socializem neomejene materialne rasti označuje osiromašenje, degradacijo človekove večplastne osebnosti na ekonomskega človeka, pasivnega potrošnika. Upravičen je dvom o tem, da lahko zgolj kozmetično dopoljnjeni in ekološko zelo pomanjkljivi obrazci preteklih stoletij in na mehanicističnem in vulgarno materialističnem pogledu zasnovane ideologije 19. stoletja inovativno odgovorijo na večplastne globalne potrebe 21. stoletja. Za današnjo znanstveno-tehnično, do narave gospodovalno in oholo civilizacijo, je značilen vrednotni sistem, ki obvladuje tako njeno kulturo, znanost in produkcijo kot tudi njene družbene institucije. Že dolgo nismo več premišljeni in civilizacijsko odgovorni vodiči tehnike in znanosti. Vse bolj smo prostovoljni sužnji sle, »napredka«, o čemer priča jedrsko orožje, nesreče v jedrskih elektrarnah, zastrupljanje atmosfere, izsekavanje pljuč planeta. V zadnjih stoletjih smo predvsem razvijali vulgarno-materialistično podobo sveta (Jang), zanemarili pa smo kulturne, duhovne in druge vrednote (Jin). Zahodni, mehanicistični pogled na svet je popolnoma izrinil organski, ki je značilen za kulture Vzhoda (Capra, 1982).

Mehanicistični pogled na svet pojmuje planet kot dobro podmazan svetovni stroj, ki postaja ob pomoči znanosti in moderne tehnologije vse bolj urejen, z umetnimi sestavinami pa se nadomeščajo »nezanesljive« ali »nepotrebne« naravne sestavine. Tudi živo telo ta nazor pojmuje kot stroj, človek pa je gospodar, osvajalec narave, njen kolonizator. »Napredek« sveta, države in človeka je istoveten z rastjo, s kopičenjem materialnih dobrin, z materialnim izobiljem. Vse večje materialno izobilje, zasnovano na izkoriščanju neobnovljivih energetskih virov, naj bi imelo za posledico vse bolj urejen svet. Kvantitativna, »objektivna« znanost, moderna veletehnologija, jedrske elektrarne, genetski inženiring, materializem in »napredek« sveta (iz »neurejene« k vse bolj »urejeni« obliki) so kazalci prevlade mehanicističnega pogleda na svet. Posledica prevladujočega svetovnega nazora o svetu kot hladnem, gigantskem stroju in njemu pripadajočemu vrednostnemu sistemu je razvoj tehnologije, proizvodnje in potrošnje, način življenja, ki je nezdrav, planetarno nesprejemljiv in prinaša bolezni, odtujenost posameznika in opustošenje naravo, izumiranje rastlinskih in živalskih vrst. V resnici je naš svet vse bližje planetarnemu degradacijskemu zlomu, vladajoče meščanske in komunistične ideologije pa so še vedno zaslepljene z obstoječim pogledom na svet, katerega udejanjenje zastruplja vse, kar iz njega raste.

Živimo v veri, da lahko postanemo bogovi na Zemlji, v resnici pa postajamo demoni uničenja kot posledica svojih »uspehov«. Vse je podrejeno blagovni proizvodnji in materialni rasti (Požarnik, 1986). Možen naj bi bil neomejen materialni razvoj, cilj ekonomije pa je spodbujanje in zadovoljevanje vedno novih človekovih materialnih potreb. Človek je v mehanicističnem svetu predvsem pasiven potrošnik vse bolj široke reke proizvodov, narava pa je ponižana v vlogo shrambe in smetišča človekove proizvodnje in potrošnje. Vsa hotenja in energija potrošnika so namenjena nezadržni sli kopičenja materialnih dobrin kot osnovnega, temeljnega kazalca uspešnosti, napredka. V pohlepni, neusmiljeni in izčrpavajoči porabniški tekmi ni časa za pristno doživljanje narave, prijateljstva, ljubezni. Človek je postal

suženj naraščajočih materialnih »potreb«, ki jih pospešujeta svet profita in kapitala. Cilj ni razvoj človeka, temveč vse večja ekonomska proizvodnja (Fromm, 1986). Zagovorniki in pristaši te paradigme ne morejo in ne želijo prepoznati celostne, večplastne podobe sveta kot živega, občutljivega organizma, krožnost naravnih snovnih procesov, vpetosti in odvisnosti človeka od narave, univerzalnih omejitev materialnega napredka. Kulturna, v ritmih in ne v ravni črti potekajoča evolucija človeštva kaže, da se upadanje prične, ko postane kultura pretoga in ne more ustvarjalno rešiti globalnih problemov.

Pravi vzroki današnje globalne krize niso politične ideologije same po sebi, temveč podedovan svetovni nazor, izoblikovan v zadnjih 400 letih. *Zato je prvi korak k reševanju sprememba osnovnega pogleda na svet*, nato pa prehod k naravi prilagojenim načinom zadovoljevanja naših osnovnih potreb, ki so se v tisočletjih v bistvu le malo spremenile. Mehanicistična dogma ne more pojasniti evoliucijske zasnove človeške zgodovine, časovne enosmernosti in enkratnosti naravnih dogodkov. Celo najpreprostejše dejanje človeškega bitja – bodisi, da zažge kos premoga ali celo zajame sapo – povzroči kvalitativno spremembo v celotnem sistemu (Georgescu-Roegen, 1986).

Nov, humanoekološko-entropijski pogled na svet izhaja iz spoznanj humane ekologije in termodinamike. Interdisciplinarna, celostno zasnovana humana ekologija pojmuje planet Zemljo kot celosten, vzajemno povezan, občutljiv organizem s prostorskimi, ekološkimi, samočistilnimi omejitvami, ki jih človeška civilizacija ne more spremeniti. Človek je obravnavan kot enakovereden, a aktiven člen raznovrstne, elastične biosfere, ki je prisiljen svojo dejavnost prilagoditi naravnim, biološkim zakonitostim njenega delovanja. Entropijski zakon (2. zakon termodinamike), entropijska paradigma pa je žariščna matrica za vrednotenje človeške energetske pogojene materialne aktivnosti. Gre za temeljni naravni zakon, ki izhaja iz prvega zakona termodinamike o nespremenjenosti skupne energije in materije v vesolju. Entropijski zakon (EZ) pravi, da se energija (in materija) lahko spreminjata, vendar le v eni smeri, to je od uporabne k neuporabni, od koristne (z vidika mehaničnega dela) k nekoristni, od proste k vezani, od urejene k neurejeni. *Drugi zakon termodinamike torej poudarja, da se vse na svetu začneja s strukturo in vrednostjo, a se nepovratno premika v smeri kaosa in izgube*. Po EZ velja: kadarkoli in kjerkoli se na Zemlji ali v vesolju ustvarja nekaj urejenega, se to dogaja za ceno vse večjega nereda v okolici (Rifkin, 1986).

Ob vsaki pretvorbi energije iz ene oblike v drugo se plačuje določena »kazen«, ta pa je zmanjševanje skupne količine izkoristljive energije, ki bi lahko opravila neko delo v bodočnosti. To je entropija, kot mera količine energije, ki se ne more več pretvoriti v delo. Povečanje entropije torej pomeni zmanjšanje količine proste energije (izkoristljive). Ko govorimo o onesnaževanju, gre pravzaprav za neizkoristljivo energijo, ki je kot potrošena energija pretvorjena v neizkoristljiv odpadek. *Drugo ime za entropijo je torej obremenjevanje, onesnaženost okolja*. Z vsakim odpadkom, z vsako človekovo materialno dejavnostjo se entropija povečuje, enkrat hitreje, drugič počasneje. Njena hitrost je odvisna od tega, koliko otrok se rodi, koliko trav ovne, koliko premoga pokurimo, koliko avtomobilov izdelamo, koliko nabojev izstrelimo. Nazaj ne moremo zaobrtni niti časa niti procesa entropije, lahko pa *odrejamo hitrost procesa entropije z večjo ali manjšo hitrostjo trošenja energije in drugih naravnih virov*. Brezplačnega kosila torej ni, pozivi k »izboljšanju okolja« (stockholmska deklaracija o človekovem okolju) dajejo napačen vtis in lažno upanje, da je v naši moči zaustavitev ali celo preobrnjenje EZ (Georgescu-Roegen, 1986). Obstoj živih bitij ne pomeni »kršenja« EZ, saj organizmi vpijajo

prosto energijo (nizko entropijo) iz okolice (sončna energija). Prisotnost življenja se sicer ne more izogniti entropijski degradaciji, vendar jo lahko bistveno upočasnimo ali pa pospešimo. Živo bitje začne umirati ob rojstvu. Tako npr. zelene rastline preprečijo neposredno degradacijo dela sončnega sevanja v razpršeno toploto, živali, ki se hranijo z rastlinami ali drugimi živalmi, pa jo pospešijo. EZ torej ne vsiljuje niti določene hitrosti niti posebnega vzorca entropijske degradacije. Vse kar pravi, je, da je taka degradacija neizogibna in nepreklicna. Ravno zaradi te sicer omejene entropijske svobode, si lahko življenje privzema neskončno različnost oblik in zato lahko pospešimo ali upočasnimo entropijsko degradacijo okolja z energetsko razsipnimi ali varčnimi dejavnostmi. Ena izmed oblik entropijskega zakona se glasi: ni možna krožna sprememba, pri kateri bi sistem prejel toploto iz toplotnega segrevanja in oddal enako veliko delo, če se pri tem ne spremeni nič drugega v okolici (Strnad, 1987). Urejenost sistema lahko ohranjamo le z dodatno rabo proste energije okolice.

Homo sapiens je torej ujet v entropijsko zanko. V kolikor želi preživeti, mora preiti iz faze kolonizacije v klimatično fazo. Sodobna civilizacija pa še vedno organizira svojo aktivnost na povečevanju energetskih pritokov (skoraj izključno iz neobnovljivih energetskih virov). V kolikor ne bo *zmanjševala lokalnih in planetarnih pretokov snovi in energije na minimum*, bo tragično končala, tako kot številne druge biološke vrste v preteklosti, ki niso bile sposobne izpeljati tega nujnega prehoda.

V življenjskem procesu bi bilo seveda nesmiselno ugotavljati le spremembo nizke entropije v visoko entropijo, naravnih virov okolja v odpadek. Njegov resnični rezultat je uživanje življenja, ki pa ne sme ignorirati pojava omejenosti in končnosti naravnih virov, enkratnosti rabe proste energije in nenehnega toka onesnažujočih odpadkov. Otresti se moramo mita, da bo človek vselej uspešen v odkrivanju novih in obilnih energetskih virov in da ne bo za njihovo pospešeno rabo plačal nobene entropijske cene.

Entropijski pogled na svet izhaja iz postavke o omejenih naravnih in energetskih virih in neobhodnosti njihovega varovanja. Samozadovoljnemu, a egoističnemu malikovalcu potrošniške družbe ponuja materialno ničkaj vabljivo alternativo – umirjen, ekološko in planetarno pretehtan materialni standard. Da bi bila stiska še večja, smo zaredi pereče degradacijske planetarne situacije in vse bližnjega splošnega pomanjkanja fosilnih goriv prisiljeni praktično čez noč (v času ene same generacije) izpeljati prehod iz industrijske dobe neobnovljivih virov energije v sončno dobo (Rifkin, 1986).

Tako prostor kot količina proste energije, ki sta nam na voljo, sta končna. Tega dejstva ne more spremeniti nobena količina zaupanja v človekov razum in nobeno politikantsko osladno zagotovilo, da se bo ekonomska rast po količinskem modelu lahko neomajno nadaljevala. Zdajšnje polucijske katastrofe in energetske krize so zelo verjetno prvi jasni namigi starosti človeštva. Vendar ne moremo zatrditi, ali je konec daleč ali blizu, nimamo (še) sredstev za napoved njegovega verjetnega nastopa. Vemo pa, da *obstaja pet planetarnih in nepremakljivih omejitev: prostor, prosta energija, rodovitna tla, surovine in samočistilne zmogljivosti*. Pa tudi, da se predvsem v planetarnem ozračju kažejo prve zlovesče sence planetarnega holokavsta. Glede na časovni zamik v procesih onesnaževanja je torej sedaj skrajni čas za radikalne ukrepe.

Ekološka kriza, občasno pomanjkanje posameznih naravnih virov, demografska eksplozija z lakoto so nedvoumni znaki, da smo pravzaprav že priča znakom o nujnosti prehoda iz visokoentropijskega v nizkoentropijsko družbo. Seveda se

človeštvo še vedno lahko odloči za kratko, ekstravagantno in materialno sila bogato življenje – z bolečim zaključkom.

Druga alternativa pa je prostovoljno in odgovorno sprejetje načel holistične, humanoekološko-entropijske paradigme kot edinega realnega upanja za preživetje in razvoj človeške vrste. Prehod v sončno dobo bo sicer evolucijski, vsaka entropijska kriza pa ga bo pospešila. Najprej se moramo soočiti z nevarno iluzijo in verovanjem v možnost »prevare« entropijskega zakona. In nato postopoma, korakoma sprejemati in udejanjati (osebno in širše družbeno) drugačen pogled na svet, z opuščanjem agresije do planeta, s prilagajanjem naravnemu redu, prehodu h klimatičnemu načinu življenja kot zavestnemu človekovemu izboru. Ob spoštovanju enkratnosti sveta, ki nas obkroža, njegove končnosti, ki jo moramo doživljati kot lastno ranljivost. Naša nasilna dejanja peljejo samo hitreje k lastni smrti in izčrpanju omejene dote, namenjene bodočim generacijam in drugim živim bitjem.

Danes je visokoentropijski del človeštva podoben gospodinji, ki uporablja stvari iz omejene shrambe in meče neizogibne odpadke v omejeni smetnjak. Onesnaževanje (kvaliteta) je površinski pojav, ki ga že občutimo, izčrpanje naravnih virov (količina) pa je globalni problem, ki bo posebej boleče prizadel prihajajoče generacije. Ko bo – in če bo – sončna energija postala praktično edini vir energije, se bo ekonomsko diktatorstvo sedanjih generacij nad prihodnjimi zmanjšalo, ne bo pa izginilo. Osnovni moralno-etični princip EZ je: razsipati čim manj omejenih naravnih bogastev Zemlje, spoštovati naravne ritme. EZ postavlja pod vprašaj planetarno pojmovan egoizem v današnjem načinu življenja in proizvodnje t. i. razvitega sveta. Prav tako razbija iluzije o nekonfliktnosti med ekologijo in ekonomijo. Nobena obremenitev narave, ki jo povzroča človek, ni ekološko nevtralna (Kirn, 1988). Znotraj tega pa ima družba velik razpon svobode glede izbora hitrosti in oblik entropijskih procesov. Torej ni razloga za pasivnost, vdanost v usodnost EZ, fatalizem. Samo prehod k ustaljeni ekonomiji z ekološko ustrezno tehnologijo lahko zagotavlja minimalen prirast entropije, ki je v obliki in količini sprejemljiva za biosfero in družbo. Ker se ekonomija (s temeljnim dosedanjim načelom – trajne rasti za vsako ceno) odvija znotraj biosfere kot njen podsistem, bo morala slej ko prej pristati na načelo ustaljenega, dinamičnega ravnovesja. Okolje ni le shramba, skladišče za oskrbo, pač pa je oikos-dom, v katerem moramo živeti (Odum, 1988).

Vulgarna, materialistična inačica marksizma je z iluzijo o neomejenih možnostih zadovoljevanja vseh materialnih potreb v komunizmu (torej družba »potrošniškega komunizma«) sopovzročila in glede na primerjalne kazalce degradacije v evropskih socialističnih državah še stopnjevala grozljivo podobo zastrupljanja in propadanja vrste regij. Pokrajinsko destruktivna neinovativna in toga »socialistična« praksa postaja sogrobar zgrešenega modela gospodarstva maksimalne proizvodnje in potrošnje, slonečega na stalnem, količinskem povečevanju snovno-energetskih tokov. Prilagodljivejše družbe parlamentarne demokracije pa pod pritiskom degradacijskih kriz in »ozelenjene« javnosti reformistično in pogosto egoistično iščejo poti iz degradacijskih zagat. Tudi na račun izvoza umazane tehnologije, »neškodljivih« odpadkov in potratnih panog gospodarstva.

Postavlja se upravičeno vprašanje, zakaj se vedno »posreči« samo »napačni« socializem. (Rizman, 1989). Ali je v praksi sploh mogoč npr. demokratični ekosocializem?

Socializem marksističnega teoretičnega modela je kapitalistični model potrošništva razširil na vse družbene sloje. V ekološko-entropijskem pogledu vsebujejo

obstoječe in različne socializma vse vzvode kapitalizma, razširjene na raven splošnega materializma v teoriji, v praksi pa z velikimi materialnimi razlikami. Danes ni več življenjsko ločenih značilnosti Vzhoda, Zahoda, Severa in Juga. Planetarno je prevladala diktatura zahodne (kapitalistične in socialistične) znanstveno-tehnološke in ekonomske civilizacije, ki se usodno krepi z naraščanjem planetarnega izkoriščanja narave (Stanič, 1988). Človek zahodne civilizacije enostavno več ne prenese, da bi kaj bivalo zase, neizkoriščeno. Noče opaziti zloveščih senc izkoriščanja planeta. Na dnu slasti sle po moči in denarju bo ubil planet in življenje samo. Drogiran racionalni razum je zgubil življenjsko rabsodnost, razreševanje že prevzemajo naravni zakoni, ki jih poimenujemo z ekološkimi krizami. Degradacija sveta biološkega dinamičnega ravnovesja ni delo nehumanega tehnološkega demona, temveč logična posledica »rabe« sveta zgolj za človekovo dokazovanje prevlade antropocentrizma, njegovih enodimenzionalnih ciljev, vrednot.

Kultura človeštva in človeka ter kriza okolja sta medsebojno vzročno-posledično povezani. Veliko, kar je danes ljubljeno in občudovano, je nekompatibilno z biološkim ravnovesjem. Pot iz krize okolja ne pelje nazaj v pastoralno simfonijo, v podzemne jame, lesene kolibe ali mostišča, temveč k čim bolj optimalni integraciji človeštva s klimaksno pokrajinsko-ekološko sestavo sveta, katero je potrebno ohranjati v vsej njeni enkratni raznolikosti kot osnovnemu pogoju za varno in zdravo življenje. Potrošimo manj časa za spreminjanje sveta in več časa za spremembe samih sebe (Meeker, 1980). Tragično revolucionarnost in slast zmage nad naravo zamenjajmo s konservativnostjo, evolucijo, varovanjem in ohranjanjem biosfere.

Ali smo sposobni in predvsem ali bomo voljni za življenjski preobrat? Degradirana, izčrpana in zastrupljena Slovenija z vse bolj klavnim materialnim standardom je tipičen primer realsocialističnega udejanjanja visokoentropijskega modela t. i. razvoja in mehanicističnega pogleda na naravo. Inertno vztrajanje na preživetem razvojnem modelu je Slovenijo pripeljalo v sam vrh degradiranih regij Evrope (Plut, 1987, 1988) z močno načeto biološko substanco, izčrpanimi naravnimi viri, bolehnim prebivalstvom. Degradirani pokrajinski ekosistemi in erodirani pokrajinsotvorni dejavniki postajajo vse bolj pomemben gospodarski omejitveni faktor (npr. propadanje gozda). V slovenskih pokrajinah, ki so po najnovejših podatkih bioindikacije prav na zgornji meji zmogljivosti (Druškovič et al., 1989), je prišlo do sinergetske rezultante pokrajinsko-ekološke krhkosti ekosistemov na eni strani in naravi sovražnega realsocialističnega modela razvoja.

Skrajno zaostreni degradacijski problemi so se zaradi zamujenih priložnosti (npr. energetska kriza v začetku 70. let) kulminirali sredi družbeno-politične krize z obremenjeno, zastarelo ter visokoentropijsko gospodarsko strukturo. V pokrajinskih ekosistemih Slovenije so naraščajoče količine odpadkov vseh vrst (plinasti, tekoči), hidromelioracije in uvajanje monokultur, pozidava prostora in gradnja avtocest že povzročile pozitivne povratne loke, ki se kažejo v skrajno pogubnem zmanjševanju samočistilnih sposobnosti Slovenije kot celote in njenih pokrajinskih ekosistemov (npr. gozdnega zaradi propadanja gozda) in posameznih pokrajinsotvornih sestavin (npr. zmanjšane samočistilne sposobnosti vodnih tokov zaradi regulacij).

Srečujemo se torej z učinki dveh degradacijsko negativnih in zaradi skupne rezultante skrajno nevarnih procesov: s povečevanjem emisij ob hkratnem zmanjševanju samoregulacijskih kapacitet. Zato nas seveda t. i. ekološki stresi in katastrofe »presenečajo« (Krupa, Dravsko polje, gozdni ekosistemi), saj imamo opravka s sinergetskimi učinki. Nemudoma se je treba odločiti za zmanjševanje onesna-

ževanja in hkrati okrepi načete samoregeneracijske zmogljivosti ekosistemov s pretehtanimi sanacijskimi in rekultivacijskimi ukrepi. Degradacijska kriza kljub skrajno zaostrenim in okolju neprijaznim razmeram zahteva takojšnje, vendar premišljeno ukrepanje. Nekateri pogoji kljub oviram v Sloveniji že obstajajo in jih bi lahko strnili v naslednje:

- degradacijskimi šoki, rastoča ekološka zavest, zaskrbljenost in strah ljudi ter njihova »izsiljena« pripravljenost za sprejetje prepotrebne finančne obremenitve, ki pomeni že srednjeročno tudi ekonomsko izboljšanje;

- postopna »ekologizacija« nekaterih inovativnejših gospodarskih subjektov, ki so v varstvu okolja, smotrni rabi surovin in energiji (končno!), proizvodnji, okolju prijaznih izdelkov in hrane, so ugotovili tudi profitne silnice in zato rentabilne naložbe, ki omogočajo tudi ostajanje ali/in prodor v Evropo '92;

- prilagajanje zakonodaje s področja varovanja okolja Evropi '92;

- prostovoljna in prisiljena ekologizacija političnih programov starih in novih političnih organizacij, vključno z ustanovitvijo Zelenih Slovenije, s čimer je okolje dobilo politično organiziran »zeleni lobi«.

Navedeni zametki kažejo na postopno evolucijsko spreminjanje pogleda na svet prebivalcev Slovenije, na že zaznavno sprejemanje nekaterih sestavin nizkoentropijskega, celostnega življenjskega obrazca. Ekološki šoki prihodnosti bodo navedene procese z bolečimi »spodbudami« še pospešili. Proces ekologizacije pa lahko ustavi in uniči predvsem nasilna prekinitev demokratizacije in pričujočega odpiranja prostora političnemu pluralizmu. Zgolj v pluralnih in demokratičnih političnih okvirjih – z odpravo realsocializma in možnostjo javnega nadzora – lahko pričakujemo rast ekološke paradigme in uspešne akcije za izboljšanje stanja okolja v Sloveniji in Jugoslaviji.

Zaradi nakopičenih degradacijskih problemov v vrsti slovenskih pokrajin bo sanacija potekala vsaj v naslednjih dveh srednjeročnih obdobjih. S pomočjo humanološkega, ekosistemskega in bioekonomskega pristopa k sanaciji, k novim posegom v okolje in k vrednotenju naravnih virov je potrebno radikalno spremeniti odnos do okolja, ki ima ne le razvojno, temveč tudi varovalno vlogo. Materializacija ekološke paradigme v pokrajinsko krhki, majhni (katastrofa v JE Krško bi pomenila strahotno nacionalno katastrofo v miniaturi Sloveniji), surovinsko-energetsko revni in degradirani Sloveniji je stvar preživetja v ekološkem pogledu in obenem edina možnost naravi prijaznega dviga vse bolj klavrne življenjske ravni.

Ohranjanje zdrave kakovosti življenja in varovanje eksistenčno pomembnih pokrajnotvornih prvin (voda, zrak, zemlja, gozd itd.) sta osnovni nalogi varstva okolja, obramba okolja *za in pred* človekom. Dolgoročno najbolj pomembna družbenopolitična naloga pa ni varovanje okolja, temveč smotrno, pretehtano *oblikovanje okolja*. Pretirano antropocentrično, redukcionistično (vulgarno materialistično) in mehanicistično paradigmo (vzorec obnašanja) mora torej planetarno in lokalno zamenjati kozmopolitična, humanoekološko-nizkoentropijska paradigma, celosten pogled na svet. Manj pomembno je dejstvo, ali se bo družba, ki bo slonela na ekološki, humanistično zasnovani paradigmi, imenovala ekosocializem, ekokapitalizem, ekohumanizem ali ekonaturalizem ali kako drugače. Pomembno je, da bo *dejavnost družbe zasnovana*: 1. na *ekoloških* (celostnosti, krožnosti, ravnovesju, raznovrstnosti), 2. *nizkoentropijskih* (čim manjši pretok snovi in energije, raba obnovljivih decentraliziranih energetskih virov), 3. *bioekonomskih* (stroški okolja kot sestavni del cene proizvoda, prilagajanje ekonomike družbe ekonomiki narave, princip ekonomije vesoljske ladje) in 4. *humanističnih temeljih* (svetost življe-

nja, nenasilnost do človeka in narave, planetarna solidarnost, širok pluralizem družbenih in političnih interesov, dosledno spoštovanje temeljnih človekovih pravic in svoboščin, pravična delitev naravnih bogastev planeta, popolna razorožitev in odprava vseh državnih armad – le mirovni odredi OZN).

Prostorsko, energetsko-entropijskim, ekološkim in moralno-etičnim pastem bodočnosti planeta se lahko Slovenija civilizacijsko, eksistenčno uspešno in inovativno odzove le s humano, kozmopolitično, demokratično, nenasilno, nizko entropijsko, varčno in reciklažno (proizvodno-potrošnja) zasnovano družbo ter z odgovornim, polnokrvnim, humanoekološko izobraženim posameznikom. Torej družba z državljanji, ki se zavestno »sprijaznijo« s poslovitvijo od utopičnega ideala družbe neskončnega, brezmejnega izobilja (potrošniškega komunizma ali kapitalizma), ki pa razvijajo temelje za neomejen razvoj duhovnosti, kulture, inovativnosti, polnokrvnosti in radosti življenja. Družbo, ki ne želi pristati na materialno vegetiranje in životarjenje in želi ustvarjati pogoje za pretehtano, globalno in lokalno sprejemljivo, človeka vredno materialno blaginjo za vse prebivalce Slovenije, ki ne bo onemogočala doseganja dostojne ravni življenja drugim prebivalcem planeta in ne bo ogrožala krhkega, dinamičnega ravnovesja pokrajinskih ekosistemov Slovenije in sveta. Skratka – dvig materialne blaginje na način, kjer bo ekonomika proizvodnje in potrošnje Slovenije v največji možni meri prilagojena ekonomiki slovenskih pokrajin ter ohranjanju bioloških pogojev življenja potomcem.

Stanje v okolju se nenehno spreminja. Zahodnjaška industrijsko tehnična kultura intenzivno spreminja naše okolje in postaja Planetarni model razvoja. (Kako deluje, 1988). Ekonomski sistemi temeljijo na nenehni rasti gospodarskega obsega (brez omejevalnega cilja), kar prinaša pospešeno izčrpavanje naravnih virov in emisij v biosfero. Z veliko naglico se bližamo mejam, ki jih postavlja okolje. Neobhoden je prehod iz metasveta industrijske tehnike neskončne rasti. Vendar ne v statični svet brez napredka, nesvobodo spreminjanja in revščino, temveč v svet nenehno iskanega, dinamičnega ravnovesja, pretehtano oblikovanega in negovanega okolja kot nezamenljivega prvega pogoja preživetja človeške vrste. Prehod bo manj boleč, če bomo z njim začeli čimprej. Z udejanjanjem dveh osnovnih spoznanj humane ekologije in termodinamike:

– trajna stabilnost temelji na dinamičnem ravnovesju vseh delov sistema (prehod od rasti k ravnovesju);

– proces razsipavanja energije in snovi nepovratno pelje k postopni entropijski degradaciji okolja; z minimizacijo družbene porabe energije in snovi lahko ta proces upočasnimo (prehod od visoke k nizko entropijski družbi).

Slo tragičnega zmagoslavja nad naravo prostovoljno nadomestimo z radostjo odgovornega skrbništva.

LITERATURA

- Capra F., 1982, *The Tao of Physics*, New York, s. 346.
Druškovič B., Batič F., Wraber T., Skoberne P., 1989, *Naravni viri kot razvojni dejavnik in varstvo okolja – raziskave na področju bioindikacije* (prvo poročilo), Inštitut za biologijo Univerze v Ljubljani, Ljubljana, s. 55.
Fromm E., 1986, *Über der Ungehorsam*, München, s. 171.
Georgescu-Roegen N., 1986, *Bioekonomski vidiki entropije*, Teorija in praksa, 1986/9–10, Ljubljana, s. 977–993.
Kako deluje (skupina avtorjev), 1988, Ljubljana, s. 606.
Kirn A., 1988, *Entropijsko-ekološki izziv politični ekonomiji*, Teorija in praksa 1988/1–2, Ljubljana, s. 77–83.
Kovač B., 1986, *Politično ekonomski problemi ekologije in alternativni gospodarski razvoj*, Teorija in praksa 1986/9–10, Ljubljana, s. 878–889.

- Meeker J., 1980, *The Comedy of Survival*, Los Angeles, s. 175.
- Odum E., 1971, *Fundamentals of Ecology*, Philadelphia, s. 574.
- Odzuck W., 1982, *Umweltbelastungen*, Stuttgart, s. 341.
- Plut D., 1988, Razdelitev Slovenije po pokrajinsko-ekološkem propadanju, Zbornik 10. Derčevih pediatričnih dne-
vov, Ljubljana, s. 73–84.
- Plut D., 1987, Slovenija – zelena dežela ali puščina? Ljubljana, s. 237.
- Požarnik H., 1984, Alternative, poti in stranpoti razvoja, Ljubljana, s. 192.
- Požarnik H., 1986, Pet tez v prid politizacije ekologije (tipkopis), Ljubljana, s. 4.
- Rifkin J., 1986, Posustajanje budućnosti, Zagreb, s. 295.
- Rizman R., 1989, Ali lahko reforme rešijo socializem? Naši razgledi 893, Ljubljana, s. 157–158.
- Stanič L., 1988, Za novo kulturo bivanja, Ljubljana, s. 65.
- Strnad J., 1987, Fizika – I. del (Mehanika in toplota), Ljubljana, s. 284.

LEO ŠEŠERKO

Ekosocializem in demokracija

Če se v situaciji ekonomske krize in krize socializma razgali še nevdržno onesnaževanje okolja, ni presenetljiva želja po rešitvi, ki jo je mogoče izraziti z eno samo besedo: ekosocializem. Seveda kaj takega v resničnosti še nikjer ne obstoji in se tudi ne more vzpostaviti kot politični sistem v takem smislu, kot je npr. obstajal »sistem socialističnega samoupravljanja«. Pač pa je ekosocializem lahko legitimni projekt socialističnih in levo usmerjenih gibanj in strank, ki so pripravljene in sposobne v svoje načrte za prihodnost vključiti dejstvo omejenosti naravnih virov in nujnost upoštevanja ne le kulturne dediščine ljudi, narodov in človeštva, temveč tudi njihove naravne dediščine. Ekosocializem je torej mogoč le kot politični in narovovarstveni projekt posameznih političnih grupacij.

V ekoloških razpravah in gibanjih sta se izoblikovali dve temeljni hipotezi: ni ekologije brez demokracije, in ekologija zahteva prevrednotenje pojma človekove svobode, ko torej svoboda ne bo več razumljena v tistem smislu, kot je bila formulirana pred 200 leti, namreč da pomeni, da lahko vsakdo stori vse, kar želi, samo da ne poseže v suverenost drugega človeka. Jasno je postalo, da je v pojmovanje svobode posameznika kot omejitve treba vključiti ne le nedotakljivost suverenosti drugega posameznika, ampak tudi suverenost narave, naših skupnih življenjskih razmer, in da tudi ni več mogoče presojati narave in naravnih virov zgolj s stališča koristnosti za ljudi, temveč kot skupno naravno bogastvo človeštva, do katerega nima pravice le sedanja generacija, ampak tudi prihodnje.

Poleg drugih izkušenj, da npr. ni uresničljiv projekt prehoda v družbo blagostanja pod paternalistično oblastjo edino prave komunistične stranke, da npr. ni uresničljivo centralno planiranje industrijske proizvodnje iz pisarne enega samega ministrstva, se je izkazalo, da v sistemu »realno eksistirajočega socializma« ni uresničljivo učinkovito varovanje okolja in naravne dediščine. Po vseh deželah realnega socializma so planerji proizvodnje in potrošnje žrtvovali interes za okolje potrebi po zviševanju bruto nacionalnega dohodka za vsako ceno. S tem je bila povezana še specifična idolatrija tako imenovanega »primarnega sektorja proizvodnje«, energetike in težke kovinske industrije, ki je zaradi svoje nacionalne pomembnosti lahko ignorirala vsakršne omejitve glede polucije, saj je bila polucija te industrije prikazana kot uspeh nacionalnega pomena.

Ker se torej politični paternalizem, ne glede na to, ali je šlo za boljševiski

koncept družbe ali pa gre za koncepte avtokratskih političnih ureditev v tretjem svetu, izkazal kot povsem neuspešen pri premagovanju ekoloških problemov, tako da so paternalistične politične ureditve največji pospeševalci industrijskega onesnaževanja, se je izkazalo, da ekologija ni mogoča brez (parlamentarne) demokracije.

To sicer ne pomeni, da v teh demokracijah ni skrajno zaostrenih ekoloških problemov, temveč samo da v njih obstojijo družbeni mehanizmi, koncepti in socialne grupacije, ki utegnejo omogočiti njihovo rešitev. Pri tem se morajo s stalnim rojevanjem tako imenovanega »ekofašizma« konfrontirati prizadevanja, ki slonijo na pesimistični ugotovitvi, da ljudje tudi v najbolj funkcionirajoči parlamentarni ureditvi sami od sebe ne bodo upoštevali ekoloških omejitev in še posebej, da različne države ne bodo pripravljene uskladiti premagovanja tega problema, ampak bodo tudi na tem področju tekmovali med seboj glede komparativnih prednosti v naravnih virih. V to tekmovanje pa se prej ali slej pretihotapi tudi ugonabljanje samih teh virov, saj je iz njega mogoče kratkoročno iztisniti povečanje bruto socialnega produkta posamezne dežele, industrije, menedžerske ekipe.

Ker torej funkcioniranje tržne ekonomije tendenčno nenehno omogoča sprožanje ekološke degradacije kot vira profita, se pojavlja ta nazor, po katerem je treba premagati ekološko problematiko vnaprej in enkrat za vselej. Zato je potrebna ponovna uveljavitev avtoritarnega organiziranja družbe, toda tokrat z vzvišenim ciljem preprečitve ekološkega kolapsa planeta, na katerem živimo.

Ekološki problemi v sodobnem svetu pa niso predvsem in samo problemi onesnaženosti okolja. To so tudi strukturni problemi družb in problemi njihove politične kulture. V tem se kaže neločljivost problematike narave in kulture.

Na ravni onesnaženosti okolja je mogoče nakazati izvor industrijskega onesnaževanja v sami matrici delovanja sodobnih družb, tako socialističnih kot kapitalističnih: stroške proizvodnje je v obeh sistemih mogoče zmanjšati, če se ne oziraš na okolje, če nimaš stroškov z vzpostavljanjem ekološko zaprtih tehnoloških krogov, temveč odmetavaš vse proizvodne odpadke v okolje. Tako lahko zmanjšaš stroške proizvodnje in postaneš bolj konkurenčen na domačem in svetovnem trgu.

Ko se prebivalstvo temu upre, pričnejo nastajati ekološke iniciative, gibanja, zveze in stranke. Hkrati pa tudi tiste industrije, ki so začele upoštevati okolje in omejevati svoje polutivne učinke, začnejo podpirati sprejem take zakonodaje, ki preprečuje nelejalo konkurenco na račun okolja.

Selitve umazanih industrij

To je zlasti v industrijsko razvitih državah s parlamentarno politično kulturo sprožilo vse strožji nadzor in omejevanje industrijskega onesnaževanja, tako da so tako imenovane umazane industrije ali opustili ali preselili v dežele z bolj ohlapno zakonodajo varovanja okolja. Med take države, v katere se danes intenzivno selijo umazane industrije iz razvitega sveta, sodita tudi Slovenija in vsa Jugoslavija.

Manj pomembni so poskusi izvoza nevarnih odpadkov iz razvitih dežel v nerazvite, ključen je izvoz celih tehnoloških kompleksov umazanih industrij, še posebej energetske najbolj intenzivnih. Tako postajajo vzhodnoevropske socialistične države kot tudi dežele tretjega sveta vse bolj zavetišča umazanih industrij in s tem smetišča sodobnega sveta. Medtem ko je še pred desetletji bila industrijska razvitost sinonim degradacije okolja, je danes to postala industrijska nerazvitost.

Socialistične države so se s svojimi okornimi planskimi gospodarstvi in skrajno

ohlapno zakonodajo glede varstva okolja izkazale kot paradni konji ekološke degradacije. Nihče torej ni danes bolj oddaljen od ekosocializma kot socialistične države, ki so z zanemarjanjem onesnaženja okolja poskušale ostajati mednarodno konkurenčne in industrijsko pomembne.

Problematičnost nizkih cen kmetijskih izdelkov

Vendar okolja ne ogrožajo le tradicionalno umazane industrije, kot sta energtika in težka kovinska industrija. V zadnjem času v vsem svetu vse bolj stopa v ospredje kmetijstvo. S kemizacijo kmetijske proizvodnje se namreč strahovito onesnažujejo zemlja in vode, s koncentracijo velikih obdelovalnih površin pa uničuje tradicionalna socialna struktura kmečkega prebivalstva.

Zlasti v deželah tretjega sveta smo priče neprekinjenim poskusom vladajočih političnih oligarhij, da bi moč in uspešnost njihove politike demonstrirali z limitiranjem cen kmetijskim proizvodom ter tako omogočili mestnemu in v industriji zaposlenemu prebivalstvu, da je dobro in poceni prehranjeno. Kakor je ta cilj na prvi pogled dobronameran in celotno sklepanje in politično ukrepanje zdravorazumsko utemeljeno, imajo ti ukrepi tragične dolgoročne posledice.

Fiksiranje nizkih cen kmetijskih proizvodov v deželah tretjega sveta najprej sproža nekonkurenčnost tradicionalnih malih kmetijskih proizvajalcev, torej kmetov, in dopušča preživetje le velike kemizirane kmetijske proizvodnje, ne glede na to, ali je v privatnih rokah, kot npr. v Argentini, ali v državnih oz. družbenih kot v mnogih drugih državah. Ker mali kmetje tržno ne uspevajo, se ne morejo preživljati, sploh pa ne prodajati presežkov na trgu, prisiljeni so prodajati svojo zemljo velikim posestnikom in se odseliti v velika mesta. Tam se s priložnostnimi deli še vedno bolje preživljajo kot z uničenim poljedelstvom.

Ekološka degradacija kot eksplozija velemest

Tako smo priča kolosalne rasti velemest v deželah tretjega sveta, od Ciudad de Mexica do Bombaja, ki po rasti daleč prehitevajo rast velemest razvitih držav. Tu živi v slumih in v najslabših življenjskih razmerah vedno večji del prebivalstva teh dežel, ki niso sposobna niti imeti pregleda nad rastjo slumov, niti priskrbeti zaposlitve njihovim prebivalcem, niti jih kakorkoli socialno in kulturno integrirati. S tem nastajajo nerešljivi urbanistični problemi, ki sprožijo razkroj še preostale predhodne mestne kulture, njihove socializacijske funkcije in seveda tudi vsakršne politične kulture.

Z ekološkega stališča so s tem ogromna prostranstva nerazvitih dežel prepuščena polutivni oz. kemično intenzivni kmetijski proizvodnji na velikih površinah, hkrati so ogromne površine, ki so jih obdelovali mali kmetje, opuščene in oropane kulture obdelave kmečke zemlje. V mestih teh dežel pa so skoncentrirane umazane industrije vsega sveta ter večina prebivalstva, ki se je natrpala v brezmejne slume, v katerih propadajo najbolj elementarne oblike civiliziranosti. In to ne zato, ker bi jih ljudje bili pripravljeni opuščati, temveč ker so v to prisiljeni zaradi zgrešene globalne politike.

Kolosalni slumi, in katere se spreminjajo velemesta nerazvitih dežel, postajajo hkrati socialno in politično eksplozivni lonci, v katerih je mogoče socialni mir vzdrževati le s stopnjevano policijsko represijo in včasih le še z vojaškimi posegi.

S tem je sklenjen peklenski krog ekološke degradacije, socialnega in kulturnega propada in politične represije. V takih okoliščinah je skrb za varstvo okolja deveta briga, politične oligarhije so zadovoljne, če jim še uspeva vzdrževati socialni mir, ohraniti njihovo nedemokratsko oblast in odškrniti košček blagostanja razvitega sveta, s tem da naselijo v predmestjih svojih velemest še kakšno umazano tovarno.

Ekološki problemi sveta v malem

Ekologija je torej mogoča le skupaj s politično demokracijo in z neporušeno socialno strukturo ter kulturo neke dežele. Vendar so danes za Jugoslavijo in še posebej Srbijo značilni vsi omenjeni fenomeni. V njej je mogoče opaziti zametke ekološko osveščene zakonodaje, ekoloških gibanj, zvez in strank ter industrij, ki ne bodo mogle dolgoročno upoštevati varstva okolja, če bodo izpostavljene nelojalni konkurenci tistih, ki jim ni mar za okolje. Hkrati pa je v Jugoslaviji močna tendenca dolgoročnega vladnega pritiska na znižanje cen kmetijskih proizvodov, ki so celo v Vojvodini deloma pod ravnijsko proizvodnih stroškov. To ne bo imelo samo neugodnih proizvodnih učinkov na pridelavo hrane, ki se ne bo povečevala, hkrati pa bo z naraščajočo kemizacijo vedno manj kvalitetna. Rezultat bo tudi opuščanje male kmetijske proizvodnje, poslabšanje pogojev kmečkega prebivalstva, ki so bili že v zadnjih petdesetih letih zastrašujoči, in odhod mnogih v mesta, zlasti največja, kakršen sta Beograd ali Zagreb.

Tem mestom se utegne zgoditi, da bodo izgubila pregled nad rastjo slumov v predmestjih. Ne bodo mogla obvladati niti zaposlitvenih niti urbanističnih problemov, tako da bo (ne)kultura slumov začela ogrožati samo kulturno in civilizacijsko jedro velikih mest. To seveda sproža strahovit pritisk na premagovanje najbolj akutnih ekonomskih problemov, kar je najbolj enostavno z vzdrževanjem umazanih industrij in še bolj z naseljevanjem novih.

Izguba kulturne identitete

Hkrati pa iz tega socialnega okolja izhaja radikalen socialni revolt, ki ni več navezan niti na tradicionalno kmečko kulturo niti na novonastalo mestno, to je socialni revolt v kulturnem vakuumu. Potreben mu je motiv neke splošne ogroženosti, ki je v takih okoliščinah seveda povezan z neposredno socialno in kulturno ogroženostjo širokega kroga ljudi, ki so nedavno izgubili svojo kulturno in socialno identiteto na vasi in nimajo nobenega upanja, da jo bodo ponovno pridobili v mestu. Izgubljajo vsakršen stik s kulturno in naravno dediščino svojega naroda in svoje dežele, živijo v neusmiljenem in sovražnem okolju mestnega sluma, ki ga sami sovražijo in so pripravljeni biti do njega agresivni. Lahko pa tudi še začasno ostanejo v svojem kmečkem okolju, ki pa se je tudi že spremenilo po socialnih življenjskih razmerah v slum, le da so tu še pod strahovitim bremenom tradicionalnih prepovedi in omejitev.

Antibirokratska revolucija, ki je napovedala svoj pohod po Jugoslaviji, gotovo ne izvira samo iz tega socialnega okolja, inspirira pa se tudi pri tej globalni ekonomski in socialni negotovosti širokega kroga ljudi, ki so izgubili svojo kmečko identiteto in nimajo nobenega upanja, da pridobijo mestno. Ogroženost, ki ima torej čisto realne korenine, se izraža na globalni ravni kot nacionalna ogroženost, ker je s tem ponujena možnost sploh še edino od preostale identitete.

Na politični ravni pa temu obupnemu poskusu ponovne pridobitve identitete ustreza koncept politične monolitnosti, ki ima tudi svoje praktične moralne posledice. Ni slučajno, da je moral Milošević na enem od velikih mitingov v Beogradu opozarjati demonstrante, da imajo prav, ko dajejo duška svojemu nezadovoljstvu, vendar naj spoštujejo Beograd kot lepo mesto in naj svoje jeze ne izrazijo kot vandalstvo nad mestnimi lepotami. Tu sta se srečali dve kulturi in dve socialni poziciji v isti politični ambiciji. Tudi srbski predlog, naj Jugoslavija vstopi v Evropsko gospodarsko skupnost, ki je bil podan sočasno kot slovenski, ima velik pomen, ki bi ga bilo zgrešeno razlagati zgolj kot politični maneuver.

Avtarkija brez prihodnosti

Jugoslavija je že del Evrope, kulturno in zgodovinsko, kar je izpričano vse od bitke na Kosovu. Gre torej za to, da s svojo integracijo v zahodno Evropo potrdi svojo zgodovino. Sploh ni vprašanje, Evropa da ali ne, ampak po kateri poti bo čimprej potrdila svoj status v njej. S tem se bo edino zavarovala, da ne postane industrijsko odlagališče odpadkov in smetišče, da svojo gospodarsko strukturo organizira po svetovnih kriterijih in da svojo socialno strukturo zavaruje pred ekstremno segregacijo, kakršna je značilna za dežele tretjega sveta.

To seveda ne pomeni nikakršnega obračanja hrbta tem deželam. Pomeni pa odpoved poskusom, da je z državno avtarkijo in nizkimi cenami kmetijskih produktov mogoče vzdrževati življenjski standard prebivalstva. Bežanja ljudi z vasi v mesta tudi ni mogoče represivno ustaviti, treba je izboljšati življenjske razmere na vasi in se odpovedati konceptu vele mesta kot izložbenega okna ali Potemkinove vasi cele dežele. Drugače se v resnici spremeni v najbolj zanemarjeno in nekulturno vas.

Ekosocializem v Jugoslaviji je danes mogoč kot odpoved političnim iluzijam o nekem idealnem sistemu socializma, potem ko je realni zašel v težave, in kot odločen korak v parlamentarno demokracijo s funkcionirajočim stvarnim političnim pluralizmom po zahodnoevropskih kriterijih. V takih razmerah se lahko uveljavi kot projekt socialističnih in komunističnih političnih grupacij, ki se bodo povezale z analognimi v Evropi in drugje v svetu.

Vstop v Evropsko gospodarsko skupnost sam po sebi ne pomeni nobene čarobne formule za rešitev vseh jugoslovanskih socialnih, političnih in kulturnih problemov. Ne bosta se cedila le med in mleko, kajti treba bo stopiti na trdna tla mednarodne preverljivosti vsakršne socialne in kulturne aktivnosti. Toda to je edina pot, ki je odprta v prihodnost.

Sicer pa bodo tudi druge dežele, zlasti dežele tretjega sveta, lahko začele premagovati svoje ekološke, ekonomske in civilizacijske probleme le tako, da se bodo odpovedale arhaizmu v politiki, pa naj bo to še tako težavno.

VLADIMIR KAVČIČ

Motna zgodovinska zavest

Krizne razmere kot so naše, povzročajo, da se vse več ljudi ozira v preteklost, kot da v njej išče odgovor na zadrege sedanosti. Dokler nam je šlo dobro, se je zdelo, da večina vidi v zadovoljivem življenjskem standardu kar ustrezno kritje za vse mračne postavke preteklosti. Tisti, ki so to težo védenja nosili s seboj ves povojni čas, so bili povsem osamljeni. Ne le da je bila po uradni poti preprečena in onemogočena vsaka pomisel o moralnih razsežnostih nekaterih sestavin zgodovinskega dogajanja, tudi zavest povprečnega človeka se je tem vprašanjem izogibala. Starši so z njimi prizanašali otrokom, vzgojitelji učencem in postopoma je bilo vse več ljudi, ki o odprtih ranah preteklosti niso nič vedeli.

A preteklosti ni mogoče preprosto izbrisati. In vse težje jo je mogoče tudi razumevati. Mnogi neposredni udeleženci teh dogodkov o njih molčijo, a tudi tisti, ki so o njih spregovorili in ponudili svoje ocene, niso bili kaj prida upoštevani. Sedanje generacije se ne zadovoljijo z nihovimi stališči, zdi se, da o vsem hočejo imeti svoje, posebno mnenje. V teh odnosih je mogoče opaziti elemente iracionalnega, apriornih predpostavk, nerazumevanja logike preteklih dogodkov. Mnogi se ne morejo sprijazniti s preteklimi dejstvi in zanje ponujajo nove, svoje razlage.

Navkljub prizadevanjem po spravi, se zdi, da je možnosti za pomiritev s preteklostjo vse manj.

Politične razmere omogočajo spremenjen odnos do preteklosti in nekateri politični dejavniki bi si preteklost radi priridili za svoje sedanje potrebe. Spricho šibke zgodovinske zavesti mladih generacij jim to kar dobro uspeva. Ne samo pri nas, tudi v sosednji Avstriji, na primer.

Zamolčani dogodki in krvavi obračuni v preteklosti zastavljajo vprašanja, kdo je kriv zanje in kdo je za kaj odgovoren. Kdo je drugemu povzročil več zla in kdo bi se moral komu opravičevati. Tem razpravam ni videti konca in tudi objektivnega razpleta ne. Vsaj dokler bodo živeli zainteresirani za povsem določene interpretacije preteklosti. Zainteresirani za takšne interpretacije, ki ustrezajo njihovim sedanjim političnim potrebam. Avstrijskim političnim razmeram in še posebej razmeram na Koroškem zelo ustreza, da se pogledi na nekatera zgodovinska vprašanja, ali bolje rečeno, pogledi na nekatera vprašanja iz bližnje preteklosti spreminjajo, da se dosedaj veljavne ocene, tudi na naši strani, spremenijo v njihovo korist. Gre namreč za avstrijski problem. Številnim posameznikom pa tudi organiziranim grupacijam bi še kako ustrezale »ugotovitve«, da žrtve njihovega nacizma niso (med mnogimi drugimi) tudi Slovenci, temveč, da so bili žrtve Avstrijci sami, in kaj bi bila za njih večja moralna razbremenitev, kot če bi dokazali, da so bili žrtve tudi nacisti sami.

Znanstvena ustanova, kot je na primer Institut za znanost in umetnost na Dunaju, je že na simpoziju, organiziranem leta 1985, želel dokazati, da je nacizem

zgolj vprašanje preteklosti. Ugotovili so, da je že tedaj bilo več ko 80% avstrijskega prebivalstva mlajša od 60 let, večji del teh pa v nacistični eri še rojen ni bil. Računska logika pri tem ni upoštevala, da se nacistični vpliv v Avstriji ni nehal širiti leta 1938, ko je bila priključena k Hitlerjevemu rajhu, temveč se je ta vpliv kar krepko širil in razvijal vsaj tja do leta 1945. Ta vpliv je bil delujoč vsa povojna leta, na prenekaterem področju javnega pa tudi javnosti manj znanega delovanja. Avstrija namreč ni nikoli odločno obračunala z nacizmom. Vzroki za ohlapen odnos do nacistične preteklosti je iskati v zunanjepolitičnih pa tudi v notranjepolitičnih razmerah medvojne in povojne Avstrije.

Strateško so namreč Avstrijo že leta 1943 razvrstili v zahodni blok, tudi s Stalinovim soglasjem; tedaj je bilo tudi že odločeno, da meja proti Jugoslaviji ostane na Karavankah. Tako rekoč prosili so Avstrijo, naj se vsaj simbolično pridruži protihitlerjevski koaliciji, da bi bila povojna popustljivost do nje videti bolj utemeljena. Toda organiziranega odpora znotraj Avstrije je bilo zmožnih le nekaj manjšin skupin, odločno in organizirano so se zoper Hitlerja postavili le koroški Slovenci, seveda ob podpori vseslovenskega narodnoosvobodilnega gibanja. Avstrijska politična levica, ki bi lahko bila potencialni nosilec odpora proti nacizmu, je bila zdesetkana in kompromitirana že pred drugo svetovno vojno, med vojno se je je ohranilo le toliko, da je po zmagi nad nacizmom lahko nastopala kot paradni konj, v odnosih s Sovjeti, delno tudi v odnosih z zahodnimi zavezniki.

Dejansko so bile po vojni vse politične stranke v Avstriji prisiljene koketirati z bivšimi nacisti, ker so ti predstavljali večino volilnega telesa. V obdobju hladne vojne, ko je bila možnost odločilnega spopada s komunizmom še aktualna, so bili nacisti realna politična in vojaška sila, s katero je bolj ali manj očitno računal ves Zahod.

Iz omenjenih razlogov je bila tudi denacifikacija Avstrije, ki se je izvajala po zahodnih normativih, še posebej blaga. Avstriji je bil priznan status Hitlerjeve žrtve, čeprav je dejansko bila njegov zvesti pomočnik in služabnik. Ker sta z njo koketirala Vzhod in Zahod, je bilo treba temu prilagoditi tudi zgodovinske ocene. Kot nepristranska je obveljala ocena, da jo je 12. marca 1938 obvladala armada 105.000 nemških vojakov in 16.000 policajev. Avstrijska vojska zaradi »brezupne premoči« ni nudila odpora in se je tako izognila »nepotrebne prelivanju krvi«. Tako je bila vzpostavljena logika ocenjevanja zgodovinskega dogajanja, ki se je izkazala za uporabno tudi na področju moralne presoje vloge avstrijskega sodelovanja v nacističnem vojaškem in policijskem aparatu, ki je sejal smrt in pustošenje po vsej Evropi.

Vzpostavljena je bila logika, da je vse nasilje, ki ga organizira država, v skladu z zakoni, torej legitimno. Vsi, ki so v tem nasilju sodelovali, so pravzaprav izvrševali samo povelja in ne morejo biti krivi, kriv naj bi bil pravzaprav samo Hitler.

Seveda pa so bili krivi vsi, ki so se upirali nacističnemu, od države organiziranemu nasilju. To so bili banditi, razbojniki, komunisti. Ti so krivi za vse zlo, ki se je dogodilo med vojno, kajti vsako upiranje državi je pomenilo le nepotrebno prelivanje krvi. Potrebno je torej bilo le državno organizirano prelivanje krvi. To pa je legalno in moralno v vsakem primeru. V skladu s takšnimi pojmovanji je bilo v letu 1946 v Avstriji registriranih 536.000 bivših nacistov, od tega je bilo približno 10.000 takšnih, ki so v Avstriji ilegalno delovali že pred letom 1938. Od vseh teh je bilo leta 1947, ki pomeni konec avstrijske denacifikacijske legislative, za »obremenjene« spoznanih le 42.000 bivših nacistov, torej komaj slabih 10%. Že v letu 1948 se je začela pospešena amnestija bivših nacistov. Nadaljnjih 40.000 nacistov, ki so bili spoznani kot trdo jedro nacizma, pa je bilo amnestiranih še v letih 1955 in

1957. Tako imenovana ljudska sodišča, ki so sodila bivšim nacistom do leta 1955, so jih le 13.600 od njih spoznala za krive. Od teh je bilo 43 obsojenih na smrt in 34 na doživljenjsko ječo.

V Avstriji je bila torej nosilec in oblikovalec javnega mnenja v povojnem času večina, ki je zavestno ali s tihim pristankom paktirala s Hitlerjem in v imenu nove Evrope sejala zlo v lastni deželi in povsod, kjer je kot okupacijska sila uvajala Hitlerjev novi red. Tako tudi na Koroškem, kjer so nacisti že pred drugo svetovno vojno Slovence ocenili kot sovražnike in jih sistematično preganjali, med vojno tudi izselili 300 slovenskih družin. Med žrtvami nacizma, ki jih je Avstrija uradno priznala, so na prvem mestu člani židovske verske skupnosti, kar 65.000 jih je bilo umorjenih ali so umrli v uničevalnih taboriščih. Nadaljnjih 32.000 nasprotnikov nacističnega režima je bilo umorjenih brez formalne obsodbe, 2.700 avstrijskih državljanov je bilo obsojenih na smrt zaradi aktivnega odpora nacistični oblasti, 70.000 jih je bilo zaprtih zaradi poslušanja tujih radijskih oddaj, 30.000 jih je bilo obsojenih na več kot 7 let zopora zaradi nasprotovanja režimu, 74.000 zaradi izmikanja vojaški službi. V vseh teh kategorijah so bili v znatnem in neproporcionalnem številu udeleženi tudi koroški Slovenci. Samo v oboroženem boju z nacisti je padlo več kot 500 slovenskih partizanov, ki jih uradna avstrijska poročila nikjer ne omenjajo. pač pa ta poročila kot žrtve druge svetovne vojne navajajo 271.000 Avstrijcev, ki jih je doletela smrt kot pripadnike Hitlerjevega vojaškega stroja. Ti zadnji so, da ne bi bilo nesporazuma, Avstrijci, ki so oboroženi služili Hitlerju in kot izvrševalci ukazov sejali zlo po Evropi, Aziji in Afriki. Tudi v Jugoslaviji. Na zasedenem ozemlju Gorenjske in Štajerske so bili nadpovprečno zastopani v vseh organih civilnih in vojaških nacističnih oblasti.

Avstrijci kot Hitlerjevi vojaki so torej med avstrijskimi vojnimi žrtvami v veliki večini, zato so tudi kot žrtve privilegirani po večinskem javnem mnenju. Tisti, ki so bili na drugi strani, tisti, ki so se upirali nacističnemu nasilju, pa so se znašli v marginalni družbeni skupini. Dejstvo, da so bili sestavni del protihitlerjevske vojne koalicije, za avstrijsko večino ne šteje. Zato deželni glavar Haider sme in more izjaviti, da slovenskim partizanom, ki so se proti Hitlerju borili v Avstriji, ne bo izročil avstrijskih državnih odlikovanj.

Slovenski partizani, ki so bili zdaleč najštevilčnejša odporniška skupina v Avstriji, si pravice do javnega priznanja niso priborili, bili so in ostajajo uradno anonimni. V kolikor so všteti med »žrtve« druge svetovne vojne v Avstriji, je to nesramna manipulacija z zgodovino in z moralo, ki izenačuje rablje in žrtve. Kajti koroški Slovenci (in z njimi vred vsi Slovenci) so bili trn v peti nemškimi nacionalistom že celo stoletje poprej, in prav ti nacionalistični krogi so se najprej pridružili Hitlerju, in Hitler je za državne sovražnike najprej spoznal prav Slovence, saj jih je imel v načrtu v celoti razseliti in povsem uničiti. Slovenci so bili poleg Židov najbolj izpostavljena etnična skupina in so proporcionalno dali tudi največ žrtev. Edini so bili sposobni organizirati relevanten oborožen odpor, s katerim se lahko kiti povojna demokratična Avstrija, naslednica tiste Avstrije, ki je bila »žrtev« Hitlerjeve Nemčije.

Žrtev po milosti zavezniške politike se zdaj sramuje svojega odporniškega gibanja, udeležencem tega odpora je dala prva uradna odlikovanja šele leta 1985, skrivaje se pred javnostjo. Kajti avstrijska večinska javnost so one druge »žrtve«, Avstrijci, ki so padli kot Hitlerjevi vojaki, ali so se za Hitlerja borili na kakšen drug način. Njihovi glasniki so preživeli Hitlerjevi vojščaki ali drugi dediči nemškega nacionalističnega, protislovenskega izročila. Ti so še vedno dobro organizirani, pod okriljem institucij avstrijske demokracije. Ti še vedno obujajo svoje spomine

na slavne čase druge svetovne vojne, ko so pobijali in preganjali vse, ki so se upirali njihovemu »redu« in nadvladi germanske arijevske rase.

S temi vojnimi kameradšafti morajo računati vse politične stranke v Avstriji, saj predstavljajo relevantno družbeno moč. Ta »večina« izvaja nasilno raznarodovalno politiko nad koroškimi Slovenci tudi v demokratični Avstriji, politiko, ki je po vsebini enaka genocidu, ker preprosto nima razvitega čuta za druge, za enakopravnost različnih etničnih identitet in je šovinistično superiorna nad vsem, kar je slovenskega.

V takšnem družbenem vzdušju Slovenci v Avstriji niso mogli resnično proslaviti niti zmage nad nacizmom, kajti te zmage v moralnem pogledu niso dosegli niti med svojimi rojaki, nemškimi nacionalisti. Ti rojaki, združeni v Heimadinstu, v stari Avstriji spočeto, pod nacizmom potrjeno, udejanjeno in uzakonjeno genocidno »kulturo« vsiljujejo naprej, in ne bodo odnehali, dokler bo še kakšen drugače govoreči državljan na Koroškem.

Vsega tega ne bi smeli preprosto pozabiti. V protinacističnem boju je izgubilo življenje več ko 30.000 Slovencev, več kot 17.000 jih je umrlo v nacističnih uničevalnih taboriščih. Tudi talcev, pobitih v Begunjah in v Starem piskru in drugod po Gorenjskem in po Štajerskem ne bi smeli pozabiti, ne obešanja v Frankolovem, ne skoraj stotine požganih slovenskih vasi in še marsičesa drugega ne, kar sodi k naši izkušnji z nacizmom, v katerem so avstrijski državljani zavzemali pomembno mesto.

Če se torej ima kdo za kaj opravičevati, so to oni, ne mi.

MOJCA DRČAR-MURKO

Fenomen Lombardske lige

(Zametek funkcionalnega razenotenja Italije)

Prvi spontani in celo čustveni odmev italijanskega tradicionalnega političnega prizorišča, tako strank kot javnih občil, na izjemen uspeh Lombardske lige na upravnih volitvah 6. maja letos je z besednjakom in načinom ramišljanja zelo spominjal na naše obrazce »boja proti separatizmu« in »razbijanju nacionalne enotnosti«. Podobnosti med položajem obeh Severov seveda gledano relativno – nasproti obema Jugoma so velike, tako da skoraj izgubijo pomen drugačen institucionalni položaj, drugačna zgodovinska dediščina in celo drugačen politični sistem (to je, da je Italija 50 let starejša od Jugoslavije, da ima en sam jezik in eno veroizpoved, eno pisavo in tako naprej). Podobnosti so najprej v stopnji razvitosti in prispevku severnih, bolj industrializiranih delov za skupne potrebe države ter hitrejši razvoj nerazvitih; nadaljujejo se z občutkom Severa, da je nenehno oškodovan zaradi centralnega razdeljevanja novoustvarjenega nacionalnega bogastva in v obeh primerih ob političnem artikuliranju diametralno drugačnih, alternativnih stališč, nastaja tudi močna pripadnost ožjemu življenjskemu prostoru (republiki, pokrajini) z vsemi spremljevalnimi posledicami hotenega izražanja kulturne in civilizacijske drugačnosti.

V obeh primerih je odstopanje od političnih obrazcev, ki so zaokrožali »enotnost« v obeh državah (v jugoslovanskem primeru ideološka kategorija »bratstva in enotnosti«, ki je nevtalizirala federativno obliko državne organizacije, v italijanskem garibaldijevske »nacionalne enotnosti«, ki spregleduje dejansko razdeljenost in pomen tako imenovanih lokalizmov), pripeljalo do obtožb absolutne narave; ni pomembno, kaj je racionalno ozadje želje po opuščanju obrazcev enotnosti, ampak šteje samo, da se je zgodilo. Odtod do obtožb o separatizmu, o protiučustavnosti, razbijanju države, nedemokracičnosti, rasizmu ni več daleč; sleherni argument je s stališča absolutizacije statusa quo mogoče razložiti bodisi kot ahistorično vračanje v provincializem (razbitost), kot plavanje proti sodobnim tokovom integracije, ali kot nacionalni (teritorialni) egoizem.

Na prvi pogled se oba primera razlikujeta po motivu. Če je motiv odpora jugoslovanskega severa proti centralizmu, ki daje več politične moči nerazvitemu jugu, precej na dlani zaradi vsesplošne krize, ga v italijanskem primeru ni takoj videti; dežela je v desetletju prestrukturirala in racionalizirala industrijo; po bruto nacionalnem proizvodu je na petem mestu med najbolj razvitimi, več zaporednih let visoke gospodarske konjunktore je utrdilo valuto in pritegnilo tuji kapital. Toda motiv je videti takoj, ko se povprečni podatki preberejo razdeljeni na italijanski sever in jug; sleherna dejavnost ima svojo »južno« različico in ni dvoma, da so velikanska sredstva za razvoj italijanskega juga naložena tako (napačno), da se prepad med obema deloma dežele povečuje, s tem pa tudi južna hipoteka vedno bolj ovira sever, ki bi lahko napredoval znatno hitreje. Ko je govor o »jugu«, ni mišljen le zemljepisni pojem, temveč tudi način ravnanja in razmišljanja, ki se na splošno povezuje z jugom; od neučinkovitega in velikanskega centralnega birokratskega aparata do samozadovoljne imobilnosti strank in pogosto paraliziranega parlamenta z izrazitim proporcionalnim volivnim sistemom vred. V razmerju torej – absolutne primerjave so nemogoče – je bil odpor proti centru racionalno utemeljen v obeh primerih in je izbruhnil v manifestni obliki, ko so popustile vezi v sistemih (v jugoslovanskem s krizo vodenja, v italijanskem pa s hitrim naraščanjem nezaupanja volivcev do tradicionalnih strank in z volivno abstinenco). Čeprav je prišlo v jugoslovanskem primeru s krepitvijo odpora proti centru in centralizmu hkrati do mirne spremembe družbenopolitičnega sistema, s čimer sta v eni federativni državi začeli živeti pravzaprav dve, v italijanskem primeru pa za premike v okviru normalnih volitev, se zdijo učinki močno podobni. V obeh primerih je šlo za »critical elections«, za prelom z določenim stanjem, v obeh primerih tudi z veljavnimi obrazi unitarnosti države.

Z močjo nespornih dejstev, ki jih v parlamentarni demokraciji zagotavljajo rezultati na volitvah, je Lombardska liga v najbolj razviti italijanski deželi začela svoj »pohod na Rim«; ne za osvojitve oblasti v njem, ampak v smislu razbitja veljavnega sistema, ki se v očeh severa pooseblja z Rimom in z »rimskimi mlini«, če smiselno uporabim parabolo slovenskega senatorja Spetiča. Ker se Rim pooseblja z močjo »palač« (strank), ki skrbijo, da se nenehno nekaj spreminja, pa nič ne spremeni, je napovedana strategija izrazito protistrankarska, in v nadaljevanju tudi »protibirokratska«. Da na tem mestu ne bi nastala zmeda vrednot (jugoslovanski jug je navsezadnje že dve leti v ognju protibirokratske revolucije in v njenem imenu krepi centralizem), je treba povedati, da spremlja severnoitalijansko protibirokratsko usmeritev pojem-dvojček, namreč učinkovitost in pravo protestantsko-kalvinistično visoko vrednotenje dela, prizadevnosti

posameznika in odgovornosti zase. Po smislu je torej tudi ta protibirokratska usmeritev podobna zahtevam po reformah v sistemu odločanja na jugoslovanskem severu, četudi si je izraz v posebnih razmerah za svoj izvesek naredila druga stran.

»Ko se govori o nas, se zelo poudarja element pripadnosti Lombardiji, torej ozemeljsko, zemljepisno razsežnost. Ali v resnici mislite, da se pri nas ne ve, da se pripravlja združena Evropa, da Milančani in Lombardi ne vedo pomena datumov na koledarju? Ne, pri nas ni eksplodiralo zato, ker bi šlo za spopad med dvema etnično ali ozemeljsko določenima skupinama ljudi; eksplodirala je italijanska država, njen način delovanja.«

Tako je eden od voditeljev Lige, Corrado Tomassini, na okrogli mizi časnika *La Repubblica* z retoričnim vprašanjem zavrnil očitek ahistorične zaverovanosti v vrednote, ki v sedanjem svetu izgublajo nekdanji pomen in domnevno regionalizacijo politike. Lombardska liga pri dokazovanju trditve zagotovo lahko računa na številno poslušalstvo. Statistični podatki na primer povedo, da država pobere le okoli 42 odstotkov davkov, 58 odstotkov jih torej uide fiskusu; tu bi bilo težko govoriti o ozemeljski severno-južni razporeditvi utajevalcev davkov. Statistično jih je menda na severu celo več kot na jugu, toda tako je spet zato, ker so tam bolj natančne statistične metode. Toda problem je v sistemu, pravijo v Lombardski ligi: država že vnaprej računa, da jih bo pobrala manj kot polovico, pa zato predpiše pretirane davke, ki jim podjetja morajo uiti, če naj preživijo. Sistem je hkrati pretirano strog in hkrati dopušča, da podjetja in posamezniki davkov ne plačajo. To je »južnjaštvo«, ki ga ima v mislih Liga, ali prenormiranost življenja, sestavljena iz samih zapovedi, ki jih potem izpolnjuje le manjši del dežele; »zakonita« možnost, da je v vsakem zakonu mogoče najti praznino.

Tudi »separatizem«, beg v etnične posebnosti Lombardije z oživljanjem uporabe lombardskega dialektja, nosilci gibanja zavračajo kot cilj sam po sebi. »Kaj pa bo boljše, če bo napis ob cesti v lombardščini, ali če bi dežela dobila posebni status (tako kot med drugimi Furlanija-Julijska krajina)? In zakaj smo na volitvah dobili tudi v Emiliji, Liguriji in drugod? Ne zanikamo pomena etničnega dejavnika, toda gre za vprašanje kulture, ne etničnosti. Ne gre za vprašanje primata severa, gre za to, da se mora v deželi uveljaviti primat industrijske civilizacije, svobodne in ne zadušene od Rima in njegove države«, je o tem dejal voditelj Lombardske lige Umberto Bossi.

Strategijo – recimo politično filozofijo gibanja – so aktivisti gibanja v volivni bitki pogosto po bližnjici povezali z dnevno taktiko, in Rim je postal simbolična sinteza vsega, proti čemur je Liga: tako države, ki prepad v razvitosti rešuje s tem, da prerazdeljuje ogromna skupna sredstva in dovoljuje, da je mafija pomemben dejavnik življenja na lokalnih ravneh juga, pa tudi kot sistema nenehnih kompromisov med strankarskimi birokratskimi aparati, ki zaustavljajo pobude in ne rešujejo ustrezno večine velikih infrastrukturnih razvojnih nalog. Rim kot pojem statičnosti, pat položaja. Premalo je torej reči, da je Liga zajahala val naklonjenosti javnosti, ker imajo ljudje čez glavo dogovorov med strankami in ni videti nobene prave alternative; seveda tudi to, toda če bi šlo samo za protest proti tradicionalnim »palačam moči« v Rimu, bi lahko volivci volili koga drugega, volili pa so v tako velikem številu Ligo (v Lombardiji je Liga po administrativnih volitvah druga najmočnejša stranka), ker povezuje odpor proti strankam s spremembo državne organizacije (v smeri federacije) in volivnega sistema.

Toda, ugovarjajo dvomljivci, avtonomija sama na sebi ne zagotavlja varnosti pred kopičenjem oblasti v strankah, ki si jo potem razdelijo, da je za vse prav. »Ta ugovor me ne bo premaknil s stališča, da je centralistična država zibelka partijkracije; zato se osredotočamo na vprašanje oblike države«, odgovarja Bossi.

Je to nemški tip federativne države? »Bolj gledamo v smeri Švice; v švicarskem tipu so vse najpomembnejše pristojnosti enkrat za vselej predane regionalnim vladam, medtem ko je to v Nemčiji uresničeno samo deloma. Toda smo realisti, pomembno je, da se začnemo premikati v smer slabljenja centralistično urejene države.«

Pri vprašanju o realističnosti opisane taktike v italijanskih pogojih se mnenja razhajajo. Toda Liga ima na voljo še en vmesni odgovor: »Nemogoče je priti do federacije v tem sistemu in zato bomo ostali v opoziciji, ker je naša naloga počakati na končno krizo sedanjega strankarskega sistema. Na prihodnjih volitvah vidim dve strankarski skupini v nadvse poenostavljenem političnem okviru: na eni strani bodo vse tradicionalne stranke skupaj, in na drugi strani mi, avtonomne lige. To bo gigantski in odločilni množični referendum.«

Izjave mnogim zvenijo bahavo-samozavestno, nekako zunaj italijanskih povprečnih volivnih danosti, ki so zvečine konservativne (v smislu ohranitve statusa quo). S prisego novoizvoljenih komunalnih svetnikov iz vrst Lige na mestu (samostan Pontida), kjer so leta 1167 prisegli Lombardi pred bojem s Friderikom Sinjebradcem, je Liga sprožila stransko bitko »za« ali »proti« vrednotam združitve Italije v 19. stoletju; skratka, politična logika idejnih vodij Lige se je pogosto in hitro križala s preprostimi potrebami strnjenja vrst okoli lombardske zastave in simbola bojevnika z dvignjenim mečem. Osebna izkaznica povprečnega privrženca Lige je temu ustrezno zanimiva; je tudi politična in socialna radiografija ozemlja, ki se je, na videz brez razloga, saj gre za najbogatejšo in gotovo tudi najbolj »evropsko« deželo Italije, začelo obnašati drugače od celote.

Tipični pripadnik Lombardske lige se počuti najprej Lombard in šele nato Italijan; bistveno drugače od povprečnega Italijana, od Alp do Sicilije, ki se najprej počuti kot Italijan. V politično življenje se vključuje z navdušenjem, ki spominja na nogometne navijače, in se pogosto ob posameznih problemih znajde med skrajnimi stališči. Praviloma je katolik, vendar ne hodi v cerkev, verjame v tradicionalne vrednote srednjeevropskega prostora – kot so delo, sposobnost žrtvovanja in družinah. Ni preveč formalno izobražen, toda veliko bere časopise. Z nezaupanjem opazuje ljudi, ki prihajajo z Juga; ne verjame, da bi se priseljenci iz »tretjega sveta« lahko uspešno integrirali v italijansko družbo.

Določena območja, zlasti okoli Bergama in Brescie, so nadpovprečno »ligistična«; statistika govori o 25 odstotkih »zmernih privrženecv« in kakšnih 4 odstotkih »fanatikov«. Volivni izidi zadnjih upravnih volitev torej niso bili daleč od javnomnenjskih raziskav; potencialno število glasov na teh območjih je okoli 30 odstotkov, to pa že prelamlja strankarsko statično aritmetiko, ki je v veljavi ves čas po vojni. Poleg tega instituti opozarjajo, da vrh še ni dosežen. Novi privrženeci prihajajo zlasti iz vrst mladih, ki volijo prvič, vedno bolj delavci, pa tudi intelektualci, ki so sicer zadovoljni s svojim delom, vendar nezadovoljni s sistemom političnih strank in sestavljajo »drugo najmočnejšo stranko« volivnih abstinentov. In medtem ko se tudi Sicilijanec s ponosom prišteva med »Evropejce«, se najbolj »evropska« dežela najprej opiše kot »severnjaška«, s čimer poudarja odsotnost zveze s kulturo in mentaliteto Sredozemlja.

Največ privrženecv živi na podeželju, toda močni postajajo tudi v mestih; več je med njimi moških in sorazmerno veliko mladih. Toda če izvoljeni svetniki prihajajo iz srednjega razreda in so izobraženi, so najbolj navdušeni aktivisti nekoliko drugače socialno sestavljeni: stari med 45 in 55 let, ljudje v svobodnih poklicih, praviloma z visokimi dohodki, tudi ateisti, s simpatijami za desnico. Na zadnjih volitvah so prav oni, propagandisti v prvi vrsti, ki so hodili od trgovine do trgovine in

od zborovanja do zboravanja, utrjevali svojo interpretacijo (idealnih) ciljev Lige. Analitiki ne izključujejo možnosti, da so z desnimi poudarki (protijužnjaškimi, v določeni meri rasističnimi) in poenostavljenimi razmerji med severom in jugom pripeljali v gibanje toliko delavstva.

Med vrednotami je za povprečnega privrženca Lige na prvem mestu svoboda, ki ji sledita kvaliteta izobraževanja in znanstveni napredek. Nato pride red, ki naj zniža raven kriminalitete, precej na zadnjih mestih lestvice je socialna solidarnost.

Z odmikom časa in poglobljenimi analizami »fenomena« je, vsaj v javnih medijih in deloma tudi v strankah, prevladalo mnenje, da gre za politično gibanje, ki sloni na teritorialni mreži majhnih, realnih ekonomskih interesov, ki se ji pridružuje močna lingvistična valenca, oboje skupaj pa se nadaljuje v odporu proti središču (Rimu) kot neutreznemu političnemu sistemu. Lombardska liga je mreža širokim množicam zelo približanih koristi in po definiciji zavrača tradicionalno strankarsko ureditev s hierarhijo, močnimi aparati, voditelji. Mreža torej, ki ne deluje piramidalno ampak vodoravno, in pravijo da ni naključje, da je njeno glavno komunikacijsko sredstvo osebni stik in telefax.

Teritorialna mreža ne pomeni le privrženosti tradicionalnim vrednotam, temveč tudi ohranitev ekonomske identitete, pripadnosti določenemu prostoru, je torej proti procesom povezovanja in združevanja na vedno bolj oddaljenih in neprozornih ravneh. Ta element bi komaj lahko imenovali vračanje v preteklost ali nasprotovanje evropskim integracijskim tokovom; prej normalno in zdravo reakcijo na slabe učinke integracij, ki grozijo z oddaljitvijo od produktivne baze in finačnimi špekulacijami.

Mreža življenjskih interesov »običajnih« ljudi je najbrž prispevala največ k politični afirmaciji Lige: tu so davčni pritiski (in problem utaj), raven javnih služb, ki je ni mogoče primerjati s prevladujočimi zahodnoevroskimi, veliki stroški in nizka učinkovitost uprave, nepriznavanje zaslug ozemlja za razvoj celotne dežele. Lombardski dialekt je vezno gradivo med temi realnimi interesi, zvezanimi z ozemljem; funkcionalen je znotraj te mreže in tudi na ta način izraža posebnosti v razmerju z vsemi drugimi, ki uporabljajo knjižno italijanščino (časopisi, televizija, strankarski prvaki, šole).

Vsi ti vzroki skupaj sestavijo »pojav«, ki bo verjetno vplival v prvi fazi zlasti na strukturo strank, torej glavne tarče Lombardske lige. Tu se lombardizem razvija v zametek instrumenta, ki potencialno spreminja italijanski politični sistem, vzporedno pa uvaja – ob geslu o »vključevanju Italije v Evropo« in integracijskih procesih – v Italiji doslej iz vidika obrambe nacionalne enotnosti zavračano idejo federalizma (regionalizma).

ZORICA BUKINAC

Mehanizmi partijskega nadzora nad vojaško strukturo v Sovjetski zvezi

Partijski instrumenti nadzora nad obrambnim področjem so lahko zanimiva tema iz več razlogov.

Prva spodbuda je razreševanje vprašanja političnega udejstvovanja in vojaško-političnega aparata v nekaterih armadah držav Varšavske zveze. Gre za opuščanje

nekaterih značilnosti sovjetskega modela odnosov med vojaško in politično (partijsko) strukturo. To je prav gotovo druga pomembna spodbuda k predstavitvi izvirnika.

Med države, ki so bile izpostavljene sovjetskemu modelu odnosov med vojaško in politično strukturo, sodijo prej omenjene članice Varšavskega sporazuma in tudi Jugoslavija in Albanija. Vsiljevanje norm tega modela je potekalo po političnih in vojaških kanalih povezovanja s KP Sovjetske zveze in s Sovjetsko zvezo. V začetnih izhodiščih odnosov med vojaško in politično strukturo pri posameznih državah najdemo bolj ali manj skrit sovjetski zgled, ki ga lahko štejejo za enega najpomembnejših zunanjih dejavnikov oblikovanja teh odnosov v omenjenih državah. Posebej po petdesetih letih so se nastali sistemi odnosov med politično in vojaško strukturo razvrstili na lestvici z različno stopnjo podobnosti oziroma odmika od izvirnika. Ker med te države sodi tudi Jugoslavija, je to naslednja spodbuda za opis omenjenega zgleda. Zgledovanje po osnovnih elementih sovjetskega sistema in ustrezne prakse je bilo vsaj nekaj časa značilno tudi za prakso jugoslovanskih komunistov pri organiziranju države in partije (skupina avtorjev, 1985: 377-433).

K oblikovanju odnosov med vojaško in politično strukturo so prispevali tudi drugi zunanji (mesto in vloga v mednarodni skupnosti) in notranji dejavniki in med zadnjimi sta lahko način in okoliščine nastanka sodobne armade opora v obrambi pozicij in vloge komunistov v JLA.

Nazadnje, vendar ne najmanj pomembno – med spodbude k opisu mehanizmov partijskega nadzora nad vojaško strukturo sodi vstopanje Sovjetske zveze v središče pozornosti mednarodne javnosti zaradi uporabe Sovjetske armade pri ustvarjanju razmer za mirno reševanje sporov v Azerbajdžanu. Vsaj enako pomembno »dogajanje« je obetajoči se novi zakon o ljudski obrambi Sovjetske zveze, ki lahko prinese presenetljive spremembe, predvsem glede dediščine zakonov iz leta 1939 in 1967. Precej pozornosti zbujajo tudi pobude o spremembi vloge in položaja KP Sovjetske zveze, o spremembah v partijskem in državnem aparatu.

Za presojlo prihodnjega si oglejmo dosedanje.

1. Politični subjekti pri oblikovanju obrambne politike

Obrambna politika v Sovjetski zvezi je v izključni pristojnosti specializiranih organov in organizacij države in najvišjih partijskih organov. Oblikovanje in sprejemanje obrambne politike potekata znotraj dvojne, državno partijske strukture. Njunih funkcij ni moč razmejiti, saj se prepletajo na vseh stičnih točkah. Formalno državni organi funkcionirajo kot partijski, partijski pa hkrati delujejo in tudi odločajo kot organi državne oblasti. Glede na zadeve, o katerih odločajo, in odgovornosti lahko organe v procesu oblikovanja obrambne politike razdelimo v dve skupini:

– politbiro, CK KP SZ in njegov sekretariat, vrhovni sovjet in njegov prezidij, ministrski svet in njegov prezidij,

– oddelek za vojaško industrijo pri CK KP SZ, oddelek za administrativne kadre, glavna politična uprava, obrambno ministrstvo in generalštab.

V prvi skupini gre za politično in izvršilno raven v organizacijski strukturi, v drugi pa za upravno strokovno raven. Poleg teh dveh skupin organov so še

povezujoči organi med obema skupinama: državni obrambni svet in komisija za vojaško industrijo pri ministrskem svetu.¹

Prva skupina se ukvarja z »vojaškim razvojem SZ«. Tu gre za ekonomske, družbene, politične in vojaškostrokovne odločitve in ukrepe za zagotavljanje vojaške moči SZ. Odločitve s tega področja se nanašajo na proizvodnjo orožja, organizacijsko dejavnost OS, kadrovsko politiko v vojaški strukturi, ideološko indoktrinacijo in priprave civilnega prebivalstva na vojaško službo in mobilizacijo. V pristojnosti upravno strokovne ravni je »razvoj oboroženih sil«.

Razvoj OS Sovjetske zveze je ožji pojem in del vojaškega razvoja države. Odločitve in ukrepi se nanašajo na konkretno načrtovanje in usposabljanje enot, na razmerje med vrstmi in rodovi OS, njihov razvoj in na oskrbo (Ellen Jones, 1985: 7-9).

1.1. Državna sestavina

Državni obrambni svet je dejansko najvišji državni organ in odloča o vojaških zadevah. Imenuje ga prezidij vrhovnega sovjeta in formalno je temu tudi odgovoren. Dejansko pa njegov osrednji del tvorijo člani politbiroja. Na čelu državnega obrambnega sveta je generalni sekretar CK KP SZ. Drugi partijski in državni funkcionarji so lahko vabljeni na seje sveta, če so zadeve na dnevnem redu s področja njihovega delovanja. V miru svet razpravlja in odloča o pomembnih vojaških vprašanjih, in sicer v obliki lastnih sklepov ali sklepov politbiroja. Ključne odločitve s področja obrambnih zadev sprejema prav ta svet in le zadeve, ki politično presegajo vojaško področje, sprejema politbiro. Svet je vsebinski nadomestek kolektivnega vrhovnega poveljnika OS in njegov predsednik v vlogi vrhovnega poveljnika.²

Vloga vrhovnega sovjeta kot najvišjega zakonodajnega organa je na tem področju zvedena na prevajanje partijskih odločitev v zakonske dokumente. Šele z novo ustavo je bila prezidiju odvzeta možnost, da z ukazi spreminja zakone. Vse do sprejetja nove ustave vrhovni sovjet med številnimi stalnimi komisijami, ki sicer preverjajo delo državnih organov, ni imel niti formalnih možnosti za resno preverjanje odločitev na področju obrambne politike. Formalna možnost se je odprla z oblikovanjem komiteja za obrambo in državno varnost pri vrhovnem sovjetu kot nadzornemu organu nad obrambnim ministrstvom. Tudi ministrski svet, ki je na čelu državnega aparata, je vlada Sovjetske zveze, ima le skromne pristojnosti na področju obrambne politike. Je bolj štab gospodarskega planiranja in upravljanja.

Formalno je ministrski svet nadrejen obrambnemu ministrstvu, vendar svoje

¹ V času med pripravo tega prispevka in njegovo objavo (marec, 1990) je v državni sestavini prišlo do sprememb. Vzpostavljena je bila funkcija predsednika države in ukinjen 6. člen ustave Sovjetske zveze, ki je uzakonjal monopolni položaj KP SZ. V grobi skici nove ureditve je najvišji državni organ predsedniški svet s predsednikom države. Pristojnosti, ki sta jih imela politbiro in obrambni svet v zvezi z vojaškimi zadevami so so formalno prenešene na predsedniški svet in svet federacije pri vrhovnem sovjetu (Anatolij Utkin, 1990).

² Najvišje mesto odločanja o zadevah z obrambnega področja je z novo ureditvijo predsednik in predsedniški svet. Sestava predsedniškega sveta se ne razlikuje bistveno od sestave obrambnega sveta. Pooblastila predsednika države so pri tem izjemna. Ta trenutno združuje v sebi funkcije prvega moža KP SZ, šefa države in vrhovnega poveljnika oboroženih sil. Kot predsednik države lahko postavlja in odstavlja najvišje funkcionarje v vladi, policiji, oboroženih silah, KGB in sodiščih, odloča o ukrepih v primeru izrednih razmer, sprejema zakonske predpise in suspendira lahko obstoječe zakone za določen čas, samostojno vodi zunanjo politiko, nadzoruje delo organov oblasti, odloča o miru in vojni, je poveljnik in samostojno odloča o uporabi oboroženih sil in vojske notranje varnosti. Predsednik države je lahko hkrati tudi predsednik katerekoli stranke. Predsednik države in predsedniški svet institucionalno nista podrejena KP SZ (Anatolij Utkin, 1990).

funkcije ne opravlja v celoti. To komunikacijo namreč križajo partijski organi, ki delujejo kot državni oziroma formalno državni organi, ki funkcionirajo kot partijski. Pristojnosti se tako prekrivajo in zamegljujejo.³ Poleg tega se v najvišjih partijskih in državnih organih pojavlja relativno malo enih in istih ljudi. Obe komponenti se lahko (ne nujno) združita v eni osebi. Višje ko smo v tej strukturi, večkrat sistem deluje mimo zapisanih tabel organizacije, veliko je neformalnih rešitev in neposrednih intervencij z vrha (Ellen Jones, 1985: 10–22)

1.2. Partijska sestavina

Na eni strani vlada in vrhovni sovjet nimata mehanizmov nadzora nad obrambnim področjem oziroma je njuna funkcija okrnjena, na drugi strani pa partijski aparat razpolaga z vrsto oddelkov znotraj CK KPSZ, ki v celoti pokrivajo področje delovanja državnih organov.

Njegov sekretariat se ukvarja z vodenjem in upravljanjem partijske organizacije, z vodenjem tekočih zadev, izbiro kadrov in organizira nadzor nad uresničevanjem partijske politike. Gre za usklajevanje in nadzor nad delom državnih organov s področja varnosti in obrambe. Sekretarjev takih oddelkov je navadno deset in ti skrbijo za partijski nadzor na tem področju. Eden od njih nadzira vojaško industrijo in verjetno tudi nekatere vidike delovanja OS in obveščevalne službe. Oddelek za vojaško industrijo pri CK je najvišji organ KP Sovjetske zveze, ki je pristojen za vojaško industrijo in nadzoruje celoten proces raziskovanja in razvoja pri oboroževanju in tako zagotavlja zastopanje partijskega interesa v vojaški industriji, nadzira skladnost te dejavnosti s partijsko politiko. Pri CK KPSZ je še oddelek, ki nadzoruje kadrovske politiko na najvišjih mestih v OS in v komiteju državne varnosti. Poleg teh ima status oddelka tudi glavna politična uprava (GPU).

Tako opremljena partijska struktura si zagotavlja monopol in nadzor nad obrambnim področjem. Vojaško politiko Sovjetske zveze oblikujejo centralni partijski organi. To pomeni, da določajo glavne usmeritve vojaški doktrini, oboroževanju, določajo prednosti pri razporejanju sredstev v vojaške namene, glavne naloge OS Sovjetske zveze in strukturo sredstev za opravljanje teh nalog. Glede na te splošne cilje določajo prednostne naloge v obrambni politiki, ki so vključene v gospodarske plane in plane znanstvenega razvoja in raziskovanja, v načrte vojaškega razvoja Sovjetske zveze in načrte prehoda iz miru v vojno stanje. Te naloge je treba prenesti v konkretne programe in jih izvesti v praksi. Skladnost med enim in drugim je težko doseči.

Partijsko vodstvo ima po strukturi odločanja v obrambni politiki odločilno vlogo in nadzoruje tudi prevajanje splošnih ciljev v konkretne programe s pomočjo državnega in partijskega aparata. Pri uresničevanju obrambne politike so OS jedro.

³ V novi formalni ureditvi kanali povezovanja in prepletanje med partijsko in državno komponento še naprej delujejo. »Dvostarešinstvo« v vojaških zadevah in dosežani mehanizmi nadzora nad vojaško strukturo z združitvijo izjemnih pooblastil v eni točki se zdaleč niso odpravljali. Zaenkrat so edini, ki nalogo nadzora lahko učinkovito opravljajo. Temeljno načelo pri dejanskem prehajanju pooblastil iz rok KP SZ v državne organe ilustrira geslo: »Ne zibajte čolna!« (Anatolij Utkin, 1990).

Anatolij Utkin: Consequences of the Changes in the Soviet Union, predavanje na IX. seminarju o političnem nasilju, IUC, Dubrovnik 1990.

2. Mehanizmi partijskega nadzora

Partijski vrh nadzoruje vojaško strukturo s pomočjo integracije poklicnih vojakov v politično strukturo družbe, v partijsko in državno sestavino (Vernon V. Aspaturian, 1972: 108–110).

Ravni integracije poklicnih vojakov v politični sistem

Ko govorimo o ravneh integracije poklicnih vojakov v politični sistem, gre za zastopnost poklicnih vojakov:

- v partijskih organih,
- v državnih organih,
- na vojaško-politični ravni in
- na upravni ravni.

Sovjetski častnik je kajpak ideološko zavezan KP Sovjetske zveze. Približno 90% aktivnih častnikov je članov KP, 7–8% delegatov na partijskih kongresih prihaja iz tega zbora (Vernon V. Aspaturian, 1972: 111–115). Poklicni vojaki so tudi med člani CK KP Sovjetske zveze, vendar je politbiro večinoma zanje zaprt. Teh odstotkov ne gre zanemarjati, vendar je članstvo v KP kar samoumevno ali »avtomatično«. Tako kot število je pomembno tudi to, da ne zastopajo zgolj partijskih organizacij, iz katerih prihajajo, pač pa hkrati »zastopajo« tudi institucijo, ki ji poklicno pripadajo. Nobeno ministrstvo nima takega bloka predstavnikov. Člani CK KP Sovjetske zveze so obrambni minister, njegovi namestniki, pomočniki in poveljniki vojaških okrožij.

Zastopnost poklicnih vojakov na višjih ravneh državnih organov je majhno v primerjavi s partijskimi organi. O blede vlogi vrhovnega sovjeta v obrambni politiki smo že govorili. Znotraj komiteja za obrambo in državno varnost pri vrhovnem sovjetu so predstavniki vojaške industrije (19) in sedem generalov in maršalov od osemindesetih članov. Prav tako bi bilo treba omeniti stališča predsednika komiteja, ki jih je javno izrazil ob postavitvi na ta položaj. Za eno prvih nalog v kadrovske politiki je »oznanil« kandidacijo za mesto obrambnega ministra. Ne glede na to, ali s tem in z nekaterimi drugimi stališči soglašajo tudi preostali člani, to gotovo ni brez ustreznega zaledja v partijskem vrhu. Vsa pomembna mesta v obrambnem ministrstvu zasedajo poklicni vojaki. V ministrskem svetu je od teh le obrambni minister.

V kategorijo organov, ki lahko vključujejo tudi poklicne vojake, sodijo t. i. ad hoc formirani vojaškopolični organi, ki jih formira prezidij vrhovnega sovjeta z dekretom. Primer takega organa je bil komite državne varnosti med II. svetovno vojno.

Vodenje OS ostaja v celoti v rokah poklicnih vojakov. Na tej ravni pa je eden pomembnejših krakov mehanizma partijskega nadzora nad poklicnimi vojaki. Integralni del obrambnega ministrstva je tudi glavna politična uprava (GPU). Je del glavnega vojaškega sveta, ki poleg državnega obrambnega sveta in generalštaba sodi med najpomembnejše organe obrambne politike.

Glavni vojaški svet je kolegij obrambnega ministrstva, posvetovalno telo najvišjih funkcionarjev tega ministrstva. Vojaški sveti so znotraj vsake zvrsti OS, v vojaških okrožjih, v poveljstvih enot, stacioniranih v tujini in pomorskih flotah. V svetu so: poveljnik enote, predstavnik vojaškega sveta višje enote, načelnik štaba in poveljnik podrejenih enot, sekretar lokalnega partijskega komiteja in častnik za politično delo. Sestava svetov nižjih enot je enaka. Največ besede pri

kadrovski zasedbi glavnega vojaškega sveta ima ravno GPU in s tem v zvezi tudi pri napredovanjih v višje čine. Tudi sicer je kadrovska politika eden ključnih instrumentov za zagotavljanje uresničevanja partijske politike in uveljavljanje partijskih interesov pri delovanju državnega aparata. Imenovanja na višje položaje v vojaški strukturi so pod nadzorom GPU, imenovanja na najvišje položaje v obrambnem ministrstvu pa pod nadzorom sekretariata CK KP Sovjetske zveze ali politbiroja.

Glavna politična uprava

GPU je torej organ znotraj obrambnega ministrstva in je hkrati tudi oddelek CK KP Sovjetske zveze. O rednih zadevah odloča glavni upravnik, o pomembnejših pa obrambni minister in CK KP Sovjetske zveze. Naloga GPU je, da vodi partijsko politično delo v OS, skrbi za politično izobraževanje, ideološko indoktrinacijo, krepitev vojaške discipline, morale in pripravljenosti enot (Harriet F. Scott, William F. Scott, 1981: 257–264). Politični oddelki kot del upravnega aparata poveljstva so nadomestili partijske komiteje višjih enot že leta 1918. S centraliziranjem partijske politične organizacije v Rdeči armadi je bilo zagotovljeno, da dobi Rdeča armada, čeprav po sestavi v glavnem kmečkega porekla, lastnosti »orožja diktature proletariata« (Miloš Prelevič, 1980: 80). Vlogo, ki jo imajo GPU in častniki za politično delo v OS danes, so si pridobili sredi petdesetih let, ko je vodstvo KP Sovjetske zveze želelo okrepiti partijski vpliv v OS, češ da je ta oslavljen zaradi Stalinovega »odhoda« s političnega prizorišča. Z resolucijo CK KP Sovjetske zveze 1956. leta vloga političnih častnikov ni bila več omejena le na politično delo, pač pa so postali odgovorni tudi za vojaško pripravljenost in usposobljenost OS. S tem je bila zagotovljena prevlada partijskega interesa v popolnoma vojaškostrokovnih zadevah (npr. urjenje). Ugled in vlogo političnih častnikov v OS je kasneje, a le za kratek čas, omajal maršal Žukov.

Znotraj GPU so oblikovani oddelki za vsako vrsto OS. Najvišji organ GPU je njen biro. Vsak od oddelkov in sekcij pa je odgovoren za specifično aktivnost. GPU je pooblaščen, da izdaja direktive in najpomembnejše podpisujeta obrambni minister in načelnik GPU. Redne dejavnosti so v celoti v pristojnosti GPU. Politični častniki imajo lastno, politično linijo poveljevanja, ki je vseskozi vzporedna vojaški. Na vrhu se konča v glavnem vojaškem svetu in seveda v CK KP. Odgovornost temu organu za celotno stanje v OS pomeni, da je GPU uvrščena (med drugim) med popolnoma vojaškostrokovne zadeve.

Politični častniki pripravljajo in izvajajo politični pouk in nadzorujejo celoten izobraževalni sistem v OS. Sami so šolani na posebni akademiji. Časopisi, revije, knjige, radijski in televizijski programi prav tako služijo njihovi dejavnosti. GPU ima ključno vlogo pri političnem izobraževanju mladine, ki se začne s predvojaškim urjenjem in se potem dopolni s splošno socializacijskim (partijskim) programom, ki je še posebej pomemben pri neruskih vojaških obveznikih in namenjen povečevanju stopnje politične in socialne asimilacije. Med naloge GPU sodi tudi skrb za statusna vprašanja in vprašanja življenjskih razmer poklicnih vojakov. Temeljni politični aparat je na ravni polka. Častniki za politično delo delujejo na vseh ravneh, vključno s četo. Politični častniki so sicer podrejeni poveljniku enote, vendar so za izvajanje in organizacijo političnega dela odgovorni političnemu častniku višje enote. Politični častnik je predvsem partijski funkcionar. Lahko pa se izuri tudi za popolnoma vojaške naloge. Hkrati se zaradi pomanjkanja kadra

(zlasti na nižjih ravneh) za naloge političnega častnika usposobijo tudi drugi častniki na posebnih šolah. Tako je tovrstna univerzalnost celo možna. Največji del aktivnosti GPU pomeni zagotavljanje ideološke čistoče v OS. Vendar kaže, da je institucionalna lojalnost uradnikov GPU pogosto razpeta med interesi KP in interesi vojaške strukture. Temu nekateri avtorji pripisujejo tudi pogoste kadrovske spremembe med častniki za politično delo.

Znotraj enot so formirane tudi osnovne organizacije KP in Komsomola. Njihove aktivnosti potekao v skladu s partijskimi dokumenti in v praktičnem delu izhajajo iz dekretov obrambnega ministra in načelnika GPU (H. F. Scott, W. F. Scott, prav tam). Četudi je Komsomol javno izrazil željo po enakopravnem partnerstvu z drugimi mladinskimi organizacijami v mladinskem gibanju, je vprašanje, kako bi se lahko razrešilo vprašanje njegovega položaja in vloge v vojaški organizaciji.

Partijska struktura znotraj enot tako zagotavlja častnikom za politično delo vpliv na vsako aktivnost v njih.

Vse od ravni čete pa najdemo pripadnike še ene organizacije – komiteja državne varnosti (KGB). KGB pravzaprav nadzira celotno vojaško strukturo. Se sicer ne vmešava v vojaške zadeve, vendar je njen III. glavni direktorat sestavljen iz dvanajstih oddelkov, v katerih na tisoče uslužbencev nadzoruje OS. Uslužbenci KGB v OS nosijo uniforme enote, v katerih delujejo, toda poročajo preko lastne poveljevalne linije. Njihova naloga je preprečevanje sabotaž, zaščita interesov KP Sovjetske zveze in opravljajo tudi funkcijo protiobveščevalne službe. Sovjetska obveščevalna služba zadnjega področja namreč ne pokriva. Vsa imenovanja na posamezna mesta v vojaški obveščevalni službi potrjuje KGB (Peter Weiss, 1989: 256–257).

Prvenstvo partijskega interesa je zagotovljeno s strogimi nadzornimi instrumenti nad vsemi dejavnostmi v vojaški organizaciji in za vojaško organizacijo, od osnovne taktične enote v oboroženih silah do obrambnega ministrstva z vključevanjem članov, predstavnikov vojaške organizacije v politično strukturo družbe. Kot smo videli, je GPU (prispevek je osredotočen prav nanjo) le eden od nadzornih instrumentov in dvojna, vojaška in partijska poveljevalna struktura le eden od načinov zagotavljanja partijskega ali, če hočete, civilnopolitičnega nadzora nad vojaško strukturo, nad vsem, kar ohranja varnost države in njenih interesov navzven in oblasti KP Sovjetske zveze, reda in miru navznoter. O vprašanih s tega področja se državni in partijski organi ne dogovarjajo z državljani Sovjetske zveze oziroma z njihovimi predstavniki, pač pa je obrambna politika zanje še posebej zaprto področje. Prepuščeno je politični, ideološki in strokovni presoji partijskih in specializiranih državnih organov in organizacij.

Ko razgrinjamo poti in načine partijskega nadzora nad vojaško strukturo, je treba povedati tudi to, da partijski monopol na obrambnem področju ne pomeni le zagotavljanja ideološke neoporečnosti in primata partijskega interesa, pač pa tudi ločenost, izvzetost obrambnega področja iz družbenega nadzora in zagotavljanje izjemnih pogojev delovanja, posebej vojaške organizacije kot osrednjega elementa obrambnega sistema Sovjetske zveze. Odločitve o vojaškem razvoju Sovjetske zveze zavezujejo vsa področja družbenega življenja in pri njihovem oblikovanju in izvajanju v praksi je vojaška organizacija eden najpomembnejših dejavnikov.

UPORABLJENI VIRI:

- Vernon V. Aspaturian: *The Soviet Military-Industrial Complex: Does It Exist?*, editor Steren Rosen, *Testing the Theory of the Military-Industrial Complex*, Lexington Books, D. C. Heath and Company, Lexington, Massachusetts 1972.
- Ellen Jones: *Red Army and Society, A Sociology of the Soviet Military*, Allen Unwin, Boston 1985.
- Harriet Fast Scott, William F. Scott: *The Armed Forces of the USSR*, Westview Press Boulder, Colorado 1981.
- Miloš Prelević: *Oboroženo ljudstvo – teorija in praksa*, NIO, Poslovna politika, Beograd 1981.
- Skupina avtorjev: *Povijest komunista Jugoslavije*, Izdavački center Komunist, Rad, Beograd 1985.
- Peter Weiss: *Soviet Military Putsch?*, *International Defense Review* 3/1989.

MILAN MATIĆ*

Država in sodobne družbene reforme

I

V razdobju po Keynesu na Zahodu kot tudi na koncu obdobja realnega socializma v vzhodnem svetu doživlja država na Zahodu in Vzhodu globoke spremembe in krize, ki zajemajo družbene temelje. Zahodne družbe se soočajo s krizo države in s problemi upravljanja, čeprav so ekonomsko bolj razvite in učinkovite kot vzhodne. To se dogaja na stopnji, ki kaže na meje in slabosti neoliberalistične politike in na negativne posledice njenih rezultatov, doseženih v 70. in 80. letih. Kot je znano, sta bili v teh letih z odločnimi neoliberalističnimi ukrepi radikalno spremenjeni prejšnja zamisel in politika države blaginje, ki se ni mogla obdržati ob zahtevah po nadaljnji in še hitrejši ekonomski in družbeni rasti, povzročeni s sodobno tehnološko revolucijo.

Za socialistične in druge manj razvite države pa lahko rečemo, da šele sedaj odpirajo procese liberalizacije ekonomije in demokratične družbene reforme predvsem zato, ker se je dosedanji razvoj, dosežen z ekstenzivnim in nenadzorovanim izkoriščanjem naravnih bogastev in cenene delovne sile, popolnoma izčrpal. Z njim so se izčrpali tudi obstoječi odnosi prevlade politike nad gospodarstvom in družbo; odnosi, ki so naravnost nasprotni tehnologiji informacij in znanju, ki sta nadomestila tradicionalno tehnologijo dela. Upočasnjevanje razvoja in stagnacija za dosego večje enakosti sta se pokazala kot iluzija, saj v realsocialističnih družbah ni niti razvoja niti enakosti v tistem obsegu, ki bi bil nujen, da bi ujeli korak z naprednimi procesi v svetu. To, kar je danes doseženo v družbah realnega socializma, po eni strani zahteva hitrejši napredek, po drugi strani pa ga k temu silijo procesi v razvitih državah in približevanje velikih svetovnih grupacij.

Glavni vir sedanjih reformnih težav v manj razvitih in realsocialističnih družbah pa ni njihova sorazmerno slaba razvitost, temveč nepripravljenost in neprilagodljivost njihove socialne in politične strukture zahtevam po modernizaciji. V njih so še vedno ostanki starih odnosov: relativna pasivnost gospodarskega ustroja, monotipske in privilegirane lastninske oblike, ki skupaj z inercijo državno-partijskega paternalizma in politično utemeljenega distribucionizma zavirajo ekonomske in človeške zmogljivosti. To je stanje, v kakršnem se »uradna družba« in »privatna družba« (oziroma »ljudstvo«, »množice«, »družbeni razredi«) medsebojno varata in prenašata odgovornost »na onega drugega«. Tako stanje je plod dolgega razdobja, v katerem se je politika vsiljevala gospodarstvu in družbi kot prvo in splošnoveljavno »načelo življenja«, pa tudi ideološkega dogmatizma, filozofije zgodovine in razvoja kot neke vrste programiranega stalnega napredka na poti k harmonični skupnosti. Iluzije, ki jih je posejala ta utopična politika, so

* Dr. Milan Matić, profesor Fakultete za politične vede v Beogradu

realsocialističnim družbam dolgo dajale navidezno legitimnost. Ta legitimnost se danes razblinja pod udarci velikih tehnoloških sprememb.

V našem času se začenja razdobje prepletanja in približevanja ne le različnih družbenih in političnih sistemov, temveč tudi najrazličnejših tradicij in civilizacijskih krogov. V tem procesu bo nujno treba zbirati izkušnje in iskati najboljše rešitve za stare in nove probleme človeštva na pragu tretjega tisočletja. Komunikacijsko odpiranje in neslutene možnosti moderne tehnologije omogočajo nastajanje obnovljenih in »mešanih« sistemov upravljanja družbe, zunaj dogmatskih shem in ideoloških predsodkov včerajšnjega in današnjega dne. Treba je poudariti že omenjeno nesočasnost v razvojnih fazah zahodnih in manj razvitih družb: medtem ko se v prvih končuje faza neoliberalistične ekspanzije, ki je nekako porušila socialno ravnotežje in ogrozila načela socialne zaščite in elementarne enakosti, druge komaj vstopajo v to fazo in jim grozi nevarnost, da bodo socialne posledice liberalizacije zaradi nižje razvojne stopnje postale sčasoma težje in bolj razdiralne kot v nekaterih zahodnih državah. Že sedaj je treba natančno proučiti možnosti boljšega uravnovešenja protislovnih zahtev in implikacij nujne neoliberalne ter prav tako potrebne socialne države. V sedanjih razmerah se zdi, da mora ostati težišče na liberalizaciji in reprivatizaciji, s tem da naj se v njih ohrani samo najbolj racionalno jedro participativne demokracije, kot so samoupravne pravice delavcev v večjih podjetjih z javno, družbeno in mešano lastnino, in to brez pretirane institucionalizacije. Ohranijo naj se elementarne pravice do socialne zaščite. To je pogoj, da bodo v manj razvitih državah sedanje prvine političnega paternalizma in državnega protekcijonizma zamenjali z dinamiko trga in z drugimi dejavniki uspešnega ekonomskega razvoja. Podjetnikom, javnim in zasebnim, državnim organizatorjem in managerjem je treba dati prednost pred doslej prevladujočimi profili »političnih direktorjev« (po M. Webru), ker so njihove funkcije v marsičem protislovnne. Po drugi strani pa bo nujno treba ohraniti tudi nekatere pridobitve socialne države, take, ki so na Zahodu v največji meri že utrjene, ker tudi razvojne možnosti niso samo v tržnem gospodarstvu in neoliberalni ekonomiji. To se nanaša tudi na vse bolj razvidne meje politične legitimnosti v zamislih neoliberalne politike v zahodnih državah. Po drugi strani pa se v manj razvitih socialističnih državah jasno vidi, koliko je socialna paternalistična država postala žrtev dogmatskega in togega uresničevanja svojih lastnih načel: solidarizma, socializacije in zaščite vseh in vsakogar. Niti partija niti država ne moreta sami sprejemati splošne odgovornosti (brez večje samostojnosti človeka in podjetnika), ne da bi se pri tem znašli v neke vrste demagogiji, najpogosteje v obliki podaljševanja krize – s perspektivo še večjega zaostrovanja v prihodnosti. Poglejmo, v čem so bistvene pomanjkljivosti v zamisli države in politike v socialističnih državah kot dejavnikov sedanje krize in kot možnosti njenega preseganja.

II

Spomnimo se nekaterih znanih dejstev. Predvsem tega, da je socializem nastal v manj razvitih državah in regijah (v ekonomskem, socialnem in socializacijsko-kulturnem smislu), kar je povzročilo preveč poudarjeno vlogo politike (partijske) in države kot glavnih nosilcev socialistične ureditve in njenega nadaljnega razvoja. V primerjavi z meščansko družbo se socializem ni zgodovinsko porajal »v nedrih starega«, temveč je moral računati s formativno vlogo monopola oblasti; ta se je oblikoval z zraščanjem partije in države, ki sta imeli ideološki, politični in ekonomski monopol. Že taka simbioza oblasti na vseh področjih življenja mu je sama po sebi podeljevala lastnosti »demiurga« in ustvarjala previd skoraj religiozne

moči. Ker pa je bila iz perspektive realnega socializma bodočnost »svobodne skupnosti« videti daleč, tudi zato, ker je Marx to perspektivo umestil v zgodovinsko daljavo, se je velik del vloge socialistične države vezal na daljno zgodovinsko strategijo, politiko in utopijo, namesto da bi praktično reševal resnične sedanje probleme. Ideološka izhodišča mita o državi (in avantgardi) v družbi zgodnjega socializma so postavljena na zahtevah neke eshatologije o rajski bodočnosti brezkonfliktne družbe izobilja (izobilje na mitološkem začetku kot tudi na »koncu zgodovine«). Zdelo se je, da v imenu takega končnega cilja nobene današnje žrtve, niti ekonomske, niti človeške, niti moralne, niso prevelike. Medtem ko je moderna meščanska država zrasla na načelih naravnega prava in razsvetljenstva, na načelih, ki so, čeprav v nekem smislu himerični ideali, vendarle vezana na človeka, se v socializmu vsak trenutek sodobnosti vse težave in protislovja resničnosti upravičujejo s stališča končne rešitve človeštva v komunistični skupnosti. Namesto posvetnosti države, ki je bila že pridobitev meščanskih revolucij, je zdaj državi prek nove filozofije zgodovine ponovno pripisan značaj »svete« države, neke vrste novoveške *Civitas Dei* Tomaža Akvinskega, v kateri so vnaprej dana merila vsega, kar je posvetno, kar spada v *Civitas terrena*. Kot Heglov »svetovni duh« moreta partija in država kot izvrševalki vnaprej določenega načela zgodovine po svobodni volji oblikovati in uporabljati razpoložljiv zgodovinski material, pa tudi »množice, razrede, ljudstva« itd., ker delata dolgoročno, ne meneč se za minljive vrednosti svojih razvojnih obdobj. Partija je v takem razmerju sil neka vrsta »skritega boga« (*Deus absconditus*) ali »budno bitje« napredka, družbe in države, kot pravijo nekateri zaneseni ideologi. Partija je nosilka ekskluzivnega in skrivnostnega nadzgodovinskega védenja o načinu gibanja in o ciljih zgodovine, zaradi česar s polno legitimnostjo vodi družbo zgodovinskega napredka, z zagotovljenim končnim izidom.

Take razlage zgodovinskega razvoja ter vloge države in partije v socializmu in njene daljnožne religiozne posvečenosti so popolnoma zasenčile tisti del Marxove filozofije, v kateri se govori o človeški individualnosti in emancipaciji kot spodbujevalkah zgodovinskega razvoja. Taka razlaga je z enostranskim determinizmom zanemarila stoletne izkušnje človeštva o možnostih kolektivnih blodenj ali celo uničenja človeške skupnosti do njene izginitve. Niti ideje G. Lukacza, ki je poskušal relativizirati pojem zgodovinskega determinizma s stališča dialektike in razsvetljenstva, niti očitno retrogradna gibanja v družbeni praksi socializma, niso mogla odstraniti težkega bremena dogmatske dediščine, zrasle iz tako enostransko razlagane »filozofije zgodovine«. Če smo bili v resnični zgodovini preveč pogosto soočeni z destruktivnimi vplivi ideološke, partijske države, če se tudi sama država skupaj s partijo, zaposleno s strategijo usmerjanja k »veliki bodočnosti«, ni dovolj ukvarjala s konkretnimi vsakdanjimi, na pogled drobnimi človeškimi vprašanji, potem je to izraz neke usmeritve in zamisli o vlogi države, ki se iz sodobnosti premešča v neko daljno utopično projekcijo, obenem pa išče take vrste legitimnosti, ki vnaprej izključuje vsako spraševanje o odgovornosti in mejah oblasti in vladanja. Zato se tudi danes, v skladu z Marxovo mislijo o kritiki religije kot predpostavki vsake kritike, mora vsaka kritika države v socializmu izvesti kot politična kritika njene religiozne narave z zahtevo, da se spremeni v posvetno, praktično in laično državo. Posvetna država je prvi pogoj za civilno družbo polnoletnih državljanov in demokratične politične skupnosti (politično konstituiranega naroda), ker je zahteva po laizaciji »svetih partijskih cesarstev« še vedno aktualna.

Drugo idejno izhodišče, bolje rečeno »ozko grlo« dogmatskih pojmovanj države v socializmu, je pretirano poudarjanje njene vloge kot razrednega dejavnika in

kot »otroka razrednih spopadov«, torej organizacije v izključni lasti enega samega družbenega razreda, ki ga zastopa njegova avantgarda. Tako razumevanje ni bilo le sociološka podlaga za takšno vrsto suverenosti, ki je zelo blizu absolutizmu in ekskluzivnosti (Locke je mislil, da bi bilo treba pojem suverenosti zavreči in da naj bo vsaka oblast omejena), temveč je povzročilo dvakrat negativne posledice: z vladajočim razredom je bil ukinjen pojem družbenega občestva in celote interesov, kar je temelj racionalne države in prava; po drugi strani pa sta zanemarjena pojem družbene subjektivnosti in tudi sam pojem družbe, ki se v začetku in formalno zamenjuje s pojmom »delavski razred« ali »množica«, danes pa vse bolj s pojmom »narod« v naravno-zgodovinskem (in manj v družbenopolitičnem) smislu. Še več, s takimi omejitvami je narasla moč države-partije, umeščene v neko vrsto negativnega, sektaškega odnosa do družbe. Kasneje se je tudi sam »vladajoči razred« znašel pod močnim patronatom svojih formalnih zastopnikov. Tako se je začela razgrajevati družbena podlaga države in partije, ki sta razglašali svojo odgovornost za celotni družbeni razvoj. Tako kot se država zaradi časovnega premeščanja »v daljno bodočnost« v krizah preveša v svoj nasprotni pol, tako se v spremenjenih razmerah z lahkoto osvobaja formalne povezanosti s svojim »razredom«, da bi se naselila na socialno razblinjeno legitimacijsko oporišče, ki ga zajema pojem »narod«. V obeh primerih se torej država in partija premalo opredeljujeta *do družbe in državljana* v konkretnem zgodovinskem pomenu besede.

Pojav partijske države oziroma proces posebljanja in privatizacije oblasti v socialističnih državah je samo druga stran procesa desubjektivizacije družbe in njenih članov ter njihovega spreminjanja v pasivni objekt političnega modeliranja. Tudi ob mogočni fasadi raznovrstnih institucij se v socialističnih državah še do danes ni končal proces dejanske institucionalizacije in konstitucionalizacije oblasti. Ne le da država ni zgrajena na ustavnih in pravnih temeljih, temveč se je tudi prvotna politizacija prava kasneje sprevrgla v njegovo degradacijo, to pa z ideologizacijo pravnih norm, njihovo hiperprodukcijo, ki nimajo trdne opore v obstoječi obliki in strukturi države. Zato se je tudi pravni red v realnosti socialističnih držav doživljal kot neke vrste labirint, iz katerega je težko najti izhod. Pa tudi, če se najde, vodi v pisarne politične birokracije. Že davno je znano, da se je tudi v nekaterih strokovnih delih državnega aparata (v upravi) bolje ukvarjati s politiko in političnim tolmačenjem predpisov, torej s služenjem »vrhu«, kot pa z reševanjem zadev, pomembnih za gospodarstvo, družbo in državljana. Stalno skrivanje resničnih središč oblasti za formalnim institucionalnim videzom je samo še povečevalo moč paradržavnih dirigentov z državo kot »razrednim« orožjem. Zato velik del državnega aparata v socialističnih državah še do danes ni dovolj profesionalen, da bi lahko opravljal zapletene in odgovorne naloge modernizacije, temveč je sestavljen po modelu primitivne spolitizirane hierarhije in po meritokratskih načelih glede na politične vrhove.

Splošna personalizacija oblasti in njeno stalno opiranje na politične avtoritete sta ustvarili sistem, ki je postal izredno ranljiv zaradi naravnih in političnih zamenjav vodstev, kriznih stanj in v soočanju z moderno strukturo družbe in procesi v njej. Odsotnost mehanizmov učinkovitega delovanja državnih institucij in javnih centrov sporazumevanja med deli političnega vodstva se izraža kot »stanje blokade«. V naši državi je to posebej značilno za zvezno raven, na kateri so mehanizmi zaviranja široki, načini sporazumevanja pa počasni in neučinkoviti. V drugih državah, npr. na Nizozemskem, kjer so nekateri odnosi v bazi kronično konfliktni in nepomirljivi (med skupinami katoličanov, protestantov in ateistov),

je razvidna velika učinkovitost v sporazumevanju med elitami in predstavniki na splošni parlamentarni ravni.

III

V današnjih družbenih razmerah v svetu in v naši državi je s stališča aktualnih problemov države zelo pomembno, da se opusti prejšnja paternalistična vloga države, ki naj zdaj postane objektivni in racionalni javni center z jasnimi in neposrednimi odnosi glede odgovornosti do družbe in državljana. Država naj postane učinkovita splošna urejevalka svobodnega gospodarskega in družbeno-kulturnega pretoka, socialna in intervencijska pa naj bo do tiste mere, kolikor je to nujno za ohranjanje in postopno ustvarjanje pogojev za doseganje družbene enakosti na višji razvojni stopnji. Nujno je, da se država brani pred navzkrižnimi pritiski, s katerimi se stalno povečujejo zahteve za krepitev državnega partikularizma, namesto nujne liberalizacije države in gospodarstva. Vse države na svetu so danes razpete med zahtevami po čimbolj učinkoviti mobilizaciji gospodarskih in družbenih sil ter med zahteve po čimvečji podpori oziroma po kremitvi svojega vpliva, da bi pričakovano mobilizacijo lahko izvedle. Politična podpora od spodaj, iz baze, je povezana s povečanimi materialnimi in drugimi nadomestili, ki vodijo do usihanja zbranih dobrin za nadaljnji razvoj. V razdeljevanje usmerjena partijska in socialna država – tako v socialističnih državah kot tudi državah blaginje na Zahodu – je stalno širila svoje pristojnosti razdeljevanja in s tem presejala meje razpoložljivih družbenih možnosti. Država je zapadla v krizo, v kateri ne more opravljati tistega, kar je obljubljala in kar se od nje pričakuje. Ta razvoj je šel vzporedno s širjenjem ekonomskih in drugih pravic, pa tudi določene demokratizacije (v participativnem smislu), tako da je splošna kriza socialne države danes neposredna posledica širjenja pravic in demokratizacije v razmerah ohranjanja starih odnosov in omejenih materialnih dobrin. Po tej poti so na Zahodu že prej, na Vzhodu pa sedaj prišli v začarani krog. Povečevanje državnega paternalizma zmanjšuje motivacijo za bolj produktivno, realno (tržno) tekmovanje in ekonomijo; pomanjkanje učinkovite ekonomije pa močno omejuje ekonomske temelje socialne (paternalistične) države.

Teh dilem paternalistične države, ki je danes resnični nasprotni pol liberalni državi (v novi izdaji), do danes ni uspelo rešiti niti razvitim zahodnim državam, še toliko manj pa socialističnim državam. Te so poleg tega sistemsko obremenjene še z drugimi distribucijskimi spodbudami, kot so nelastninski koncept družbene lastnine, neracionalna organizacija države in javnih služb itd. Zato lahko ugotovimo, da je pglavitni nasprotni pol neoliberalnih reform danes paternalistična oziroma socialna država, ne pa absolutizem, kot npr. v klasičnem liberalizmu. Še vedno prevelike zahteve družbe nasproti državi so eden od vzrokov za t. i. »neupravljljivost« (ingovernability) – stanje, nekaj časa značilno za zahodne države, danes pa še veliko bolj za vzhodne, v katerih reforme še niso pognale globljih korenin. V dinamiki družb, ki se zavzemajo za družbene reforme v smeri širše afirmacije neoliberalne države, sta še vedno navzoča protislovna lika: podjetnika, z njegovo težnjo k maksimiranju gospodarskih učinkov – ter klasičnega politika, z njegovo težnjo k maksimiranju volilne podpore – ob ustrezni distributivni kompenzaciji.

Oživiljanja prvin neoliberalističnih reform v socializmu ni treba razumeti kot dokončno odrekanje ideji socializma, temveč le kot soočanje z realnostjo poti, ki jo je treba prehoditi, da bi prišli do novih možnosti socialne pravice (Rawls) na višji razvojni ravni. Širjenje prostora za razvoj neizkoriščenih družbenih možnosti, svobodnejše izražanje različnosti, ustvarjalnosti in pluralizma na vseh področjih

(od politike do ekonomije in kulture) sta danes *conditio sine qua non* vske preobrazbe in modernizacije, pa tudi usodno vprašanje bodočnosti. Ne sme se pozabiti, da je v neoliberalnih zamislih preoblikovana tudi sama koncepcija države, ki ne more ostati samo »minimalna«, temveč predvsem zelo *učinkovita* v tistih funkcijah, ki ji v tržni ekonomiji pripadajo. V našem primeru je ta koncepcija najbolj izrazita v dosedanjih ukrepih in zahtevah zvezne vlade. Denarna politika in realna ekonomija sta kot mrzla voda, ki jo vlada zliva na prizorišče naših razgretih in iracionalnih medsebojnih spopadov. Deluje po eni strani kot osvežitev, po drugi pa kot terapija za sedanji položaj gospodarstva in družbe in za celotne odnose, posebej za odpravljanje dolgoletnega skrbništva politike nad ekonomijo, pri čemer se težišče dogajanja seli na bolj realno ekonomsko področje. Neoliberalne zamisli v svetu, tudi v socialističnih državah, se lahko razumejo kot določena ponovna zmaga tehnomanagerskih koncepcij o optimalnem in hitrejšem razvoju, čeprav za ceno določenega začasnega poglobljanja socialnih razlik (ker so boljše alternative in možnosti že izrabljene). To ne pomeni, da smo danes zašli v obdobje »gladiator-ske« tržne družbe zapoznele prvobitne akumulacije, posebno če se zavedamo nevarnosti neoliberalističnih in tehnomanagerskih skrajnosti in potrebe, da jih umirjamo v neke vrste »mešanem« sistemu s poudarjenimi primesmi tržne družbe. Napovedujejo, da bo v najbolj razvitih državah z moderno tehnologijo dovolj zaposliti do 15% delovno sposobnega prebivalstva, da bi zadovoljili potrebe družbe na relativno visoki ravni in ob racionalnem izrabljanju naravnih virov. Na stopnji, ko bodo ta predvidevanja skoraj uresničena, se lahko pričakuje začetek novega cikla socialne države in humanističnih oblik demokratičnega socializma. Za nas je pomemben še en dodatni pogoj: dogovor o naravi naše najširše skupnosti, in sicer na načelih, ki jih sprejemajo vsi deli naše države in družbe in ki so v bistvu konvergentna. Na tej podlagi bo lahko prišlo do povezovanja notranjih sil, ki nam omogočajo, da s polnim dostojanstvom in z manjšimi težavami vstopimo v evropski in svetovni prostor na pragu 21. stoletja.

Problemi federalizma v programih političnih strank v SR Hrvatski

I

Dramatičen potek osvobajanja demokratičnih političnih moči narodov, ki se od začetka leta 1990 in že nekaj prej razvija od Litve preko Češkoslovaške do Slovenije in Hrvatske in še naprej preko ostalih jugoslovanskih dežel, še vedno ne pomeni tistih tektonskih, povsod prisotnih procesov »federiranja federacije«, procesov, ki pretresajo svet federalizma že od konca 60. oziroma 70. let tega stoletja. Označeni dobesedno s frazami, kot so »federiranje federacije« (tako V. Bakarić v času amandmajskega izpopolnjevanja ustave SFRJ iz leta 1963), oziroma z izrazom »federalizacija (kanadske) federacije« (v gradivu Papin-Robertsove komisije v Kanadi leta 1977) itd., so ti procesi odprli mnoga vprašanja glede položaja in perspektive obstoječih federacij. Medtem ko je bil v nekaterih federacijah, npr. ZDA, »old style federalism« zamenjan z »new style federalism« (Reagan) brez večjih pretresov za federalno zgradbo, so druge federacije, in sicer tiste večnacionalne, v teh procesih pokazale mnoga protislovja in celo kritična vprašanja nadaljnje obstoja zvezne države. Kakšne vizije odpira razplet tega procesa, je preroško videl kot kataklizmo že leta 1977 tudi D. de Rougemont: »Naj se nas Bog usmili, da neizbežni proces propadanja kolonialnega imperija, ki se imenuje Sovjetska zveza, mine dovolj neopazno, da ne bi Moskva sprožila rdečega gumba kot skrajnega sredstva.«¹ Kaj prinaša odmev s pribaltskih obal, z višin Zakavkazja, z Nagornega Karabaha? Od kod v Kanadi že desetletja toliko srda v konfrontaciji med Quebecom in Ontariem? Duh iz Aladinove svetilke, ki so ga klicali tam in tudi tu, med jugoslovanskimi narodi, se imenuje: »izvirna suverenost«, »neokrnjena državnost«, »država-narod«... skratka »degradirana suverenost« (Ivan Kristan), vrača udarec!

Krizo federalizma v socialističnih državah otežuje tudi začetni proces »vključevanja opozicije v oblast« (Corneille), pri čemer prihajajo do izraza mnoge doslej neizpolnjene zahteve. Te zahteve se ne ustavijo samo pri iskanju drugačnega oblikovanja obstoječega federalizma, temveč gredo vse do odkritih zahtev po odcepitvi kot dokončni rešitvi in potrditvi »izvirne suverenosti«. Takšen nov razplet federalističnega scenarija se da tudi v SR Hrvatski popolnoma jasno razbrati v programskih opredelitvah večjega števila legaliziranih političnih strank.

Namen tega prikaza je, da bralcu v bistvenih točkah odpre »dossier« (kon)federalizma, kakršen obstaja v SR Hrvatski po programih obstoječih političnih strank. Ta stališča so postala v veliki meri že sestavni del predvolilnega boja in še zlasti argumentacije o vprašanih odločitve o popolni samostojnosti Hrvatske kot države ali o vključevanju v določeno vrsto zveze z drugimi državnopravnimi sub-

* Doc. dr. Arsen Bačić, Pravna fakulteta Split

¹ De Rougemont D., »Budučnost je naša stvar«. Beograd 1989, str. 100.

jekti v Jugoslaviji. Čeprav ta stališča v večini primerov ne zadoščajo za dokončno sklepanje o tem vprašanju, pa vendarle pomenijo temelj, iz katerega obe strani izvajata daljnosežne sklepe o bodočnosti državno-pravnega položaja, ne le Hrvatske, temveč tudi obstoječe zvezne države. Pogled v programe političnih strank, zlasti v tiste, ki govorijo o (kon)federalizmu oziroma o samostojnosti, omogočajo naslednjo razvrstitev.²

1. *Politične stranke, ki o federalizmu govorijo potrdilno*

V SR Hrvatski se zavzemajo za federalizem naslednje stranke:

a) Avtonomna demokratična zveza Hrvatske: – »Zavzemamo se za Jugoslavijo, federativno skupnost suverenih držav, v katerih se kot trajna in neodtujljiva pravica sama po sebi razume pravica do samoodločbe vključno z odcepitvijo. Ustavno ureditev republik določata republiška in zvezna ustava. Ustave republik so izvirne, ustava SFRJ pa je izvedena iz konsenza vseh republik o tem, katere interese bodo uresničevale na zvezni ravni. Zahtevamo dvodomno organizacijo zvezne skupščine (zbor državljanov in zbor republik), odločanje na podlagi kvalificirane dvotretjinske večine, v primeru razprave o pravicah federalnih enot v odnosu do federacije pa s konsenzom.«³

b) Istarski demokratični sabor: – »Istarski demokratični sabor se zavzema za SFR Jugoslavijo kot demokratično federacijo, pravzaprav za demokratično skupnost državljanov federalnih enot z ustavnim spoštovanjem suverenosti in pravice do samoodločbe s pravico do odcepitve in novega združevanja, dopuščajoč možno oblikovanje Jugoslavije kot konfederacije.«⁴

c) Jugoslovanska samostojna demokratična stranka: – »Jugoslovanska samostojna demokratična stranka poziva vse narode in narodnosti Jugoslavije in naše državljane širom po svetu, naj se združijo v enotno fronto boja za demokracijo, parlamentarizem in federativno demokratično Jugoslavijo v konfederativni Evropi. Jugoslavijo, temelječo na načelih AVNOJ-a, na stoletnih izkušnjah, tradicijah in zavesti naših narodov, da so nam skupni zgodovinski interesi in je navezanost enih na druge odločilnega pomena.«⁵

d) Radikalno združenje za Združene evropske države: – »Evropska skupnost kljub vsem svojim trenutnim omejitvam lahko postane federalistično in demokratično orodje nadnacionalne vlade in zakonov, ki jih imenujemo Združene države Evrope. . . . Samo skupne evropske norme, evropske pravne sankcije, za katerimi stoji enoten organizem, so lahko poročstvo v obrambi manjšin pred močjo nacionalnih držav.«⁶

e) ZKH – Stranka demokratičnih sprememb: – »Cilj nacionalne politike ZKH-SDP je zagotoviti vsestranski in svoboden razvoj vsakega naroda in narodnosti v Hrvatski in v Jugoslaviji. Zato so načela ZAVNOH in AVNOJ temeljna konstanta narodnostne politike. Jugoslovanska federacija je nastala in še obstaja kot izraz nikdar zastarane in neodtujljive pravice naroda do samoodločbe, ki vključuje tudi pravico do združitve in pravico do odcepitve. Državljeni in narodi svoje suverene pravice izvirno in primarno uresničujejo v republiki. Federacija je

² Prim. »Delegatski vjesnik« št. 505, 12. 4. 1990, ki je v celoti posvečen predstavitvi predvolilnih programov strank.

³ Ibid., str. 4.

⁴ Ibid., str. 23.

⁶ Ibid., str. 27.

izraz skupnega interesa in soglasja med vsemi republikami . . . V federativni jugoslovanski državi izvirna suverenost pripada republikam. Ustava SFRJ se sprejema s konsenzom vseh republik.«⁷

f) Zveza socialistov Hrvatske se zavzema za – »federativno jugoslovansko skupnost, ki je oblikovana kot zvezna država državljanov Jugoslavije in državna skupnost narodov, ki svojo državnost uresničujejo v federalnih enotah; – v kateri je z ustavo določena pravica narodov in narodnosti do odcepitve; – kateri enakopravnost narodov in narodnosti izhaja iz sklepov ZAVNOH in AVNOJ, ki tudi pomenijo danes temelj za graditev skupnega življenja.«⁸

g) Zveza socialistične mladine Hrvatske: – »Jugoslavija je evropska in mediteranska država.«⁹

h) Socialno-demokratska zveza Hrvatske – socialnodemokratska zveza Jugoslavije: – »Namesto licitiranja s čustvi in parolami, skrivanja za nejasnimi formulami o konfederaciji z ene in slabo prikritimi težnjami po centralizaciji Jugoslavije z druge strani, ponujamo jasen splošni institucionalni model demokratične federacije . . . Temeljni pogoj demokratičnega federalizma je ustavna zaščita temeljnih svoboščin in pravic človeka ter vzpostavljanje večstrankarskega parlamentarnega sistema v vsej Jugoslaviji oziroma v njenih federalnih enotah. V taki ureditvi so republike opredeljene kot suverene države (utemeljene na suverenosti državljanov), katerih samostojnost je zagotovljena tudi s pravico veta v zboru republik zveznega parlamenta (predvsem glede spremembe ustave, pa tudi glede drugih vprašanj, ki so bistvena za interes republik), v skrajni meri pa je zagotovljena tudi s pravico odcepitve. Prav tako so republike v načelu pristojne za vse zadeve, Federacija pa samo za tiste, ki so izrecno določene. . . .«¹⁰

i) Srbska demokratična stranka: – »Menimo, da je usoda srbskega naroda v Hrvatski, kot tudi vseh drugih narodov v Jugoslaviji odvisna od demokratičnega federalizma. Zato se opredeljujemo za federativno notranjo ureditev Jugoslavije pod pogojem, da jo sprejmejo vsi narodi, združeni v Jugoslavijo.«¹¹

j) Stranka Jugoslovanov: – »Stranka Jugoslovanov se bo zavzemala v vseh okoljih za enake pravice in svoboščine vseh, za največje človeške, humanitarne in demokratične pridobitve, za pravice in svoboščine posameznikov in skupin, narodov in narodnosti, v okviru federacije, utemeljene na avnojskih načelih.«¹²

k) Stranka neodvisne demokracije: – »odločno se izrekamo za vključevanje SR Hrvatske in SFR Jugoslavije v Evropsko skupnost . . .«¹³

l) Bosanska demokratična stranka: – »Bosanska demokratična stranka se zavzema za socialistično federativno Jugoslavijo, s sedanjimi mejami, postavljenimi na avnojskih načelih, s popolno enakopravnostjo vseh narodov in narodnosti, in s prizadevanji, da ohranjamo vse tisto, kar nas združuje ter da vsa nesoglasja rešujemo glede na potrebe in nastali položaj.«¹⁴

⁷ Ibid., str. 29.

⁸ Ibid., str. 31.

⁹ Ibid., str. 34.

¹⁰ Ibid., str. 35.

¹¹ Ibid., str. 37.

¹² Ibid., str. 38.

¹³ Ibid., str. 39.

¹⁴ Ibid., str. 46.

2. Politične stranke, ki sprejemajo konfederacijo

a) Demokratična akcija Hrvatske: – Ta stranka teži k »izgradnji moderne in suverene, evropsko civilizirane hrvatske države v konfederativni jugoslovanski skupnosti«. ¹⁵

b) Hrvatska demokratična stranka: – »Hrvatska se lahko s konfederativno pogodbo z drugimi republikami v Jugoslaviji sporazume, da določene zadeve, ki so skupnega interesa za Hrvatsko in vse republike, opravljajo skupni organi oblasti. Jugoslavija je mogoča edino kot zveza svobodnih in suverenih držav.« ¹⁶

c) Hrvatska republikanska kmečka stranka: – »O skupnih potrebah v federaciji odloča Hrvatski Sabor ali državljani na referendumu.« ¹⁷

d) Hrvatska kmečka stranka: – »Hrvatske izkušnje v jugoslovanski skupnosti niso pozitivne, in edino za kar se moramo zavzemati do vstopa v Evropsko skupnost, je konfederacija nacionalnih držav Jugoslavije.« ¹⁸

e) Hrvaško mirovno gibanje: – »Konfederacija« ¹⁹

f) Gibanje za konfederacijo: – »Konfederacija je za Jugoslavijo edina oblika državne ureditve, ki lahko zagotovi mir in bratstvo med jugoslovanskimi narodi.« ²⁰

3. Politične stranke, ki zahtevajo samostojno hrvatsko državo

a) Demokratična krščanska stranka: – »Demokratična krščanska stranka kot politična organizacija bo prispevala k uresničevanju pravice hrvatskega naroda do popolne suverenosti, kar je končni cilj demokracije vseh državljanov Hrvatske.« ²¹

b) Meščanska stranka: – »Zahtevamo odcepitev SR Hrvatske od SFR Jugoslavije. Zahtevamo razglasitev republike Hrvatske za suvereno evropsko državo.« ²²

c) Hrvatska krščansko demokratična stranka: – Svobodno in suvereno Hrvatsko želimo v hrvatski demokratični stranki doživeti v mirnem sodelovanju z vsemi, ki to želijo. ²³

d) Hrvatska demokratična stranka: – »... Potrditev svoje svobode vidi ljudstvo v lastni državi, v njej uresničuje svojo suverenost, t. j. samostojnost in neodvisnost...« ²⁴

e) Hrvatska demokratična skupnost: – »Za neizpodbitno, neprenosljivo, nezastarljivo in nedeljivo suverenost hrvatskega naroda, za svobodno in suvereno Hrvatsko.« ²⁵

f) Hrvatska stranka: »Samostojnost«. ²⁶

g) Hrvatska stranka prava: – se bori z zakonitimi sredstvi in se zavzema za »obnovo hrvatske samostojnosti na celokupnem zgodovinskem in etničnem prostoru.« ²⁷

¹⁵ Ibid., str. 5.

¹⁶ Ibid., str. 10-11.

¹⁷ Ibid., str. 18-19.

¹⁸ Ibid., str. 20.

¹⁹ Ibid., str. 21.

²⁰ Ibid., str. 25.

²¹ Ibid., str. 6.

²² Ibid., str. 8.

²³ Ibid., str. 10.

²⁴ Ibid., str. 10.

²⁵ Ibid., str. 13.

²⁶ Ibid., str. 14-15.

²⁷ Ibid., str. 17.

4. Politične stranke, ki se izjavljajo za (kon)federativno ureditev po načelu
»rebus sic stantibus«

a) Hrvatska socialno-liberalna zveza: – »Izhajajoč iz ideje pravne države, v kateri zakon obvezuje vse državljane, institucije in organe državne oblasti, bo Hrvatska socialno-liberalna zveza ravnala v skladu s parlamentarno izglasovano ustavo republike Hrvatske in s konsenzom vseh članic dogovorjenega ustavnega akta federacije oziroma konfederacije.«²⁸

5. Politične stranke, ki se v programu ne izrekajo niti za federacijo, niti za konfederacijo niti za samostojno državo

- a) Riječka demokratična zveza
- b) Zelena akcija Split
- c) Zelena akcija Zagreb²⁹
- d) Zelena akcija Rijeka.³⁰

II.

Z vstopom opozicije na politično sceno se odpirajo številna vprašanja. V kontekstu splošnih sprememb je eno od najvažnejših vprašanj brez dvoma vprašanje izbire med (kon)federativno opcijo ali odcepitvijo. Pomembno je zato, ker je z njim povezano tudi vprašanje prenehanja obstoječe zvezne države, posebno če bodo prevladali glasovi za odcepitev. V tej situaciji velja opozoriti na ustavni in politični proces, ki pravkar poteka in ki je s svojim modelom konfrontacije med (kon)federalizmom in odcepitvijo, če drugega ne, vsaj zelo poučen. Gre za Kanado, za odnos med večjim delom kanadskih provinc in Quebecom. Vsi že poznajo zgodbo, kako so *les Quebecois* drugačni od drugih Kanadčanov. Zato ker so v marsičem drugačni, so dolgo vrsto let zagovarjali potrebo posebne zaščite svojega partikularizma, v skrajni meri svoje suverenosti, ki v svojem polnem obsegu, v skrajni meri, ni združljiv z načeli (kanadskega) federalizma. V tem smislu sta *R. Levesque* in *Parti Quebecois* v začetku 70. let razvijala idejo »asocijacije-suverenosti«. Isto idejo je najbolj jasno izrazil leta 1976 C. Morin, eden od članov *Parti Quebecois*, ki je nekaj pred tem prišla na oblast v pokrajini Quebec. Po Morinu je bila ta ideja: »pozitivna, ker je njen cilj reševanje političnega problema, ki se je v Quebecu postavljaj od nekdanj . . . ; realistična, ker ne zanemarija tiste rešitve političnega sistema, ki mora, če hoče biti uspešen, upoštevati geografski in ekonomski kontest tako Quebeca kot Kanade . . . ; in jasna, ker ponuja politično suverenost, ki krepi ekonomsko povezanost med Quebecom in Kanado in ponuja možnost bolj plodne kooperacije po zaslugi dejstva, da ti odnosi temeljijo na medsebojnem spoštovanju.«³¹ Epilog dolgoletnih prizadevanj *Parti Quebecois* je bil referendum, izveden, v Quebecu 1980, na katerem je večina prebivalcev Quebeca (okoli 6.5 milijonov prebivalcev živi danes v tej pokrajini, od tega večina francoskega rodu) zavrnila predlog *R. Levesquea* in njegove separatistične stranke, da bi se s Kanado pogajali na podlagi projekta »suverenost, asocijacija«. Dejansko so s tem državljani Quebeca zavrnilo idejo o »pol-neodvisnosti Quebeca od Kanade«³² Čeprav tudi poznejše dogajanje,

²⁸ Ibid., str. 22.

²⁹ Ibid., str. 42-43.

³⁰ Ibid., str. 45.

³¹ C. Philip: »Le Quebec a l'heure du choix«, v *Revue du droit public et de la science et politique en France et a l'etranger*, 5/1978, str. 1351-1372.

³² G. Marshall: »Canada's New Constitution« – Some Lessons in Constitutional Engineering«, v *Constitutions in Democratic Politics*, 1988, str. 156-170.

ki je pripeljalo tudi do *Meech Lake Agreementa* še naprej govori o močni krizi identitete v Kanadi, so dogodki pred referendumom in po njej v Quebecu pomemben in zanimiv primer demokratičnega odločanja državljanov o naravi in značaju države.

Znotraj hrvatskega političnega prostora je danes, neposredno pred prvimi volitvami, včerajšnje teoretično soočenje med npr. *Z. Lerotićem* in *J. Mirićem* postalo politično odprta konfrontacija med konfederalisti z ene in federalisti z druge strani. Ta politični načrt se posebno jasno kaže v programih močnejših in številnih strank. V tem »dossieru« je veliko primerov, ki potrjujejo tezo *G. Sartoria* o »kognitivni inkompetenci«, oziroma tezo *Deutch*, da so lahko tudi stranske »informativsko inflatorna združenja«. Toda »political undercomprehension« (*G. Sartori*) je bila od nekdaj »močnejša« stran strankarskih voditeljev z majhno prakso oziroma tistih številnih ljudi, ki imajo nalogo, da propagirajo in »pojasnjujejo« strankarske programe. Če zanemarimo majhne stranke, ki so v središče pozornosti prišle lahko le s »trdim« zagovarjanjem radikalnih rešitev, pri čemer je bilo veliko takih, ki zagovarjajo odcepitev (po drugi strani med hrvatskimi strankami niti ena ni »trdo« zagovarjala centralizirane federacije), bi dialog oziroma soočenje »federalistov« z ene in »separatistov« z druge strani, najbolje ilustrirali s položajem ZKH-SDP oziroma HDZ.

Za ZKH-SDP je po izjavi *Z. Tomca* – »še vedno v interesu, da se borijo za rekonstrukcijo avnojske Jugoslavije kot optimalnega okvira za uresničevanje svoje enakopravnosti in razvoja...; potrebno je storiti vse, da se rekonstruira avnojska Jugoslavija, da bi obdržali načela federalizma iz Ustave 1974 in v Jugoslaviji kot skupnosti suverenih in enakopravnih narodov zgradili demokratično večstrankarsko federacijo v razmerah enakopravnosti in konkurence različnih oblik lastnine iz vseh tistih sprememb, ki bodo omogočile, da se Jugoslavija čimprej priključi Evropi kot njen polnopraven in enakopraven član.«³³ *Z. Tomac* skuša preseči dilemo o federaciji ali konfederaciji, ko meni, da je »namesto razprav o federaciji ali konfederaciji potreben nov zgodovinski dogovor med narodi Jugoslavije o bistvenih vprašanih urejanja skupnega življenja in o rekonstrukciji federalizma v skladu z vsemi tekočimi spremembami v političnem in ekonomskem sistemu. Ni najbolj pomembno, ali se bo takšna skupnost imenovala federacija ali konfederacija, temveč je najvažnejše, da so sredstvo za uresničevanje nacionalne enakopravnosti in da se v njej vsi narodi in narodnosti počutijo kot svoji na svojem.«³⁴

Eden od voditeljev HDZ *J. Manolić* je več kot jasen, ko poudarja, da – »zgodovinska izkušnja, dolga 70 in več let, ustavnega oblikovanja državne ureditve (pri nas, op. A. B.) daje dovolj vedenja o tem, katera oblika državne skupnosti je možna v sedanjih mednacionalnih odnosih. Vprašanje federacije ali konfederacije se torej ne postavlja kot teoretično vprašanje, temveč kot praktično edino možno vprašanje s stališča uresničevanja naravne pravice vsakega naroda do uresničevanja svoje nacionalne suverenosti in pravice samoodločbe z odcepitvijo.«³⁵

Pravkar potekajoče volitve v Hrvatski bodo na posreden način pokazale odločitev za eno od teh možnosti – »federacijo, konfederacijo ali Croatia«.³⁶ Odločilni izbor med temi tremi možnostmi pa bi se pokazal šele na referendumu, ki bi ga v ta namen predvidel in organiziral novoizbrani Hrvatski Sabor, kolikor želi potrditi

³³ Prim. *Danas*, št. 426, 17.4.1990, str. 18-19.

³⁴ *Ibidem*, str. 18.

³⁵ *Ibidem*, str. 17.

³⁶ Tako *H. Bišćević*, *Nedjeljni vjestnik*, 22.4.1990, str.4.

legitimnost demokratično izbranega predstavnškega telesa vseh tistih, ki so v SR Hrvatski volili. Šele z referendumom bi se za neko bodoče obdobje razvoja na »dokončen« način izrazila ne le »nacionalizacija suverenosti«, ³⁷ pač pa tudi oblika tiste državne ureditve te republike, ki bo izraz stopnje zgodovinske odgovornosti, da se odgovori na to usodno vprašanje tudi v sami Hrvatski: – »kako uravnotežiti avtoriteto skupine in individualno avtonomijo, brez katere se izgublja smisel obstajanja?« V evropskem kontekstu je pred časom *A. Marc* iskal odgovor na vprašanje glede paralize poti Evrope v smeri federacije tako v odgovornosti zagovornikov (državne) suverenosti kot tudi v odgovornosti »unionistov«, t. j. tistih, ki govorijo o »evropski« uniji. ³⁸

Paraliza federalizma v jugoslovanskem kontekstu je posledica istega modela konflikta. Kakršna že bo politična izbira novih upravljalcev v SR Hrvatski, ostaja še naprej vprašanje: kako se moderno in civilizacijsko ujemati z duhom narodne revolucije, z Revolucijo, ki je bila v teh naših krajih predvsem »duh, posvečen skupnem dobru« – tako hrvatskega kot tudi srbskega, slovenskega, makedonskega, črnogorskega in vseh drugih narodov. V teh zgodovinskih trenutkih mi prihaja pred oči primerjalna izkušnja. V kolikšni meri so politične stranke, ki zdaj prihajajo na politično sceno, odprte za možnosti »republike brez napak«? Kajti, kolikor je mogoče soditi po programih, posebno v odnosu do federacije, konfederacije ali samostojne države, tudi tu velja tista *M. Warrenova* opomba, namenjena njegovim sonarodnjakom: – »From the general equality of fortune, which had formerly reigned among them, it may be modestly asserted, that most of the inhabitants of America were too proud for monarchy, yet too poor for the nobility, and it is to be feared, too selfish and avaricious for a virtuous republic.« ³⁹

22.4.1990

³⁷ O mehanizmu nacionalizacije suverenosti, prim. A. Hauriou, J. Gicquel et P. Gelard, »Droit constitutionnel et institutions politiques«, Paris, 1974, str. 374-375.

³⁸ Prim. predgovor h knjigi B. Vayennea »Histoire de l'idée Fédéraliste«, Paris 1976, str. 11.

³⁹ Prim. J. Storing, »What the Anti-federalists were for«, Chicago 1981, str. 70.

ANTON RUPNIK

Sovjetska federacija med Kremljem in »okrajnami«

Iz Moskve dobivamo skoraj vsak teden novice o spremembah, ki zadevajo korenine sistema, tudi in zlasti politične ureditve države, federacije. Ob vsaki novosti pa zastopniki radikalnih reform ostajajo razočarani. Neruski, vsaj neslovenski narodi zahtevajo popolno prenovu federacije, obnovitev zvezne pogodbe kot temelja za prihodnji ustroj skupnosti. Čeprav so v globalnem poborniki perestrojke, pa Mihailu Gorbačovu očitajo, da se loteva reform le z vrha in iz centra, namesto da bi angažiral napredne sile v zveznih republikah oziroma neruskim narodih, ki združujejo s perestrojko predvsem svojo narodnostno emancipacijo. Še najširša je bila lani jeseni fronta, ko je šlo za ukinitvev 6. člena zvezne ustave, ki je KPSZ dajal vodilno vlogo v državi in družbi; takrat so namreč ruskim radikalcem pritegnili tudi naprednjaki iz evropskih »okrajin« (naziv za obrobja carskega imperija). Gorbačov se je skupaj s partijskim aparatom znašel v neslavni koaliciji z najbolj korumpiranimi oblastniki srednjeazijskih muslimanskih republik, ki jim vse-mogočna oblast partije še vedno jamči obstoj protinarodnega in nenaravnega režima.

Na »okrajinah« vre; skoraj vsi se upirajo diktatu iz centra, mnogi pa so si tudi medsebojno v laseh. Razvoj vsiljuje kopico paradoksov: bolj ko se sovjetska država in družba vendarle demokratizirata, bolj grozi na vseh koncih, da se bo sesulo v kaos in bolj vsi vprek kričijo po zaščiti s strani močnega centra. Razen seveda Pribaltika, če izvzamemo močne ruskojezične manjšine.

Reforma političnega sistema zatorej poteka v skrajno nasprotujočih si okoliščinah, pri čemer ne bi smeli nikoli pozabiti tudi globalne odgovornosti Moskve in Gorbačova za ravnotežje sil in za proces razoroževanja.

Zgodovinsko podedovane danosti in povojna globalna odgovornost za svetovni mir so tisti mejniki, mimo katerih ne more in ne sme pač noben sovjetski voditelj.

Sovjetska zveza je ozemeljsko v bistvu naslednica ruskega imperija. Rusija pa igra v tem imperiju tako dominantno vlogo, kot bi ji še komajda našli podobno v zgodovini. Če primerjamo carsko Rusijo z avstro-ogrsko monarhijo, potem je slednja bila neprimerno bolj uravnana, njene sestavine so bile v dosti bolj razumnem sorazmerju. Rusov je skorajda za polovico vsega prebivalstva, ob njih so še Ukrajinci in Belorusi; tako slovansko jedro imperija predstavlja skoraj dve tretjini od 286 milijonov ljudi. Poleg treh velikih slovanskih pa je še ducat pomembnih narodov v evropskem delu ZSSR in velike desetine srednjih in majhnih narodov ter narodnosti v azijskih prostranstvih imperija. Po zgodovinskih povezavah, kulturnih, jezikovnih in verskih vidikih je to maksimalno raznorodna skupnost.

Ali je v takšni federaciji sploh možna enakopravnost? Ali je sploh kaj skupnega med Estoncem in Uzbekom, med Rusom in Tadžikom? Ali so desetletja prisil-

nega prijateljstva v znamenju proletarskega internacionalizma res zblížala sovjetske narode – ali pa so samo še poglobila podedovana nasprotja med njimi?

Perestrojka je odkrila zaveso in pokazala se je resnica, da je treba po vrsti dajati negativne odgovore na takšna in podobna vprašanja. Totalitarizem avtomatično pogloblja mednacionalne probleme, ko ne dopušča, da bi se o odprtih vprašanjih federacije in odnosov med njenimi subjekti demokratično, stalno in strpno razpravljalo.

Vse to je – sicer z zamudo, a vendarle dodobra – spoznal reformator Gorbačov. Odgovore na vse zagate pa je iskal in hotel odkrivati le pri ustanovitelju države Leninu.

Gorbačov je dejansko začel reformirati politično zgradbo pri strehi namesto pri temeljih, kot so mu to očitali že mnogi kritiki. V obsedenosti od leninske vsezveličavne resnice je segel po instituciji kongresa ljudskih deputatov kot najširšega predstavniškega in zakonodajnega organa.

Dedič ustanovitelja sovjetske države pa je očitno prezrl zgodovinske posebnosti, v katerih je Lenin nekako moral sklicati tako širok in popolnoma neoperativen predstavniško-zakonodajni organ. Boljševiki so namreč poprej dobesedno razgnali ustavotvorno skupščino, parlament, v katerem pač ne bi imeli lastne večine in v katerem bi se šele v koaliciji morali izbojevati za svojo oblast. Namesto ustavotvorne skupščine je vodja boljševikov dal sklicati »vseruski kongres sovjetov delavskih, kmečkih, rdečearmejskih in kozaških deputatov«, kot se ta organ imenuje v prvi ustavi iz leta 1918. Sklicevali naj bi ga vsaj dvakrat na leto. Ta kongres je volil vseruski centralni izvršilni komite sovjetov v sestavi, ki naj ne bi presejala 200 članov. Ta – s kratico je znan kot VCIK – je bil najvišji zakonodajni organ, ki je opredeljeval in usmerjal delo »delavsko-kmečke vlade in vseh organov sovjetske oblasti v državi«. VCIK se je s stalinsko ustavo leta 1936 preoblikoval v vrhovni sovjet ZSSR kot edini in najvišji zakonodajni organ federacije, hkrati pa je diktator ukinitel kongres, ki mu je že dotlej odvzel vse pomembnejše funkcije. Vsega je bilo le osem zasedanj kongresa, zadnji je sprejel prav sklep o svoji ukinitvi z novo ustavo (1936).

Gotovo pomeni razširitev deputatske baze korak v demokratizacijo političnega sistema. Namesto posrednih volitev, kot so jih imeli v prvem desetletju sovjetske oblasti, so zdaj uveljavili neposredne volitve ljudskih deputatov. Tudi to je prispevalo k širjenju zakonodajnih temeljev. Ampak Gorbačov je zagrešil pri tem to, da je sestavil nepregledni in težko obvladljivi organ, sploh pa skrajno zapleteni dvostopenjski sistem zakonodajne dejavnosti.

Vrhovni sovjet ZSSR je v zadnjih desetletjih ostal nespremenjen v paritetni sestavi: tako zbor federacije kot zbor narodnosti sta štela po 750 deputatov. Tema dvema zboroma je Gorbačov po svoji zamisli v bistvu le dodal še tretjega, ki bi mu po naših izkušnjah lahko pogojno rekli družbenopolitični zbor, saj vanj delegirajo (bolj kot volijo) svoje deputate KPSZ, sindikati, komsomol, ženske organizacije, akademije znanosti, pa vse do raznih polstrokovnih združenj. Struktura sodobne sovjetske družbe naj bi s tem dobila ustrežnejše zastopstvo v najvišjem predstavniškem in zakonodajnem organu federacije, je utemeljeval svojo zamisel Gorbačov. Morda, toda hkrati je zagrešil kršitev načela, po katerem ima vsak državljan (le) po en glas. Tisti, ki so včlanjeni v različne organizacije, so po spremenjenih ustavnih določilih lahko večkrat oddajali svoje volilske glasove. Če jih je kdo sploh neposredno vprašal. Kajti – in tu smo pri drugem resnem očitku, ki leti na ta sistem – deputate za ta, tretji del (zbor) kongresa v bistvu volijo posredno, odtujeno od temeljnih celic teh vsezveznih organizacij. Svoje deputate v kongres je

v okviru partije določil centralni komite KPSZ, v akademiji znanosti ZSSR so se največ prekljali v predsedstvu in tako podobno tudi v vseh drugih organizacijah. Nastali sta nekako dve kategoriji deputatov: eni so bili izvoljeni neposredno od državljanov volilcev, drugi pa posredno od aparata vseveznih družbenopolitičnih in drugih organizacij.

Danes je vsesplošno mnenje, da kongres ljudskih deputatov nima svojega trajnega opravičila.

Nobenih izkušenj še ni o tem, kako naj bi se rotiralo članstvo v vrhovnem sovjetu. Ta je sestavljen po številčnem ključu, ki daje 15 zveznim republikam po 11 deputatskih mest v zboru narodnosti (=165), 20 avtonomnim republikam po 4 (=80), 8 avtonomnim oblastem po 2 (=16), 10 avtonomnim okrožjem pa še po 1 deputata (=10). Skupaj torej šteje zbor narodnosti vrhovnega sovjeta 271 deputatov. In ker ima enako število še zbor federacije, šteje celotni vrhovni sovjet v novi sestavi 542 deputatov.

V primerjavi s številom deputatov v kongresu (2250) je vrhovni sovjet kot stalno delujoči zakonodajni organ torej približno četrti del le-tega. Po volji Mihaila Gorbačova in njegovih ustavnih sprememb pa naj bi se sestava vrhovnega sovjeta spreminjala v petletnem mandatnem obdobju tako, da bi vsako leto zamenjali po petino članstva. Seveda naj bi pri tem veljala tudi merila vrednotenja dela posameznih deputatov.

Ker konec maja letos mineva šele prvo leto, odkar se je prvič sestel kongres ljudskih deputatov, za zdaj še ni vsem jasno in znano, kako, po kakšnih mehanizmih bo potekala takšna mučna rotacija. Če vemo, da so potekale žolčne bitke za to, da bi v vrhovni sovjet spravili čim več predstavnikov radikalnih reformatorjev, da je izvoljeni sestav vrhovnega sovjeta takoj po objavi doživel porazno oceno (Jurij Afanasjev ga je označil kot stalinsko-brežnjevske poslušni organ), potem si lahko samo mislimo, kakšne muke šele čakajo Anatolija Lukjanova kot novega predsednika parlamenta, ko bo moral ugrizniti v ta trdi oreh.

V grobem bi lahko opredelili razmejitev pristojnosti med vrhovnim in nižjim parlamentarnim organom tako, da kongres ljudskih deputatov odloča o vseh ustavnih in odločilnih sistemskih zakonih, medtem ko vrhovni sovjet samostojno sprejema izvedbene sisteme zakona. Načeloma bi to še bilo nekako jasno, ampak v praksi se kaže, da hočejo vsi vprek in za vsak tehtnejši politični problem vpregati kongres.

Gorbačov je hitro spoznal, da se je zapletel v nerešljive zanke, ko si je naprtil funkcijo predsednika vrhovnega sovjeta, saj je v tem svojstvu moral presedeti tedne in tedne za predsedniško tribuno in s tem izpostavljati svojo dejansko prezidentsko oblast dnevnemu izrabljanju. Privoščil si je še novo reformo političnih institucij ter se dal sredi marca oklicati za prezidenta ZSSR. V glavnem je že dotlej imel vsa pooblastila voditelja; zdaj je spretno izključil iz procesa političnega odločanja politbiro CK KPSZ, ki mu je dotlej lahko omejeval svobodo odločanja kot generalnemu sekretarju partije. Prezidentski sistem torej bistveno krepi državne organe oblasti na račun partijskih.

Podedovani stalinsko-brežnjevske ustroj sovjetske federacije nikogar več ne zadovoljuje. Narodi bivše carske »okrajine« se počutijo zatirane in izkoriščane od centra, sami Rusi pa so prepričani, da jih izkoriščajo vsi vprek in da so sploh nevhvaležni člani federacije.

Hierarhija razvršča teritorialno-politične tvorbe v pet skupin: najvišja je zvezna republika kot edina nosilka suverenih pravic narodov; sledi je avtonomna republika, ter avtonomna oblast in nazadnje je tu še (nacionalno) avtonomno okrožje.

Zvezne republike se lahko delijo na pokrajine (ima jih le Ruska federacija) in oblasti (poleg RSFSR še Ukrajina, Belorusija, Uzbekistan, Kazahstan, Turkmenistan, Kirgizija in Tadžikistan). V sklopu pokrajin imajo avtonomne oblasti in okrožja, ki pa so lahko tudi znotraj oblasti.

Igra barv na političnem zemljevidu ZSSR je sicer impresivna, sovjetski propagandi je služila za dokazovanje vzorne narodnostne politike, toda za to barvito zaveso je mnogo zlaganega in nasilnega.

Vzemimo samo Ukrajino, drugo največjo sovjetsko zvezno republiko in drugo največjo slovansko nacijo. Stalin je z njo počenjal že vse mogoče, če tokrat odmislimo tisto najstrašnejše, namreč strašno lakoto zaradi nasilne kolektivizacije v začetku tridesetih let. Sovjetska oblast je najprej naselila glavno mesto v delavski Harkov, ker ji je bil Kijev preveč meščanski. Mimo vseh ukrajinskih dejavnikov so na Dnjepru gradili gigantske objekte in sèm klicali milijone delavcev, ki so se tod tudi naselili za stalno (v bistvu se je ta proces začel že v carski Rusiji). Hkrati so z rodne zemlje izganjali kozake ter tako spreminjali ukrajinsko zemljo v vsesovjetsko, beri: rusko. Stalin je po vojni meni nič tebi nič priključil Krim (do konca vojne je tu bila avtonomija krimskih Tatarov) k Ukrajini, četudi ta regija nikoli v zgodovini ni imela nič skupnega z ukrajinsko kulturo. Enako je v Ukrajino vključil Odeso in del Besarabije. Da bi »nagradil« mlajšega brata. V bistvu pa je ta in poznejša politika pripeljala do takšne stopnje raznarodovanja, da zdaj vidijo rešitev ukrajinskega vprašanja le še v razkosanju republike.

V Povolžju najdemo vrsto nacionalnih avtonomnih republik, v katerih pa navadno živi le manjši del pripadnikov narodov, po katerih so poimenovane (Tatarija, Baškirija ipd.). Krivi so tako nasilni posegi v razmejevanje kot tudi enako nasilna politika industrializacije oziroma načrtnega mešanja sovjetskih narodov.

Slednje je v bistvu udarilo po glavi Ruse. Gorbačov pogosto omenja številko 60 milijonov sovjetskih ljudi, ki živijo zunaj ozemlja svojega matičnega naroda. Pri-baltski, zakavkaški in drugi kritiki tega pojava pa temu dodajajo: to so navadno ljudje, ki sploh že nimajo več nikakršnega normalnega in zdravega čustva narodnosti, ki v tujem okolju širijo nacionalni nihilizem (tako opredeljujejo pojav v publicistiki). Uradno, v propagandi so to bili doslej tisti najbolj vzorni internacionalisti.

Med različnimi stopnjami nacionalnih državnih tvorb so zelo občutne pravice, kar zadeva urejanje kulturnega življenja naroda. Ker npr. zvezne republike določajo uradni, državni jezik na svojem območju, se avtonomije že zaradi tega znajdejo v primežu dvojnega diktata: Moskva predpisuje ruščino kot »jezik mednacionalnega občevanja«, po novem sploh kot vsezvezni državni jezik; Baku, Tbilisi, Taškent itd. pa vsiljujejo svojim podanikom druge narodnosti še svoj jezik kot uradni. Že itak zapostavljane narodnosti so v takem položaju prisiljene sprejemati uradno trojezičnost; v bistvu pa se vse zreducira le na zanemarjanje jezika in kulture temeljne narodnosti, zaradi katere je nekoč bila ustanovljena avtonomija.

Seveda je tu še množica drugih dejavnikov, ki prispevajo k občutku, da so ti narodi in narodnosti zatirani, neenakopravni. Vse to pa nenehno vznemirja duhove z obeh strani. Spopadi, ki jih porojevajo nerešeni mednacionalni problemi, so že pogosto zahtevali smrtne žrtve.

Vprašanje preureditve vsega imperija je zatorej enako žgoče tudi z narodnostnega vidika.

Da je federacijo treba temeljito prenoviti, o tem zdaj ni več deljenih mnenj. To je v bistvu tudi že uradna politika vladajoče KPSZ in parlamenta. Duhovi pa se še načelno razhajajo, kadar gre za presojo bistva podedovane države: Ali je to res

socialistična federacija suverenih in enakopravnih republik oziroma narodov in narodnosti – ali pa je Sovjetska zveza v svojem bistvu še vedno imperij, torej predelana, na zunaj prebarvana carska Rusija?

Radikalni misleci in politiki so si množično enotni v drugi opredelitvi. Mihail Gorbačov pa v bistvu vendarle ostaja pri prvi, četudi poudarja, da je federacijo treba temeljito spremeniti, jo »napolniti« z resnično demokratičnimi odnosi med centrom in republikami ipd. Prezident že dolgo obljublja, da bo sovjetskim narodom Pribaltika, Zakavkazja in vsem drugim položil na mizo zelo široko platformo za novo, demokratično sovjetsko federacijo, vendar je vse tisto, kar je storil do zdaj (sredi maja), bolj dokaz za hude težave, ki jih ima v samem sebi in v svojem vodstvu, ko gre za usodno vprašanje, ali dopustiti razpadanje federacije (imperija) ali pa ga z vsemi sredstvi zadržati in razpad onemogočiti. Vse kaže, da prezident ZSSR vendarle osredotoča vso svojo dejavnost na ta drugi smoter.

Akademik Andrej Saharov je bil eden najbolj radikalnih tudi zastran novega ustroja sovjetskega imperija. Kot zvezni deputat je večkrat zahteval takojšnjo ukinitvev vseh vrst hierarhije, ki razvršča narode in narodnosti in njihove državne tvorbe v vlogo nadrejenih ter podrejenih. Članstvo v sovjetski skupnosti mora biti popolnoma prostovoljno, o njem se morajo izreči narodi na referendumih; državna oblika znotraj skupnosti pa mora biti za vse člane enaka. Sovjetska zveza naj bi se po njegovih zamislih preoblikovala in preimenovala v zvezo sovjetskih republik Evrope in Azije.

Žal je smrt prehitela Saharova, da bi v javnosti podrobneje razložil svoje zamisli.

Eden najbolj prodornih mislecev o reformi političnega sistema je doktor pravnih ved Boris Kurašvili (živi v Moskvi). Socialistična družba je v narodnostni politiki zašla do sramotne točke, svari ta znanstvenik in išče vzroke za krvave mednacionalne spopade ne toliko v stalinskih časih kot v zadnjih letih. Zakaj? Zato, ker so ljudje od najavljene perestrojke dosti več pričakovali, dobivajo pa polovičkarske ukrepe. In ker se vsesplošna kriza z razmahom perestrojke šele pogloblja, si pač narodi iščejo lastne rešitve, misleč, da so jim za težave krivi predvsem drugi ter da bi sami lažje zmogli rešitve svojih problemov ter bolje živeli. »Zgodila se je zamenjava socialnega z nacionalnim,« razčlenjuje Kurašvili. Sovjetski narodi se vdajajo v prepričanje, da jim družba z drugimi samo ovira napredek ter da bi vse bilo lažje in bolje, če bi lahko živeli sami zase ali pa v povezavah, ki bi si jih sami in na novo izbrali. »Na tej poti ljudje čakajo nova razočaranja, iz teh razočaranj pa se lahko porodijo novi pretresi in nesreče,« črnogledo zre v prihodnost Kurašvili.

Vseeno pa ne omahuje v prepričanju, da je nujno potrebno »radikalno zdravljenje«. Če pa naj bi ozdravili mednacionalne odnose, je najprej treba ozdraviti socialno krizo. Potrebne so torej najprej globoke socialne preobrazbe (ruska beseda socialno zapopada širši pojem kot naša; gre za celotno družbeno sfero). Šele dvig življenjske ravni in šele takrat, ko bi se ljudje lahko ukvarjali tudi s produktivnimi rečmi, vprašanji, šele takrat bi se jim ozko nacionalni vidiki razširili.

Hkrati z radikalnim reformiranjem vse družbe pa bi morala potekati tudi reforma državnega ustroja. Kurašvili pobija tezo, češ da gre le za tri temeljne oblike državne organizacije: konfederacija, federacija in unitarna država. Federacija je po njegovem lahko nacionalno-teritorialna in samo teritorialna. Primer slednje vidi v ZDA. Unitarna država lahko ima avtonomne tvorbe, pa vseeno ostaja takšna.

Ali pa lahko ena zvezna država združuje tako nacionalne kot teritorialne eno-

te? Zakaj pa ne? – pravi Kurašvili ter projicira svojo možno novo podobo sovjetske federacije.

Rešitev vidi v tem, da bi namesto uniformirane zgradili mešano nacionalno-teritorialno federacijo, v katero bi lahko vstopile pod različnimi (dodatnimi) pogoji, a z enakimi pravicami tako teritorialne enote, države, ki bi šele nastale iz sedanjih prevelikih tvorb, kot so RSFSR, Ukrajina, Uzbekistan in Kazahstan na eni ter že doslej oblikovane nacionalno-teritorialne zvezne republike.

Namesto sedanjih 15 zveznih republik naj bi ZSSR v prihodnje sestavljalo 30 razmeroma preglednih za upravljanje in enakopravnih federalnih državnih enot: Severozahodna (Leningrad in ves evropski sever); Srednjeruska (Moskva, do Volge na severu in Ukrajine na jugu); Srednje Povolžje (Tatarija, Udmurtija, Marijska republika, Čuvašija in Mordovija); Nižje Povolžje (oblasti Astrahan, Volgograd in Saratov); Južnoruska (območje ob Donu); Severni Kavkaz (Krasnodarska in Stavropoljska pokrajina, Dagestan, Čečeno-Ingušija, Severna Osetija, Kabardino-Balkarija); Ural (očitno z obeh strani, oblasti Perm, Sverdlovsk, Čeblyabinsk in Orenburg); Zahodna Sibirija (približno med Jenisejem in Uralom); Vzhodna Sibirija (med Jenisejem in Leno-Amurjem); Daljnji Vzhod (Primorska, Habarovska pokrajina, oblasti Magadan, Čukotka, Kamčatka in otok Sahalin); Severna Ukrajina (Kijev-Harkov); Južna Ukrajina (Odesa-Krim); Levi breg Dnjepra; Desni breg Dnjepra; Zahodni Kazahstan (ob Kaspiju); Severni Kazahstan (območje južne Sibirijske); Južni Kazahstan (predgorja Tjanšana in Pamirja); Zahodni Uzbekistan (ob Aralskem morju); Vzhodni Uzbekistan (Taškent-Samarkand-Fergana) – in 12 ostalih obstoječih zveznih republik.

Dosedanje enovite in velike, če že ne velikanske, zvezne republike RSFSR, Ukrajina, Kazahstan in Uzbekistan bi se torej razdelile na več državnih tvorb, še vedno pa naj bi tvorile svoje subfederalne zveze za potrebe narodnostne politike. Sploh pa novo nastale države iz dosednjih nacionalnih zveznih republik ne bi dobile polne suverenosti, zlasti še ne pravice do izstopa iz zveze, marveč bi to še naprej ostal izključni privilegij nacionalnih enot, se pravi zveznih republik ali njihovih federacij, ki pokrivajo vse etnično ozemlje določenega naroda.

Sovjetska federacija bi morala vseskozi biti zveza odprtih vrat, pravi Kurašvili. To pomeni, da bi moral veljati nadvse demokratičen postopek za sprejem (novih) »konfederatov«, pa tudi za odcepitev le-teh.

Kongres ljudskih deputatov naj bi sicer končal svoj petletni mandat (torej do pomladi 1994), ampak po tem naj bi vso zakonodajno oblast prevzel novo oblikovani parlament. Zbor narodnosti naj bi po zasnutku Borisa Kurašvilija sestavili takole:

- zvezne republike bi imele po 5 poslancev;
- avtonomne republike bi imele po 3 poslance;
- avtonomne oblasti bi imele po 2 poslanca in
- avtonomna okrožja bi imela po 1 poslanca.

Skupaj bi po njegovem izračunu dobili 231 poslancev; enako število bi imel tudi zvezni zbor, pa bi sovjetski parlament štel skupaj 462 poslancev (deputatov).

Da bi zvezne republike dobile zares svojo državno suverenost, bi morale enako kot federacija v celem dobiti vsaka svojega predsednika (prezidenta). V nekaterih republikah (Azerbajdžan, Kazahstan) so to že uresničili. Tako zveznega kot republiškega naj bi skupaj s podpredsedniki volili neposredno. Prezidij vrhovnega sovjeta naj bi ukinili, namesto njega pa ustanovili predsedniški svet, ki bi ga poleg zveznega predsednika in podpredsednika tvorili tudi predsedniki vseh 30 zveznih republik. Analogno temu naj bi bila sestavljena tudi zvezna vlada, meni Kurašvili.

Ampak radikalni zagovornik decentralizacije in resnične (kon)federalizacije Sovjetske zveze vseeno resno računa, da bi bodoča sovjetska federacija morala imeti (vsaj) enako število zveznih ministrov kot pri Leninu, se pravi 21. Resorje našteva v takšnemle zaporedju: plan, varstvo narave, narodno gospodarstvo (industrija, gradbeništvo in kmetijstvo), energetika, transport, komunalno gospodarstvo in ptt, obrambna industrija, preskrba in trgovina, zunanja trgovina, finance, prosveta in znanost, informacije in kultura, delo in socialno skrbstvo, zdravstvo, notranje zadeve, zunanje zadeve, obramba in državna varnost.

Federacija in njena ministrstva bi si smela ohraniti le neznaten del podjetij, in to tistih, ki so zares neobhodno potrebna za njeno delovanje. Sicer pa bi vso lastnino nad proizvajalnimi sredstvi in nepremičninami morala federacija predati zveznim republikam, te pa po svoji presoji administrativno-teritorialnim enotam, naravnost podjetjem in delovnim kolektivom ali pa po lastni zakonodaji v druge oblike lastnine.

Vse to se lahko zgodi samo v primeru, če namesto togega centraliziranega gospodarskega sistema prevzame odločilno vlogo trg, poudarja politolog Kurašvili. Na vsezvezni ravni bi v prihodnje sprejemali le še okvirno zakonodajo, konkretizacijo pa večinoma prepustili zveznim republikam. Pač pa bi ob »hiperkvalificirani večini«, denimo devetih desetih ali vsaj dveh tretjin, za skupne nujne potrebe sprejemali tudi zvezne izvedbene zakone, toda tudi to le pod pogojem, da ne bi bilo glasov proti, da torej ne bi kakšna od zveznih republik v celoti nasprotovala.

To bi bila ena od vizij bodoče sovjetske federacije. Bolj celovito si jo je pač veljalo pogledati prav zato, da bi spoznali, da tudi zelo hrabri federalisti in zagovorniki radikalne decentralizacije ostajajo prepričani, da je za obstoj Sovjetske zveze – pa morda v še tako okrnjeni sestavi – nujno potreben tolikšen fond skupnega urejanja, da to dejansko pripelje v federacijo.

Vsi demokratično usmerjeni misleci so si bolj ali manj enotni v tezi, da ni nikakršnih ideoloških ali političnih razlogov za to, da bi za vsako ceno vztrajali pri tem, da je treba ohraniti federacijo v mejah bivšega carskega imperija. Za socializem ali za marksistično misel pač ni in ne bi smela biti nikakršna nesreča v tem, če bi se ena ali druga zvezna republika ali nacija odločila za izstop iz federacije. Sploh pa ni res, da bi morali ostajati ali vztrajati pri popolnem članstvu, ki bi bilo enako za vse. Nekatere članice bi pač lahko priznale le delne prvine svojih vezi s sovjetsko federacijo ali pa bi z njo sploh sklepala konkretne pogodbe o posameznih področjih sodelovanja oziroma (pridruženega) članstva.

»Ohranjanje ZSSR v zgodovinskih mejah ruskega carstva ne more biti samemu sebi namen niti danes, še manj pa v prihodnjem tisočletju,« pravi Jevgenij Golikov, magister (kandidat) filozofskih ved in utemeljuje to tudi ideološko: »V temelju marksističnega pojmovanja zgodovinskega progressa človeške civilizacije ne leži ideja države, marveč ideja svobodne osebnosti.« Ta razpravljalec posveča osrednjo pozornost nevarnosti, da bi se iz današnjega razvoja, ko se osamosvajajo sovjetski narodi in njihove zvezne republike, ko pa še niso dograjene demokratične ustanove, lahko porodijo republiško-nacionalne birokratske strukture, ki ne bi bile nič boljše od dosedanjih vsezveznih. Nacionalno osvobajanje izpod kremeljskega jarma se torej kaj lahko sprevrže v nove avtoritarne ali celo totalitarne režime; imperialne elite bi se tako zamenjale z nacionalnimi. Proces osamosvajanja narodov torej ne vodi nujno v demokratične družbe, marveč kaj zlahka dobi nedemokratične črte, sploh pa se izpostavlja veliki nevarnosti, da v egoistični zaslepljenosti s svojimi problemi prizadene življenjske interese drugih naro-

dov. V tem trenutku pa voditelji narodnega osamosvajanja objektivno delajo proti demokratičnim smotrom perestrojke.

Tako Golicov. In tako Gorbačov. Teoretik publicist in prakticirajoči politik prezident pač nista brez resnih argumentov, ko svarita pred enostransko nacionalno zaslepljenostjo raznih radikalcev, ki ne vidijo ali nočejo priznati objektivnih razmer in dejstev.

Kaj pa se v resnici dogaja v političnem sistemu sovjetske federacije? Kakor je to na prvi pogled paradoksalno, je res, da se v bistvu vendarle krepi osrednja oblast.

Mihail Gorbačov je sicer res zdemokratiziral parlament in mu vdahnil vsebino. Ampak kmalu je spoznal, da čas beži, da parlamentarizem potrebuje ogromno časa, preden porodi sklepe (zakone), krizni položaj se s tem le še zaostrojuje. Odločil se je za dodatno oblastno nadgradnjo: prezidentstvo.

Kot predsednik ZSSR Gorbačov sicer nima bistveno novih prisotnosti v primerjavi s tistimi, ki mu jih je že dala spremenjena ustava kot predsedniku vrhovnega sovjeta. Pa vseeno je uvedba predsedniškega položaja bistveno spremenila sistem političnega odločanja, kajti prej je bil vezan na parlament, zdaj pa je od njega praktično neodvisen. Prezident lahko samostojno izdaja dekrete (ukaze) o čisto sistemskih zadevah. In Gorbačov se te svoje pristojnosti že bogato poslužuje. Da bi nezaslišano veliki koncentraciji oblasti v rokah prezidenta dal demokratično fasado, je uvedel še predsedniški svet in vanj povabil predstavnike vseh zveznih republik. Pustimo zdaj ob strani praktično politično morda najpomembnejšo spremembo, ki je nastala z uvedbo prezidentstva, namreč obglavljenje politbiroja CK KPSZ kot doslej absolutno najmočnejšega političnega organa v državi – dejansko je s tem prišlo do silovite koncentracije oblasti v Kremlju, v federaciji. To pa seveda ustrežno in nadalje zmanjšuje pristojnosti zveznih republik oziroma njihovih vodstev.

Že pred uvedbo prezidentstva je lider beloruske ljudske fronte Zenon Poznjak obtoževal Kremelj in Gorbačova, da pod krinko besedičenja o perestrojki sprejemata protidemokratične zakone, ki le krepijo centralno oblast, »usoda republik pa nikogar ne zanima«. »Progresiven je zatorej proces razpadanja imperija in oblikovanja svobodnih držav, ne pa reanimacija in remont supersile,« poziva Poznjak svoje beloruske rojake in pribaltske sosedo na izstop iz ZSSR.

Bolj kot se iz »okrajn« razvzemajo zahteve po tem, da bi vse zvezne republike morale ponovno, in to čisto iznova, sestiti za okroglo mizo ter se sporazumeti o zvezni pogodbi kot temelju federacije – bolj v Kremlju še naprej krpajo to, podedovano federacijo od zgoraj.

Lani so s posebnim zakonom razmejili pristojnosti med zvezo in republikami na gospodarskem področju. Večina tega, kar naj bi zvezne republike zares dobile v svojo pristojnost, ostaja pač na papirju, kajti še naprej se ohranja centralizirani sistem planiranja in razporejanja surovin ter repromaterialov. Republike so dobile sicer kar široka pooblastila v načrtovanju gospodarskega razvoja in davčni politiki, ampak tudi to je bolj fasada, saj gospodarstvo stagnira v okovih zveznih birokratskih spon.

Konec aprila je Kremelj obdaril »okrajine« še z novim zakonom o »razmejitvi pooblastil med zvezo SSR in subjekti federacije«. Očitno je, da gre v prvi vrsti za pomirjanje avtonomnih tvorb, ki so zdaj z novo formulacijo postale »subjekti federacije«. Vseeno pa tekst v bistvu ponavlja dosedanja ustavna določila, četudi se morda kaj od tega bere presenetljivo novo. Kajti: sovjetska ustave so vedno imele v svojih paragrafi presenetljivo radikalna določila, le da je bil celotni mehanizem tak, da so ostajala mrtve črke na papirju.

»Zveza sovjetskih socialističnih republik je suverena socialistična federativna

država«, se začenja ta ustavni zakon in takoj dodaja, da federacija poseduje pooblastila, ki jih subjekti federacije skupaj prepuščajo v pristojnosti ZSSR. Naprej: »Zvezne republike so suverene sovjetske socialistične države, ki se prostovoljno in na temelju samoodločbe narodov ter enakopravnosti združujejo v ZSSR, pri tem pa imajo celovito državno oblast na svojem ozemlju, razen pooblastil, ki so jih same predale v pristojnost ZSSR.« Subjekti federacije so (zdaj, po novem) tudi avtonomne republike.

Vsaka zvezna (ne pa tudi avtonomna!) republika ohranja pravico do prostega izstopa iz ZSSR, za to pa pričujoči zakon predpisuje kot obvezujoči pogoj vseljudsko glasovanje (referendum).

Za nas v Jugoslaviji se morda najbolj presenetljivo slišijo in berejo določila o pristojnostih zveznih republik na mednarodnem področju. Novi zakon jih opredeljuje takole:

»Zvezna republika ima pravico, da navezuje odnose s tujimi državami, da z njimi sklepa sporazume, izmenjuje z njimi diplomatska in konzularna predstavništva, realizira zunanjegospodarske vezi ter da sodeluje v mednarodnih organizacijah.« Četudi takoj zakon omejuje to pravico s pogojem, da uresničevanje gornjih pravic ne sme priti v nasprotje z zveznimi zakoni ZSSR in njenimi mednarodnimi obveznostmi (zlasti torej blokovske narave), pa to še ni najhuje, saj je znano, da je Stalin ob koncu druge svetovne vojne dal dopolniti zvezno ustavo s členu 18 a in b tako, da je zveznim republikam dopustil pravico do »neposrednih odnosov s tujimi državami«, da pa je vse to služilo le kot pokritje za zahtevo po članstvu Ukrajine in Belorusije v Organizaciji združenih narodov.

Še več: Stalin je takrat dal zveznim republikam pravico do lastnih republiških vojaških formacij; pač zato, da bi z njimi lažje zmagal, kajti prav Ukrajinci, Belorusi in Pribaltijci niso bili pripravljene iti v ruske vojaške enote. Stalinski privilegiji, ki jih je dal zveznim republikam s taktičnimi naklepi, so še danes pravcati bav-bav za Kremelj, saj vztraja pri tezi, da je za obrambo ZSSR mogoča edinole enotna, narodnostno mešana, v bistvu pa ruska, ruskojezična armada.

Kako paradoksalne so (vse) takšne pristojnosti zveznih republik, ponazori že naslednji člen (6.) tega zakona, ki našteva področja, ki so v izključni pristojnosti federacije in med njimi je seveda tudi »opredelitev zunanje politike ZSSR in sklepanje mednarodnih sporazumov ZSSR ter predstavljanje ZSSR v mednarodnih odnosih«.

Sicer pa ima register teh izključnih pristojnosti federacije kar 13 točk oziroma področij:

- zvezna ustava in vse v zvezi z njo;
- sprejem zveznih republik v federacijo in vse v zvezi s statusom notranjih administrativnih tvorb;
- reševanje sporov med republikami;
- režim državne meje ZSSR;
- organizacija in dejavnost državnih organov;
- zvezni proračun, bančni sistem, valuta, vsezvezni davki;
- izdelava »perspektiv družbeno-ekonomskega razvoja države«;
- odobravanje kreditov tujim državam in najem le-teh;
- upravljanje nad železnicami, zračnim in pomorskim prometom, magistralnimi cevovodi, obrambnimi objekti, vesoljskimi raziskavami, enotnim energetskega sistemom, vsezveznim sistemom ptt, nad vsemi objekti, ki so v vsezvezni pristojnosti, vse do radioaktivnih snovi;
- vprašanja miru in vojne, varstvo suverenosti ZSSR in ozemelske celovitosti, zaščita državne meje, carina;

- organizacija obrambe, oborožene sile, graničarske, železniške in enote notranje vojske;

- vsezvezna sodišča in enovit sistem tožilstva.

Člen 7 nato zagotavlja, da gornjih pristojnosti federacije ni mogoče razširiti brez soglasja njenih subjektov. Prelepo, ampak ti subjekti vendar niso nikoli sploh dali soglasja k takšnim pristojnostim Kremlja. Ko so konec decembra 1922 podpisovali zvezno pogodbo, so bili poleg Ruske federacije le še trije sopolpisniki, namreč Ukrajina, Belorusija in Zakavkaška federacija (Gruzija, Armenija in Azerbajdžan). Če so takrat bile današnje srednjeazijske (muslimanske) republike kar v sklopu RSFSR kot avtonomije, pa treh pribaltskih republik in Moldavije ne samo da niso nikoli vprašali, ali sploh hočejo postati (spet) sestavine ZSSR, marveč jih je Stalin preprosto okupiral. In na to dejstvo se danes sklicujejo, ko obnavljajo svojo nekdanjo suverenost.

Sicer pa z opisanim še zdaleč ni izčrpan delokrog, ki naj bi pripadal sovjetski federaciji. V členu 8 ta zakon namreč opredeljuje skupne zadeve zveze in republik, in sicer zaobsegajo:

- temelje državljanske zakonodaje;
- obča načela za status avtonomnih tvorb in lokalne samouprave;
- temelji zakonodaje o civilnih zadevah, zemljiščih, gozdovih, rudnikih, kazenskih zadevah, financah, delu, socialni, zdravstvu, varstvu okolja, administrativnih prekrških in pravosodju;
- delovanje vsezveznega trga;
- splošna finančno-kreditna politika in oblikovanje cen;
- izkoriščanje virov delovnih moči, plače in varstvo pri delu;
- usmerjanje kulture, šolstva, znanosti in tehnike;
- splošna skrb za javni red in mir;
- odnosi med zveznimi republikami in tujimi državami;
- status tujih državljanov v ZSSR;
- varstvo ustavnega reda na vsem ozemlju federacije.

Ta zakon naj bi hkrati bil temeljno izhodišče za »obnovitev sporazumnih odnosov med federacijo in zveznimi republikami«.

Na dlani je, da se razen Ruske federacije kot matice nobena zvezna republika in noben sovjetski narod ne bo sprijaznil s takšnim perpetuiranjem centralizma. Če sploh ima kakšen smisel govoriti o obnavljanju sovjetske federacije, o napolnitvi ustavnih in zakonskih določil z resničnim življenjem – kot to venomer napoveduje sam Gorbačov – potem je to pač mogoče doseči edinole po obratni poti. Tako namreč, da se sestanejo legitimno izvoljeni predstavniki vseh narodov in narodnosti ZSSR ter da šele na novi okrogli mizi ugotovijo, kaj je vsem skupnega in kakšne pristojnosti so voljni prenesti Moskvi. Bolj kot pa čas beži, bolj se v »okrajinah« krepki nezaupanje v Kremelj in osebno v Mihaila Gorbačova, saj iz centra kar naprej poslušajo zaobljube, da misli resno z demokratizacijo odnosov, dejansko pa neprestano krepki centralno oblast.

Rokopis zaključen 28. 5. 1990

Pomlad volitev v Vzhodni Evropi

Letošnjo pomlad v Vzhodni Evropi lahko upravičeno imenujemo »pomlad volitev«; ni je namreč »komunistične« države tega dela stare celine, v kateri ne bi po lanskoletnih dejanskih prelomih s starimi režimi v letošnjem letu prišlo tudi do formalnega preloma v obliki prvih povojnih oziroma prvih pokomunističnih svobodnih parlamentarnih večstrankarskih volitev (izvzemimo Albanijo, kjer ni prišlo še niti do dejanskega preloma). Zato se nam ponuja priložnost analizirati skupne značilnosti teh volitev, čeprav niso potekale po istih obrazcih, tudi razpleti so bili povsem različni, vseeno pa ima proces volitev na Vzhodu svoje natančno določene zakonitosti, katerim je torej namenjen ta prispevek.

Pri volitvah na Vzhodu moramo nujno ločevati med dvema tipoma volitev, ki se med seboj razlikujeta in ju pri analizi izidov omenjenih volitev nikakor ne gre enačiti. Ta distinkcija pa izvira iz dveh različnih tipov notranjepolitičnih ureditev vzhodnoevropskih držav: ene so federativno urejene in svobodne volitve potekajo le v nekaterih republikah teh zvez, zaradi neizvedbe volitev na celotnem ozemlju držav pa nimajo tudi povsem legitimacijske funkcije, ampak prej funkcijo nacionalnega konsenza o bodočih ureditvah teh sestavnih delov federacije; drugi tip držav pa so enonacionalne države (oziroma vsaj pogojno rečeno enonacionalne države, ker bi v primeru togosti pri tovrstnem opredeljevanju lahko kmalu zašli v težave, denimo pri Češkoslovaški), v katerih so volitve izvedli na celotnem ozemlju države in s tem v celoti legitimizirali novo oblast. Skratka, čisto vse doslej opravljene volitve niso med seboj povsem primerljive, a kljub temu kažejo določene smeri, ki jih bo v »vzhodni politiki« v prihodnje treba upoštevati. Pri volitvah v enonacionalnih državah pa lahko zopet ločimo med dvema tipoma volitev, ki potrjujeta znano hipotezo poljskega sociologa Jerzyja Wiatra, da na Vzhodu obstajata dve različni kulturno-zgodovinski okolji (prvo srednjeevropsko, z vso bogato civilizacijsko in kulturno preteklostjo, in drugo balkansko, kamor Evropa in njena demokratična izročila niso pogosto prihajala), zaradi česar je po tej ločnici prišlo tudi do velikih razlik v volilnih rezultatih. V Srednji Evropi so bili namreč do sedaj vladajoči komunisti tudi formalno vrženi z oblasti (z okrog 12 odstotki glasov v povprečju), na Balkanu pa so legalni nasledniki komunistov – v primeru Romunije gre sicer za stranko, ki se ni razglasila za legalno naslednico komunistov, je pa prevzela dobršen del njihovega aparata oziroma kadrov – prvič v zgodovini komunistične ureditve prišli legalno na oblast, čeprav jim tega opozicija zaenkrat noče priznati in jim kot kaže tega še nekaj časa ne bo hotela priznati, zaradi česar bo na tem področju Evrope še precej nemirov. Skratka, v pričujoči analizi bomo poskušali rezultate večkrat analizirati tudi po omenjeni – torej kulturno-zgodovinski in civilizacijski – ločnici.

1. Najbolj očitno dejstvo, ki ga je pri analizi mogoče opaziti, je poraz doslej vladajočih »levih« sil, ki so bile praviloma združene okrog komunistov oziroma njihovih »legalnih« naslednikov. Problem najbrž ne potrebuje posebne razlage: komunizem se je v preteklosti – posebej v zadnjih letih – pokazal kot zgodovinsko neuspešen sistem, tako da je ob lanskoletnih dogodkih na Vzhodu postalo očitno, da niso mogoče več nikakršne spremembe v sistemu, ampak da je treba spremeniti sistem sam, natančneje ga ukiniti, saj so številne (praviloma neuspešne) reforme

pokazale, da spreminjanje sistema vedno zadane ob določene ideološko-politične ograde, pri katerih se poskusi reform v imenu »revolucije« vedno klavrno končajo. S tega vidika bi bil pravi absurd zmaga katere izmed komunističnih partij na letošnjih vzhodnoevropskih volitvah. Toda v omenjenem balkanskem delu Vzhoda se je to zgodilo (Bolgarija in pogojno Romunija), kar je povzročilo precejšnje presenečenje med opazovalci. Toda ta vidik problema ima tudi racionalno razlago: medtem ko so bile srednjeevropske države pred nastankom komunizma politično in gospodarsko razvite države z bogatimi demokratičnimi tradicijami, so bile balkanske države prej avtoritarne kraljevine in diktature kot pa države demokratičnih tradicij. Zato se je Srednja Evropa po padcu komunizma vrnila v to predvojno oziroma povojno heteropartijsko stanje (primerjava seveda velja le pogojno), Bolgarija in Romunija pa se s svobodnimi volitvami nista imeli kam vrniti; prevzeli sta ideje tistih strank oziroma koalicij, ki so vrgle z oblasti osovražene komunistične diktatorje in v nekaj mesecih ljudem ponudile določen obseg svobode in demokracije, kar je bilo že dovolj za to, da je kolektivno volilno telo začutilo identifikacijo s temi strankami. Rezultate volitev v Sloveniji, kjer je komunist postal predsednik Slovenije, njegova stranka pa posamično najmočnejša stranka v novem parlamentu, seveda ni mogoče tlačiti v isti koš, saj Slovenija vendarle sodi v Srednjo Evropo. Toda volitve v Sloveniji sodijo v kategorijo volitev znotraj ene izmed federativnih držav (prvi tip distinkcije), kjer večina ostalih konstitutivnih delov zveze podobnih volitev še ni opravila. Če bi Slovenijo »izolirali« – ob predpostavki seveda, da bi bilo to izvedljivo – od Jugoslavije in od vsega, kar se je v njej dogajalo predvsem v zadnjih treh letih, bi bil bržčas tudi izid volitev v naši republiki drugačen, saj je volilni uspeh slovenskih komunistov premo sorazmeren z njihovo uspešnostjo pri bojevanju s predstavniki drugih Jugoslovanskih republik okrog usode države v bodoče.

2. Po drugi strani pa je mogoče reči, da je volilni uspeh komunistov v vzhodnoevropski pomladi volitev precej večji, kot je bilo realno mogoče pričakovati; še več, vsa pričakovanja so bila postavljena na glavo. Tako so (praviloma) prenovljene komunistične partije povsod zbrale med desetimi in dvajsetimi odstotki glasov (izvemimo za hip »balkanski duet«, kar je spričo zavoženosti političnih in predvsem gospodarskih sistemov – to pa je v celoti dediščina komunistov! – kot posledice nekompetentnega in nelegitimnega vladanja v preteklih 40. letih zares presenetljivo. Partije so poleg tega postale ponekod najmočnejše (Bolgarija, Slovenija) stranke v novem parlamentu, drugje druga ali tretja (NDR, ČSFR, Hrvaška, Litva), v najslabšem primeru (Madžarska) pa četrta najmočnejša politična skupina v novih parlamentih. Pri tem je še najbolj presenetljivo, da so skorajda največ glasov med vsemi komunističnimi partijami na Vzhodu dobili komunisti v NDR, ki so se pred volitvami bali celo morebitnega povolilnega pogroma nad njimi (Gysi, predsednik ESPN-SDS: »Bojim se, da bomo morali komunisti po volitvah bežati v ZRN.«), najmanj pa madžarski prenovitelji, ki so za reforme v državi – in te reforme so po mirni poti prišle najdlje na Vzhodu – naredili največ. Toda očitno so, kot je dejal Pozsgay na tiskovni konferenci po volitvah, »ljudje napačno razumeli ravnanje komunistov v zadnjih dveh letih«.

Takšen presenetljivo ugoden volilni izid komunistov terja globlji razmislek. Najbližje pravemu odgovoru je bržčas trditev, da je bil komunistični režim skrbno vzdrževan sistem, v katerem so po malem sodelovali vsi, kar po svoje pojasnjuje tudi dejstvo, da so ti režimi kljub sistemsko zgrešeni osnovi tako dolgo vzdržali. Veliko »volilcev« je bilo namreč eksistenčno povezanih z *ancien regimom* in so v bistvu želeli ohraniti to stanje. Nekaj glasov gre vsekakor pripisati tudi boljševi-

ški socializaciji, ki se je trdno zasidrala v glavah ljudi in tam ostala tudi po padcu berlinskega zidu. Morda je bilo pri volilcih tudi precej strahu na teh prvih svobodnih volitvah in zato izbire niso bile vselej plod racionalnih odločitev. Določeno število volilcev pa je seveda volilo komuniste tudi zaradi trdne prepričanosti v perspektivo te politične usmeritve, čeravno bi zelo podrobna analiza volilnega telesa pokazala, da je te strukturne skupine komunističnih volilcev še najmanj. Določeno priljubljenost komunistov gre pripisati tudi spremembam, ki so jih opravili v prehodnem obdobju po strmoglavljenju osovraženih komunističnih samodržcev – in samemu strmoglavljenju seveda – in tudi nekaterim spretnim potezam politikov iz vrst komunistov v prehodnem obdobju, kar pri volilcih seveda vedno igra določeno vlogo. Še bolj pa trditev, da so se komunisti presenetljivo dobro izkazali na volitvah, podkrepimo, če k odstotkom komunistov prištejemo še odstotke komunističnih zaveznikov oziroma strank, ki so do zadnjega dne (in tudi vseh prejšnjih 40 let) delovale in kohabitirale s komunisti. Uspeh komunistov pa bi utegnil biti še večji, če nekoč vladajoče garniture ne bi v zadnjih dneh na oblasti pod pritiskom opozicije naredile preveč napak: tako morajo madžarski komunisti dejstvo, da so kljub priljubljenosti posameznih partijskih voditeljev, ki so po splošni oceni resnično veliko naredili za državo v zadnjih dveh letih, dobili celo manj kot 10 odstotkov glasov na volitvah, pripisati volilnemu sistemu, ki so ga sami gradili v upanju, da bodo z njim onemogočili opozicijo, a se je stvar obrnila v povsem drugo smer.

Ob tem poskušajmo še nekoliko podrobneje osvetliti razloge za zmago komunistov v Bolgariji in Romuniji, če za hip pozabimo na Slovenijo, kjer so bile volitve povsem drugačnega tipa. Bolgarska partija je bila namreč tista, ki je po eni strani sama – brez pritiska opozicije – opravila začetne spremembe, kar ji je prineslo precejšnjo priljubljenost, ob tem, da kasneje niso delali prehudih napak in da so vse dane obljube – vključno s tistimi o svobodnih volitvah – tudi uresničili. Po drugi strani pa je bila partija – za razliko od opozicije – tista politična skupina, ki je znala najbolj igrati na karto bolgarstva oziroma nacionalizma; za potrditev te teze je dovolj že branje nekaterih govorov današnjega predsednika države Petra Mladenova. In to igranje na karto bolgarstva je še posebej zaradi nenehnih sporov z Makedonci in Turki tisto, kar je najbrž nagnilo tehtnico v prid nekdanjim komunistom. V Romuniji je bila zadeva še bolj preprosta, saj je Fronta narodne rešitve kot stranka oziroma koalicija, ki jo opozicija imenuje »naslednica komunistov«, zmagala predvsem zaradi dejstva, da je zrušila diktatorski režim klana Ceausescu. Tisti, ki smo imeli možnost obiskati Romunijo po revoluciji in se tudi pogovoriti s številnimi domačini, si sedaj precej lažje predstavljamo, kakšne prikazni v obliki Nicolaea Ceausesca jih je rešila Fronta, ki je za nameček ljudem v nekaj mesecih na oblasti dala toliko hrane, kot bivši režim v preteklih nekaj letih skupaj. In ta preprosta »dobrota« novega režima je bila seveda nagrajena z izjemnim odstotkom v prid Fronti na majskih volitvah.

3. Zgoraj povedano zgodbo o relativnem uspehu komunistov pa je mogoče postaviti tudi na glavo; v tem primeru lahko ugotovimo, da je ena bistvenih značilnosti omenjenih volitev prepričljiva zmaga do sedaj praviloma zatirane opozicije, ki je povsod zbrala več kot polovico sedežev v novih parlamentih, pri čemer ekstremi segajo celo do devetdesetih odstotkov (Madžarska), nekje pa le do 60 odstotkov (Slovenija) ali manj (Bolgarija). Ob tem je ena bistvenih značilnosti tokratnih volitev tudi dejstvo, da je opozicija praviloma povsod nastopala strnjeno, v okviru različnih »front«, »forumov« ali podobnih predvolilnih koalicij. Tako poljska Solidarnost – ki je prelom s komunizmom prva zmogla – kot češki Državlanski forum, litovski Sajudis in slovenski Demos so koalicije različnih strank,

katerih združevalni element je bil predvsem oblast in protikomunizem; edini forum oziroma koalicija, kateri ni uspelo zmagati, je bolgarska Zveza demokratičnih sil, med zmagovito koalicijo pa lahko štejemo tudi Fronto narodne rešitve iz Romunije, ki pa ji ne moremo ravno pripisati protikomunizma. Te fronte so na volitvah nastopale enotno, vprašanje pa je, kaj bo z njimi v bodoče: izkušnja poljske situacije namreč uči, da te fronte prej ali kasneje razpadejo na sestavne dele, iz katerih so tudi nastale, tako da Solidarnost kot blok na januarjskih zares svobodnih poljskih volitvah ne bo več nastopala kot enoten blok, ampak bo šlo za resnično prave volitve z normalno kandidaturo različne palete strank. To neheterogenost političnih pogledov lahko pripišemo vsem državam Vzhoda v letošnji pomladi volitev, toda najbrž se jim bo na naslednjih, zares pravih volitvah zgodilo tako kot Poljakom. Vendar pa je Poljska danes korak pred vsemi ne le glede evolucije političnega sistema, ampak tudi glede gospodarskega preloma, ki porušene gospodarske strukture ostalih držav Vzhod še čaka.

Zmaga opozicije, ki je povsod več kot očitna, pa je Vzhodu prinesla tudi rahel odklon v desno, kar je po svoje tudi logično, saj je bila vsa oblast doslej strnjena na levi. Podrobnejši pregled programov vseh strank bi dal natančnejši prerez profilov in usmeritev novih vladajočih garnitur, po kriterijih, ki so v navadi na Zahodu, pa bi bili zmagovalci vzhodnoevropskih volitev uvrščeni na politični center oziroma rahlo levo in desno od tod.

Razlaga, zakaj je opozicija doživela takšno zmagoslavje, je preprosta: komunizem se je pokazal kot zgodovinsko neuspešen sistem, kot gospodarsko in politično nerazvojni model oziroma kot sistem, ki je nerazvitost celo produciral in ki je določene rezultate dosegel – če jih je – na izjemno drag način. Ekonomska in politična neučinkovitost komunističnega sistema je bila primerjalno gledano zelo velika; bil je antiekonomskega sistema, ki se je na ta način tudi ideološko-politično konstituiral in posledice so danes več kot očitne. Volilci so to seveda zaznali in na prvih svobodnih volitvah dosedanje oblastnike za omenjeni način vladanja kaznovali. Tako je poljski sindrom – popolna, skoraj stoo odstotna zmaga opozicijske Solidarnosti na prvih svobodnih volitvah – za katerega so bili mnogi prepričani, da je posledica notranjopoljskih razmer, postal model, ki se je ponovil v celotni Vzhodni Evropi.

4. Vzhodna Evropa je v pomladi volitev doživela svojevrsten povratek krščanske demokracije na vodilne politične položaje v državah tega dela stare celine. Dejstvo je sicer, da je krščanska demokracija trenutno ena najuspešnejših političnih usmeritev v Zahodni Evropi, očitno pa se uspešno prilagaja tudi vzhodnoevropskim razmeram. To morda preseneča, ker je bilo sedaj pričakovati večji prodor liberalizma, ki bo Vzhodu – ob institucionalnem nadzoru – v naslednjih letih v določeni meri resnično potreben pri razkroju starega in preživelega sistema, kar trenutno dokazuje predvsem program Balcerowicz na Poljskem. Toda uspeh krščanske demokracije dokazuje tudi naslednje: po eni strani gre za strah pred ponovnim liberalizmom oziroma natančneje radikalizmom, kakršnega je bilo – resda v rdeči preobleki – v preteklih desetletjih dovolj; po drugi strani pa zmage krščanskih demokratov, (NDR, Madžarska, Slovenija, medtem ko so bili v ČSFR na drugem mestu) dokazujejo, da nekaterih tradicij – in te so bile v nerazvitih družbah Vzhoda močno prisotne – tudi po 40 in več letih »pranja možganov« skozi socializacijsko in siceršnjo represijo ni mogoče potisniti v kot, še posebej, ker se ta tradicija uspešno povezuje z obujanjem doslej zatirane nacionalne zavesti malih in manjših narodov oziroma z njihovo emancipacijo. K uspehu krščanske demokracije pa lahko dodamo tudi relativno uspešnost njim sorodnih kmečkih strank (tretji

na Madžarskem, v Romuniji, Bolgariji in Slovaški, četrti na Češkem in v Sloveniji), kar zgolj potrjuje zgoraj izrečeno tezo o »zgodovinskosti« nekaterih usmeritev, ki v tem delu Evrope še niso mrtve.

Povrnimo pa se za hip k nacionalizmu kot eni izmed temeljnih programskih usmeritev vzhodnoevropske krščanske demokracije. Lep primer za opisovanje tega je primer Madžarskega demokratičnega foruma, ki znova obuja misli o »Ungarii restituti«, ki bi – kot je soditi po v Budimpešti precej razširjenih zemljevidih – obsegala celo Transilvanijo, del Slovaške, pri čemer tudi zajeten kos Jugoslavije ne bi bil odveč.

Nacionalizem kot temeljna prvina emancipacijskih procesov je tudi rdeča nit predvolilnih obljub in najbrž tudi povolilnih dejanj novih oblastnikov na Vzhodu. V razmerah dokaj nerazvite politične kulture in tudi nerazvitega političnega in novega gospodarskega sistema bodo nacionalna vprašanja temeljnega pomena, zato so prevladovala tudi v predvolilnih bojih med strankami; skorajda ni bilo intervjuja ali RTV soočenja, ki se ne bi začelo s tem »usodnim« vprašanjem za »nadaljnji razvoj« držav Vzhoda, pri čemer so omenjena vprašanja najbolj izstopala pri sovjetskih in jugoslovanskih republikah in potiskala v stran vse tisto, kar je bolj ali manj bistvenega pomena za volilčevo presojo v državah razvitih parlamentarnih demokracij. Dokler na Vzhodu ne bo vzpostavljen pravi politični sistem, očiščen vseh navlak preteklosti in revanšizmov te ali one vrste in dokler ne začne integrativno delovati gospodarski sistem zahodnega tipa, je pričakovati bolj ali manj pogosta nacionalna obračunavanja, najbrž tudi ob naslednjih volitvah, ki naj bi bile v večini držav Vzhoda predčasne. Skratka, uspeh omenjene politične usmeritve (krščanske demokracije) je očitno zasluga podpore volilcev prizadevanjem teh strank za rešitev »nacionalnega« vprašanja, ki je toliko bolj pereče zato, ker so ga bivši režimi tako dolgo neuspešno prikrivali.

5. Politične spremembe na Vzhodu so z volitvami prinesle na površje povsem specifično skupino novih političnih voditeljev (de Maiziere, Antall, Pučnik . . .), ki pretežno sodijo v intelektualne in humanistične znanstvene kroge. Doslej so se novi voditelji rekrutirali predvsem iz vrst šolanih partijskih politikov, kar se pogosto dogaja tudi na Zahodu, kjer je druga vrsta uspešnih politikov prišla iz vrst некоč uspešnih poslovnežev. Teh dveh kategorij voditeljev na Vzhodu danes ni več; šolani partijski kadri so kompromitirani, opozicijski voditelji se s politikom ukvarjajo vsega leto, dve, uspešnih poslovnežev pa Vzhod nikoli ni poznal. Zato ni čudno, da so novi posredniki vlad in člani predsedstev (oziroma predsedniki) držav, kjer so volitve že opravili, iz vrst humanistične inteligence (začenši z Landsbergisom), kar najbrž obeta njihovo umirjeno delovanje v prihodnje, s čimer bo tudi prehod do povsem normalnih volitev in normalnih političnih sistemov lažji, pa tudi nekatere nacionalistične strasti manj razvnete.

Vseeno pa je pri novih političnih voditeljih opaziti veliko nerodnosti in amaterizma; slednji običajno povsem kompenzira prej omenjeno humanistično umirjenost, kar včasih rezultira s precej zapletenimi problemi. Nekateri zahodni analitiki – takšna stališča je slišati predvsem v Bonnu – pripisujejo pribaltsko krizo (začela se je v Litvi) ravno amaterizmu novih političnih voditeljev (denimo Landsbergisovemu). Toda, kot rečeno, gre za nenormalno stanje, v katerem so novi politiki vstajali kot Feniks iz pepela in se povzpeli na najvidnejše položaje v oblastniških strukturah, tako da bo kadrovska zasedba in »ponudba« strank do prihodnjih volitev gotovo že bistveno bolj dodelana in profilirana.

Z zaokroženim procesom formalnega preloma (volitev) pa se je Vzhod znašel na pragu nekega prehodnega obdobja, ki bo ključnega pomena za bodoči ustroj in

razvoj teh družb. Konec totalitarizma ponuja različne opcije nadaljnjega razpleta, čeprav vzhod nima ravno bleščečega izhodišča in s tem tudi ne veliko možnosti na izbiro. Še najbolj bi se prilegal – kot pravi bivši poljski disident Adam Michnik – španski model prehoda v normalno družbo; mednarodne okoliščine so dosti bolj ugodne kot v času španskega preporoda, toda za takšno opcijo razvoja bo treba uvesti tudi precejšen liberalizem in celo radikalizem. Vprašanje pa je, če so se zmogovite sile volitev na Vzhodu pripravljene spoprijeti s tako trdim orehom; prav nič namreč ne kaže – razen seveda v NDR in deloma na Poljskem – da bi se stvari utegnile zasukati v to smer. Najbrž gre za to »kriviti« tudi prave volitve, ki bodo na Vzhodu kmalu sledile (NDR, Poljska, Romunija, Jugoslavija, najbrž tudi Bolgarija in ZSSR; sedanje volitve so bile kolikor toliko prave le v ČSFR in na Madžarskem, kjer bo oblast predvidoma trdna vsaj nekaj let), zaradi katerih si sedanji zmagovalci nočejo kvariti izhodiščnih možnosti. Po teh volitvah, ki se bodo najbrž zvrstile v naslednjih dveh letih, pa bo politična slika Vzhodne Evrope, ki je zaradi narave letošnje »pomladi volitev« trenutno rahlo zamegljena, tudi dosti bolj jasna in bo zagotovo ponujala različne optimističnejše variante bodočega razvoja tega dela stare celine.

Globalizacija, raznovrstnost in homogenizacija v prostoru

1. Uvod

Poudaril bom nekaj vprašanj, obravnavanih ob raziskavi o tehnoloških spremembah in prostorsko-druženem razvoju (RI FSPN, 1989). To so vprašanja, ki prav v sedanjem času, tj. ob težnji po vključevanju v integracijske procese v Evropi ter v svetovno tržišče, postajajo vse pomembnejši; obenem pa ne moremo reči, da bi nam družbene znanosti že tudi zadovoljivo odgovarjale nanje. Čeprav je očitno, da gre za dolgoročni proces odpiranja ožjih teritorialnih skupnosti in vključevanja v mednarodne in svetovne okvire, nam podrobnejša analiza vendarle pokaže, da pri tem lahko hitro zaidemo v poenostavljene predstave in v aprioristične, posplošene trditve. To je zlasti značilno za današnje razmere, ko lahko rečemo, da zavest nasploh – in družboslovno raziskovanje še posebej – z zamudo (če sploh) sledi objektivnim procesom globalizacije (individuacije).

Zato bom najprej prikazal, kako se sociološko raziskovanje odziva na spreminjanje teritorialnih okvirov (medsebojnih) odvisnosti. Nato pa bom na podlagi najnovejših razpoložljivih virov poizkušal pojasnjevati protislovno razmerje med težnjo k poenotenju (homogenizaciji) in težnjo k raznovrstnosti (diverzifikaciji) v vse širšem prostoru.

2. Konvergenca lokalnega in globalnega pojasnjevanja

Vse kaže, da je bila najbolj značilna miselna pot do zavestne obravnave procesa globalizacije v družboslovnem raziskovanju nekako naslednja: v ZDA, Veliki Britaniji in drugih ekonomsko najbolj razvitih državah so v zadnjem desetletju vzbudili pozornost pojavi, kot so: zapiranje tovarn in brezposelnost industrijskega delavstva, preživetje družin z nizkimi dohodki, neformalno delo, »fiskalna kriza« posameznih mest, gospodarsko nazadovanje ali celo propad posameznih krajev, deindustrializacija klasičnih industrijskih območij v ZDA, problemi delavstva iz dežel tretjega sveta, itd. Takšni in podobni problemi so postali predmet socioloških, pa tudi ekonomskih, politoloških, geografskih in drugih raziskovanj, ki so z analizo posameznih primerov prihajala do splošnejših ugotovitev o *deindustrializaciji* (Bluestone and Harrison, 1982), o gospodarskem prestrukturiranju ter recesiji in reorganizaciji industrijske družbe (Newby, 1985) ipd. Temeljitejše proučevanje pa je v teh navidezno le lokalnih ali regionalnih problemih začelo razkrivati tudi širše razsežnosti.

* Dr. Zdravko Mlinar, redni prof. na FSPN Ljubljana

Medtem ko so na eni strani tekstilne, avtomobilske in druge tovarne ali rudnike v ZDA ali v zahodni Evropi zapirali, so jih v Mehiki, Braziliji, Singapuru, Hongkongu, Južni Koreji in Tajvanu na novo postavljali in razširjali. To je bilo presenečenje in izziv za prakso in za teorijo. Na vprašanje, *zakaj propadajo* posamezne tovarne ali celo industrijske panoge ter kako da posamezni kraji ali regije doživljajo ekonomsko krizo in podobno, na takšna vprašanja ni bilo več mogoče dobiti zadovoljivega odgovora v ozkih teritorialnih okvirih. Dogajanje samo je torej nekako izsiljevalo, da je treba *razširiti okvir pojasnjevanja* prostorskodružbenih sprememb. In dejansko smo dobili nove koncepte, kot je npr. »nova mednarodna delitev dela« (Frobel at all., 1980). Pojavljati so se začele študije, ki so ekonomsko prestrukturiranje posameznih regij postavljale v širši kontekst internacionalizacije (Soja, v: Smith in Feagin, 1987, 1989).

Namesto značilnosti zgodnejših razlikovanj mest in regij, ki jih Henderson (1989) označuje kot pretežno deskriptivna, ateoretična, ahistorična in nekumulativna, naj bi z nastopom »nove urbane sociologije« (Castells in drugi) prišlo do paradigmatške spremembe (paradigm shift) revolucionarnih razsežnosti. Vendar mislim, da bi bilo pravilneje reči, da se je tudi v novi skupini marksistično usmerjenih raziskovalcev šele postopoma utrjevalo zanimanje za širši prostor, tako da se šele v zadnjem času pojavljajo prve raziskave procesov *internacionalizacije in globalizacije*. Namesto prejšnjega umetnega izločanja mesta in regije iz njenega širšega družbenega in ekonomskega konteksta¹ se torej postopoma krepi spoznanje, da urbanega in regionalnega razvoja ni mogoče obravnavati kot endogenega procesa znotraj mesta in regije in da teh ne moremo pojasnjevati kot zaprtih sistemov (Forrest et al. 1982).

Na ta način smo na strani empiričnega sociološkega raziskovanja prišli do točke, ki je bila stičišče za povezavo z nekaterimi makrosociološkimi interpretacijami družbenega razvoja. V zgodnejšem obdobju je bilo zelo malo stikov med urbanimi in regionalnimi raziskovanji na eni strani ter raziskovanji družbenega razvoja na drugi strani. »Nova urbana teorija« je bila predvsem usmerjena k analizi mest in regij v razvitih kapitalističnih državah (pri čemer so nekatera dela Castellsa in Waltona izjema), medtem ko so bile raziskave o razvojnih spremembah večinoma usmerjene k večjim teritorialnim enotam in predvsem v dežele tretjega sveta (Henderson 1989).

S tem, ko se je v sedemdesetih letih tudi v raziskavah družbenega razvoja uveljavila t. i. »paradigma odvisnosti« (Amin, 1976; Cardoso and Faletto, 1979 idr.), je bila tudi z druge strani »ponujena roka« za povezavo oziroma poenotenje obeh področij raziskovanj. »Dependistas«, ki so upoštevali predvsem razmere v Latinski Ameriki, so opozarjali, da vrste razvojnih vprašanj v deželah tretjega sveta ni mogoče razumeti, če jih ne pojasnjujemo s spreminjajočimi se okoliščinami, v katerih so te dežele strukturno odvisne od ekonomskih in političnih sistemov razvitih kapitalističnih držav.

K temu naj dodamo, da je I. Wallerstein (1974, 1983) razvil še svojo razlago »analize svetovnega sistema«, v kateri je s svojo koncepcijo – jedra, semiperiferije in periferije – določneje nakazal možnosti za povezovanje lokalnih, regionalnih ter globalnih socioloških raziskav prostorsko družbenih procesov. Vendar pa je treba pri tem z vidika predmeta naše raziskave ugotoviti, da ob takšnem zbliževanju lokalnega in globalnega do nedavnega niso velike pozornosti posvečali vlogi infor-

¹ Ob tem pa je šlo seveda – tudi objektivno vzeto – za manjšo povezanost oziroma (medsebojno) odvisnost v teh širših prostorskih okvirih.

macijske in komunikacijske tehnologije. Šele prav v zadnjih letih dobivamo prva dela, ki vključujejo tudi takšno vsebinsko preokupacijo. Pri tem naj izrecno navedemo kolektivno delo (urednika Henderson in Castells, 1987) pod naslovom *Globalno prestrukturiranje in teritorialni razvoj*. To že vključuje temeljne sestavine našega predmeta, to so *tehnološke spremembe, družbenorazvojni procesi ter prostorska preobrazba*, ki vključuje procese prestrukturiranja od lokalne do globalno-družbene ravni.

3. Fragmentarnost in strukturalizem

S teoretskega vidika lahko prikazano usmeritev ocenjujemo kot napredek. Obenem pa ugotavljamo, da se še nadalje ohranja velika fragmentarnost, tako da so posamezne teme dokaj arbitrarno izbrane brez določnejše spoznavno teoretske strukture in sistematizacije celotnega predmeta proučevanja. Pri tem ostajajo nekatere temeljne pojmovne kategorije, kot je npr. »*teritorialni razvoj*«, še zelo neopredeljene. Vendar pa je značilno, da se v epistemološkem smislu pojavljata splošna težnja in nekakšen pomik od konkretnjših označb, kot sta npr. »urbani razvoj« ali »regionalni razvoj«, k splošnejšim pojmom, kot ga v tem primeru predstavlja »*teritorialni razvoj*« ali »*prostorski razvoj*«. Vzporedno z večjo inkluzivnostjo se torej pojavlja tudi bolj abstraktna konceptualizacija vsebine.

Tudi drugo delo iz najnovejšega časa, ki poizkuša analitično povezovati lokalno (mestno) in globalno, je delo večih avtorjev, nekakšen zbornik z naslovom *Kapitalistično mesto: globalno prestrukturiranje in lokalna politika* (urednika: Smith, Feagin, 1987, 1989). Gre za delo, ki kaže podobno, neomarksistično teoretično usmeritev, v kateri izstopajo pojmovne kategorije, kot so: nova mednarodna delitev dela, teorija svetovnega sistema in primerjalno proučevanje urbanizacije, deindustrializacija, ekonomsko prestrukturiranje, internacionalizacija, globalna politična ekonomija in podobno. Če gre pri tem za novost v tem smislu, da so posebej poudarjene povezave in odvisnosti med lokalnim in globalnim, pa gre obenem tudi še za staro značilnost t. i. »nove urbane teorije«, da pri tem ne najde prostora za vlogo *človeka kot posameznika*. V tem smislu 17 vključenih študij vendarle tudi kaže precejšnjo enostranost, če jih konfrontiram s paradigmo razvoja kot enotnosti nasprotij in individualizacije in globalizacije (Mlinar, 1986).

Z drugimi besedami bi lahko rekli: čeprav je sicer pojasnjevalni kontekst prostorskodružbenih sprememb močno razširjen, vendarle še ni prisotna jasna zavest o celotnem razponu *večnivojske analize* in o tem, da se determinacijska vloga posameznih ravni s stopnjo družbenega razvoja spreminja po določeni razvojni logiki.² Vse kaže, da avtorji, ki se predvsem usmerjajo k ekonomski konceptualizaciji vsebine (produkcija, reprodukcija, kapital, korporacije, neformalna ekonomija ipd.) in pri tem z geografskega vidika spremljajo prestrukturiranje v prostoru, se že s tem bolj nagibajo k podaljševanju *strukturalističnega pojasnjevanja* prostorskodružbenih sprememb. To pa jim onemogoča, da bi videli značilno polarizacijo z vidika individualizacije in globalizacije, ki se prav pod vplivom informacijske tehnologije danes – bolj kot kdajkoli v preteklosti – izraža z izjemno družbeno dinamiko.

Tako kot je vzpostavljeno stičišče s »teorijo odvisnosti« za več mlajših razisko-

² To vprašanje smo sicer dosti bolj določno zastavili že v mednarodni komparativni raziskavi o vlogi lokalnih voditeljev v razvoju lokalnih skupnosti, v Indiji, Jugoslaviji, Poljski in ZDA; gl. Jacob, 1971.

valcev na tem področju pomenilo razširjanje miselnih horizontov (podobno kot Henderson govori o preseganju pretežno deskriptivnih, ateoretičnih, ahistoričnih in nekumulativnih »tradicionalnih« urbanih in regionalnih študijah, katerih raven naj bi že preseгли), tako se obenem ta razširjeni miselni okvir vendarle izkaže kot enostranski in omejujoč. Njegova najsplošnejša podstat je *logika »zero sum game«*, to je logika razredne družbe in razrednega boja, logika dominacije in eksploatacije v tem smislu, da kolikor več eden pridobi, toliko več drugi izgubi. Ta logika je pomenila temelj komunističnega gibanja in je prisotna v različnih interpretacijah imperializma. V skladu s to »logiko« pa je tudi sklep oz. akcijska implikacija, ki jo nakazujejo teoretiki odvisnosti, to je, da je rešitev pred izkoriščanjem svetovne periferije s strani metropolitanskega jedra v tem, da se periferija *opre na lastne sile* ter zapre in izključi prisotnost izkoriščevalcev od zunaj.

Vendar naj že tu pripomnim, da takšna perspektiva zagotavljanja hitrejšega razvoja periferije ali semiperiferije (kjer se pojavlja tudi Jugoslavija) prihaja v nasprotje z ostro kritiko, predvsem pa z izkušnjami iz najnovejše zgodovine, še zlasti tudi pri nas in v vzhodni Evropi. Največ nam pove dejstvo, da po več desetletjih sistematičnega izključevanja tujega kapitala zaradi tega, da ne bi prišlo do izkoriščanja, danes sami iščemo tiste, ki bi nas bili pripravljene izkoriščati. Tako torej praksa korigira (vsaj ekstremne variante) teorije odvisnosti.

4. Dostopnost, konkurenca in primerjalne prednosti

Kot smo opozorili že (ob razpravi o nacionalni identiteti, Mlinar, 1989), lahko med najznačilnejše posledice tehnološkega razvoja uvrščamo težnjo k deteritorializaciji. Do tega prihaja tedaj, ko se ob uvajanju nove tehnologije prometa in komunikacij zmanjšuje časovno-stroškovna distanca in s tem ovire, ki omejujejo dostop do alternativnih lokacij v prostoru. Prav v zvezi s pretokom informacij se najbolj drastično kaže, kako nova tehnologija premaguje prostorsko in časovno distanco (Mlinar, 1989).

Prometne in komunikacijske tehnologije pogojujejo »globalno krčenje prostora«, tako da se celo v okviru kontinentalnih oddaljenosti približujemo hipni dostopnosti vsake točke v prostoru. To bi lahko ilustrirali na nešteto načinov. Vzemimo le primer iz zgodovinske študije o rasti mest in kroženju informacij (Pred, 1973). V primerjavi s povprečno časovno zamudo med tujimi dogodki in objavo informacije o njih v časopisih, kot ga je prikazal Pred za 1790 l., lahko glede na današnje stanje vidimo naslednje: ne le da se je ta čas bistveno zmanjšal (ne gre več za dneve, temveč – odvisno katera sredstva množičnega obveščanja imamo v mislih – prej za ure, minute ali sekunde); tudi razlike med posameznimi kraji (gl. npr. Liverpool in Kanton) so danes dosti manjše, ali pa jih skorajda ni več.

Povprečna časovna zamuda med tujimi dogodki in objavo informacije v filadelfijskih časopisih, 1790

Mesto	Povprečna časovna zamuda (dnevi)
Liverpool	65,7
London	67,5
Bruselj	76,0

Mesto	Povprečna časovna zamuda (dnevi)
Pariz	80,0
Berlin	83,0
Dublin	87,5
Dunaj	90,0
Varšava	90,0
Stockholm	91,0
Kopenhagen	103,0
Madrid	105,0
Konstantinopol	147,0
Kanton	160,0

S takšnim krčenjem prostora – do katerega je sicer prihajalo že z izpopolnjevanjem tehnologije prometa, vendar pa se najbolj radikalno kaže ravno z napredkom v tehnologiji komunikacij – postaja vse večji delež *raznovrstnosti celotnega sveta*, vsaj v kolikor to zadeva tehnološko pogojenost, *dostopen v vsaki točki* v prostoru.

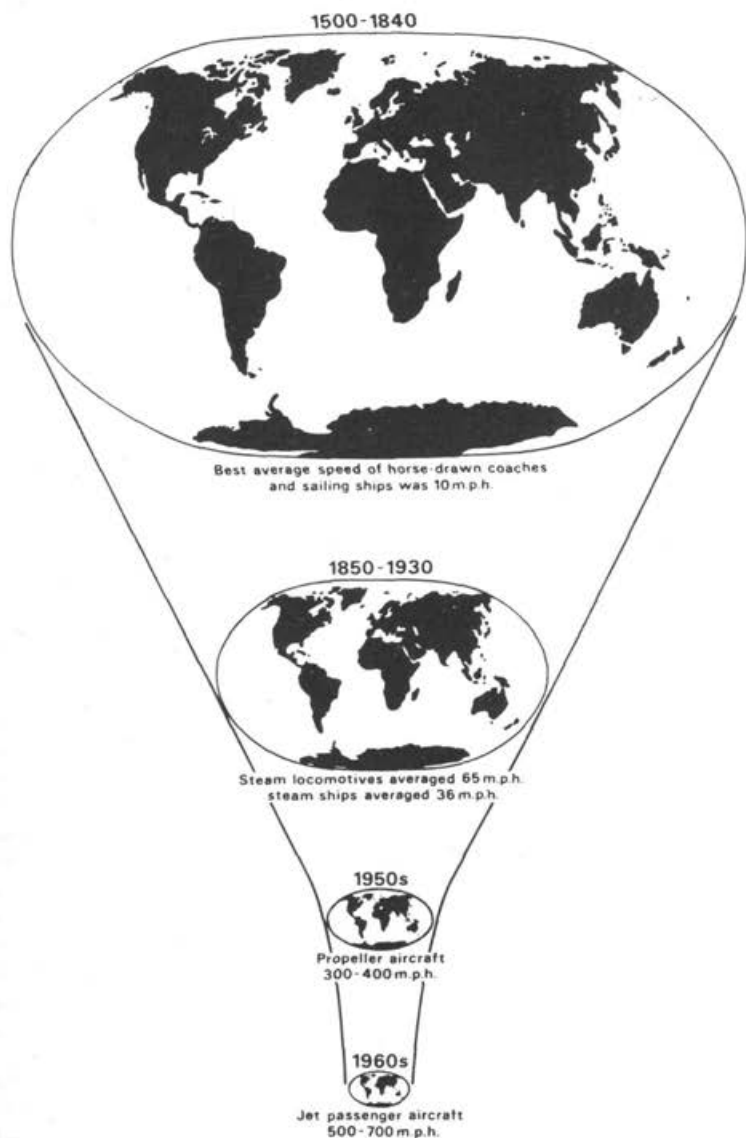
Lažja dostopnost pa v tem smislu (če pustimo ob strani sicer pomembne družbenoekonomske in politične razmere) spet pomeni tako lažjo dostopnost od nas do drugih kot tudi dostopnost drugih do nas. Govorili bi torej lahko o dveh zakonih dostopnosti (Mlinar, Teune 1972). S tehnološkimi inovacijami, s katerimi je olajšano premagovanje prostorske distance, so večinoma najprej v ospredju optimistična pričakovanja pozitivnih učinkov; temu pa postopoma sledi tudi razkrivanje temnejše strani medalje. Ne gre le za povečanje naše svobode delovanja, temveč tudi za povečanje svobode delovanja drugih, ki s tem povečajo svoje zmožnosti poseganja in omejevanja naše svobode. Šele ob tem začinjamo spoznavati, da prostor ni samo ovira, ki *nas omejuje*, temveč je tudi *barjera, ki nas ščiti*. Nova telekomunikacijska tehnologija (vzemimo satelitske komunikacije) nas torej hkrati tudi »razkriva« in postavlja v položaj, ko smo bolj izpostavljeni in ranljivi.

S takšnim prehajanjem iz »prostora krajev« k »prostoru tokov« se začenjata rušiti dozdej znana teritorialna organizacija in hierarhija. Dozdej jasne kategorialne razlike med *domačim* in *tujim*, med *domovino* in *tujino*, med *notranjo* in *zunanjjo* politiko ipd. se vse bolj zabrisujejo. Nekdanja povsem jasno določena sekvenca povezovanja in tudi organizacije oblasti (npr. od lokalne preko regionalne, k nacionalni in mednarodni ravni), sedaj postane lahko povsem irelevantna. Tako prihaja do tega, da se lokalni akterji začenjajo povezovati v globalnem merilu, tako da povsem *zaobidejo vmesne instance*.³

Ob tem je nevarno, da zaidemo v preveč posplošene sklepe o tem, kako se zmanjšuje pomen prostora v družbenem življenju nasploh. David Harvey je v svojem najnovejšem delu: *The Condition of Postmodernity*, 1989, opozoril, da razpada prostorskih ovir ni mogoče pojasnjevati tako, kot da se s tem *pomen prostora* nasploh zmanjšuje (str. 293). Čeprav tudi on govori o zgoščanju časa in prostora (time space compression) v postmoderni, pri tem vendarle poudarja tudi drugo zelo pomembno dejstvo, namreč, da se s tem vzporedno povečuje tudi konkurenca. Ta pa prisiljuje kapitaliste k temu, da posvečajo dosti večjo pozornost relativnim lokacijskim prednostim. Ravno zaradi zmanjšanja prostorskih ovir morajo

³ Tudi v naših političnih razpravah se pojavlja zahteva po neposrednem vključevanju Slovenije v Evropo in ne (le) »preko Beograda«; podobno Slovaki iščejo neposredne stike preko državnih meja in zavračajo posredniško (omejevalno) vlogo Prage. Oba primera pa se vključujeta v splošni trend krepitve dveh vzporednih procesov (v Evropi), tj. »regionalizma« in »supranacionalizma«.

Globalno krčenje prostora: učinek spreminjajočih se tehnologij prometa na »dejansko« oddaljenost.

Vir: J. McHale (1969) *The Future of the Future*, New York: George Braziller, Figure 1.

kapitalisti toliko bolj izkoristiti tudi najmanjše prostorske razlike (glede razpoložljive delovne sile, materialnih virov, infrastrukture ipd.), da bi si tako zagotovili večje učinke.

Tako nadalje ugotavlja, da popolnejše obvladovanje prostora postane celo pomembnejše orožje v odnosih med delom in kapitalom. »Geografsko mobilnost in decentralizacijo uporabljajo kot sredstvo, naperjeno proti moči sindikatov, ki so bili tradicionalno osredotočeni v tovarnah množične proizvodnje. Beg kapitala, deindustrializacija nekaterih regij in industrializacija drugih, razpad tradicionalnih lokalnih skupnosti delavskega razreda kot temelja moči v razrednem boju postanejo leitmotivi prostorske preobrazbe v razmerah, ko gre za fleksibilno akumulacijo. . . S tem, ko se prostorske *ovire zmanjšujejo*, obenem postajamo *dosti bolj občutljivi* za vse, kar vključujejo prostori sveta« (str. 294, podčrtal Z. M.).

V tem smislu npr. ostajajo v poslovnih lokacijskih strategijah pomembne tudi najmanjše razlike, ki zadevajo količino in kakovost delovne sile ter stopnjo njene organiziranosti. Značilne kombinacije danosti na posameznih lokacijah so izhodišče za to, da se v vsakem primeru posebej izoblikujejo za te okoliščine najboljše in s tem torej povsem *edinstvene rešitve*. Edinstvenost različnih geografskih okoliščin postaja tako pomembnejša kot kdajkoli prej, toda ob tem – kot je ugotovil Harvey – gre za ironijo, saj do tega prihaja ravno zaradi razpada prostorskih ovir (str. 294).

Povečana dostopnost na podlagi izboljšanja tehnologije prometa in komunikacij torej *ne vodi kar frontalno* k brisanju vseh razlik med teritorialnimi enotami. Tako kot izhaja že iz splošne sociološke razlage razmerja med delitvijo dela in konkurenco (Durkheim), se z intenziviranim tekmovanjem, konkurenco povečuje tudi težnja, da bi se takšnemu pritisku izognili z nadaljnjo specializacijo. To, kar ugotavlja Harvey za postmoderno, je pravzaprav le poseben primer splošnega pravila. Pri tem pa gre za dvojje: po eni strani za to, da se s povečano konkurenco, do katere prihaja z odpiranjem v širši mednarodni in svetovni prostor, začenjajo v vsakem kraju in na vsaki lokaciji bolj razkrivati posebne ali celo edinstvene značilnosti, ki so njihove *geografske in zgodovinske danosti*. Takšna je npr. zamisel, da je treba ob jugoslovanski jadranski obali izkoristiti naravne prednosti in na primernih mestih zgraditi marine, ki bodo pritegovale turiste iz najvišjih dohodkovnih kategorij. Turistična dejavnost nasploh poudarja naravne in zgodovinske posebnosti. Kadar pa zahaja v standardizacijo in poenotenost, postaja nepriljučna in ogroža svoje lastne perspektive.

S tem že prihajamo do druge osnove za uveljavljanje teritorialnih oziroma lokacijskih posebnosti. Pri tem ne gre več za danosti, temveč za zavestno, načrtno *izgrajevanje teh posebnosti*. S povečano konkurenco, ne le med posameznimi podjetji, temveč tudi med kraji in regijami, vse bolj stopajo v ospredje različni programi, s katerimi naj bi pritegnili kapital, pa bodisi domača ali tuja vlaganja ipd. Lokalne oblasti pri tem – bolj ali manj spretno – ne le izkoriščajo razpoložljive danosti, temveč tudi programirajo, spodbujajo in usmerjajo priprave, ki naj bi povečale njihovo privlačnost, oziroma njihove primerjalne prednosti.

Če podjetniki postanejo še bolj občutljivi za prostorsko diferencirano kakovost, ki tvori svetovno geografijo, potem je namreč to spoznanje lahko izhodišče lokalnim oblastem in drugim dejavnikom, da poskušajo obvladovati in spreminjati svoje okolje tako, da bi postalo privlačno za vse bolj mobilni kapital. V tem smislu lahko že vnaprej vplivajo na izobraževanje ter kvalifikacijsko strukturo (potencialno) zaposlenih, na potrebno infrastrukturo, na davčno politiko in različne predpise, da bi tako zagotovili hitrejšo gospodarsko rast na svojem območju. Tako postane aktivno oblikovanje posameznih lokacij s posebnimi kakovostmi pomembna sestavina v tekmovanju med posameznimi kraji, regijami ali narodi. Povečana *tekmoval-*

nost med kraji, da bi pritegnili kapital in »pravo vrsto« ljudi (npr. bogate in vplivne), tako *povečuje pestrost* posameznih prostorskih območij v okviru sicer vse večje homogenosti mednarodne izmenjave.

V primerjavi z zelo pavšalnimi predstavami, da bo informacijska in komunikacijska tehnologija vzporedno s preseganjem prostora kot ovire privedla do vse-splošne dostopnosti in poenotenja v svetovnem merilu, so Harvey in drugi prav v zadnjih letih opozorili na značilni paradoks: »Čim manj pomembne so prostorske ovire, tem večja je *senzitivnost kapitala za razlike med kraji* v okviru določenega prostora in tem večja je stimulacija, da se kraji *diferencirajo*, tako da bi postali privlačni za kapital. Vse to pa vodi do fragmentacije, negotovosti in čezmerne neenakomernega razvoja znotraj visoko poenotene globalne prostorske ekonomije tokov kapitala. (Harvey, 1989, 196, podčrtal Z. M.).

Če ta vprašanja opazujemo na ravni mesta, se izkaže, da so raziskovalci prese-ganje prostorskih meja na podlagi širše uporabe komunikacijske tehnologije razla-gali kot »*hlapitev mesta*« (Abler, 1975, 133). Nove tehnologije naj bi omogočale ljudem, da izmenjujejo informacije in ideje brez osebnih stikov. To pa naj bi nadalje pomenilo, da primerjalna prednost mest, za katero se je štelo, da temelji na njihovi vlogi kot središčih neposrednih osebnih stikov, ni več potrebna. V pri-merjavi s tem pa so novejšje analize pokazale (Moss, v: Brotchie et. all, 1987, 75, Hall, 1984, 95), da ne vodijo kar nasploh h koncu mest, temveč celo krepijo peščico glavnih svetovnih mest, kakršna so npr. New York, London, Tokio ipd. M. Moss takole opisuje vlogo mest v kontekstu globalne ekonomije: »Telekomuni-kacijski sistemi, s tem ko dopuščajo firmam, da presegajo tradicionalne omejitve zaradi oddaljenosti, dopuščajo, da nekaj ločene gospodarske dejavnosti postane-jo visoko integrirane funkcije. Multinacionalne firme, npr., čeprav imajo sedež na eni lokaciji, proizvajajo in prodajajo veliko raznovrstnost dobrin in storitev v šte-vilnih deželah. Še natančneje, informacije in računalniški sistemi omogočajo, da relativno majhno število ljudi nadzoruje in koordinira proizvodnjo, trženje in financiranje iz geografsko odmaknjenih točk. Zaradi široko razširjene decentrali-zacije različnih operacij izdelave in montaže je dejansko prišlo do povečane potre-be po centralnih sedežih, ki so odgovorni za politiko in finančno odločanje, ki omogoča, da prihaja do takšne razpršitve« (Moss, v: Brotchie, et all. 1987, 76).

Analize so nadalje pokazale, da se takšni korporacijski sedeži osredotočajo predvsem na zahtevnejše produkcijske storitve, kot so finance, zakonodaja, raču-novodske dejavnosti, svetovanje in reklama, ki se pojavljajo pretežno v osrednjih poslovnih območjih velikih mest. Tako torej mesto zagotavlja zahtevnejše finančne in informacijske storitve, ki firmam omogočajo, da lahko delujejo v globalnem merilu (Noyelle and Stanback, 1984, 67). Posledico pa lahko vidimo v tem, da mesta, ki se specializirajo na mednarodne finance in zahtevnejše produkcijske storitve, kažejo večjo dinamiko njihove gospodarske rasti (Cohen, 1981).

Vse večja hitrost in obenem manjši stroški komuniciranja so omogočili širjenje mednarodnih tržišč in še zlasti formiranje enotnega svetovnega finančnega trga. Toda v zvezi s tem ugotavljamo dvoje: po eni strani nastajanje in krepitev medna-rodnih finančnih centrov, ki so spet postavljali pogoje za nastanek globalnega trga; vzporedno s tem pa je slabila vloga mest majhne in srednje velikosti. Sedeži neodvisnih podjetij, ki so včasih uspevali v manjših mestih, so sedaj postali podruž-nice velikih multinacionalnih družb. S tem pa so se tudi utrdili njihovi sedeži v večjih finančnih centrih. Moss je sklepal, da komunikacijske in informacijske tehnologije *krepijo manjše število svetovnih mest*, medtem ko sočasno *slabijo tradi-cionalno avtonomijo številnih manjših mest* (prav tam, str. 77). To pa je obenem

v skladu s tistim, kar je že pred tridesetimi leti napovedoval Vernon, ki je pisal, da bo rast oziroma krepitev upravne funkcije, lahko povzročila nesorazmerno rast v upravnih območjih večjih centralnih mest na račun regionalnih središč (Vernon, 1959).

Tako kot prikazane ugotovitve podajajo dosti bolj razčlenjeno in natančno sliko o vplivih informacijske in komunikacijske tehnologije (glede na splošno, izhodiščno tezo o koncu mest), tako po drugi strani pri tem vendarle pogrešamo bolj dinamično in razvojno interpretacijo. Če analize namreč danes ugotavljajo – kot smo prikazali – da gre za krepitev majhnega števila svetovnih mest in da obenem slabi vloga tradicionalne avtonomije številnih manjših mest, vendarle še ostaja odprto vprašanje o mejah veljavnosti takšnih ugotovitev. Če je npr. tehnološka infrastruktura komuniciranja omrežje *optičnih kablov*, lahko pričakujemo močnejšo težnjo h *koncentraciji* na najlažje dostopnih točkah vzdolž glavnih komunikacijskih kanalov, kot pa če bi prevladovala satelitske komunikacije. Uporaba optičnih kablov je ekonomsko upravičena v primerih, ko gre za komuniciranje z zelo velikim prometom od enega do drugega središča. Zato jih značilno danes uvajajo predvsem na zelo »prometnih poteh«, ki povezujejo velika mesta. Vse to pa *ne velja za komunikacijske satelite*, kjer ekonomska merila dajejo prednost prometu iz ene točke k številnim točkam in obratno (Moss, prav tam, str. 80).

5. Občutljivost za razlike in trend k homogenizaciji

Proučeni viri so nas opozorili, da polarizacija, pri kateri gre za krepitev individualizacije in globalizacije, še ne dopušča sklepa, da gre kar nasploh za zmanjšanje pomena lokacije v prostoru. Čeprav pri uvajanju novih tehnologij ostaja še marsikaj nedorečeno (npr. kakšne bodo posledice širše uporabe satelitskih komunikacij), pa je vendarle očitno, da npr. individualizacija ne zadeva samo posameznikov in družbenih skupin, temveč tudi značilnosti in posebnosti konkretnih lokacij in prostorov. Med temi posebnostmi pa vse pogosteje izstopajo tiste, ki ne predstavljajo le nekakšnih naravnih danosti, temveč so rezultat delovanja ljudi v konkretnem okolju.⁴ Sočasno pa bomo na vsaki lokaciji v prostoru našli *vse več elementov skupne kulture*, pa četudi gre pri tem za različne oblike »kulturnega imperializma«, »amerikanizacije«, »vesternizacije« ipd. Tudi vse to bomo lahko videli, pa bodisi da gre za način oblačenja, za glasbo, za »fast food«, pa tudi za arhitekturo in industrijsko oblikovanje in tako dalje. Kakšno pa je konkretno razmerje med elementi poenotene kulture na eni strani ter izvirno tvornostjo, ki se navezuje na lokalno tradicijo, pa ostaja še odprto vprašanje.

Temeljne preokupacije vodilnih poslovnežev, direktorjev velikih multinacionalnih korporacij v ZDA, kot jih predstavlja Jerome M. Rosow v knjigi *Globalno tržišče*, podobno razkrivajo nekakšno dvojnost. Po eni strani potrebo po vse večji občutljivosti za razlike v vse širšem prostoru, v katerem delujejo. V tem smislu tudi nakazujejo, da morajo korporacije slediti mnogovrstnim trgom in se z *decentralizacijo* približati različnim navadam ter načinom delovanja ter brez predsodkov *upoštevati raznovrstnost* družbenih, ekonomskih in političnih sil, ki so pogoj za uspeš-

⁴ Na primer v Helsinkih med turistične zanimivosti in posebnosti tega mesta vsekakor sodi ogled spomenika finskemu skladatelju Jeanu Sibeliusu ali pa – verjetno v svetu edinstvene – cerkve, ki je bila oblikovana kot podtalna votlina v značilnih skandinavskih kameninah. V obeh primerih gre za posebnosti, ki so sicer tudi vezane na tamkajšnje danosti, predvsem pa so to znamenite stvaritve, s katerimi je to mesto še dodatno utrdilo svojo posebno identiteto.

nost njihovega poslovanja. Geslo »ko si v Rimu, delaj, kot to delajo Rimljani!«, postaja vse pomembnejše vodilo poslovne politike. Na ta način ne le da poizkušajo vključevati nacionalne vrednote in lokalne preference in okuse, temveč nasploh težijo, da bi tako uveljavljali strategijo, po kateri naj bi svoje produkte in njihovo trženje usmerjali glede na potrošnika. V tem smislu Rosow zaključuje: »Noben človek ni otok sam zase in nobena multinacionalna družba ne more preživeti kot vase usmerjena lupina vrednot matične države« (Rosow, 1988, 8).

Tako kot je torej po eni strani prisotna težnja k diverzifikaciji ter vzporedno s tem k decentralizaciji ter lokalizaciji proizvodnje v okviru multinacionalnih korporacij, ki delujejo v svetovnem merilu, tako po drugi strani njihovi menedžerji računajo tudi na nasprotno tendenco. Namreč na to, da okusi in preference potrošnikov postajajo *bolj in bolj homogeni*; pomembna pa je kakovost produktov, ne glede na to, kdo je njihov proizvajalec ali kje so bili narejeni (Olson, v: Rosow, 1988, 95). V tem smislu je tudi Peter Drucker že pred dvema desetletjema opozarjal, da smo še pred drugo svetovno vojno imeli velike razlike med ljudmi enega in drugega naroda celo v primerih, ko je šlo za sosednje narode. To se je kazalo glede na njihove hiše, obleke, prehrano ipd. V vseh pogledih je šlo za značilne razlike. (To je bilo v času, ko je sicer bila že močno uveljavljena »mednarodna trgovina«). Vendar pa je to nekaj povsem drugega, kot pa imamo sedaj, ko gre za *svetovno gospodarstvo*. V prvem primeru ima vsaka država v okviru mednarodnega gospodarstva značilnost posebne enote z lastnimi ekonomskimi vrednotami in preferencami ter z lastnimi trgi ter informacijami. Danes pa, recimo v osemdesetih letih – ugotavlja Pratt (prav tam, 131) – z manjšimi odstopanji, se ljudje od *vsepovsod oblačijo v istem stilu*. To naj bi bil le zunanji znak bolj temeljne spremembe, ki je v tem, da potrošniki iz vsega sveta danes povprašujejo za istovrstnimi dobrinami in storitvami.

Tako vidimo, da ista skupina ljudi, v našem primeru so to menedžerji velikih multinacionalnih korporacij, zaznava tako potrebo po vse večji *senzibilnosti do raznovrstnosti*, s katero se srečujejo v svetovnem merilu, kot tudi *težnjo k homogenizaciji okusov, preferenc in stilov življenja*, ki izriva nekdanje značilne teritorialne razlike. Koliko gre pri tem za enostranost pri zaznavanju dejanskih sprememb, koliko pa za objektivno protislovnost teh sprememb, o tem pa bomo govorili še drugje.

LITERATURA

- Abler R. (1975) Effects of Space-Adjusting Technologies on the Human Geography of the Future, v: R. Abler, D. Janelle and A. Philbrick (eds.) Human Geography in a Shrinking World, Scituate, Mass., Duxbury Press.
- Amin Samir (1976) Unequal Development, New York, Monthly Review Press.
- Bluestone Barry and Bennett Harrison (1982) The Deindustrialization of America, New York, Basic Books.
- Brothie John F. et al. (eds.) (1987) The Spatial Impact of Technological Change, London, Croom Helm.
- Cardoso Fernando and Enzo Faletto (1979) Dependency and Development in Latin America, Berkeley, University of California Press.
- Cohen Anthony P. (1982) Belonging: Identity and Social Organization in British Rural Cultures, Manchester, Manchester University Press.
- Cohen R. B. (1981) The New International Division of Labor, Multinational Corporations and Urban Hierarchy, v: M. Dear and A. J. Scott (eds.) Urbanization and Urban Planning in Capitalist society, London, Methuen.
- Frobel Folker, Jurgen Heinrichs, Otto Kreye (1978) The New International Division of Labour, Social Science Information, London, Sage, Vol. 17, No. 1.
- Hall Peter (1984) The World Cities, London, Widenfeld and Nicolson.
- Harvey David (1989) The Condition of Postmodernity, Oxford, Basil Blackwell.
- Henderson Jeffrey (1989) The Globalisation of High Technology Production, London, Routledge.

- Henderson Jeffrey and Manuel Castells (eds.) (1987) *Global Restructuring and Territorial Development*, London, Sage Publications.
- Jacob Philip et al. (1971) *Values and the Active Community*, New York, Free Press.
- Mlinar Zdravko, Slavko Splichal (1988) *Globalization and Individuation in Social Development and Comparative Research*.
- Mlinar Zdravko (1989) *Na poti v informacijsko družbo: Tehnološke spremembe, globalizacija in individualizacija*, Teorija in praksa, št. 10, Ljubljana.
- Mlinar Zdravko, Henry Teune (1972) *The Wealth of Cities and Social Values*, La ricerca sociale, Bologna.
- Moss M. (1987) *Telecommunications and International Financial Centres*, v: Brotchie John et al. (eds.)
- Noyelle T. J. and Stanback T. M. (1984) *The Economic Transformation of American Cities*, Totowa, New Jersey, Rowman and Allenheld.
- Pred Allan R. (1973) *Urban Growth and the Circulation of Information*, Cambridge, Mass, Harvard University Press.
- Rosow Jerome M. (ed.) (1988) *The Global Marketplace*, Oxford, Facts On File.
- Smith Michael Peter and Joe R. Feagin (eds.) (1989) *The Capitalist City*, Oxford, Basil Blackwell.
- Vernon D. (1959) *The Changing Economic Function of the Control City*, citirano v Moss, 1987.
- Wallerstein Immanuel (1974) *The Modern World System*, New York, Academic Press (prevod: *Suvremeni svjetski sistem*, Zagreb, Cekade, 1986)

metalna

Na področju varstva zraka se Metalna ukvarja razvojno predvsem z reševanjem problematike SO_2 in NO_x v dimnih plinih iz termoenergetskih in drugih objektov. Tako so storjeni sledeči koraki, ki karakterizirajo celovitost organizacijskega pristopa:

- sporazum z EGS o skupnem delu na odžveplanju dimnih plinov iz slovenskih TE,
- dolgoročna pogodba z Inštitutom Jožef Štefan za razvoj mokrih in drugih postopkov De SO_x in De NO_x ,
- pogodba z Ing. Ružičem in patentiranje njegovega postopka t.i. barijevega postopka za odžveplanje dimnih plinov,
- pridobitev sredstev SIS za razvoj in raziskave SRS za razvoj tehnologije odžveplanja dimnih plinov,
- pogodba s TEŠ za izgradnjo preizkusne odžveplovalne naprave in določitev parametrov za gradnjo industrijske naprave,
- prijava in sprejetje projekta »Tehnologija čiščenja dimnih plinov od SO_2 in laboratorijske raziskave na postopkih odstranjevanja NO_x iz dimnih plinov termoenergetskih postrojenj« pri Zveznem komiteju za znanost, tehnologijo in informatiko (sept. 1988), cilj je gradnja industrijske naprave na osnovi lastnega znanja.

Organizacijske spremembe in organizacijski razvoj

Obstoj in razvoj organizacij je neposredno povezan z njihovo usposobljenostjo za to, da spremembe pojmujejo in jih instrumentalizirajo kot realno stalnico. Organizacije so pod nenehnimi večjimi ali manjšimi, redkejšimi ali pogostejšimi pritiski svojih okolij in/ali lastnih okvirov. Razvoj organizacije je zato pogosto zelo usodno odvisen od tega, ali so spremembe pričakovane, ali so preventivne ali prisiljene, ali pomenijo pravočasni ali zapozneli odgovor na že izražen organizacijski izziv.

Pritiski iz mikro ali makro okolja ali iz enega in drugega lahko zadevajo katerokoli organizacijsko prvino (cilje, sredstva, strukturo, človeške zmogljivosti, informacijski sistem in podobno) ali njihovo celoto. Stabilnost ali nestabilnost teh okolij je izpostavljena večjim ali manjšim, hitrejšim ali bolj postopnim spremembam konkretne organizacije ali posameznih organizacijskih blokov. Vzroki, spodbude ter povodi za organizacijske spremembe niso v vseh okoliščinah in pri vseh organizacijah enotni, enostranski, uniformni. Vsaka organizacija ima v tem smislu svojo lastno usodo, specifične razvojne cikle, vzpone in padce, ko in kjer kratkoročni uspehi lahko pomenijo prihodnje neuspehe.

Če spremembo določimo »kot vzrok za različno«, drugačno glede na prejšnjo, dotlej veljavno, potem z organizacijsko spremembo lahko razumemo ustvarjanje različnih pogojev v okviru organizacije (njenih komplementarnih prvin), s čimer naj bi se na najbolj smiseln način odzivali na učinke transformacij in politike eksterne in/ali interne narave ter izvora. Sprememba je proces, v katerem organizacija lahko utrdi in zagotovi svoj razvoj. To zahteva njeno permanentno funkcionalno in teritorialno diferenciacijo in diverzifikacijo. Tako se posamezne organizacije širijo in naraščajo, druge pa zožujejo in plahnijo, nekatere se integrirajo, druge dezintegrirajo, nekatere nastajajo, druge izginjajo.¹

Organizacijski razvoj temelji na sprejeti in uporabljeni strategiji uresničevanja načrtovanih sprememb. Tak postopek zahteva postavitve diagnoze organizacijskega stanja, razvijanje strateškega plana za njegovo nadaljnje razvijanje, pa tudi pritegnitev različnih neizrabljenih zmogljivosti, nujnih za takšno vrsto aktivnosti, povečevanje organizacijske učinkovitosti in zmogljivosti pri izpolnjevanju njenih kratkoročnih in dolgoročnih ciljev.²

Cilji organizacijskega razvoja neposredno izpostavljajo zvrsti, kakovost in intenzivnost načrtovanih in izvedenih sprememb. Najpogosteje omenjani splošni cilji organizacijskega razvoja se nanašajo na: ustvarjanje organizacijskega ozračja, ki je naklonjeno reševanju odprtih (organizacijskih) problemov; dopolnjevanje

* dr. Mijat Damjanović, redni profesor Fakultete za politične vede v Beogradu.

¹ Vesper Karl: »New Venture Strategy«, Prentice-Hall, London, 1980, pa tudi letna publikacija »Frontiers of Entrepreneurship Research« (Babson Park, Mass.: Babson College).

² Porter Michael: »Competing Strategies«, Free Press, New York, 1980.

Canter Rosabeth: »The Change Masters«, Simon and Schuster, New York, 1983.

Cavenaugh Richard, Clifford Donald Jr.: »Lessons from America's Mid-Sized Growth Companies«, McKinsey Quarterly, 1983. (jesen).

formalnega statusa avtoritete z avtoriteto znanja in kompetentnosti; usmerjanje procesa sprejemanja sklepov in odgovornosti za njihovo usodo (in to v kar največji možni meri) na zanesljive organizacijske vire (s tem naj bi se izognili poenostavljajočemu subjektivizmu in pogosto spornemu pragmatizmu); razvijanje medosebne in medskupinskega medsebojnega zaupanja v sami organizaciji, v zvezi z njenimi življenjskimi interesi in funkcijami, s krepitvijo identifikacijskih mehanizmov; ustvarjanje kompetitivnih možnosti za ciljne funkcije dela in spodbujanja prizadevanj za sodelovanje; razvijanje sistema nagrajevanja, ki uravnoveša cilje in interese organizacije in njenih članov (razvojne in interesne usmeritve organizacije in posameznikov niso inkompatibilne); krepitev občutkov »skupnih lastniških« organizacijskih ciljev pri angažiranih ljudeh (kar nedvomno pozitivno učinkuje na stopnjo produktivnosti dela); dajanje pomoči menedžerjem, da upravljajo predvsem skladno z relevantnimi in aktualnimi cilji, ne pa na podlagi »pretekle prakse« ali zmanjšane in preprečene odgovornosti; povečanje samokontrole in samousmerjanja ljudi v okviru organizacije.

Na podlagi strnitve omenjene aktivnosti, ki služi organizacijskemu razvoju, je mogoče postaviti v ospredje štiri temeljne ugotovitve, ki določajo njegovo bistvo: najprej, načrtovani, sistematični program, ki ga je vpeljala, izpeljala organizacijsko-upravljalna struktura; drugič, določen *cilj* preobrazbe organizacije z vidika njene večje učinkovitosti; tretjič, uporaba različnih *metod*, s čimer naj bi spremenili organizacijsko obnašanje, in četrtič, predvidena *krepitev* organizacijske učinkovitosti, ki mora s programom transformacije olajšati *povezovanje* individualnih in organizacijskih ciljev. V tem smislu organizacijski razvoj zahteva re-normirano in re-edukacijsko strategijo, ki naj bi vplivala na sistem presojanja vrednot in stališč v okviru organizacije, da bi se na ta način uspešneje prilagodila pospešenemu ritmu, med drugim tudi tehnološkim spremembam v sodobni industrijski oziroma postindustrijski družbi. S tem namenom se izvajajo tudi občasni ukrepi formalnega (organizacijskega) restrukturiranja, s čimer naj bi bile spodbujene spremembe v sistemu norm in obnašanja.³

Navsezadnje se z organizacijskim razvojem, z različnimi organizacijskimi prvimi (z njeno avtonomijo in fiziologijo) rešujejo problemi, ki motijo, preprečujejo in ogrožajo njeno razvojno perspektivo. Zato je rešitve treba iskati v formalnih in v neformalnih sestavinah organizacijskih sistemov, ker kolikor bolj je problem zapleten in globok, toliko obsežnejše spremembe so potrebne, čim težje je zaznati nalogo na »organizacijskem ledenem bregu«, tem večji so izzivi po organizacijskih spremembah, preobrazbah.⁴

»Obnašanja« katerekoli organizacijske oblike ni mogoče razumeti in pojasniti, ne da bi poznali njene temeljne in izvedene splošne in posebne, formalne in neformalne cilje, primarne in sekundarne naloge, kvantitativne in kvalitativne značilnosti, inicialne in sprotne usmeritve. Drugače rečeno, da bi lahko ocenili uspeh »misije« vsake organizacije, je nujno primerjanje njenih temeljnih teženj (prav tako pa tudi ciljev in podciljev) in realnih dosežkov, stopnje udejanjanja njenih dolgoročnih in kratkoročnih nalog. Primerjanje različnih vidikov organizacijskih ciljev zahteva, da jih v organizaciji navzoče populacije (od vrha do dna organizacije) različno vrednotijo, prav tako pa tudi primerjanje stališč članov organizacije v odnosu do stališč subjektov (individualnih, skupinskih in institucionalnih).

³ Levitt Theodore: »Marketing Myopia«, Harvard Business Review, 1975, september-oktober.

⁴ Kahn Herman, Pepper Thomas: »The Japanese Challenge: The Success or Failure of Economic Success«, Crowell, New York, 1979.

nih) iz posameznih okolij. Z drugimi besedami: odprto ostaja vprašanje, čigavi cilji se dosega z doseganjem ciljev organizacije?⁵

V klasični organizacijski teoriji je eden temeljnih ciljev vsake organizacije »maksimalizacija dobička«. Od uspeha pri doseganju tega cilja je odvisno, ali se bo organizacija razvijala, bo stagnirala ali razpadla. Njena učinkovitost, uspešnost in ekonomičnost naj bi temeljile na naravi vzajemnega odnosa med »outputom« in »inputom« oziroma vrednostjo vloženi vrednosti glede na dosežene (gospodarske) rezultate. Vloga upravljanja je vrednotena s stališča gospodarsko preišljene uporabe različnih virov, proizvodjalnih sil oziroma uspehov pri uresničevanju ključnih ciljev: dobička, učinkovitosti in rasti. Uspeh pri doseganju teh ciljev je bil zelo odvisen od udeležbe vsakega izmed komplementarnih organizacijskih delov oziroma od uspešnosti koordinacije njihovih (fragmentarnih) deležev. V ta namen so bila za analizo neizogibna področja delitve dela (deleža konkretnega sistema pri prispevku h gospodarski veji ali vejam) delitve dela v okviru samega sistema, hierarhije avtoritete (centralizirane ali decentralizirane), odnos med sredstvi in cilji, itd.

Z neoklasično teorijo organizacije, z raziskovanjem obnašanja različnih subjektov so tudi zunaj organizacije (behavioristični prijem) odprti novi »raziskovalni horizonti«. Organizacijski cilji se raziskujejo iz drugih, doslej neraziskanih kotov: čigavi cilji v organizaciji prevladujejo, v kolikšni meri so lastninski odnosi bistveni za fiziognomijo in prioritete vzpostavljenih ciljev, celotne organizacije, pa tudi njenih komplementarnih delov, upravljalkega vrha glede na lastnike proizvodjalnih sredstev oziroma zaposlene, delavce, potem problem vzajemnih odnosov med kvantitativnimi in kvalitativnimi lastnostmi temeljnih organizacijskih ciljev (npr. dobička) in »skale« podciljev, in navsezadnje različni vidiki medčloveških odnosov v vseh bistvenih prvinah organizacije in upravljanja.

Raziskave so nedvoumno pokazale, da med formalno vzpostavljenimi cilji in neformalnimi (organizacijskimi, skupinskimi, individualnimi) prizadevanji obstaja določeno neskladje, in da ni velika izjema stanje, v katerem so vsi drugi cilji v določenih etapah celo tudi bolj prioritetni. To, kar je nedvoumno, je to, da takšni cilji obstajajo, zato med uradnimi, formalnimi in operativnimi, realnimi cilji obstaja nedvomna interakcija, pa tudi, da je skupek teh drugih ciljev mogoče verodostojno raziskovati v sprotnih stvarnih organizacijskih procesih. Točna so opoorila, da teh procesov nikakor ni mogoče enostavno raziskati, prodreti v njihovo neredko iz stvarnosti izmikajočo se naravo.

Eno izmed pomembnih področij pri raziskovanju organizacijskih ciljev se nanaša tudi na spreminjanje njihovih tako formalnih kot tudi realnih ciljev, vrednotenja njihove pomembnosti v smislu tekmovanja prioritiet, pa tudi njihovega časovnega načrtovanja. Pomemben je tudi raziskovalni vidik, ki se nanaša na kvaliteto in kvantiteto medsebojnega vpliva formalnih in neformalnih ciljev in podciljev, v skrajni fazi vprašanje odnosov med cilji in sredstvi, obtoja ali neobstoja njihove inverzije.

Spremembe organizacijskih ciljev so lahko posledica sprememb v okviru same organizacije, pa tudi posledic sprememb v njenem relevantnem ožjem ali širšem okolju. Sprememba ciljev in ključnih podciljev je pogosto pogoj za obstanek ali

⁵ Pfeffer J.: »Power in Organizations«, Pitman, Marshfield, Mass, 1981.

Salaman G., Thompson K. (izd.): »Control and Ideology in Organizations«, Open University Press, Milton Keynes, 1980.

Reed M.: »Redirections in Organizational Analysis«, Tavistock, London, 1986.

odpiranje perspektive organizacije. Sprememba je lahko samoiniciativna ali prisiljena, apriorne ali aposteriorne narave. Sprememba organizacijskih ciljev glede na njihovo vseobsežnost povzroča različne preusmeritve pri življenjsko pomembnih funkcijah same organizacije, način njenega upravljanja in vzpostavljanja novih povezav v odnosu do njenih funkcionalnih in teritorialnih partnerjev.

Ugotovili bi lahko, da paradigma cilja organizacije, načina njegovega ugotavljanja in večpomenske preobrazbe za analitične potrebe zahteva razlago njegovih temeljnih ciljev: legitimacije odnosov in določitve glede na (pod)cilje konstitutivnih delov in ključnih subjektov, odkrivanje napak in vzrokov za preprečevanje organizacijskega cilja, spodbujanje pripadnosti pri članih organizacije s krepitevijo motivacijskih in identifikacijskih temeljev, kontroliranje in zmanjševanje neznanek v delovanju organizacije in njenih komplementarnih delov, vrednotenje doseženih ciljev organizacije, njenih dobrih in slabih strani, učinkov »naplavljenih« izkušenj. Glede na to, da je določanje ciljev dinamičen proces, ter da se ne konstituirajo pod »steklenim zvonom«, je poleg poznavanja funkcij organizacijskega cilja pomembno tudi poznavanje okoliščin njegovega spreminjanja in razvoja, pa tudi posebnosti organizacijskega okolja. Na primer tega, ali so povezave med organizacijo in njenim okoljem homogene ali heterogene oziroma kolikšna je širina tega snopa interakcij in kolikšna je variabilnost posameznih sprememb, njihove moči in smeri vpliva. Ugotovili smo že, da spremembe potekajo pod vplivom različnih pritiskov organizacijskega okolja, po drugi strani pa je tudi organizacija v položaju, ko je potencialni agens sprememb (v tem smislu se organizacije zelo razlikujejo). Začenši z onimi, ki so v položaju, da reagirajo in sprejmejo izzive in pritiske k spremembam, do tistih, ki niso sposobne reagirati, ali pa se upirajo spremembam, ker so prepričane, da ne obstaja pozitivna povezava med pričakovanimi spremembami in obstojem organizacije.

V tem smislu se organizacije zelo razlikujejo, ker obstajajo organizacije, ki so svojemu okolju absolutno podrejene, pa tudi takšne, ki so se sposobne kontrolirati oziroma vplivati na okolje, ga oblikovati in prilagajati svojim interesom in potrebam.

Zato se spremembe dogajajo v vseh organizacijah in v vseh njihovih delih, vprašanje je samo razlika v kakovosti njihovega bistva, vsebine, oblike, načina, intenzivnosti in seveda kvantitete oziroma obsega. Glede na izjemni pomen sprememb za perspektivo organizacije je pomembna usposobljenost njenega spremljanja, kontroliranja, pa tudi njenega predvidevanja glede omenjene kvalitete in kvantitete. Sprememba je zagotovo pomemben pogoj za stabilnost organizacije. Celotna organizacija, ki poudarjajo relativno trdne organizacijske vrednote in si prizadevajo zanje, so se sčasoma prisiljene prilagajati spremenjenim socialnim, ekonomskim, političnim, kulturnim in drugim okoliščinam. Pogosto je to pogoj, brez katerega si njihovega razvoja ni mogoče zamisliti. Proces priprav je po nekem modelu sestavljen iz šestih faz:

– prva faza – zaznavanje problema, identificiranje pritiskov zunaj ali znotraj organizacije, spodbujanje vodstva upravljalškega telesa zaradi začenja določenih akcij;

– druga faza – upravljalška telesa se odločajo za vstop v akcije in se osredotočajo na interne probleme ter odločanje o tem, katere spremembe bodo sprožila;

– tretja faza – upravljalško telo ugotavlja neposredni vzročnopsledični odnos. Zbirajo in vrednotijo se odločujoči podatki;

– četrta faza – raziskujejo se alternativne rešitve, opravlja se preliminarni, poprejšnji pripravljalni izbor;

– peta faza – pričenja se preizkušnja novih rešitev in eksperimentiranje z njimi;

šesta faza – rezultati, dobljeni v prejšnji fazi, omogočajo končni izbor nove rešitve. Sprejema se nova rešitev, nova rešitev začenja živeti.⁶

Seveda pa pri spremembah ne gre vse zlahka, pogosto se jim upirajo tudi tisti, ki so v upravljalških telesih, vendar pa je nasprotovanje opaziti tudi na strani zaposlenih. Včasih so si njihovi razlogi blizu, včasih pa se tudi pomembno razlikujejo. Naj navedemo nekaj možnih vzrokov za nasprotovanje spremembam z negativnim stališčem do njih na eni ali drugi strani.

Ljudje, ki vodijo organizacijo, lahko reagirajo na tele načine: – lahko zavrnejo dejstvo, da se sprememba že dogaja oziroma potreba po spremembi, kadar so prepričani, da bo sprememba negativno vplivala na funkcionalnost organizacije;

– raje bodo nasprotovali spremembi, kot pa da se bodo trudili najti funkcionalen način za njeno sprejemanje;

– ignoriranje spremembe; ne zavračajo dejstva, da se je sprememba začela dogajati, vendar jo ignorirajo s pričakovanjem, da bo izginila in da ne bo ustvarila negativnih učinkov za »njihovo« organizacijo.

Obstaja tudi več razlogov, zaradi katerih se zaposleni upirajo spremembam. Naj navedemo nekatere najbolj očitne:

– Ignoriranje potreb po spremembah glede na to, da večina ljudi spremembe pričakuje s strahom. Zato morajo biti razlogi za spremembe jasni in prepoznani. Pri tem je vloga informiranja izjemno pomembna;

– Upiranje pobudniku spremembe, v primeru, ko se zaposleni spremembi upirajo, ker je, kot ocenjujejo, predlagatelj nekompetenten;

– Nesprejemanje spremembe zaradi občutka ogroženosti, nastajanja neprijetnosti za zaposlene. Čeprav se spremembe običajno presoja kot potrebne, včasih tudi kot tisto neizogibno, kar »moderna« družba zahteva in na podlagi česar bodo vsi imeli »dobiček«, so objektivno tudi takšni, ki iz zelo različnih razlogov izgubljaajo. Od ljudi ni mogoče pričakovati, da bodo podpirali ukrepe, ki objektivno vplivajo na izgubo ali zmanjševanje možnosti za zadovoljevanje določenih potreb. Pri tem se, na primer, misli na varnost zaposlitve, perspektivo zaposlovanja, perspektivo napredovanja oziroma možnosti degradiranja, na neskladje med predvidenimi in realnimi sposobnostmi ter zaupanimi dolžnostmi oziroma širino pooblastil, krhanje in razpadanje socialnih vezi, oziroma vseh tistih stanj, s katerimi se njihove življenjske in delovne okoliščine lahko poslabšajo;

– Nasprotovanja, ki nastajajo zaradi pomanjkljivosti v procesu planiranja, predvidevanja sprememb. To vrsto nasprotovanj povzročajo predvsem pogosti popravki, dopolnitve in spremembe programov in planov, kar gre v prid občutku o »blodenju« glede možnosti izbire organizacijskega razvoja. Poleg tega tedaj, kadar razpoložljiva sredstva ne ustrezajo načrtovanim ciljem, prav tako ne tudi poti (metode) njihove operacionalizacije. Temu je mogoče dodati še negotovost glede posledic, konsekvenc, ki jih mora spodbuditi sprememba;

– Navsezadnje, kot rezultat nasprotovanja možnim spremembam se navajajo tudi »tehnične« možnosti inovacij, čeprav so realni vzroki za to lahko povsem na drugi strani.

Seveda tudi pri vodilnih ljudeh in pri širših krogih zaposlenih pogosteje prevladujejo nevtralna in pozitivna, afirmativna stališča do organizacijskih sprememb kot pomembnega pogoja za organizacijski razvoj. Čeprav pri omenjenih kategori-

⁶ March J. G., Simon A. H.: »Organizations«, Wiley, New York, 1981.

Pugh D. (izd.): »Organization Theory«, Penguin Books, Harmondsworth, 1984.

Child J.: »Organization«, Harper and Row, London, 1984.

jah članov organizacije glede ciljev in izidov sprememb obstajajo določene posebnosti, jih bomo tukaj predstavili v obliki bolj splošnih in enotnih ugotovitev. *Nevtralna stališča* do organizacijskih sprememb imajo torej svojo oporo najpogosteje v tehle opredelitvah: kadar obstaja določeno razumevanje za nujnost sprememb; kadar se ne reagira zavračujoče na dane pobude; kadar subjektivni občutki niso v neskladju z najavljenimi spremembami, kadar prevladujejo prepričanja, da so bile spremembe skrbno pripravljene.

Pozitivna stališča do sprememb se najpogosteje kažejo v: prepoznavnem skladju ciljev, sredstev in metod organizacijske preobrazbe; v eksplicitnih motivih in jasnih težnjah; v konsolidaciji skrhanih in ogroženih (včasih pa tudi pretrganih) interrelacijah; v najavi realnega izboljšanja organizacijske učinkovitosti, uspešnosti in ekonomičnosti; v spodbujanju inovativnih in inventivnih procesov, v spodbujanju določene inovacijske rasti; v objektiviziranem izhodišču, ki onemogoča pojavljanje in delovanje subjektivističnih in voluntarističnih prizadevanj; v utrjevanju motivacijskih temeljev in stopnje identifikacije vseh članov organizacije, njenih delov in njene celote.

S pojmovanjem organizacijskega razvoja kot načrtovanega programa sprememb, ki lahko zajame vse prvine organizacije in upravljanja, je jasno, da so posebej pomembne tudi posledice za obnašanje ljudi v organizaciji oziroma za medčloveške odnose. V tem smislu je mogoče pokazati na določene konstante (spremembe stališč in obnašanja):

1. *oblikovanje zavesti o nastalem problemu* (kriza rasti, identitete, perspektive, revitalizacije organizacijske uspešnosti in učinkovitosti, skrhanji medčloveški odnosi in podobno);

2. *iskanje alternativnih upravljalških modelov* organizacije ob sprejemanju narave organizacije, natančnejša določitev njenega položaja in vloge;

3. *pripravljenost in opredeljenost za začenjanje akcij*, ki bodo vodile k dejanskim spremembam, naprej od zgolj verbalne podpore;

4. *diagnoza problemov in raziskovanje potencialnih solucij* za razreševanje neposrednih vzrokov za disfunkcionalnost in kazanje na preobrazbene možnosti, ki bi z največjo verjetnostjo prispevale k organizacijski »ozdravitvi« in odpiranju perspektive;

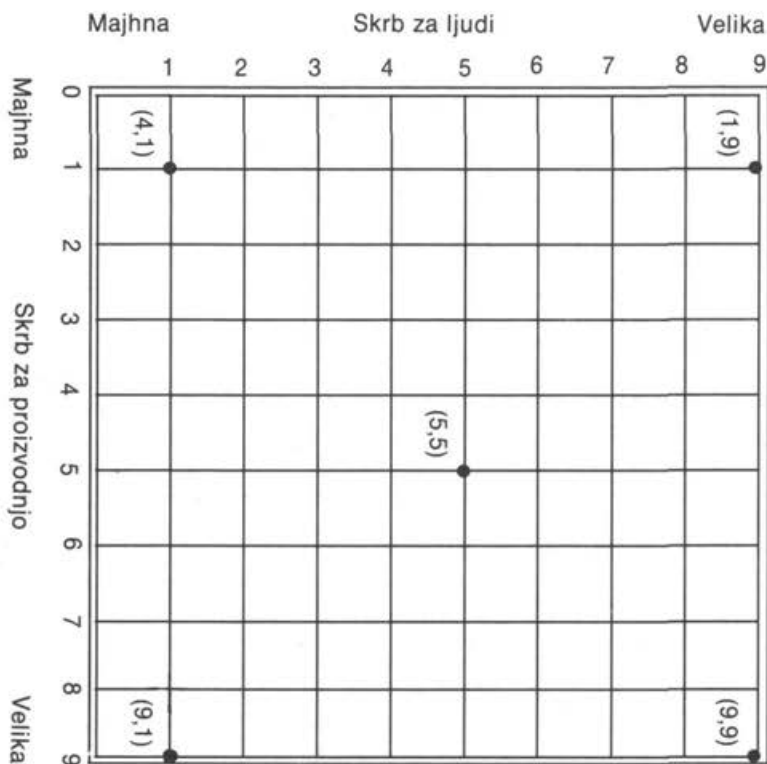
5. *uporaba novih rešitev* (eksperimentalno testiranje novih delovnih metod, namenjenih spreminjanju organizacijskega procesa dela in prizadevanje za vzpostavljanje kar najbolj izrazitih skladnosti med organizacijskimi cilji in potrebami njenih članov);

6. *merjenje, vrednotenje stopnje izboljšanja* na podlagi sredstev in metod, na katerih temelji spremenjena strategija organizacijskega razvoja;

7. *institucionalizacija*, uvajanje mehanizmov in metod, na katerih temelji spremenjena strategija organizacijskega razvoja v sistemu upravljanja;

8. *zavest o procesu samoobnavljanja*, češ da so problemi z vseh vidikov rešeni, da se organizacijski razvoj nadaljuje, relevantne readaptivne in nove vrednosti pa že vgrajene v upravljalški sistem.

Kot smo že poudarili, tako pri vodilnih skupinah kot pri zaposlenih obstajajo različna stališča do organizacijskih sprememb (negativna, nevtralna in pozitivna). Katere izmed teh stališč bo prevladalo in usodno vplivalo na razvoj (stagnacijo ali razpad) organizacije, je med drugim odvisno tudi od različnih izhodišč pri politiki vodenja, oziroma od tega, ali v organizaciji prevladuje »skrb za proizvodnjo« in/ali »skrb za ljudi«. Po enem modelu (ilustracija št. 1) je na »upravljalški mreži« med enainosemdesetimi možnostmi »na mreži« najpogosteje preučenih naslednjih pet.

Položaj 1.1 kaže na stil vodenja, pri katerem gre tako za majhno skrb za proizvodnjo kot za ljudi, t. i. stanje zanemarjenosti. Položaj 1.9 kaže na majhno skrb za proizvodnjo, a celo visoko za zaposlene, kar se pojasnjuje s težnjo po priljubljenosti pri zaposlenih, pri čemer je povečanje produktivnosti v ozadju. V nasprotju s tem položaj 9.1 navaja k temu, da gre za vodjo, ki poudarjeno skrbi za proizvodnjo, izraža pa majhno skrb za človeški dejavnik, kar vodi k sklepu, da gre za avtokratsko usmerjenega vodjo, ki striktno skrbi za poslovne rezultate. Umirjen vodja je tisti, katerega položaj je najbolj približan položaju 5.5. Ta vodja dela kompromis med »skrbjo za proizvodnjo« in »skrbjo za ljudi«, s čimer izraža nagnjenost k zanemarjanju oziroma premajhnemu upoštevanju obeh dejavnikov. Najboljši stil vodenja je položaj 9.9, pri katerem vodja demonstrira visoko zainteresiranost tako za učinek proizvodnje kot za interese in potrebe zaposlenih. Ta last-

nost daje največja zagotovila, da je z njo moč spodbujati večdimenzionalno sinhronizirano rast organizacije.⁷

Sicer se z metodološkega vidika upravljajo različne tehnike, katerih namen je preskusiti možnosti organizacijskega razvoja, *anketne raziskave* stila vodenja; komunikacija, motivacija in podobno (rezultati so komentirani in na podlagi njihove analize poteka željeno preusmerjanje stališč in mnenj); *procesne konzultacije* na podlagi raziskave delovanja posameznih organizacijskih segmentov in različnih vlog v organizaciji, ki jih igrajo posamezniki in skupine – dajejo se alternativne sugestije, ki naj bi privedle do spremembe stanja. *Vzpostavitev timskega dela* je prijem, pri katerem gre za kombinacijo prejšnjih dveh. Njegov glavni namen je vzpostaviti povezovalne in učinkovite delovne skupine, pa naj gre za skupine, ki se prvokrat oblikujejo ali za tiste, ki že obstajajo ali se preoblikujejo. *Laboratorijski trening* je vzpostavljanje modela obnašanja, ki pelje v odprto komunikacijo, v svobodno izražanje čustev, v skupinsko sprejemanje sklepov, odločanje s skupinskim soglasjem. Pri »stiskanju«, merjenju »obremenitve«, prijemu, s katerim se testira usposobljenost vodij za predstavljanje različnih funkcij vodenja v zapletenih in ambivalentnih stanjih, v omejenih časovnih intervalih. *Sociotehnični sistemi*, preizkus odnosov, narave korelacije med tehnično-produkcijskim sistemom organizacije in ljudmi, ki delajo v njej. *Analiza opravljanja, izvajanja*, ki se nanaša na preizkušanje hierarhičnih odnosov v obeh smereh – nadrejenosti in podrejenosti.

Ne glede na to, katere od omenjenih metodoloških prijemov naj bi – izolirano ali skupaj – uporabljali, imajo spremembe, ki se jih lotimo v prid organizacijskega razvoja, večje možnosti za to, da dosežejo zelene učinke tedaj, kadar se začenjajo na gospodarskem področju, kjer niso pod poudarjenim patronatom politike in prava. Najbolj učinkoviti izidi sprememb se dosega v – na prvi pogled – ovirajočih okoliščinah, v dolgotrajnem in stabilnem in kratkotrajnem ter nestabilnem organizacijskem okolju. Možnosti za uspeh so tudi večje tedaj, kadar se o spremembi odloča na podlagi sodelovanja, soglasja, ko prevladuje participativna in vseobsegajoča usmeritev, ko ta ni enodimenzionalna, fragmentarna in ko se ne osredotoča le na en segment procesov, odnosov v organizaciji, ampak na celoto odnosov v organizaciji.⁸

Kakovost vnovične konceptualizacije, strukturiranja in oblikovanja podobe vsake institucije in organizacije, kar smo že večkrat poudarili, je neposredno odvisna od značaja in narave spodbujanja, znotraj organizacijskih ali zunaj organizacijskih pritiskov ali – kar je najpogosteje – njihovega povezanega delovanja. Glede na to, da smo glavne vrste omenjenih pritiskov že napovedali, naj v tem sklepnem delu omenimo specifično obliko vplivov, ki glede na tradicionalno razumevanje zunanjih dejavnikov seže dlje in globlje. Gre za določene »megatrende« – za velike, močne, pomembne tendence, ki jih je v globalni skupnosti mogoče prepoznati, ki pa – kot menijo naštetih avtorji – nezadržno spreminjajo okoliščine,

⁷ Blake, R. in Mouton, J. sta izhajala iz domneve, da je naloga menadzerja razvijati stališče in obnašanje, na podlagi katerih se razvija uspešno delo, spodbuja in uporablja ustvarjalnost, ustvarja entuziazem za eksperimentiranje in inovatorstvo ter razvija sodelovanje z drugimi člani organizacije. Takšne menedžerske sposobnosti se je moč naučiti. »Menedžerska koordinatna mreža« teh avtorjev ponuja okvir za razumevanje in uveljavitev učinkovitega vodenja; Menedžerska rešetka (koordinacijska mreža) je, kot je bilo poudarjeno, rezultat kombinacije dveh temeljnih sestavin menedžerjevega obnašanja. Ena je skrb za proizvodnjo, druga pa skrb za ljudi. »Skrbi za« ne pomeni posvečanja specifičnim ciljem, pa tudi ne rezultatov, ki so bili – sami po sebi – doseženi. Ta izraz opisuje splošni odnos do vodenja, ki usmerja akcije vodje; zaznamuje njegov odnos do proizvodnje in do ljudi.

⁸ Peters Thomas: »Putting Excellence into Management«, Business Week, julij 1980.

Morita Akio: »Made in Japan« – On Management, Fontana, Collins Glasgow, 1988, str. 130–170.

vsebino in stil življenja, s tem pa vplivajo na vsebino, oblike in dinamiko sprememb, torej tudi na razvoj organizacije.

Prvi megatrend – preobrazba industrijske v informacijsko ekonomijo, ki je skeptična do profitabilnosti različnih poskusov klasičnih oblik reindustrializacije. Nerazumevanje tega trenda ali nasprotovanje temu ima lahko neposredne posledice za razvoj vsakega konkretnega sistema.

Drugi megatrend – kljub nedvomnim prednostim, ki jih prinaša »visoka tehnologija«, prihaja do pogostega nasprotovanja in zavračanja. To lahko izvira iz zaskrbljenosti za lastno varnost, neodvisnost, pa tudi za stereotipno vztrajanje ter iz strahu pred vsakršno drugo novostjo;

Tretji megatrend – upoštevač medsebojno pogojeni način vzpostavljanja in funkcioniranja globalne (svetovne) ekonomije, je vse manj izoliranih in samozadostnih sistemov. Dokazi za to – veliki integracijski podvigi, tehnološka križanja, konvergenčne manifestacije, globalistične projekcije – so vse bolj pogosti in zanesljivi. Postopno se ustvarja občutek o skupni usodi, izzivih in izkušnjah.

Četrti megatrend – Poleg kratkoročnih je treba ohranjati in razvijati tudi dolgoročne oblike planiranja. Obrnjenost v bližnjo ali daljno prihodnost, spodbujanje vizionarskih poskusov in kar najbolj »natančnih« predvidevanj postaja pogoj, brez katerega ni mogoče spodbujati sprememb in usmerjati razvoja, navsezadnje pa se tudi uspešno izogibati pastem kriznih zaznamovanj.

Peti megatrend – Tako v državi kot v gospodarstvu ter v javni sferi, družbi in njenih komplementarnih delih slabijo oblike in učinki centraliziranega ustroja. Takšni usmeritvi so neposredno koristili invencijski in inovatorski dosežki tehnološkega razcveta na področju informacijskih, komunikacijskih, kibernetičnih, transportnih in drugih sistemov. S tem se nezaustavljivo zmanjšuje, zožuje in omejuje moč centraliziranih in rigidno hierarhiziranih organizacijskih struktur.

Šesti megatrend – Pri ljudeh se postopno razvija spoznanje o tem, da se številne institucije za splošno, javno, družbeno blaginjo (na področju izobraževanja, zdravstva, socialnih služb ipd.) ne morejo samoreproducirati (to pa po zakonitosti pomeni tudi postopno odtujevati) neodvisno od potreb in interesov ljudi, v katerih službi pravzaprav pretežno tudi so. Kontrole nad institucijami takšnega tipa si ne more pridobiti in je uspešno ohraniti niti država. Kolikor bolj postajajo ljudje neodvisni in samozavestni (glede na različne forme posredovanja), toliko težje in neradi pristajajo na to, da jim oddaljene in osamosvojene institucije enosmerno in navzdol načrtujejo in zadovoljujejo njihove originalne interese in potrebe.

Sedmi megatrend – Stopnja obveščenosti, zainteresiranosti in udeležbe širokih socialnih slojev v procesu upravljanja razvoja lastne skupnosti (države in družbe), ki jima je bilo v prid dviganje stopnje informiranosti in izobraženosti (predvsem pod vplivom tehnično-tehnoloških iznajd), sta povzročili, da so v številnih pomembnih delih javne politike postali resni in kompetentni soudeleženci, soodločevalci, soupravljalci in potencialni samoupravljalci. Na ta način se objektivno ustvarjajo možnosti za njihovo bolj realno vplivnost ne le na točke usmerjanja njihovih ožjih lokalnih delovnih in življenjskih okolij, ampak tudi na smeri razvoja širših ozemeljskih in funkcionalnih celot, navsezadnje pa tudi njihove globalne skupnosti.

Osmi megatrend – Iz razlogov, ki smo jih delno omenili pri prejšnji splošni tendenci (širjenje znanja in povečevanje participacije) ter zaradi dejstva, da se organizacija v sodobnih razmerah vse pogosteje opredeljuje kot informacijsko-procesni-razvojni sistem, ki se stalno spreminja zato, da bi bile izpolnjene njegove naravne, njemu lastne in od njega neločljive funkcije, je slutiti konec nefleksibilnih

in neprilagodljivih organizacijskih struktur. Šablonizirane in shematizirane organizacijske strukture, v katerih prevladujejo birokratizirani in hierarhizirani odnosi, ki so izhajali iz koncentracije moči v vrhu organizacijske piramide, onemogočajo in omejujejo organizacijsko učinkovitost in uspešnost, s tem pa ne uničujejo le možnosti za vzpon, ampak tudi za ohranjanje oziroma preživetje takšnih oblik.

Deveti megatrend – Glede na določene stereotipe, »enostranska videnja socialnih pojavov«, delno pa tudi obstoječe predsodke, izražanje mnenja pred presojanjem (brez dejstev in racionalnih ali neizkrivljenih argumentov), tako kot, npr., obstaja (ko gre za gospodarsko in drugo razvitost) razcep med Severom in Jugom, tako obstaja globalno (v istem smislu) delitev na Zahod in Vzhod, ki jo more porušiti le večji politični nemir. S povezovanjem tega trenda s tremi drugimi »megatrendi« (glede informacijske družbe, globalne ekonomije in decentralizacije) se nakazuje in kaže njegova nereverzibilna narava, neavtomatična in neobvezna povratnost vpliva.

Deseti megatrend – Sodobni »gospodarski svet« je postal glede na prejšnjega bolj heterogen, kar je delno posledica multipliciranih razponov v stopnji razvitosti družb, ki živijo ena ob drugi, pa tudi dinamičnih sprememb v socialni stratifikaciji modernih družb. Omenjena diverzifikacija (»gospodarskega življenja«) ni odvisna le (čeprav vendarle usodno) od stopnje gospodarske razvitosti konkretne družbe, ampak tudi od prevladujočih odnosov v njenem »tkivu«, in to z vidika gospodarjenja, pridobivanja dohodka in njegove delitve.⁹

Glede na vse povezano bi lahko ugotovili, da organizacijske spremembe pomenijo zapleteni in dinamični proces, ki ga ni enostavno niti spodbuditi niti zasnovati, niti izpeljati niti kontrolirati. Poleg tega ti procesi ne glede na smiselna posploševanja z vidika internih in eksternih spodbud, pa tudi omenjenih globalnih »zakonitosti«, vendarle delijo usodo osebnega doživljanja vsake družbe, upošteva njene samosvoje zgodovinske korenine in specifičnosti ciljnih usmeritev. Ne obstaja enotni model, ki bi lahko na dovolj ustrezen način izrazil vsa možna stanja in položaje ter na njihovi podlagi ponudil enotno strategijo optimalnega (organizacijskega) razvoja.

⁹ Naisbitt John: »Megatrends«, Warker Books, New York, 1984, Naisbitt John, Aburdene Patricia: »Re-inventing the Corporation«, Warner Books, New York, 1985.

kreditna banka maribor

*Vaš svetovalec
v denarnih zadevah*

Izobraževanje in regionalni razvoj

1. Dosedanji razvoj spoznanja o pomenu izobraževanja za regionalni razvoj

Odnos med izobraževanjem in regionalnim razvojem (razvojem regij¹ znotraj dane države) so v razvitem svetu začeli intenzivno proučevati šele v sedemdesetih letih. Pri nas smo začeli s poskusi celovite teoretične obravnave te problematike šele v osemdesetih letih,² ko je obenem zelo razširjen še enostranski pogled na ta odnos (programi racionalizacije mreže šol, ki temeljijo na ozkem, največkrat ekonomističnem pogledu na to mrežo).³ V nadaljevanju bomo teoretično utemeljili dve vprašanji odnosa med izobraževanjem in regionalnim razvojem, ki sta pomembni za razumevanje empirične analize vloge izobraževanja v gospodarskem razvoju posameznih regij znotraj določene države⁴ in za oblikovanje ustreznih predlogov za njihov bodoči razvoj:

1. funkcije izobraževanja na regionalni ravni,
2. regionalne razlike v izobraževanju.

Razen omenjenih dveh vprašanj je zelo pomembno še vprašanje prostorske organizacije izobraževanja – mreže šol in fakultet, ki je zaradi svoje kompleksnosti lahko stvar posebne raziskave. Tu poudarjamo le to, da celovit pogled na mrežo šol in fakultet, ki upošteva tako ekonomske, demografske, kulturne in druge dejavnike in vidi v tej mreži možnosti gospodarskega, kulturnega in družbenega razvoja posameznega območja, govori v prid decentralizaciji izobraževanja. Pri tem moramo poudariti, da decentralizacija izobraževalnega sistema ostaja nerešeno vprašanje tako v Jugoslaviji kot tudi drugod v svetu. Problematika na tem področju še ni dobro proučena niti v razvitih državah.

Spoznanje o možnih učinkih izobraževanja⁵ na različne vidike regionalnega razvoja, zlasti pa o tem, da so ti učinki praviloma večji, kot če gre za tehnično in

* Milena Bevc, mag. ekon., Inštitut za ekonomska raziskovanja, Ljubljana.

¹ Tu pojmujeemo regijo zelo splošno (večje ali manjše teritorialno območje znotraj dane države) in se ne opredeljujemo za katerega od možnih tipov regij, ki jih pozna teorija regionalnega razvoja in temeljijo na različnih kriterijih ali teorijah (na kriteriju specializacije ali teritorialne delitve dela, na kriteriju razvitosti – predvsem gospodarske, na teoriji polov rasti, na teoriji, zasnovani na regionalnem izvozu). (Glej Bazler-Madžar, Marija, 1987). V analizi medsebojnega odnosa med izobraževanjem in gospodarskim razvojem v Jugoslaviji pa nam bi regija pomenila posamezno republiko ali avtonomno pokrajino. V jugoslovanskem kontekstu se namreč pri proučevanju vprašanj regionalnega razvoja republike in pokrajini pojavljajo kot osnovne teritorialne enote, pri tem pa predvsem iz praktično-analitičnih razlogov (via facti). (O tem glej več v: Očić, Časlav, 1986).

² Za najpomembnejši prispevek na tem področju lahko štejemo knjigo Milana Ratkovića *Obrazovanje za razvoj*, 1987.

³ Obstajajo še drugi enostranski pogledi na mrežo šol in fakultet, ki prav tako upošteva le enega izmed dejavnikov, pomembnih za kompleksno analizo te mreže (demografski dejavnik, prostorski dejavnik, itd.).

⁴ Takšno empirično analizo smo naredili za Jugoslavijo – po republikah in avtonomnih pokrajinah (Bevc, Milena, *Magistrsko delo*, 1989).

⁵ »Učinki izobraževanja so vse tiste implikacije, ki jih ustvarja izobraževanje kot posledica določenih predhodnih naložb vanj oziroma stroškov v zvezi z njim« (Vir: Ratković, Marija, 1983). Ti učinki so zelo raznovrstni; lahko jih razvrščamo po različnih kriterijih: ekonomski – investicijski in potrošni učinki, družbeni in individualni, otipljivi in neotipljivi, medfazni in končni učinki, itd.

denarno pomoč ali pa za naložbe v infrastrukturo,⁶ je v večini držav povzročilo predvsem dvoje:

1. vključitev izobraževanja v regionalno razvojno strategijo,
2. regionalizacijo izobraževalne politike oziroma vpeljavo regionalnega vidika v nacionalno izobraževalno politiko.

Okrepila se je torej potreba po obravnavanju izobraževanja v regionalnih, v povezavi s tem pa tudi v medregionalnih okvirih. Na drugi strani pa je regija (t.i. »izobraževalna« regija, ki se lahko razlikuje od naravne ali planske regije – na primer republike ali pokrajine⁷ postajala vse bolj osrednje mesto oblikovanja in uresničevanja političnih odločitev na področju izobraževanja.

Posledica omenjenih procesov je bila na eni strani regionalizacija samega izobraževanja oziroma izobraževalnega sistema (v smislu fizične razmestitve šol in fakultet oziroma organizacije izobraževanja), ki ni cilj sama po sebi, ampak je odsev:

- naglega razvoja samega izobraževalnega sektorja in razširitve ciljev v izobraževalni politiki,
- razširitve ciljev v regionalni razvojni politiki.)⁸

Na drugi strani pa omenjeni procesi zahtevajo dopolnjevanje in usklajevanje regionalnih in nacionalnih ciljev, pa tudi »izobraževalnih« ukrepov v regionalni razvojni politiki in »regionalnih« ukrepov v okviru samega izobraževalnega sistema oziroma v izobraževalni politiki. Pomanjkanje takega dopolnjevanja in usklajevanja ter nekatere druge ovire⁹ za večjo uveljavitev regije pri razvoju izobraževanja lahko negativno vplivajo na razvoj regij, pa tudi celotnega narodnega gospodar-

⁶ Vir: OECD, SME/ET/86.35, Joint Finland) OECD Seminar on Education and Socio-Economic Development, Analysis of Policy Issues. Citirano po: Ratković, Milan, 1987, op. cit., str. 162.

⁷ Za predšolsko in osnovnošolsko izobraževanje je takšna (»izobraževalna«) regija relativno majhna (eden ali več krajev), za visoko izobraževanje pa bistveno večje teritorialno območje. Analiza modelov mreže visokošolskih organizacij v svetu je pokazala, da ena univerza praviloma pokriva prostor, na katerem živi 300 tisoč do 1,2 milijona prebivalcev (Ratković, Milan, 1987, op. cit., str. 230). V Jugoslaviji razumemo za regijo v smislu razvoja usmerjenega izobraževanja območje, na katerem živi 600 tisoč do en milijon prebivalcev in na katerem je zaposlenih 50 do 200 tisoč delavcev. (Prav tam, str. 165). Na eno univerzo pride v Jugoslaviji približno 1,2 milijona prebivalcev, torej se velikost »izobraževalne« regije tu sklada s svetovnimi kriteriji (v stvarnosti pa ne, ker je razmestitev univerz neustrezna. Prav tam, str. 230–231).

⁸ Podrobneje pa je kot ključne dejavnike regionalizacije izobraževanja mogoče definirati naslednje:

a. Nagel kvantitativni razvoj izobraževanja in povečanje osrednjih javnih izdatkov za izobraževanje je povzročilo povečanje naspotij med uporabniki sredstev in tistimi, ki sprejemajo odločitve o njih, s tem pa je narasla potreba po decentralizaciji odločanja o izobraževanju.

b. Povečala se je potreba po »odpiranju« izobraževanja lokalni in regionalni skupnosti, ker je na teh ravneh mogoč boljši vpogled v potrebe po izobraževanju in njihovo učinkovitejše zadovoljevanje.

c. Okrepila se je zahteva po demokratizaciji izobraževanja, ki naj bi bilo dosegljivo vsem enako.

d. Regija je iz več razlogov ustrežnejša planska in administrativna enota oziroma okvir kot država:

– manjša je po velikosti,

– njene družbenoekonomske značilnosti so bolj vidne,

– njena kulturna tradicija je enotnejša,

– v njej je lažje kot na državni ali krajevni ravni

• integrirati ukrepe, sprejete v različnih družbenih sektorjih,

• uskladiti družbene in privatne dejavnosti,

• prilagoditi ponudbo izobraževanja ekonomskih in kulturnim potrebam ožjega okolja.

e. Korenite spremembe v gospodarstvu so pripeljale do potrebe po uveljavitvi značilnosti vsake regije.

Vir: Education and Regional Development, OECD, 1979, str. 17–19.

⁹ Navedimo le nekaj takih možnih ovir:

a. enotna in egalitarna narava izobraževanja, ki se nagiblje k poudarjanju nacionalnih standardov,

b. zastoj v decentralizaciji upravljanja v državi,

c. pojmovanje mobilnosti delovne sile kot sredstva za »naravno« prilagoditev izobraževanja in zaposlovanja na regionalni ravni, itd.

stva. Pri tem pa moramo poudariti, da mnoge države regije ne štejejo za najustreznejši okvir za uresničevanje glavnih ciljev in strukturnih reform v izobraževanju.

2. Vloga izobraževanja v regionalnem razvoju

Iz vsega navedenega izhaja, da je izobraževanje pomemben dejavnik regionalnega razvoja, težko pa je natančno ugotoviti učinke izobraževanja na tej ravni, ker jih ni mogoče ločiti od učinkov, ki jih ima izobraževanje na posameznika in celotno narodno gospodarstvo. Zato in pa zaradi dejstva, da je med regijo in narodnim gospodarstvom nekaj bistvenih razlik, ni pravilna predpostavka, da je vloga izobraževanja na regionalni ravni enaka kot na narodnogospodarski ravni. Za regijo je značilna predvsem večja »odprtost«¹⁰ okolju, zato je potrebno bolj upoštevati zunanje vplive in procese neravnotežja¹⁰ (v regiji in zunaj nje).

Odnos med izobraževanjem in regionalnim družbenoekonomskim okoljem je zelo kompleksen in odvisen od številnih dejavnikov, kot so:

- razvoj gospodarske strukture (v regiji in zunaj nje),
- razvoj strukture izobraževanja (v regiji in zunaj nje),
- mreža šol in fakultet (v regiji in zunaj nje) in njena povezanost s kulturno tradicijo in/ali z možnostmi zaposlovanja na regionalni ravni.

Gre za vzročno-posledično povezanost (sočasno in »stopničasto«¹¹). Izobraževanje (izobraževalne institucije) vpliva na regionalni razvoj, regionalno okolje pa vpliva na strukturo in delovanje izobraževalnih institucij. Te medsebojne vplive je mogoče proučevati na različnih ravneh, odvisno predvsem od tega, kako široko pojmujeemo izobraževanje (funkcije izobraževanja). Znana sta predvsem dva vidika proučevanja tega medsebojnega odnosa: prvi izhaja iz ozkega, drugi pa iz celovitega pojmovanja funkcij izobraževanja. Gre za naslednja dva vidika:

1. analiza vloge izobraževanja v gospodarskem razvoju regij s poudarkom na analizi povezanosti izobraževanja z zaposlenostjo na tej ravni in učinkov te povezanosti na migracije prebivalstva,
2. analiza prispevka izobraževanja k regionalnemu družbenemu in kulturnemu razvoju.

2.1. Izobraževanje in regionalni gospodarski razvoj

Vloga izobraževanja v gospodarskem razvoju regij je dvojna:

1. ožja – posameznikom dajejo izobraževalne institucije določene kvalifikacije in znanja, s katerimi vstopajo na regionalni trg delovne sile in spreminjajo izobrazbeno strukturo njene ponudbe, ki se lahko sklada s povpraševanjem po njej ali pa tudi ne; s tem izobraževanje lahko vpliva na obseg in strukturo medregionalnih migracij delovne sile;
2. širša – izobraževalne institucije »proizvajajo«¹¹ in širijo znanje, ki je potrebno regionalnemu gospodarstvu in bo verjetno povečalo njegovo storilnost, absorbiralo regionalne vire (materialne, človeške – delovna mesta za učitelje, itd.), prinašajo precejšnje posredne učinke, itd.

¹⁰ More, Matej, 1985, str. 6–12.

¹¹ O stopničasti medsebojni povezanosti izobraževanja in razvoja (države ali regije) v ožjem pomenu – gospodarskega razvoja govori Marjan Senjur (1983).

Ad 1: Odnos med izobraževanjem in zaposlenostjo na regionalni ravni pomeni torej le eno razsežnost vloge izobraževanja v gospodarskem razvoju regije. Pri tem moramo poudariti, da se funkcija izobraževanja »pripraviti posameznika za delo« pogosto napačno tolmači kot »izobraževanje mora zadovoljiti potrebe gospodarstva«.

Glede na medsebojni odnos med izobraževanjem in zaposlenostjo na regionalni ravni so možna različna regionalna stanja, ki so odvisna od naslednjih dejavnikov:

- od povpraševanja po kadrih – na regionalni ravni (možnosti zaposlitve),
- od ponudbe kadrov – na regionalni ravni,
- od možnosti prilagoditve ponudbe in povpraševanja po kadrih preko medregionalnih migracij.

Različne vrste regionalnega neravnotežja med ponudbo in povpraševanjem po kadrih zahtevajo različne ukrepe. Tako se problem pomanjkanja določenih kadrov rešuje predvsem s povečanjem outputa izobraževalnega sistema in spodbujanjem poklicnega usposabljanja odraslih. Problem presežka izobraženih, ki ne najdejo dela v skladu s svojimi nagnjenji in sposobnostmi, je v težnji preprečiti njihovo odhajanje v druge regije (in v tujino) mogoče rešiti predvsem s spodbujanjem odpiranja novih izobrazbeno zahtevnih delovnih mest. Za rešitev problema sočasnega pomanjkanja možnosti zaposlovanja, pa tudi določenih kadrov je potrebno skupno prizadevanje za usposabljanje odraslih in za prenos določenih dejavnosti v regije, da bi preprečili odseljevanje iz njih in njihovo nazadovanje.

Medregionalne migracije kadrov so eden od možnih načinov usklajevanja ponudbe in povpraševanja po kadrih na regionalni ravni in po nekaterih ocenah imajo osrednjo vlogo pri usklajevanju izobraževanja in zaposlovanja na tej ravni. Vendar pa si pri tem pogosto regionalni in narodnogospodarski cilji nasprotujejo. Z vidika narodnega gospodarstva so medregionalne migracije v obsegu, s katerim se zmanjšuje nezaposlenost (na regionalni in na narodnogospodarski ravni), zaželene in jih praviloma spodbujajo. Z vidika posameznih regij pa so te migracije lahko pomemben omejitveni dejavnik razvoja in so zato nezaželene (zlasti za regije z visoko stopnjo emigracije visoko izobraženih kadrov). Medregionalne migracije kadrov lahko negativno vplivajo tudi na razvoj narodnega gospodarstva, če povzročajo in poglobljajo razlike v razvoju in razvitosti posameznih regij.

Ad 2: Medtem ko se o širši vlogi izobraževanja v gospodarskem razvoju na ravni narodnega gospodarstva teorija in empirična analiza intenzivno razvijata že celih trideset let (iz njiju se je razvil pojem človeški kapital kot sinonim za kvaliteto človeškega faktorja, iz njega teorija človeškega kapitala in iz nje ekonomika izobraževanja), pa je proučevanje te vloge izobraževanja na ravni regij šele v povojjih. Ob posebnostih, ki jih je treba še proučiti, gotovo veljajo mnoge značilnosti, ki so jih ugotovili za narodno gospodarsko raven.

Prepričanje o vzročni povezanosti izobraževanja in gospodarske rasti (in razvoja) je v osemdesetih letih nadomestilo spoznanje, da je povezava med tema dvema kategorijama – pri čemer se izobraževanje pojmuje širše (vključuje strokovno izpopolnjevanje in izkušnje delavca) – močna in pozitivna, vendar pa ne enostavna in enosmerna, temveč obojestranska in zapletena. Že omenjena stopničasta povezanost pomeni, da je širjenje izobraževanja na začetku lahko posledica določenih strukturnih sprememb v gospodarstvu, nato pa lahko usmerja nadaljnji gospodarski razvoj, itd. Dosedanje raziskave so pokazale, da je vpliv izobraževanja na gospodarsko rast odvisen od ravni razvitosti tako gospodarstva kot delovne sile oziroma človeškega faktorja (pri tem se misli na izobraženost – kvaliteto delovne

sile oziroma prebivalstva, za kar se uporablja tudi izraz razpoložljiva zaloga človeškega kapitala) in je specifičen glede na državo in čas oziroma glede na zgodovinske, sociološke, kulturne in druge značilnosti dane države.¹²

Podobno kot pri drugih proizvodnih dejavnikih, se tudi na področju izobraževanja srečamo z zakonom padajočih donosov (s povečevanjem količine nekega proizvodnega dejavnika se zmanjša njegov dodatni donos), zato bo pri dani ravni gospodarske razvitosti neke države (ali regije znotraj nje) in njenih drugih že omenjenih značilnostih vpliv izobraževanja na gospodarsko rast in razvoj odvisen predvsem od razpoložljive zaloge tega proizvodnega dejavnika v nekem časovnem preseku in od velikosti in kvalitete toka (izobraževanja), s katerim se ta zaloga povečuje. Med drugimi dejavniki pa so pomembni zlasti naslednji: struktura te zaloge (in njena izkoriščenost) in toka, stroški in učinki izobraževanja in njegovo financiranje, razvitost izobraževalnega sistema, značilnosti delovne sile in njenega trga, povezanost med proizvodnimi dejavniki (komplementarnost in zamenljivost med njimi sta večinoma različni v razvitih in manj razvitih regijah) in nekateri kulturni in sistemski dejavniki (vrednotenje izobraževanja, itd.). Predvidoma je izobraževanje pomembnejše za gospodarsko rast takrat,

- ko so naložbe v izobraževanje premajhne,
- ko je ponudba izobraženih razmeroma majhna in
- ko je izobraževalni sistem sorazmerno nerazvit, itd.

2.2. Izobraževanje in regionalni družbeni in kulturni razvoj

Najpogostejši pogled na vlogo izobraževanja v regionalnem razvoju (le vpliv na zaposlovanje v regiji in medregionalne migracije) je preozek. Izobraževalne institucije na regionalni ravni opravljajo poleg tega, da posamezniku dajo določene kvalifikacije in znanja, ki mu omogočajo (ali pa ne) zaposlitev (v tej regiji ali drugje), še druge ekonomske pa tudi družbene in kulturne funkcije. Tako izvajajo te institucije regionalne raziskave, širijo znanje, sodelujejo v izobraževanju in usposabljanju odraslih, v regionalnem kulturnem in političnem življenju, itd.

Večstranskost učinkov izobraževanja na regionalni ravni ob že prej omenjenih razlogih (prepletanje z učinki izobraževanja na posameznika in na celotno gospodarstvo, odprtost regij, itd.) dodatno otežuje ocenitev skupnega prispevka izobraževalnih institucij (v regiji) k regionalnemu razvoju. Izkušnje razvitih držav pa kažejo, da je ta prispevek odvisen od ciljev izobraževanja (izobraževalne politike), od ciljev regionalnega razvoja in od porazdelitve moči med oblastjo na regionalni ravni in na ravni narodnega gospodarstva.

3. Regionalna neskladja (razlike) v izobraževanju

Zmanjšanje regionalnih razlik v izobraževanju je v večini držav že nekaj časa pomemben cilj izobraževalne politike. Zaradi nekaterih značilnosti izobraževalnega sektorja,¹³ po katerih sodi ta sektor v javni ali v kvazi javni sektor, vse bolj

¹² Dober zgled za ponazoritev pomena omenjenih posebnosti dane države je Južna Koreja, ki je v veliki meri ravno zaradi teh dejavnikov dosegla visoko raven razvitosti človeškega faktorja na razmeroma nizki ravni gospodarske razvitosti. To pa je nato spodbudilo nagel gospodarski in družbeni razvoj in nadaljnji razvoj človeškega kapitala.

¹³ O njih glej več v: Bevc, Milena, 1989, op. cit.

poudarjajo potrebno po zagotovitvi enake dosegljivosti (v fizičnem smislu) njegovih storitev vsem uporabnikom ne glede na njihovo mesto bivanja. V zvezi z regionalnimi razlikami v izobraževanju se pojavljajo tri vprašanja:

1. merjenje teh razlik,
2. analiza njihovih vzrokov,
3. sredstva ali načini za njihovo zmanjšanje.

Velikost regionalnih razlik v izobraževanju. – Največkrat merimo regionalne razlike v izobraževanju s stopnjo vpisa ustrezne starostne skupine prebivalstva v izobraževanje na posameznih ravneh (osnovno, srednje, višje, visoko in podiplomsko izobraževanje).¹⁴ Glede tega se razlike med regijami spreminjajo z ravni izobraževanja in v času. Vendar pa s temi podatki dobimo le delno sliko velikosti realnih regionalnih razlik v izobraževanju:

– velikost neskladja se navadno določi s primerjavo podatka za regijo z nekim povprečjem, ki pa je odvisno od števila upoštevanih regij in njihove povprečne velikosti.

– pojem regionalnih neskladij v izobraževanju sam po sebi pomeni nerešeno vprašanje – če je stopnja vpisa v neki regiji nižja od povprečja in to opredelimo kot absolutno zaostajanje regije na področju izobraževanja, zanemarimo vrsto razlik med regijami (v doseženi razvitosti, možnostih za razvoj, dinamiki razvoja) in dejstvo, da kazalci o izobraževanju niso nujno povezani s kazalci družbenoekonomske razvitosti regije,

– ti podatki ne vključujejo regionalnih razlik v uspešnosti in kvaliteti izobraževanja, ki pa so lahko celo pomembnejše od razlik v stopnjah vpisa v izobraževanje.

Dejavniki regionalnih razlik v izobraževanju. – Dosedanje empirične analize so potrdile, da so te razlike povezane s socialnimi neenakostmi, ni jim pa uspelo natančneje pojasniti vpliva številnih drugih dejavnikov, kot so mreža šol oziroma regionalna razporeditev ponudbe izobraževanja (oddaljenost od šol), stopnja zaposlenosti ali nezaposlenosti v regiji in kulturna tradicija regije. Regionalne razlike v izobraževanju so rezultat kompleksnega procesa medsebojnega delovanja ponudbe in povpraševanja po izobraževanju in sprememb v dejavniki, ki ju določajo. Dejanske vzroke teh razlik lahko ugotovimo le, če uporabimo tako kvantitativno kot tudi kvalitativno analizo (družbeno-zgodovinsko, etnološko, itd.).

Ukrepi za zmanjšanje regionalnih razlik. – Eno pogostih protislovij pri poskusih zmanjševanja teh razlik je, da so kljub temu, da pripisujemo vzrok za obstoj teh razlik predvsem dejavnikom povpraševanja, mehanizmi za zmanjšanje razlik osredotočeni na dejavnike ponudbe izobraževanja.

Ukrepi, ki se uporabljajo v te namene, so dvojne narave:

a. ukrepi za izenačevanje pogojev izobraževanja – izenačenje in standardizacija tokov finančnih (regionalne prispevne stopnje za izobraževanje,¹⁵ družbeni izdatki za izobraževanje na učenca),¹⁶ fizičnih (enakomernejša oziroma »pravičnejša« porazdelitev oziroma mreža šol)¹⁷ in človeških (izenačenje izobraženosti učiteljev) virov.

b. ukrepi za prilagoditev izobraževanja regionalnim potrebam – selektivni

¹⁴ Pomembna je stopnja vpisa (zlasti mladih) v šole v regiji in zunaj nje, ker obstaja velika verjetnost, da tisti, ki se šolajo zunaj regije, ostanejo tam, kjer se šolajo, to pa dodatno kadrovsko osiromaši manj razvite regije.

¹⁵ Ta ukrep uporabljajo na primer v Avstraliji, v Veliki Britaniji in v ZR Nemčiji.

¹⁶ Ta ukrep uporabljata na primer Kanada in ZDA.

¹⁷ Ta ukrep uporabljata na primer Nizozemska in Švedska.

ukrepi, ki upoštevajo posebne skupine in stanja v posameznih regijah in poskušajo z mehanizmi za dodeljevanje dodatnih virov in z raznovrstnostjo izobraževanja preseči obstoječe ovire v zaostalih in manj razvitih regijah.

Ključni problemi pri uresničevanju politike zmanjševanja regionalnih razlik v izobraževanju so:

- cilje omenjenih skupin ukrepov je pogosto težko uskladiti,
- učinki teh ukrepov še niso dovolj pojasnjeni,
- cilj izenačenja pogojev za izobraževanje in preko tega rezultatov izobraževanja pogosto ni uresničen zaradi nezadostne usklajenosti z drugimi cilji regionalne razvoja (na primer s ciljem regionalne specializacije gospodarskih dejavnosti oziroma teritorialne delitve dela).

4. Sklep

Na ravni regij je odnos med izobraževanjem in razvojem drugačen kot na ravni narodnega gospodarstva, predvsem zaradi večje »odprtosti« regij in prepletanja učinkov izobraževanja na posameznika in na celotno gospodarstvo. V sedemdesetih letih se je v svetu uveljavilo spoznanje, da je izobraževanje zelo pomemben dejavnik regionalnega gospodarskega in družbenega razvoja in da ga je treba obravnavati v regionalnih in v povezavi s tem v medregionalnih okvirih. Dejstvo, da so učinki izobraževanja na regionalni ravni večinoma večji kot učinki tehnične in denarne pomoči ali naložb v infrastrukturo, pa je zelo pomembno za spodbujanje razvoja manj razvitih območij v neki državi. V zvezi z odnosom med izobraževanjem in regionalnim razvojem se pojavljajo tri ključna vprašanja: funkcije izobraževanja na regionalni ravni, regionalne razlike v izobraževanju in prostorska organizacija izobraževanja. Treba je preseči ozek pogled na vlogo izobraževanja v regionalnem razvoju (povezovanje izobraževanja le z zaposlovanjem – s potrebnimi gospodarstva na tej ravni) in s tem tudi na mrežo srednjih, višjih in visokih šol, fakultet in akademij. Regionalne razlike v izobraževanju, ki jih je treba pravilno meriti in odkriti njihove vzroke, pa bi morali odpravljati s kombiniranjem različnih ukrepov (ukrepi za izenačevanje pogojev izobraževanja, ukrepi za prilagoditev izobraževanja regionalnim potrebam).

Empirične analize o vlogi izobraževanja v regionalnem razvoju so zelo redke. Pogostejše so analize regionalnih razlik v izobraževanju, ki pa so navadno enostranske. Opravljena empirična analiza za Jugoslavijo,¹⁸ ki je zajela oboje (pri prvem vprašanju se je osredotočila na analizo vloge izobraževanja v regionalnem gospodarskem razvoju) in je poskusila biti kar se da celovita, je pokazala, da za ukrepanje v smeri povečanja prispevka izobraževanja h gospodarski rasti države analiza vloge izobraževanja le na ravni narodnega gospodarstva ne zadošča. Treba je poznati tudi ožjo in širšo vlogo izobraževanja v gospodarskem razvoju njenih območij – regij, regionalne razlike v kvantiteti in kvaliteti izobraževanja in drugih dejavnikov, ki vplivajo na vlogo izobraževanja v gospodarskem razvoju (izobraženost prebivalstva in delovne sile, stroški in učinki izobraževanja, itd.). Na drugi strani pa moramo poudariti, da tako iz teoretične kot empirične analize izhaja, da je pomen izobraževanja za gospodarski in družbeni razvoj tako velik, da bi mu morali pri nas sistemsko zagotoviti ustrežnejše vrednotenje (družbeno, posebej pa ekonomsko), financiranje, itd. in omogočiti kontinuiteto interdisciplinarnega teoretičnega in empiričnega raziskovanja.

¹⁸ Bevc, Milena, 1989, op. cit.

1. Bazler-Madžar Marija: »Regionalno planiranje – neki teorijski i institucionalni aspekti«, *Ekonomist*, Zagreb, god. 40, 1987, br. 2, str. 128–141.
2. Bevc, Milena: Izobraževanje kot dejavnik kvalitete delovne sile in analiza donosnosti naložb v izobraževanje v Jugoslaviji po republikah in avtonomnih pokrajinah, Magistrsko delo, Ljubljana, Ekonomska fakulteta Borisa Kidriča, 1989.
3. Education and Regional Development, General Report, Vol. I, Paris, OECD, 1979.
4. More, Matej: Regionalni modeli rasti v teoriji in jugoslovanski praksi, Magistrsko delo, Ljubljana, Ekonomska fakulteta Borisa Kidriča, 1985.
5. Senjur, Marjan: Gospodarski razvoj – 1. zvezek (študijsko gradivo), Ljubljana, Ekonomska fakulteta Borisa Kidriča, 1983.
6. Očić, Časlav: Nacionalna ravnopravnost i regionalni razvoj, Beograd, Institut ekonomskih nauka, 1986.
7. Ratković, Milan: Obrazovanje za razvoj, Zagreb, NIRO »Školske novine«, 1987.

Kanali zaposlovanja

UVOD

O segmentih na trgu delovne sile obstaja več teorij. Avtorja Loveridge in Mock (1979) sta naredila sintezo različnih modelov oz. teorij segmentacije delovnega trga. Po njuni teoriji je trg delovne sile diferenciran v dveh smereh, to je po socialni in tehnični osi. Pri tehnični osi gre za delitev na interni in eksterni segment; faktorji diferenciacije so specifičnost delovnih nalog, zahtevane sposobnosti in položaj v hierarhiji. Na internem segmentu obvladujejo alokacijske in cenovne pogoje administrativni predpisi in procedure (npr. glede napredovanja), ne pa ekonomske kategorije. Na eksternem segmentu pa se nahaja klasičen, odprt, tekmovalen trg delovne sile. Faktorji diferenciacije po socialni osi so: nagrajevanje, delovni pogoji, odgovornost, avtonomija in varnost zaposlitve in delijo trg delovne sile na primarni in sekundarni segment. Na primarnem se nahajajo dobri, na sekundarnem pa slabi posli. Če upoštevamo obe liniji segmentacije, dobimo štiri segmente trga delovne sile, ki se razlikujejo po vrstah dela. Na primarnem internem sektorju tega trga se koncentrirajo najboljši posli oz. delovna mesta, tista, ki so značilna za dejavnosti posameznih organizacij in so zanje ključnega pomena. Od delavcev, ki taka dela opravljajo, je v bistvu odvisen uspeh organizacije, zato jim organizacija ponuja veliko možnosti in ugodnosti. Do takih delovnih mest je relativno težko priti. V primarnem eksternem segmentu gre za delovna mesta določenih profesionalcev, ki so si podobna v vseh organizacijah. Na sekundarnem internem sektorju se nahajajo delovna mesta kvalificiranih delavcev v proizvodnji in administraciji, na sekundarnem eksternem segmentu pa najslabša in najmanj varna dela, ki jih zasedajo delavci z najnižjo izobrazbo, ženske, imigranti (pripadniki marginalnih skupin).

Organizacije pridobivajo delavce za različne segmente na različne načine, skozi različne kanale zaposlovanja. Pri tem natančno vedo, kako posamezni kanali delujejo in kakšne populacije se jih poslužujejo.

Segmentacija na strani povpraševanja se tako prenaša tudi na ponudbo delovne sile, ko posamezniki in kategorije delavcev, ki imajo določene družbeno stigmatizirane karakteristike, preko različnih kanalov zaposlovanja zasedajo delovna mesta na različnih segmentih trga, kar vodi k bolj ali manj zaprtim krogom zaposlovanja na posameznih segmentih delovnega trga. Zaposleni se tako delijo na osrednje in obrobne zaposlene, pri čemer so pri obrobni zaposlenih nadpovprečno pogosto zastopane t. i. problemske, marginalne skupine (ženske – predvsem poročene –, imigranti, mladi).

Kljub planski določenosti ekonomije in drugih sfer družbe v Jugoslaviji, ko so kot mehanizmi alokacije delovali predvsem državni ukrepi ter (bolj ali manj prostovoljni) samoupravni sporazumi in dogovori, je trg delovne sile ves čas deloval kot stranski mehanizem, ki sicer ideološko ni bil priznan in zato napol legalen in napol formalen. Njegovo delovanje je bilo popolnoma asimetrično. Delavci, ki so

* Raziskovalka na ljubljanskem Inštitutu za sociologijo.

iskali zaposlitev, so se na trgu pojavljali kot prodajalci, delovne organizacije pa kot kupci, ki so občasno poskušali pridobiti tudi že zaposlene delavce s ponujanjem višjih osebnih dohodkov in drugih ugodnosti. V obratni smeri trg delovne sile ni deloval: kljub visokim stopnjam brezposelnosti iskalci zaposlitve niso delovali kot prisila in vzpodbuda za zaposlene, saj je monopol na delovno mesto (kot produkt samoupravljanja) dejansko preprečeval odpuščanje. Rezultat tega je velika podzaposlenost zaposlenih.

Ali lahko sklepamo, da trg delovne sile pri nas, kljub temu da je bil tako dolgo potisnjen na obrobje, deluje tako, kot v deželah, kjer je osrednji mehanizem alokacije? Ali je Loveridge-Mockova teorija o štirih segmentih trga delovne sile relevantna tudi za Slovenijo? A. Kramberger (1989) je na to vprašanje odgovoril z analizo trga poklicev v Sloveniji. Sledil je avtorjem, ki so segmentacijo trga delovne sile dokazovali s pomočjo tipologije poklicev, ob predpostavki, da lahko opazujemo poklicne kategorije kot med seboj razločljive in da si »analitsko podobni« poklici med seboj konkurirajo (Kramberger, 1989). Z vidika grupiranja poklicev v skupine, glede na določene lastnosti, je ocenjeval značaj segmentacijskih osi trga delovne sile v Sloveniji.

Dobil je pet skupin poklicev in ugotovil, da dualnost poklicev v Sloveniji obstaja: imamo primarni in sekundarni segment dela. Kriterij segmentacije oz. segmentacijski osi sta predvsem vrsta dela in izobrazba, pri posameznih skupinah pa še spol in starost. Značilno je, da v Sloveniji dohodek ni bil toliko kriterij segmentacije, pač pa je bil ta kriterij politična moč. Strokovna in politična moč sta se koncentrirali na primarnem segmentu, predvsem tam, kjer se primarni in interni segment prerivata (očitno gre pri tej koncentraciji moči za »nadomeščanje« institucije lastništva). Taka koncentracija strokovne in politične moči mora na drugi strani, na sekundarnem segmentu, povzročati ekonomsko nemoč in zoževati formalne alternative.

Kar se tiče veljavnosti Loveridge-Mockovega modela Kramberger (1989, str. 18) pravi, da ga ne moremo zadovoljivo preveriti: eksterni segment lahko le zasluţtimo, zlasti v dveh spodnjih, »delavskih« skupinah, ki tvorita sekundarni delovni trg. Socialna os Loveridge-Mockovega modela torej velja, pri tehnični pa lahko govorimo le o internem trgu, saj so za eksternega zgolj slutnje premalo. Vendar lahko pričakujemo, da se bodo zaradi institucionalizacije trga meje med segmenti poglobile in postale bolj jasne.

Po Krambergerjevih ugotovitvah kaže slovenski trg delovne sile naslednjo sliko: čeprav ne funkcioniira preko regulacije cen (dohodka) in je močno prisotna institucionalna mreţa internih trgov delovne sile, so se razvili pomoţni mehanizmi alokacije dela, ki dajejo podobne rezultate, kot če bi trg deloval. Če ne funkcioniira cena dela (dohodek), funkcioniira vrsta dela, povezana z izobrazbo, in to v takem sorazmerju, da lahko govorimo o trgu delovne sile v tekmovalnem pomenu. Trg poklicev v Sloveniji sestavljajo predvsem vodilni in vodstveni kadri: njihova osnovna skupna karakteristika niso tradicionalne poklicne veščine, ampak »upravljalno-vodstveno-nadzorne« veščine. Po Krambergerjevem mnenju fleksibilnost te »politično-managerske« skupine sloni na preteţno visoki izobrazbi in visoki stopnji vključenosti žensk. Na drugi strani imamo segmente sekundarnega trga delovne sile. Večinoma gre za strnjene proletarske, slabo plačane, preteţno ženske poklice, ki jih opravljajo NKV in PKV delavci. Sekundarni segment je veščinsko precej heterogen, iz česar lahko sklepamo na podzaposlenost veščin v tem segmentu. Na sekundarnem segmentu prihajajo tudi najbolj do izraza kulturno-institucionalni obrazci (npr. spolna diskriminacija).

Kakšne bodo posledice formalizacije in institucionalizacije integralnega trga (trga produktov, trga kapitala in trga delovne sile) za delovanje trga delovne sile pri nas? Za funkcioniranje gospodarstva v tržnih razmerah sta nujni zmanjševanje podzaposlenosti in produktivnost zaposlovanja. Po eni strani podjetja ne bodo več na novo zaposlovala in bodo poskušala čim bolj izkoristiti že zaposleno delovno silo, po drugi strani pa bodo zaradi racionalizacije stroškov prisiljena tudi odpuščati ekonomske presežke delovne sile. Poleg tega moramo računati še s stečaji podjetij, ko bo naenkrat ob zaposlitev precejšnje število delavcev. Zaradi zniževanja življenjskega standarda lahko pričakujemo tudi večji pritok iz latentne brezposelnosti v odkrito brezposelnost. Ob hkrati manj prostih delovnih mestih bo tako na trgu delovne sile več iskalcev zaposlitve.¹

Po drugi strani se nakazujejo tudi trendi, ki vodijo iz nastale situacije na trgu delovne sile. Novosti v delovno-pravni zakonodaji omogočajo večjo fleksibilnost oblik zaposlovanja. Opažamo precej povečan obseg samozaposlovanja: število malih, zasebnih podjetij, ki delujejo zelo uspešno in učinkovito, je vedno večje. (V anketi o kadrovskem potencialu Slovenije je kar 45,2% anketiranih zaposlenih odgovorilo, da bi se, če bi izgubili zaposlitev, odločili za enkratno izplačilo večjega zneska in ne za prejemanje mesečnih podpor. Od tistih, ki bi vzeli enkratni večji znesek, bi jih ta denar 62,9% vložilo v samostojno dejavnost.) Ob bolj liberalni zakonodaji in funkcioniranju trga (in ob kolikor toliko stabilni politični situaciji) pa najbrž lahko pričakujemo tudi dotok tujega kapitala, ki bi povečal gospodarsko aktivnost. Toda to so možnosti, ki se odpirajo predvsem relativno izobraženi in fleksibilni delovni sili primarnega segmenta.

Glede na predhodno selekcijo med zaposlenimi lahko sklepamo, da bodo delavci, ki se bodo pojavili na trgu delovne sile zaradi odpuščanja presežkov zaposlenih, predvsem tisti s podpovprečno poklicno, izobrazbeno strukturo, tisti ki so opravljali slabše vrste dela, enostavna in administrativna opravila. Predpostavljamo lahko, da bo brezposelnost v danih pogojih najbolj intenzivno naraščala med populacijo, ki nima izobrazbe ali ima najnižjo izobrazbo in med mladimi, ki nimajo (zadostnih) delovnih izkušenj. Možnosti zaposlovanja se zapirajo tudi za težje zaposeljive brezposelne. Da bi ugotovili, kakšne so možnosti pomoči tem skupinam, ki jim grozi, da bodo odrinjene na obrobje delovnega trga, moramo najprej vedeti, kakšne so značilnosti posameznih kanalov zaposlovanja in kako delujejo v svetu in pri nas.

KANALI ZAPOSLOVANJA

Kanali zaposlovanja so ustaljeni načini oz. poti zaposlovanja. Delimo jih po kriterijih formalnosti oz. neformalnosti (ali so institucionalizirani, s točno določenimi »pravili igre«, ali ne) in posrednosti oz. neposrednosti (glede na to, ali kdo posreduje med iskanci zaposlitve in zaposlovalci ali ne). Tako so kanali zaposlovanja lahko formalni posredni (službe za zaposlovanje), formalni neposredni (časopisni oglasi), neformalni posredni (priporočila prijateljev, znancev, sorodnikov), ali pa neformalni neposredni (spraševanje neposredno v delovnih organizacijah). Nekateri kanali so univerzalni in se bolj ali manj pojavljajo na vseh segmentih trga delovne sile, drugi so specialni in običajni prav za določene vrste del.

¹ Zaposlovanje pada že od konca leta 1987. V prvih devetih mesecih lanskega leta je bila povprečna zaposlenost za 1,2% nižja kot v enakem obdobju leta 1988. Stopnje brezposelnosti pa naraščajo: v prvih devetih mesecih leta 1989 se je brezposelnost v Sloveniji povečala za 27% v primerjavi z enakim obdobjem leta 1988 (Občani in delo, 1989).

Upoštevati moramo, da je moč na uspešnost in učinkovitost kanalov zaposlovanja gledati z dveh zornih kotov (vidikov); z vidika iskalca zaposlitve in z vidika zaposlovalca (organizacije). Vsak ima svoje zahteve, želje in pričakovanja in v skladu s tem izbira določen kanal ali kanale. Tisto, kar je optimalno za eno stran ni nujno optimalno tudi za drugo.

1. Vidik zaposlovalca

Zaposlovanje je lahko interno ali eksterno (Vandenberg: Recruiting, v: Scarpello, Ledvinka, 1987). Pri internem zaposlovanju gre za transfer znotraj organizacije in za napredovanje, ki je običajen kanal predvsem na primarnem internem sektorju. To je seveda močan faktor motivacije za zaposlene. Poleg tega je interno rekrutiranje cenejše od eksternega, kandidati pa ne potrebujejo večjega uvajanja in prilagajanja na organizacijo. Lahko pa je tako zaposlovanje tudi vir negativne motivacije, saj so tisti, ki niso izbrani, razočarani. Tako izbrani kandidati tudi vlečejo za seboj svojo vpetost v neformalno mrežo in odnose znotraj organizacije in ne vnašajo novih idej.

Eksterno zaposlovanje je zaposlovanje novih delavcev. Tudi ta oblika zaposlovanja ima svoje prednosti in slabosti. Med prednostmi Vandenberg (Recruiting, v: Scarpello, Ledvinka, 1987) navaja inovacije in ideje, ki jih ljudje od zunaj prinašajo na delovno mesto, nevpletenost teh ljudi v neformalne odnose in zato nedojemljivost za pritiske neformalnih skupin v organizaciji ter da je ceneje najeti že šolanega in izurjenega strokovnjaka, specialista, kot pa šolati in specializirati nekoga iz organizacije. Slabosti eksternega zaposlovanja so predvsem težave novinca pri vživljanju v novo situacijo in možen odpor že zaposlenih. Kanali eksternega zaposlovanja po Vandenbergu (Recruiting, v: Scarpello, Ledvinka, 1987) ter Wertherju in Davisu (1985) so naslednji:

- Rekrutiranje na srednjih šolah in univerzah (organizacije vzdržujejo tesne stike s šolami, denarno podpirajo dobre študente; to je glavni vir pridobivanja tehničnih, profesionalnih, vodstvenih talentov);

- »Walk-ins« ali posamezniki, ki sami neposredno vprašajo v podjetju za zaposlitev ali pa pošljejo pismeno ponudbo; organizacije vodijo evidenco iskalcev zaposlitve (s podatki kot so stopnja izobrazbe, poklic, izkušnje . . .), ki so se obrnili neposredno na njih, in ko se pojavi potreba po delavcih s takimi karakteristikami, jih poiščejo. Na tak način največkrat zaposlijo delavce v proizvodnji (modre ovrtnike) in delavce v administraciji;

- Priporočila že zaposlenih (delavci v poklicih, ki so redki, se med seboj navadno poznajo, ravno tako strokovnjaki posameznih profesij; tako pridobljeni novi zaposleni se lažje tudi neformalno vključijo v organizacijo, imajo podobne delovne navade kot njihovi prijatelji, ki so jih priporočili; pomanjkljivost te metode je, da organizacija zaposluje ljudi iste socialne skupine in lahko dobi preveč homogeno sestavo zaposlenih, hkrati pa ji lahko očitajo diskriminacijo);

- Oglaševanje v časopisih (lokalnih ali v tistih, ki pokrivajo večja področja, ali v strokovnih publikacijah – odvisno od tega, kakšne kandidate želi organizacija pritegniti), manj pogosto se uporablja oglaševanje na televiziji in radiu (na splošno se oglaševanje uporablja za privabljanje kandidatov raznovrstne strukture);

- Državne agencije za zaposlovanje (imajo slab ugled, organizacije se jih poslužujejo večinoma le za iskanje delavcev za manj pomembna dela);

- Zasebne agencije za zaposlovanje, ki so a) splošne (tiste, ki posredujejo pri

zaposlovanju nekvalificiranih in kvalificiranih delavcev, tehnikov in managerjev nižjega in srednjega nivoja), b) specializirane (za visoke strokovnjake na področju kadrovske dejavnosti, financ in plač) in c) visoko specializirane (za višje, srednje in najvišje managerje);

- Profesionalne firme za iskanje specifičnih kandidatov (so izredno specializirane, uporabljajo različne metode iskanja, tudi aktivno iščejo med že zaposlenimi, pri konkurenčnih organizacijah . . .);

- Profesionalne organizacije in poklicna združenja;

- Ostali kanali: ponovno pridobivanje delavcev, ki zapuščajo organizacijo, dnevi 'odprtih vrat' za vse, ki jih organizacija zanima, agencije za začasno delo . . .

Plumbley (1985, str. 34) za Veliko Britanijo navaja podatke, preko katerih kanalov delodajalci najpogosteje iščejo kandidate z določenimi lastnostmi:

- Tiste, ki so končali srednje šolanje: direktno se povežejo s šolami, oglašajo v lokalnih časopisih in posebnih oddajah na nacionalnem radiu in televiziji.

- Tovarniške delavce: večinoma preko državne službe za zaposlovanje, občasno preko oglasov v kinematografih in s plakati; delavce s specifičnimi poklici iščejo preko sindikalnih in poklicnih združenj, kadar jih rabijo veliko tudi preko oglašanja na lokalnih radijskih in televizijskih postajah.

- Pisarniške delavce, administracijo: preko državnih in zasebnih agencij za zaposlovanje, tudi preko oglasov na lokalni radijski postaji.

- Tehnike, visokokvalificirane delavce, profesionalce: preko profesionalnih združenj, z oglašanjem v profesionalnih glasilih, preko posebnih agencij.

- Univerzitetne diplomante: preko oglasnih desk na univerzah, oglašanje v posebnih publikacijah, oglašanje v nacionalnih glasilih.

- Managerje in izkušene strokovnjake: oglašanje v izbranih nacionalnih revijah in časopisih, v profesionalnih revijah, iskanje preko specializiranih agencij, preko bank podatkov, preko osebnih poznanstev strokovnjakov.

2. Vidik iskalca zaposlitve

Werther in Davis (1985, str. 153, 154) navajata podatke Carla Rosenfelda, po katerih je leta 1975 v ZDA iskalo zaposlitev le preko enega kanala 20% iskalcev, preko dveh kanalov 18%, preko treh ali štirih 26% in preko petih ali več kanalov 36% iskalcev zaposlitve. Večina (62%) iskalcev zaposlitve je torej uporabljala vsaj tri kanale. Kar 66% jih je neposredno povprašalo za zaposlitev v delovnih organizacijah, 37% jih je uporabilo pomoč prijateljev in sorodnikov, 34% jih je odgovorilo na časopisni oglas, 21% jih je iskalo zaposlitev s pomočjo zasebne agencije, 34% pa s pomočjo državne agencije za zaposlovanje. Ostale kanale so uporabljali manj pogosto.

Vandenbergh (Recruiting, v: Scarpello, Ledvinka, 1987, str. 263) navaja obsežno raziskavo v ZDA, ki jo je izvedel Biro za delovno statistiko (Bureau of Labor Statistics) leta 1975, in v kateri so ugotovili, da se iskalci zaposlitve razlikujejo po tem, katere metode iskanja uporabljajo, in po tem, kako ocenjujejo učinkovitost teh metod. Pri vseh skupinah so najpogosteje uporabljeni neposredni kanali (osebno se je pozanimal v delovni organizaciji, za informacije je vprašal prijatelje ali sorodnike, odgovoril je na časopisni oglas); vse skupine te kanale tudi percipirajo kot najbolj učinkovite. Posrednih kanalov (agencije za zaposlovanje . . .) ne uporabljajo tako pogosto. Moški nekoliko bolj pogosto iščejo delo s pomočjo prijateljev in precej bolj pogosto kot ženske na sindikalnih borzah dela. Ženske se precej

bolj pogosto poslužujejo zasebnih agencij za zaposlitev in bolj pogosto odgovarjajo na oglase v lokalnih časopisih. Moški torej nekoliko bolj pogosto uporabljajo neposredne, ženske pa posredne kanale zaposlovanja. Pripadniki manjšinskih skupin nekoliko bolj pogosto prosijo za pomoč pri iskanju zaposlitve prijatelje in sorodnike in se precej bolj pogosto kot ostali obračajo na državne agencije za zaposlovanje. Pripadniki večinskih skupin se bolj pogosto obračajo s prošnjami za zaposlitev direktno na delovno organizacijo, veliko bolj pogosto kot pripadniki manjšinskih skupin pa tudi odgovarjajo na časopisne oglase, še posebej na tiste v časopisih, ki nimajo lokalnega značaja.

Pogostost uporabljanja posameznih metod iskanja zaposlitve in ocene o učinkovitosti teh metod se skladajo. Logično je, da iskalci zaposlitve uporabljajo tiste kanale, za katere menijo, da so najbolj učinkoviti.

KANALI ZAPOSLOVANJA V SLOVENIJI

A. Kramberger (1989) je empirično dokazal, da je tudi trg delovne sile v Sloveniji segmentiran. Ali torej lahko sklepamo, da tudi za Slovenijo velja, da zaposlovalci (organizacije in zasebniki) uporabljajo različne kanale za pridobivanje delavcev za različne vrste dela? In tudi obratno, da skupine delavcev različnih lastnosti iščejo zaposlitev skozi različne kanale?

Z Anketo o kadrovskem potencialu² smo dobili empirične podatke o strukturi brezposelnih in njihovem načinu iskanja zaposlitve ter o poteh zaposlovanja v preteklosti, s tem pa tudi o pomenu posameznih kanalov zaposlovanja v Sloveniji.

Poglejmo najprej strukturo brezposelnih, glede na doseženo stopnjo izobrazbe, starost, dolžino brezposelnosti (in spol).³

Med aktivnimi iskalci zaposlitve jih je 75% prijavljenih na zavodih za zaposlovanje, torej registriranih, 25% pa jih išče zaposlitev brez posredovanja, neposredno na trgu delovne sile. V anketi smo med brezposelnimi zajeli približno polovico moških in polovico žensk. Od moških jih je na zavodih za zaposlovanje prijavljenih 68,6%, od žensk pa 81,80.

55,9% brezposelnih je starih do 25 let, 14,7% jih je starih od 26 do 30 let, 20,6% od 31 do 40 let in 8,8% nad 40 let. Več kot polovica brezposelnih je torej mlajših od 25 let, skoraj 3/4 pa jih je starih do 30 let. Brezposelnost je pri nas izrazito problem mladih. Mladi brezposelni se od vseh starostnih skupin najmanj pogosto prijavljajo na skupnosti za zaposlovanje, registriranih jih je le 71,1%. Največ registriranih iskalcev zaposlitve je med brezposelnimi v najstarejši starostni skupini (nad 40 let – 83,3%).

Sonja Drobnič (1984, str. 218) ugotavlja, da se izobrazbena struktura brezposelnih konstantno zvišuje. Leta 1974 je bilo v Sloveniji od vseh brezposelnih 7,5%

² Anketa o kadrovskem potencialu je bila izvedena letos prvič, na slučajnostnem vzorcu 3989 prebivalcev Slovenije. Inštitut za sociologijo in Zveza skupnosti za zaposlovanje Slovenije jo bosta izvajala vsako leto. Gre za začetek sistematičnega zbiranja podatkov za stalno informacijsko bazo o kadrovskem potencialu Slovenije.

³ Pod stopnjo izobrazbe smo v anketi razumeli zadnjo končano šolo.

Po mednarodno uveljavljenih opredelitvah (Bjorklund, 1981, str. 2:25), ki jih uporablja tudi slovenska Zveza skupnosti za zaposlovanje, so kratkotrajno brezposelni tisti, ki iščejo zaposlitev do 3 mesece (v glavnem frikcijska brezposelnost), srednje dolgo tisti, ki iščejo zaposlitev 3 do 6 mesecev, in dolgotrajno brezposelni tisti, ki zaposlitev iščejo nad 6 mesecev. Zaradi relativno velikega števila dolgotrajno brezposelnih v Sloveniji smo ta razred razdelili na brezposelne 6 do 12 mesecev, brezposelne od enega do treh let in brezposelne nad tri leta.

takih, ki so imeli 3–4 letno srednjo, višjo in visoko šolo, leta 1978 je bilo takih 13,6%, leta 1982 pa 27,1% brezposelnih. Po podatkih, dobljenih z Anketo o kadrovskem potencialu, je med brezposelnimi 33,8% takih, ki imajo 4–5 letno srednjo, višjo in visoko šolo. Kljub temu pa je izobrazbena struktura brezposelnih še vedno nizka in precej nižja od izobrazbene strukture zaposlenih. Tako je Anкета o kadrovskem potencialu pokazala, da ima kar 39,7% brezposelnih le osnovno šolo ali niti te (v primerjavi s 24,4% zaposlenimi z najnižjo izobrazbo). Poklicno šolo ima 26,5% brezposelnih (34,0% zaposlenih), splošno srednjo šolo 25,0% brezposelnih (26,6% zaposlenih), višjo ali visoko šolo pa 8,8% brezposelnih (13,8% zaposlenih). Več kot tretjina brezposelnih torej spada v najnižjo izobrazbeno kategorijo. Očitno je brezposelnost predvsem problem najslabše izobraženih.

Velik dotok med brezposelne je iz vrst šolajoče mladine, saj se je šolalo, preden so začeli iskati delo, 38,2% anketiranih brezposelnih. 42,7% iskalcev zaposlitve je bilo prej zaposlenih (redno ali za določen čas), ostali pa predstavljajo dotok iz latentno brezposelnih. Vseh iskalcev prve zaposlitve je 42,6%, 17,6% je takih brezposelnih, ki so zaposlitev izgubili zaradi ekonomskih ali tehnoloških razlogov, 30,9% pa jih je delo opustilo, a bi se zdaj želeli ponovno zaposliti. Največ je torej iskalcev prve zaposlitve, ki so v deprivilegiranem položaju, saj podjetja zaposlujejo le omejeno število pripravnikov.

Stopnja brezposelnosti je v Sloveniji relativno nizka (v letu 1989 2,52), vendar gre večinoma za dolgotrajno brezposelnost. Kratkotrajno brezposelnih (do 3 mesece) je 23,5% ali slaba četrtina, 22,1% je srednje dolgo brezposelnih, kar 54,4% pa jih je brezposelnih več kot 6 mesecev. Dobra polovica iskalcev zaposlitve torej spada med dolgotrajno brezposelne, celo po treh letih iskanja zaposlitve pa jih še vedno ostane brezposelnih 11,8%! (Bjorklund – 1981, str. 2:25 – navaja podatke za Švedsko, kjer je dolgotrajno brezposelnih 40 do 45% iskalcev zaposlitve.) Ta skupina brezposelnih ima najmanj možnosti, da bo dobila zaposlitev, in to iz dveh razlogov. Po eni strani gre za ljudi, ki jih je zaradi njihovih značilnosti, izobrazbe ali telesnih težav zelo težko zaposliti oz. si težko najdejo primerno zaposlitev (so težko zaposljivi ali celo nezaposljivi), po drugi strani pa imajo v konkuriranju na trgu delovne sile prednost kratkotrajno brezposelni in je verjetnost, da bodo dobili zaposlitev, za kratkotrajno brezposelne precej večja kot za dolgotrajno brezposelne – dlje ko traja njihova brezposelnost, manjša je verjetnost, da bodo dobili zaposlitev (Ultee, Dessens & Jansen, 1987). Med tistimi, ki so brezposelni manj kot tri mesece, jih je registriranih manj kot polovica (43,8%). Tisti, ki v treh mesecih ne najdejo zaposlitve, se potem bolj pogosto obračajo na skupnosti za zaposlovanje – med brezposelnimi od 3 do 6 mesecev je registriranih 80,0%, med tistimi, ki so brezposelni dlje, pa več kot 90%.

Le četrtina (25,4%) brezposelnih se pri iskanju zanaša le na en kanal, ostali jo iščejo preko več kanalov: 20,9% preko dveh kanalov, 22,4% preko treh, 20,9% preko štirih, preko petih 7,5% in preko vseh šestih kanalov zaposlovanja 3,0% brezposelnih. Polovica (53,8%) brezposelnih torej išče zaposlitev zelo intenzivno, preko treh ali več kanalov.

ISKANJE ZAPOSLOTITVE

Vse brezposelne (registrirane in neregistrirane) smo v anketi vprašali, kako (preko katerih kanalov) iščejo zaposlitev. Kot kanale zaposlovanja smo pri tem

upoštevali službe za zaposlovanje (formalni posredni kanal zaposlovanja), prijavo na razpis v časopisu, dajanje lastnega oglasa v časopis (formalna neposredna kanala), neposredno spraševanje v delovni organizaciji ali pri zasebniku (neformalni kanal) ter pomoč sorodnikov in prijateljev ali znancev (neformalni posredni kanali).

Poglejmo kako pogosto brezposelni iščejo zaposlitev preko posameznih kanalov zaposlovanja, glede na starost, dolžino brezposelnosti, izobrazbo, spol. To je pogled na kanale na trgu delovne sile z vidika iskalca zaposlitve.

Tabela 1: Pogostost uporabe posameznih kanalov pri iskanju zaposlitve⁴

KAKO IŠČEJO ZAPOSLITEV	KANALI ZAPOSLOVANJA					
	skupnosti za zaposlovanje	prijava na razpis v časopisu	sam je dal oglas v časop.	vprašal je neposredno	pomoč sorodnikov	pomoč prijateljev, znancev
BP SKUPAJ	72,1%	44,1%	10,3%	57,4%	32,4%	51,5%
do 25 let	65,8%	44,7%	5,3%	65,8%	36,8%	52,6%
26–30 let	70,0%	30,0%	10,0%	40,0%	20,0%	60,0%
STAROST						
31–40 let	71,4%	57,1%	21,4%	42,9%	28,6%	42,9%
nad 40 let	100,0%	28,6%	14,3%	71,4%	28,6%	42,9%
IZOBRAZBA						
OŠ ali manj	64,3%	25,0%	7,1%	50,0%	32,1%	39,3%
poklicna š.	77,8%	55,6%	–	72,2%	44,4%	72,2%
splošna srednja š.	70,6%	52,9%	17,6%	52,9%	17,6%	41,2%
višja, visoka	83,3%	66,7%	33,3%	66,7%	33,3%	66,7%
DOLŽINA BREZPOSELNOSTI						
do 3 mesece	37,5%	43,8%	12,5%	37,5%	31,3%	56,3%
3 do 6 mes.	80,0%	53,3%	6,7%	60,0%	33,3%	73,3%
6 do 12 mes.	76,9%	46,2%	7,7%	61,5%	38,5%	46,2%
1 do 3 leta	87,5%	37,5%	12,5%	68,8%	18,8%	31,5%
nad 3 leta	87,5%	37,5%	12,5%	62,5%	50,0%	50,0%
SPOL						
moški	60,0%	40,0%	11,4%	68,6%	37,1%	57,1%
ženske	82,4%	47,1%	8,8%	47,1%	26,5%	44,1%

Kot vidimo, brezposelni najbolj pogosto iščejo zaposlitev s pomočjo zavodov za zaposlovanje. Toda kaj pomeni, če ugotovimo, da išče zaposlitev preko zavodov za zaposlovanje 72,1% brezposelnih, ko pa smo prej ugotovili, da jih je pri teh službah registriranih 75,0%? Očitno brezposelni ne percipirajo enako tega, da se pri službah za zaposlovanje prijavijo kot iskalci zaposlitve, in tega, da preko njih tudi aktivno iščejo zaposlitev, da hodijo tja po informacije o prostih delovnih mestih, da prejemajo denarno pomoč, sodelujejo v raznih programih, usposabljanjih . . . Prijava na zavodih za zaposlovanje je očitno bolj neobvezujoča formalnost, ki jo iskalci zaposlitve opravijo, da si pridobijo določen status in varstvo. Hkrati s tem, da so kot brezposelni prijavljeni pri posredniški instituciji, pa sami iščejo zaposlitev neposredno na trgu delovne sile.

⁴ Podatke, navedene v tabeli, smo dobili s pomočjo crosstabulacij. Prazna okna v tabeli pomenijo, da manjkajo podatki (nibče od anketiranih ni spadal v to kategorijo).

Službe za zaposlovanje kot formalni posredni kanal uporabljajo bolj pogosto starejši iskalci zaposlitve, bolj pogosto ženske kot moški in bolj pogosto dolgotrajno brezposelni. Kratkotrajno brezposelni jih uporabljajo daleč namanj pogosto.

Malo manj pogosto kot posredni kanal iskalci zaposlitve uporabljajo neposredne kanale. Največ se jih za zaposlitev zanima neposredno v delovni organizaciji ali pa se prijavijo na razpis v časopisu. Ženske se bolj pogosto kot moški prijavljajo na razpise v časopisih, moški pa bolj pogosto sprašujejo neposredno v delovni organizaciji ali pri zasebniku. Veliko redkeje se brezposelni odločajo za dajanje lastnega oglasa v časopis: to storijo večinoma tisti, ki so dlje časa brezposelni in tisti z višjo ali visoko izobrazbo ter moški bolj pogosto kot ženske.

Neformalni posredni kanali so dokaj pogosti pri vseh kategorijah iskalcev zaposlitve, pri čemer se vsi bolj zanašajo na pomoč prijateljev in znancev kot pa na pomoč sorodnikov. (Kar je razumljivo, saj so prijatelji in znanci navadno ljudje s podobnimi navadami in interesi, ljudje, s katerimi se je brezposelni skupaj šolal, zato imajo podobne poklice in zaposlitve, ki bi verjetno ustrezale tudi iskalcu zaposlitve in imajo tako dostop do informacij, ki jih brezposelni išče.)

Tisti, ki jih je v strukturi brezposelnih največ, torej najslabše izobraženi (OŠ ali manj), so pri iskanju zaposlitve najbolj pasivni, saj uporabljajo najmanj kanalov. Še najpogosteje se obračajo na skupnosti za zaposlovanje in se neposredno zanimajo v delovni organizaciji ali pri zasebniku. Kolikor višjo izobrazbo imajo brezposelni, bolj intenzivno iščejo zaposlitev in več kanalov zaposlovanja uporabljajo. Verjetno gre tudi za povezavo med stopnjo izobrazbe, dostopom do informacij in sposobnostjo znati se v neki situaciji.

Zanimiva je primerjava z ZDA, saj so poti iskanja zaposlitve zelo podobne. Tako brezposelni v ZDA kot v Sloveniji večinoma uporabljajo za iskanje zaposlitve več poti naenkrat. Oboji zelo pogosto uporabljajo neposredne kanale. Razlika je v tem, da 3/4 slovenskih iskalcev zaposlitve hkrati z neposrednimi kanali uporablja tudi posrednega. Oziroma: ob prijavi na zavodih za zaposlovanje iščejo zaposlitev tudi sami neposredno na delovnem trgu. Slovenski brezposelni pri iskanju zaposlitve niso pretirano selektivni, saj večinoma uporabljajo iste kanale, ne glede na to, kakšno zaposlitev iščejo.

KAKO SO SE ZAPOSILILI (USPEŠNOST KANALOV ZAPOSLOVANJA)

Poglejmo zdaj še podatke, ki smo jih dobili, ko smo zaposlene (v družbenem in zasebnem sektorju – vendar brez samozaposlenih) vprašali, kako so prišli (preko katerega kanala) do svoje zadnje zaposlitve (torej do tiste, ki so jo imeli v času anketiranja). Ti podatki nam povedo, kakšna je uspešnost posameznih kanalov zaposlovanja za določene kategorije iskalcev zaposlitve.

Poleg kanalov zaposlovanja, ki smo jih opazovali že pri brezposelnih in njihovem iskanju zaposlitve, se tu pojavita še dva – štipendiranje in povabilo vodilnih ali strokovnih delavcev delovne organizacije. Pri štipendiranju gre za neke vrste plansko zaposlovanje, vendar je to hkrati tudi tržno, saj si delovne organizacije na ta način zagotavljajo delavce natančno tistih poklicev, profesij in profilov, ki jih potrebujejo, poleg tega pa je štipendiranje tudi selektivno (podjetja želijo dobiti čim boljše študente, višina štipendij je odvisna od višine ocen in uspehov študentov). Povabilo vodilnih in strokovnih delavcev organizacije je v svetu običajen neposreden kanal za pridobivanje visoko izobraženih ljudi za pomembna vodilna in strokovna dela.

Ker Kramberger (1989) ugotavlja, da na slovenskem trgu dela najmočnejše diskriminirata vrsta dela in izobrazba, nekoliko pa tudi spol in starost, sem pri pregledu podatkov uporabila razvrščanje po izobrazbi, vrsti dela (oz. zaposlitve) ter spolu.⁵

Tabela 2: Uporabljeni kanali zaposlovanja⁶

KAKO SO SE ZAPOSLILI	KANALI ZAPOSLOVANJA							
	skupnosti za zaposlovanje	prijava na razpis v časopis.	sam je dal oglas v časopis	sam je vprašal v DO	bil je študent	na povabilo vodilnih del.	pomoč sorodnikov	pomoč prijateljev in znancev
VSI ZAP. SKUPAJ	6,8%	29,1%	1,1%	27,8%	13,6%	5,5%	5,6%	9,8%
zap. v DS	7,0%	30,0%	1,2%	27,7%	14,1%	5,4%	4,8%	9,3%
zap. pri zasebniku	2,5%	6,3%		30,0%		7,5%	27,5%	23,8%
IZOBRAZBA								
OŠ ali manj	13,9%	20,7%		38,7%		3,8%	11,1%	11,3%
poklicna š.	5,1%	24,8%	1,2%	29,7%	18,5%	2,8%	5,4%	11,5%
splošna srednja š.	4,7%	36,1%	1,7%	23,1%	16,2%	5,9%	3,5%	8,5%
višja,								
visoka	3,4%	41,6%	2,0%	13,4%	20,5%	12,1%	1,3%	5,4%
spec., mag., doktorat	–	21,4%		14,3%	17,9%	28,6%	3,6%	10,7%
VRSTA DELA (KAKRŠNO DELO OPRAVLJA)								
PKV in NKV delavci	14,3%	19,1%	–	39,8%	1,3%	3,1%	11,3%	10,7%
VKV in KV delavci	5,8%	25,9%	0,9%	30,4%	17,3%	2,4%	5,8%	10,7%
enostavno, administr. delo	5,4%	37,2%	2,9%	23,1%	11,2%	2,5%	6,1%	11,6%
tehnik	3,7%	28,7%		20,4%	24,1%	5,6%	3,7%	12,0%
nižji vod. in tisti, ki imajo dokaj zahtevno delo	4,0%	41,3%	2,1%	15,6%	17,5%	11,7%	0,9%	6,5%
strokovno delo	2,2%	31,1%		13,3%	24,4%	20,0%		6,7%
najvišji vodilni		14,3%		14,3%		17,4%		
SPOL								
moški	4,8%	27,9%	0,8%	29,0%	15,4%	6,9%	4,5%	9,6%
ženske	8,9%	30,4%	1,5%	26,4%	11,7%	3,9%	7,0%	10,0%

⁵ Pri vrsti dela gre v bistvu za vprašanje o vrsti zaposlitve in delovnem statusu, ki ga je imel anketirani v času anketiranja. Hoteli smo izvedeti, kakšno delo in ne kakšen poklic ima anketirani. Gre za stanje v času anketiranja, medtem ko se vprašanje o kanalih zaposlovanja nanaša na stanje ob zaposlitvi. Možno je, da so zaposleni po tem, ko so se zaposlili, še kaj napredovali ali pa so se interno prezaposlovali in delajo zdaj drugačno delo kot ob zaposlitvi. Zato kot vrste dela nismo upoštevali delovodje, vodje manualnih delavcev, ker je to zaposlitev, do katere se navadno pride z internim napredovanjem. Izpustili smo tudi umetnike in politične funkcionarje, ker jih je bilo v anketi zajetih izredno malo in ker gre za zelo specifične vrste dela, za katere najbrž ne veljajo običajni kanali zaposlovanja.

⁶ Do navedenih podatkov smo prišli s pomočjo crosstabulacij. Prazna okna v tabeli pomenijo, da nihče od anketiranih ni spadal v to kategorijo.

Vsota odstotkov po vrsticah bi bila 100%, če bi upoštevala tudi možnost zadnjega odgovora pri tem, preko katerega kanala se je zaposlil – ne vem, se ne spominjam.

Preko skupnosti za zaposlovanje se je zaposlilo le okoli 7% zaposlenih, kljub temu, da je ta kanal pri iskanju zaposlitve zelo pogost. V družbenem sektorju se je preko skupnosti za zaposlovanje zaposlilo precej več ljudi kot v zasebnem. Od vseh, ki so se tako zaposlili, je največ najslabše izobraženih (torej tistih, ki imajo le osnovno šolo ali niti te) in to na najslabših delih – delih, ki jih opravljajo polkvalificirani in nekvalificirani delavci, torej na sekundarnem segmentu trga delovne sile. Preko služb za zaposlovanje se je zaposlilo tudi skoraj dvakrat toliko žensk kot moških.

Najbolj uspešna kanala zaposlovanja sta neposredna: prijava na razpis v časopisu in spraševanje neposredno v delovni organizaciji ali pri zasebniku, saj se je tako zaposlila več kot polovica zaposlenih. Preko prijave na razpis v časopisu so se zaposlili v glavnem v družbenem sektorju, in sicer največ boljše izobraženi (z vsaj splošno srednjo šolo) in nekaj več žensk kot moških. Neposredno spraševanje bolje funkcionira za zaposlovanje v zasebnem sektorju. Tako se je zaposlilo več nizko izobraženih in nekoliko več moških kot žensk.

Preko neformalnih posrednih kanalov se je zaposlilo približno 15% zaposlenih, s pomočjo prijateljev in znancev dvakrat toliko kot s pomočjo sorodnikov. Oba neformalna posredna kanala daleč bolje funkcionirata za zaposlovanje v zasebnem sektorju kot za zaposlovanje v družbenem, kar je razumljivo, saj so pri samozaposlenih – obrtniki, kmetje – največkrat zaposleni tudi njihovi družinski člani ali drugi sorodniki ali prijatelji. Zanimivo je, da se pri nas neformalne kanale pojmuje kot skoraj nelegalne, medtem ko so v ZDA nekaj povsem normalnega in jih tako iskalci zaposlitve kot zaposlovalci ocenjujejo kot zelo učinkovite in jih zelo pogosto uporabljajo (Vandenberg, Recruiting, v: Scarpello, Ledvinka, 1987).

Poskusimo zdaj odgovoriti še na vprašanje o povezanosti segmentov trga delovne sile in kanalov zaposlovanja pri nas. Ali lahko za Slovenijo trdimo, da so posamezni kanali značilni za zaposlovanje za določene vrste dela?

Vrste dela oz. vrste zaposlitev, ki smo jih opazovali, bi lahko razdelili na dela, ko so na primarnem segmentu trga delovne sile, in tista, ki sodijo v sekundarni segment. Na primarnem segmentu so dela, ki jih opravljajo najvišji vodilni, strokovnjaki, nižji vodilni in uslužbenci z dokaj zahtevnim delom, deloma tudi tehniki in VKV in KV delavci. Na sekundarnem segmentu so enostavna administrativna dela in še bolj enostavna manuelna dela in opravila, ki jih opravljajo PKV in NKV delavci.

Iz tabele 2 je razvidno, da o ostrih delitvi kanalov zaposlovanja glede na vrste dela in segmente trga delovne sile ne moremo govoriti. Ugotovimo pa lahko, da so nekateri kanali zaposlovanja univerzalni in zelo učinkoviti za zaposlovanje na vseh delih in segmentih – sem spadajo prijave na razpise objavljene v časopisih in neposredno prijavljanje v delovnih organizacijah ali pri zasebnikih. Univerzalen, čeprav malo manj učinkovit kanal, je tudi pomoč prijateljev in znancev. Drugi kanali se bolj ali manj pogosto uporabljajo za kandidate za določene (posebne) vrste dela. Tako se preko skupnosti za zaposlovanje zaposlujejo najpogosteje manualni delavci, torej PKV in NKV delavci. Preko kanala štipendiranja se zaposlujejo strokovnjaki, nižji vodilni in tisti z dokaj zahtevnim delom, tehniki in VKV in KV delavci. Povabila vodilnih ali strokovnih delavcev organizacije se uporabljajo predvsem v primerih zaposlovanja najvišjih vodilnih in strokovnjakov. Pomoč sorodnikov pa uporabljajo predvsem PKV in NKV delavci.

Slovenski brezposelni iščejo zaposlitev precej aktivno, večinoma preko več kanalov hkrati. Intenzivnost iskanja zaposlitve (število kanalov) raste s stopnjo izobrazbe. Največkrat se kot brezposelni prijavljajo na službah za zaposlovanje, ob tem pa še sami iščejo zaposlitev neposredno na trgu delovne sile. Ob prijavljanju na skupnostih za zaposlovanje se najpogosteje javljajo tudi na razpise v časopisih ali sprašujejo za zaposlitev neposredno v delovni organizaciji ali pri zasebniku. Preko teh dveh kanalov se je tudi zaposlilo največ zaposlenih, zato ju lahko ocenimo kot najbolj uspešna.

Glede na število brezposelnih, ki se prijavljajo na skupnostih za zaposlovanje (75%), le-te pri nas očitno nimajo slabega ugleda. Pač pa lahko sklepamo (ker je registriranih več brezposelnih, kot jih preko teh služb res išče zaposlitev in daleč več, kot pa se jih je preko tega kanala zaposlilo), da se večinoma prijavljajo zaradi pridobitve statusa in varstva v času svoje brezposelnosti.

Značilnosti posameznih kanalov zaposlovanja so pri nas podobne kot v tujini. Nekateri kanali so univerzalni, uporabljajo jih vse strukture iskalcev zaposlitve in za vse vrste dela, drugi so bolj specifični, značilni za določene vrste del.

Situacija na slovenskem trgu delovne sile se pokaže kot relativno »zdrava«. Tiste kategorije brezposelnih, ki so si sposobne in zmožne same poiskati delo, se večinoma pojavljajo neposredno na trgu delovne sile, saj je možno boljše zaposlitve na primarnem segmentu dobiti predvsem preko neposrednih kanalov. Marginalnim in kritičnim skupinam pri zaposlovanju pomagajo skupnosti za zaposlovanje in se tako največ ukvarjajo s tistimi, ki jim je pomoč pri iskanju zaposlitve res najbolj potrebna. Kritična je predvsem skupina najslabše izobraženih brezposelnih, ki je velika in se bo, če bo prišlo do odpuščanja presežkov delavcev, še povečala. Skupnosti za zaposlovanje lahko delavcem te skupine nudijo le dela na sekundarnem segmentu trga delovne sile. Zato se mora aktivna politika zaposlovanja skupnosti za zaposlovanje usmeriti ravno v izboljševanje izobrazbene strukture brezposelnih s programi usposabljanja, šolanja in kvalificiranja. Hkrati pa mora brezposelne tudi usposabljati za neposredno udeležbo na trgu delovne sile in jih usmerjati v uporabo neposrednih kanalov zaposlovanja. Večja neodvisnost in možnost pridobitve boljše zaposlitve bi bila tudi faktorja motivacije za slabo izobražene brezposelne, da bi se vključili v programe skupnosti. Vsekakor pa je naloga skupnosti za zaposlovanje, da pomaga težko zaposljivim in članom deprivilegiranih skupin, da ne ostajajo na obrobju delovnega trga, in ne da poskuša obvladati celotno situacijo na trgu delovne sile s tem, da širi svoje dejavnosti na skupine brezposelnih, ki so si sposobne pri iskanju zaposlitve same pomagati.

SEZNAM LITERATURE:

ANTONČIČ Vojko, DROBNIČ Sonja, RUS Veljko, SVETLIK Ivan (1984): Tokovi zaposlovanja, Moderna organizacija, Kranj.

ASHTON D. N. (1986): Unemployment under Capitalism, The Harvester Press Publishing Group, Great Britain.

BJORKLUND Anders (1981): Studies in The Dynamic of Unemployment, EFI, Stockholm School of Economics, Stockholm.

DROBNIČ Sonja (1985): Polna zaposlenost delovne sile, Družboslovne razprave št. 3, Ljubljana.

KRAMBERGER Anton (1989): Tipologija poklicev v združenem delu Slovenije leta 1986 (Uvod v segmentacijsko obravnavo trga dela in trga poklicev), referat na Blejskem metodološkem srečanju 1989.

LOVERIDGE, MOCK (1979): Theories of Labour Market Segmentation, Haag, Martin Nijhoff Social Science Division.

- MENCINGER Jože (1989): *Gospodarska reforma in brezposelnost*, *Gospodarska gibanja*, št. 193, Ljubljana.
- Občani in delo, Informacije medobčinske skupnosti za zaposlovanje Ljubljana, Gradivo za seje skupščin samoupravnih interesnih skupnosti za zaposlovanje, Ljubljana, december, 1989.
- OFFE Claus (1985): *Družbena moč in politična oblast*, *Delavska enotnost*, Ljubljana.
- PLEMBLEY P. R. (1985): *Recruitment and Selection*, IPM. London.
- RUS Veljko (1989): *Socialna politika in socialna država*, skripta.
- SCARPELLO V. D., LEDVINKA J. (1987): *Personnel/Human Resource Management, Environments and Functions*, PWS-Kent Publishing Company.
- SVETLIK Ivan, DROBNIČ Sonja (1982): *Prezaposlovanje – primer »C«*, *Migracije*, bilten 30, FSPN, Raziskovalni inštitut, Ljubljana.
- SVETLIK Ivan (1985): *Brezposelnost in zaposlovanje*, *Delavska enotnost*, Ljubljana.
- SVETLIK Ivan (1987): *Segmentacija tržišta radne snage u Sloveniji*, *revija Sociologija*, št. 3, Beograd.
- SVETLIK Ivan, ANTONČIČ Vojko (1989): *Vloga statistike v družbenem razvoju*, *Anketa o kadrovskem potencialu*, ekspertiza, ISU, Ljubljana.
- ULTEE W., DESSENS J. & JANSEN W. (1987): *From Unemployment To Unemployment – From Employment To Employment?*, Faculty of Social Sciences, State University of Utrecht, The Netherlands.
- WERTHER W. B., DAVIS K. (1986): *Personnel Management and Human Resources*, McGraw-Hill Book Company.

Recepcija pojma politična kultura v Jugoslaviji

ALMOND – LIJPHART – KOMUNIZEM

Pojem politična kultura¹ v modernem smislu je razvil Gabriel A. Almond² v članku iz leta 1956.³ Almond je tedaj izdelal tipologijo političnih sistemov ob upoštevanju dveh kriterijev: politična kultura in struktura vlog določene dežele. Pojem politične kulture je Almond uvedel za primerjalno politologijo, ki je bila tedaj usmerjena v primerjanje ustav in zakonov in v primerjanje na pravo konstruiranih oblastnih organov. Razvil pa ga je iz pojma političnega sistema. Vsak politični sistem je vstavljen v določen vzorec naravnosti v politično akcijo. S tem v zvezi govorimo o stališčih do politike, političnih vrednotah, ideologijah, nacionalnem značaju, kulturnem etosu. Almond ugotavlja, da je težava pri teh pojmihi v tem, da je njihov pomen difuzen in poljuben. Pojem politična kultura je po njegovem ustrenejši zato, ker

1. se ne ujema s konkretnim političnim sistemom ali družbo in
2. zato, ker politična kultura ni isto kot kultura, čeprav je z njo v tesni zvezi.

Sestavine politične kulture je prevzel od Parsonsa in Shilsa, ki sta zapisala, da usmeritev v politiko vključuje tri komponente: kognitivno, afektivno in evaluativno.

Almond je politično kulturo razdelil na dva glavna tipa: homogeno in heterogeno. Politična kultura (npr. v ZDA) je homogena v tem smislu, da »velika večina akterjev v političnem sistemu sprejema kot glavne cilje političnega sistema kombinacije vrednot svobode, množične blaginje in varnosti« (Almond, 1956:398). Heterogena politična kultura pa je sestavljena iz več subkultur: v Franciji npr. predindustrijske, kulture starega srednjega razreda in industrijskih komponent. Homogena politična kultura je značilna za ZDA in Veliko Britanijo, heterogena pa za kontinentalno Evropo, zlasti Francijo, Italijo, Nizozemsko in Belgijo. Poleg tega je homogena politična kultura prisotna tudi v totalitarnih političnih sistemih, le da je tam umetno vzdrževana. V predindustrijskih političnih sistemih pa je politična kultura sicer heterogena, vendar pretežno tradicionalna. Pri Almondu tip politične kulture določa klasifikacijo stabilnosti demokracije. Homogena politična kultura zagotavlja stabilno demokracijo, heterogena politična kultura pa nestabilno demokracijo. Po tej predstavi naj bi bil angloameriški tip demokracije najbolj stabilen.

¹ Brown (1979, 2) trdi, da sta pojem politična kultura v angleškem jeziku prva uporabljala Sidney in Beatrice Webb v tridesetih letih, pred tem pa Lenin. Webbova sta pod tem naslovom obravnavala politično vzgojo in vlogo množičnih medijev v Sovjetski zvezi.

² Ob Almondu je treba omeniti nekaj pomembnih imen iz antropologije in sociologije: Margaret Mead, Ruth Benedict in Clyde Kluckhohn ter Max Weber in Talcott Parsons, ki so zasnovali vsebino pojma.

³ Gabriel A. Almond (1956): *Comparative Political Systems*. *Journal of Politics*, vol.18, št. 3. Članek je Almond skupaj s Powellom razširil v knjigo *Comparative Politics: A developmental approach*. Little, Brown & Comp. Boston, 1966.

Družbena struktura in politična kultura	Stabilnost političnega sistema	
	stabilen	nestabilen
homogena	angloameriški tip	
heterogena	skandin. BENELUKS tip	kont. evropski tip

S to tipologijo je Almond inspiriral številne politologe primerjalce, ki so ob upoštevanju različice politične kulture poskušali oblikovati nove pristope za proučevanje političnih sistemov.

Almond in Verba sta leta 1963 predstavila pionirsko primerjalno študijo politične kulture⁴ v zahodnih demokracijah, zasnovano na empiričnih podatkih, zbranih v javnomnenjski anketi. Primerjala sta vrednote ljudi v ZDA, Veliki Britaniji, Mehiki, Italiji in ZRN. Ta pristop pri proučevanju politične kulture do danes ne le prevladuje, temveč je tudi edini. Za podobo delujoče politične kulture bo nedvomno treba razviti nove pristope, ki bodo zgrajeni na akcijskih metodah proučevanja.

Civic culture je kombinacija stališč, ki po mnenju avtorjev najbolj podpirajo demokratično vlado, zagotavljajo demokratično stabilnost in ustrezajo demokratičnemu političnemu sistemu. Almonda zanima samo vrstni red demokratičnih dežel, ne zanima pa ga, kako demokratične so obravnavane države.⁵ Idealni demokratični državljan naj bi verjel v legitimnost, v splošno pristojnost in dobro voljo političnih oblasti, hkrati pa bil prepričan o svoji pravici ali celo dolžnosti, da vpliva nanje. Po mnenju avtorjev se modelu *civic culture* najbolj približujejo Velika Britanija, nato pa ZDA, Italija, Mehika in ZRN niso klasificirane, po mnenju avtorjev pa precej odstopajo od ideala. Ta študija je značilen primer, kako gre avtorjem predvsem za dokaz prvenstva angloameriškega političnega sistema v demokratičnosti. Demokracija je nekaj samoumevnega, zato se avtorja s tem pojmom ne ukvarjata, marveč zgolj klasificirata v skladu s to samoumevnostjo. Izid je seveda tudi samoumeven.

Kritike Almondove koncepcije politične kulture so letele predvsem na račun intelektualnega konteksta, v katerem je Almond ta pojem razvil, predvsem pa na njegovo vključevanje v politični razvoj in sistemsko analizo.

Almondova vpeljava in prva uporaba pojma politična kultura imata oznake uporabne analitične kategorije, medtem ko dobi v *civic culture* že značilnosti programa za konstrukcijo demokratičnih duš. Politična kultura kot kategorija je bila zrela za uporabo v političnih sistemih, kjer je bilo zaradi »zaostajanja« v razvoju že spoznano, da dohitevanja in prehitevanja ne more biti brez pravih ljudi, t. j. brez prave politične kulture ljudi.

Sredi šestdesetih let je izšlo delo Politična kultura in politični razvoj,⁶ kjer so številni avtorji predstavili politično kulturo posameznih držav in potenciale v njih za politični razvoj oz. vzpostavljanje demokracije angloameriškega tipa. Najpomembnejše besedilo za razumevanje koncepta politične kulture – zaključni del

⁴ Gabriel Almond in Sidney Verba: *Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Boston, Little, Brown and Co., 1965.

⁵ Brian Barry (1970): *Sociologists, Economists and Democracy*. Macmillan, London, str. 50.

⁶ Lucian W. Pye in Sidney Verba (ur.): *Political Culture and Political Development*. Princeton, New Jersey. Princeton University Press, 1965.

– z naslovom Komparativna politična kultura, je napisal Verba. Avtor v njem predstavlja političnokulturni pristop (the political culture approach), razmejuje razmerje med politično kulturo in političnim sistemom, razmerje med kulturo in politično kulturo, predstavlja razsežnosti politične kulture, razmerje med politično kulturo in političnim stilom in pojasnjuje izvore politične kulture. Po njegovem mnenju ni kaj prida informativno, če rečemo, da je politična kultura pomembna. Povedati je treba, kateri vidiki politične kulture določajo posamezne pojave. V tem smislu politična kultura lahko pomaga pri razumevanju političnih procesov. Politična kultura je sistem nadzora nasproti sistemu političnih interakcij. Določa, kdo govori s kom in kdo na koga vpliva. Politične ideologije nastajajo pod vplivom kulturnega okolja.

Omenjeno delo je še bolj kot *civic culture* usmerjeno v boj za hegemonijo angloameriškega modela demokracije. Val dekolonizacije je odprl vprašanje modela samostojnega razvoja novonastalih držav. To široko področje je bilo treba na novo prevrednotiti in vključiti v vladajoči svet idej. Stari pristopi, institucionalizem ipd. niso upoštevani, ker institucij, ki jih je svet do tedaj znal prepoznati in znal proučevati, enostavno ni bilo. Nujno je bilo vzpostaviti nov pristop – to vrzel je zapolnil političnokulturni pristop. Njegova osnovna teza je bila, da je treba za učinkovito delovanje demokracije razviti ustrezne vrednote, ki bodo zagotovile stabilnost demokracije. Analitiki tega pristopa so najprej dokazali, katere države so prave demokracije, katere so zgled preostalim, nato pa so se lotili proučevanj, koliko posameznim državam še manjka, da bi dosegle zgled. V šestdesetih letih se je bil v znanosti neizprosen boj za politološko interpretacijo *terrae incognitae* ravno preko koncepta politične kulture.

V navezavi na Almondovo tipologijo demokratičnih sistemov ne smemo mimo Arenda Lijpharta, ki je konec šestdesetih in v sedemdesetih letih razvil teorijo *konsociativne demokracije*. Lijphart je izdelal klasifikacijo demokratičnih političnih sistemov ob upoštevanju kriterija politične kulture elit (obnašanja elit) in politične kulture, ki izhaja iz strukture družbe. Klasifikacijo je razvil na podlagi kritike Almondove razdelitve demokratičnih sistemov. Almond je imel težave z BENELUKSOM, saj so politične kulture teh držav heterogene, politični sistem pa je stabilen in ne nestabilen, kot bi po njegovi klasifikaciji moral biti.

Lijphartova tipologija zahodnih demokratičnih sistemov

		Struktura družbe	
		homogena	pluralna
obnašanje elit	koalicijsko	depolitizirana demokracija	konsociativna demokracija
	nasprotniško	centripetalna demokracija	centrifugalna demokracija

Lijphart trdi, da je lahko demokracija stabilna tudi v državah s heterogeno politično kulturo, če je politična kultura elite koalicijska, pogajalska, ne pa izključujočnostna. To kažejo primeri Nizozemske, Belgije, Luksemburga, Avstrije in Švice. Lijphartovo idejo so pograbil številni avtorji zlasti pri proučevanju možno-

sti za stabilno demokracijo v t. i. deželah tretjega sveta. Oblikovala se je prava konsociativna šola, ki jo vodi teza o ključni vlogi politične kulture elit pri zagotavljanju stabilnosti političnega sistema v pluralni družbi.

Ob istem času se je na Almondovo tipologijo odzval Gerhard Lehbruch.⁷ Pokazal je, da sta švicarski in avstrijski sistem povsem stabilna, čeprav v obeh državah ne obstaja homogena politična kultura in zato sistema ne prakticirata angloameriškega tipa demokracije. Švicarji so že v preteklosti razvili poseben tip reševanja konfliktov med različnimi subkulturami, ki ga Lehbruch imenuje *amicabilis compositio*, prijateljsko sporazumevanje. Avstrijci pa so izkušnjo o potrebnosti koalicijskega obnašanja dobili v tridesetih letih, ko so doživljali svojo tolerančno revolucijo. Po drugi svetovni vojni sta najmočnejši stranki, ki predstavljata najobsežnejši politični subkulturi v Avstriji, oblikovali veliko koalicijo, ki je formalno trajala do leta 1966, dejansko pa se njuno sodelovanje ni prekinilo vse do oblikovanja naslednje velike koalicije v drugi polovici osemdesetih let.

Na podlagi svojih ugotovitev je Lehbruch (1974:90–98) predlagal drugačno klasifikacijo liberalnih demokratičnih sistemov, ki jo je utemeljil na tisti sestavini politične kulture, ki določa model urejanja konfliktov. Klasifikacijo sestavljajo naslednji tipi:

1. kompetitivni model urejanja konfliktov (osnovno je večinsko načelo, ki prevladuje v angloameriškem tipu demokracije)

2. nekompetitivni »kartelizirani« pluralistični model (osnovno je načelo prijateljskega sporazuma, ki prevladuje v Švici, Avstriji, BENELUKSU) in

3. model interakcije med birokratsko arbitražo in demokratično kontrolo (osnovno je hierarhično načelo, ki prevladuje v vzhodni Evropi).

Lehbruch je s tem delom uvedel političnokulturni pristop v nemško govorno področje.⁸

Tako Lijphart kot Lehbruch sta ustvarila temeljno argumentacijo za nasprotovanje hegemoniji angloameriškega pogleda na demokracijo. Lijphart je oblikoval novo dogmo, konsociativni model, Lehbruch pa je predstavil analitski aparat za razumevanje delovanja političnih sistemov z razumevanjem politične kulture države. Za Lehbrucha ni v ospredju klasifikacija demokratičnih sistemov, temveč zgodovinska posredovanost modelov političnega obnašanja ljudi, zlasti osnovnih vzorcev reševanja konfliktov, ki sestavljajo jedro politične kulture neke dežele in sok političnega sistema. Z Lehbruchom je postala politična kultura pristop k razumevanju sedanosti preko zgodovine, s tem pa je prenehala obstajati kot zgolj statična kategorija.

V sedemdesetih letih je sledila poplava raziskav in objav del o politični kulturi.

SAMOUPRAVNA POLITIČNA KULTURA

V Jugoslaviji se je s politično kulturo začel prvi ukvarjati Pavle Novosel na Fakulteti političnih ved v Zagrebu. Leta 1968–69 je vodil raziskavo z naslovom *Politična kultura v SR Hrvatski*, ki je leta 1969 izšla v ciklostirani obliki.⁹ V tem poročilu se Novosel naslanja na Almondovo in Verbovo delo *Civic Culture* in

⁷ Gerhard Lehbruch (1967): *Proporzdemokratie: Politisches System und politische Kultur in der Schweiz und Österreich*, Mohr, Tübingen.

⁸ V osemdesetih letih je Lehbruch (1987) namesto politične kulture začel uporabljati pojem kultura upravljanja (Verwaltungskultur), ki ga je razvil znotraj delovnega področja političnega upravljanja (Politische Verwaltung).

⁹ Pavle Novosel: *Politična kultura u SR Hrvatskoj*, Zagreb 1969.

njune rezultate primerja z rezultati, dobljenimi v Hrvatski. Primerjava kaže, da je politična kultura na Hrvatskem v večini elementov pomanjkljiva glede na politično kulturo primerjanih držav. Novosel (1969:58) ugotavlja, da tisto, kar je osnovno za obstoj demokratske skupnosti, tj. politična in državljanska digniteta članov skupnosti, pri nas še ni dovolj vzpostavljeno. Ljudem primanjkuje prepričanje o moči njihovih samoupravnih pravic. Novosel se nato sprašuje, koliko takšna politična kultura ovira razvoj samoupravnih odnosov in kako spreminjati to neustrezno politično kulturo. Raziskava ne daje odgovora na ta vprašanja, pri odgovoru nanje pa je po mnenju Novosela treba upoštevati, da je politična kultura samo eden od faktorjev, pa še ta posredovan, ki vplivajo na samoupravljanje. Kljub temu Novosel (1969:61) ugotavlja, da je razvijanje »samoupravne politične kulture pomembno tudi zato, ker bo kasneje lahko predstavljala faktor krepitev samoupravnih odnosov.« Novosel končuje, da daje propaganda slabe rezultate pri spremembi politične kulture. Za izstop iz začaranega kroga, v katerem je samoupravna politična kultura osnovni pogoj samoupravnih odnosov, samoupravni odnosi pa predpogoj samoupravne politične kulture, predlaga rešitev – politično akcijo. Politična akcija je »plansko in na dolgi rok usmerjeno spreminjanje situacije s strani organiziranih naprednih družbenih sil« (Novosel, 1969:63). Najprej pa bi bilo treba postaviti na vodilna mesta ljudi, ki si prizadevajo za razvijanje samoupravnih odnosov. Od njih so odvisne nove razmere v odnosih in s tem tudi gradnja nove politične kulture.

Naslednji korak je naredila Politička misao,¹⁰ ki je posebno številko posvetila razpravi o politični kulturi v samoupravnih razmerah. Šlo je za fragmentarne prikaze nekih razsežnosti politične kulture pod naslednjimi naslovi: politična kultura in DPO, politična kultura kot faktor družbenega napredka, nekateri vidiki volilnega sistema in politična kultura, politična kultura in politično obnašanje, politična kultura kot faktor družbenih sprememb, samoupravna demokracija in politična kultura, interesi in politična kultura, politična participacija in kultura družbe.

Kožul (1970:4–5) je navedel naslednje ugotovitve o lastnostih politične kulture v Jugoslaviji:

1. strah pri uporabi svobode, ki jo ponuja samoupravljanje,
2. poudarjena je rušilnost (najprej zrušiti, potem graditi na ruševinah),
3. nasprotovanje individua državi in skupnosti,
4. identifikacija z vodilno silo,
5. individualno je percepirano kot obče in se skuša vsiliti na raven načela.

Vse te značilnosti po Kožulovem mnenju vplivajo na oblikovanje umetnih razmer, umetne socialne napetosti in občutka ogroženosti. Poudarjanje umetnosti, umetnega razgrinja njegovo stališče, da je tisto pristno potlačeno. To, kar je potlačeno, pa je ravno samoupravna politična kultura. Zanj ne velja, da jo je treba oblikovati v procesu socializacije, temveč je dovolj odpraviti ovire, ki ji ne dajo dihati kot v rojeni lastnosti samoupravnih osebnosti.

Tomac (1970:13) se je zavzel za »ideologizirano politično kulturo državljanov«, saj mora biti utemeljena na revolucionarni zavesti o nujnosti samoupravljanja kot socialističnega odnosa. Prav tako kot pred njim Novosel vidi v politični akciji v bazi družbe sredstvo za hitro in učinkovito spremembo politične kulture državljanov, t. j. s tem, ko bi bili vključeni v odločanje o vseh pomembnih vprašanjih razvoja družbe.

¹⁰ Politička misao 7 (1970) 1. Avtorji: Franjo Kožul, Zdravko Tomac, Milan Benc, Ante Marušić, Nerkez Smalagić, Andrija Valent, Neta Slamnik, Ljubomir Stojić, Mijat Damjanović, Stojan Tomić, Jovan Mirić in Milan Pištalo.

Marušić (1970:39–40) ugotavlja, da politična kultura pri nas sploh ne obstaja, saj smo ekonomsko nerazvita družba s šibko demokratsko tradicijo. Demokracija je osnovni pogoj za vpliv politične kulture na oblike družbenega življenja.

Politična misao je prinesla številne terminološke inovacije in razčlenbe razmerij med politično kulturo in drugimi kategorijami, ki so pri nas že bili v obtoku. Utrdila pa je že tudi osnovno smer recepcije politične kulture pri nas. Marušićev prispevek v najbolj čisti obliki kaže ekspanzionistično moč angloameriške recepcije termina politične kulture v nesprevrženi obliki, medtem ko je Tomac v svojem prispevku najčistejši predstavnik te recepcije v sprevrženi obliki, t. j. za naše razmere. V obeh primerih seveda ne gre za politično kulturo kot analitsko kategorijo, prav tako pa je odsotna njena zgodovinska razsežnost.

Z delom Staneta Južniča *Politična kultura*¹¹ smo v Jugoslaviji dobili prvo sistematično delo o politični kulturi in politični socializaciji in v tem smislu je bilo to pionirsko delo. Njena vrednost je bila velika. Najprej je postavila nek pojmovni, terminološki okvir ne le s področja politične socializacije in politične kulture, temveč s področja politologije sploh.

Poleg tega je delo spodbudilo razprave o politični kulturi v Sloveniji in se vključilo v že začeto jugoslovansko diskusijo. Delo je prelomno tudi zato, ker ponuja dopolnilni ali povsem drugačen okvir proučevanja, ki je dotlej in na žalost še tudi potem ostajal omejen na proučevanje institucij in pravnih norm. Politično-kulturni pristop izhaja (vsaj po svojem namenu) iz realnega življenja ljudi in form njihovega političnega občevanja, torej iz politike, kot se dejansko dogaja. Delo je prineslo tudi sintezo proučevanj različnih družboslovnih ved, predvsem pa antropologije, komparativistike, povezane s predvsem t. i. deželami v razvoju ali tretjim svetom, politično teorijo, socialno psihologijo in sociologijo. V drugi izdaji sta se tem vedam pridružili še biološka disciplina in lingvistika. Južničeva Politična kultura je izrazito interdisciplinarno delo, kar je za naše razmere redkost. Hkrati pa je Politična kultura v osnovi antropološko delo. To je tudi njena največja vrednost, saj je v družboslovne razprave vnesla antropološko razsežnost.

Prav zato je Južnič povsem izpadel iz prevladujoče svetovne in jugoslovanske recepcije politične kulture. Politična kultura je predmet njegovega preučevanja kot kategorija, ne kot atribut posameznikov, ki ga je mogoče po razsežnostih meriti z javnomnenjskimi anketami. Prav tako politična kultura ni postavljena v posebne odnose s političnimi sistemi, s čimer se je Južnič izognil ideologiziranju in komisarstvu. Po drugi strani pa je z obsežnim razpravljanjem o socializaciji in vlogi socializatorjev ter o vlogi tradicije implicitno kritiziral neučakanost tistih, ki se jim je s politično akcijo ali z usmerjeno šolo mudilo v prave samoupravne odnose in v oblikovanje samoupravne politične kulture:

Sicer pa se je pojem politična kultura pri nas na Slovenskem prijel predvsem v verziji samoupravna ali delegatska politična kultura. Predmet tovrstnega proučevanja je bilo konstituiranje vrednot, ki so na ravni samoupravljanja, in ugotavljanje ovir za to, da se ne uveljavljajo te normirane vrednote in stališča. Pri tem se na Slovenskem nismo nič razlikovali od hrvaške recepcije. Razlika je bila samo v tem, da pri nas ni bilo empiričnih raziskav politične kulture in da je izostala teoretizacija odnosov do drugih kategorij.

Tipično razumevanje politične kulture v sedemdesetih letih predstavlja Emil Rojc v Teoriji in praksi leta 1975 pod naslovom Šola kot oblikovalka samoupravne

¹¹ Stane Južnič (1973): *Politična kultura*. Sociološka in politološka knjižnica, Obzorja Maribor.

politične kulture.¹² Šola bodi po njegovem mnenju oblikovalec »široke samoupravljaljske kulture v osebnosti slehernega upravljalca.« (Rojc, 1975:35). Temu smotru so sledili uvedba celodnevne OŠ in uvedba STM v srednje šole ter blok družboslovnih predmetov na višjem in visokošolskem študiju. Mladi naj bi si preko pionirske in mladinske organizacije ter preko pouka šolali zavest o »veliki ceni naše socialistične revolucije, o humanistični podobi samoupravnega socializma... (in se) usposobili za kritično soočanje in zavračanje vrednot meščanskoliberalnih, birokratskocentralističnih, klerikalnih in sorodnih pogledov in doktrin« (Rojc, 1975:36). Rojc napoveduje znastven in analitičen prijem pri ugotavljanju obstoja samoupravljaljske politične kulture, vendar, kot nam je znano, se ta ni realiziral. Takšno razumevanje, ki je bilo vladajoče do začetka osemdesetih let, se je domojstrilo v reformi izobraževanja z uvedbo t. i. usmerjenega izobraževanja.

Franjo Kožul je izdal celo knjigo z naslovom *Politična kultura samoupravljanja*,¹³ vendar ni predstavljal kaj več kot predelan ponatis članka iz že omenjene *Političke misli* (1970).

Najjasnejši in najbolj pregleden zapis o samoupravni politični kulturi je prišel izpod peresa Jovana Đorđevića.¹⁴ Po njegovem mnenju so razprave o politični kulturi pri nas pokazale, da samoupravljanja zgolj s politično akcijo in pravnimi ukrepi ne more biti. Samoupravna politična kultura je miselno polje in življenjski živec samoupravnega političnega sistema (Đorđević, 1981:87). Pod to sintagmo Đorđević (1981:86) razume teorije, predstave in prakso socialistične družbe, ki je prežeta z načeli samoupravljanja. Politična demokracija ni zadosten izvor samoupravne politične kulture, saj je še vedno samo ena od variant etatiistične kulture. Samoupravna politična kultura je bila zasnovana predvsem kot alternativa etatiistični politični kulturi, zato se je konceptualno razvijala predvsem kot njegovo nasprotje. Čeprav je samoupravljanje tekmovalo tudi s strankarskim sistemom, samoupravna politična kultura ni gradila svoje identitete v nasprotju z demokratično politično kulturo, temveč na njeni osnovi.

Đorđević navaja 22 značilnosti samoupravne politične kulture. Na prvo mesto uvršča primat občanske družbe nad politično družbo, na drugo podružbljanje funkcij in omejevanje države, na tretje razlikovanje države od politične družbe, na peto mesto pluralizem nasproti centralizmu in monokratizmu itd.

Kot generalno oznako je samoupravni politični kulturi pripisal optimizem, revolucionarno romantičnost, emotivnost in poletnost ter nastopanje proti uniformnosti in monolitnosti (Đorđević, 1981:90). Po vzoru razmerja med *civic culture* in demokracijo Đorđević trdi, da je samoupravna politična kultura načelo legitimnosti samoupravnega sistema, ki lahko samo v njej najde svoje politično upravičenost.

Samoupravna politična kultura je ostala normativni projekt, ki se je realiziral v šolskem sistemu, izobraževanju delegatov, družbenopolitičnem izobraževanju ipd. Raziskav o tem, koliko elementov tega tipa kulture lahko najdemo v obstoječi politiki, ni bilo, v političnih ocenah pa je bila samoupravna politična kultura zmeraj premalo razvita.

Drugo sistematično delo o politični kulturi je izdal Milan Podunavac leta 1982.¹⁵ Delo je izrazito politološko, usmerjeno pa je v teoretizacijo politične kultu-

¹² Emil Rojc (1975): Šola kot oblikovalka samoupravne politične kulture. Teorija in praksa, št. 1-2.

¹³ Franjo Kožul (1975): *Politična kultura samoupravljanja*. Svjetlost, Sarajevo.

¹⁴ Jovan Đorđević (1981): *Politička kultura*. V: *Eseji o politici i kulturi*. Savremena administracija, Beograd.

¹⁵ Milan Podunavac (1982): *Politička kultura i politički odnosi*. Radnička štampa, Beograd.

re. Podunavac najprej predstavlja teoretske vire, ki so tematizirali problem politične kulture, nato pa še glavne predstavnike koncepta v šestdesetih letih: Almonda, Dahla in Beera. V osrednjem poglavju namenja pozornost odnosom med politično kulturo in legitimnostjo. Nato na kratko obravnava socializacijski proces in nazadnje še odnose politične kulture do političnega sistema. Podunavac je v diskusijo o politični kulturi vnesel preglednost nad obstoječimi konceptijami in historizacijo pojma politična kultura. S samoupravno različico je na kratko opravil. Pripisal ji je naslednje značilnosti:

1. aktivizem in participativnost,
2. nepodaništvo,
3. asociacijskost in
4. mobilizacijskost (Podunavac, 1982:216).

Največji avtorski prispevek pa je dal v teoretskem delu, kjer je predstavil elemente za zasnovo marksistične teorije o politični kulturi. Tega pred njim ni storil še nihče, čeprav je bilo postavljanje »marksističnih« znanosti in koncepcij v sedemdesetih letih modno početje. Osnovne točke za tovrsten koncept politične kulture so po njegovem tri:

1. politična kultura je poseben sloj v okviru ideologije,
2. politična kultura in ideologija sta dve ravni razredne zavesti in
3. politična kultura je del civilne družbe in s tem del ideoloških aparatov države (Podunavac, 1982:56).

V diskusiji se je ponovno oglasil Franjo Kožul.¹⁶ Dokazoval je nevarnost nacionalizmov, ki so tedaj začeli najedati politično kulturo »zajedništva«, po drugi strani pa je pokazal, kako so vodilni misleci revolucije nacionalnemu vprašanju v Jugoslaviji namenjali veliko pozornost. Diskusiji o politični kulturi je dodal štiri sestavine primitivne kulture:

1. rušilstvo (najprej je treba zrušiti in nato na ruševinah graditi),
2. predsodki,
3. mitologija, mitomanija in mistika ter
4. revanšizem in mržnja.

Te sestavine politične kulture so po njegovem mnenju oživljene v nacionalizmih, ki služijo kot primer sejanja razdora in mržnje med ljudmi.

Povsem originalno recepcijo politične kulture je v jugo-diskusijo prinesel Milan Matić z delom o mitu in politiki (podnaslov: Razprava o osnovah politične kulture).¹⁷ Matić je v osrčje obravnave postavil mit in njegove odnose do jezika, politike, kulture in avtoritete. Mit je ena od temeljnih sestavin politične kulture in kulture sploh. Posamezniku daje politični mit prve in najsplošnejše odgovore na vprašanja v zvezi z njegovo političnostjo. Težava nastopi tedaj, ko postane mit v razvitih družbah edina ali pa najobsežnejša sestavina politične kulture. Vsekakor je za poznavanje politične kulture treba poznati mite, ki sestavljajo določeno politično kulturo. Škoda je, da Matić ni zastavil analize (političnih) mitov na jugoslovanskih tleh, saj bi te morali spoznati, če hočemo razumeti strukturo politične kulture v naši državi. Namesto tega se je spustil na spolzek teren interpretiranja dogodkov na Kosovu in vdora iredente – s prevladujočega političnega stališča. Po njegovem je šlo za vdor antikulturne usmeritve, ki je blokirala že odprte poti demokratične preobrazbe (Matić, 1984:326). Politična kultura ni več analitska kategorija, temveč psotka za obkladanje političnega nasprotnika.

¹⁶ Franjo Kožul (1983): Politična kultura zajedništva. Pregled, št. 6, Sarajevo.

¹⁷ Milan Matić (1984): Mit i politika. Rasprava o osnovama političke kulture. Radnička štampa, Beograd.

O samem pojmu politična kultura in njenih empiričnih razsežnostih je podrobneje razpravljala Vera Kržišnik-Bukić.¹⁸

Kržišnik-Bukićeva predstavlja različne definicije politične kulture, politične socializacije in politične participacije in na koncu oblikuje koncept za empirično proučevanje politične kulture. Po njenem mnenju so omenjene kategorije v tako tesni povezavi, da jih je teoretsko neutemeljeno ločevati. Ločevanje je pri njej zgolj metodološko, ki ji pomaga določati, kako politična kultura vpliva na participacijo, participacija na politično kulturo, socializacija na participacijo itd. Na koncu uvaja pojem politične naravnosti, kot sredstvo, s katerim se lahko približamo politični kulturi, socializaciji in participaciji. Politična usmeritev ji tako služi kot sredstvo prepoznavanja različnih in različnih politične kulture, socializacije in participacije, kot kriterij za določanje njihove kvalitete in kot kriterij za prepoznavanje narave treh pojavov, njihove intenzivnosti in njune kvantitativne prisotnosti pri ljudeh.

Kržišnik-Bukićeva je rehabilitirala analitsko moč politične kulture in ponovno pokazala, da brez empiričnih raziskav s politično kulturo nimamo več kaj početi.

In končno je ob koncu osemdesetih let prišla v javnost knjiga *Politična kultura Staneta Južnič* v predelani in dopoljeni verziji.¹⁹ Druga izdaja je prinesla nekatere novosti: najprej naj omenimo dopolnilno poglavje na začetku o bioloških determinantah socializacijskih procesov in zadnje poglavje o politični manipulaciji. Pri zadnjem poglavju pozorni bralec morda pogrša neposrednejše opravičilo za obravnavo te teme v okviru problema politične socializacije in politične kulture. Je pa poglavje nedvomno koristno in vnaša v analizo politike pri nas nove pristope, npr. ritualizacijo in teatralizacijo oblasti.

Prva izdaja je prišla na svetlo k zibelki delegatske revolucije, druga pa na dan njenega pogreba. Delu se ne v prvi ne v drugi verziji to prav nič ne pozna. In tudi v tem je njegova vrednost.

V jugoslovanski razpravi o politični kulturi je manjkal vpogled v politično kulturo različnih religioznih skupin, nacionalnih in civilizacijskih grupacij, s čimer bi dobili vpogled v tisto polje, na katerem se oblikuje dejanska politika. Politična kultura je bila zanimiva predvsem s stališča projekcije sistemu ustrezne kulture, kulture, ki bo zagotavljala samo reprodukcijo sistema, ne pa kultura, kot je obstajala in ki zahteva prilagajanje sistema, da bi preživel brez posilstva z normalno spolno ljubeznijo. Kosovo je najbolj drastična posledica tega neskladja. Na teren, ki je imel svojo politično kulturo, se je nacepljal politični sistem, ki ga je lahko reproducirala samo intervencija od zunaj. Tej intervenciji pa je bilo zadovoljeno s prilagajanjem navzven, s prakticiranjem zahtevanega obredja; politična kultura na Kosovu se je v tem času minimalno uklonila.

S problemi politične kulture so se pri nas ukvarjali predvsem politologi in antropologi. Kulturologi se zanje niso zanimali in tudi ne kažejo zanimanja, čeprav je politična kultura najprej kultura. Na Slovenskem je to razumljivo, saj kot kultura kotirajo samo literatura, potem pa še likovništvo, teater, morda film in glasba. Koncept politične kulture prinaša radikalno kritiko tako omejenih predstav o kulturi.

¹⁸ Vera Kržišnik-Bukić (1984): O politični kulturi. Pregled, št. 3. Sarajevo.

¹⁹ Stane Južnič (1989): *Politična kultura*. Druga, prenovljena in dopolnjena izdaja. Sociološka in politološka knjižnica, Obzorja Maribor.

PETER JANČIČ

Kodeksi novinarske etike

(etike množičnih medijev)

I. Uvod

»Vsakdo je, tako se zdi, v zadnjih letih sprejel kak kodeks novinarske etike. Ali tako enostavnega, kot je deset božjih zapovedi, pa vse do tistih najbolj kompleksnih korporacijskih pregledov. Vsi ti kodeksi imajo skupno lastnost: *Ne delujejo!*

Slabi novinarji ne postanejo dobri novinarji s sprejetjem kodeksa novinarske etike.

Če bralcem ne bo všeč, kar pišemo, ne bodo več kupovali naših časopisov. *Tržišče je najboljši rabsodnik, kar jih tisk lahko ima!*«

Ameriški urednik
Michael Gartner¹

II. Opredelitev terminov

Termin kodeks izvira iz latinske besede *codex* in bi ga v slovenščino lahko prevedli z besedico zakonik ali zbornik zakonov.² Najbolj znan je Justinijanov kodeks, to je zbornik odlokov in odredb rimskih cesarjev in komentarjev rimskih pravnikov. Uredili so ga na povelje cesarja Justinijana I.³

Kodeks novinarske etike je oblika (pisne) institucionalizacije določenih presoj in ravnanj v okviru novinarske stroke (izkušnje pa kažejo, da so pogosto institucionalizirane tudi presoje in ravnanja, ki z novinarstvom načeloma nimajo dosti zveze), kot pravi in posledj obvezujočih.

III. Tipologija

Od kakšnih 200 držav na svetu z razvitimi komunikacijskimi sistemi jih samo okoli četrtnina – kakšnih petdeset⁴ – poseduje kodekse novinarske etike. C. Jones,

¹ Po Conrad C. Fink: *Media Ethics*, str. 89 – Michael Gartner: *They dont work*.

² Mala splošna enciklopedija, str. 341.

³ Mala splošna enciklopedija, str. 253.

⁴ Podatek je povzet po C. Jones: *Mass media codes*, str. 18. Enak podatek je naveden tudi v *Draft of the Final Report* (glej VII. Temeljna literatura) str. 45. Prof. Splichal pa v članku *Izobraževanje, etika in profesionalizacija novinarstva* po – kot pravi – Unescu povzema podatek, da naj bi bil kodeks doma že v 60-tih državah. Možno je, da je podatek prof. Splichala novejši.

ki je v okviru Unesca opravil mednarodno študijo o problematiki kodeksov⁵ ugotavlja, da je skoraj vsem mogoče določiti skupen namen, ki ga predstavlja v treh točkah:

1. Zaščititi tiste, ki jim je komuniciranje namenjeno, pred neodgovorno, protidružbeno ali propagandno rabo medijev.

2. Zavarovati zaposlene v komunikacijski industriji (industriji množičnih medijev), da ne bi bili prisiljeni ravnati neodgovorno, ponižujoče ali na kakršenkoli način v nasprotju z lastno vestjo.

3. Zagotoviti odprte kanale komuniciranja – tako tiste navzgor kot tudi one navzdol. Komunikatorjem (novinarjem) prost dostop do informacij, ki naj državljanom predstavijo, na kak način in kako so vladani. Državljanom pa možnost, da s pomočjo množičnih medijev predstavijo (izrazijo) svoja mnenja o stvareh, ki so bile opravljene v njihovem imenu. Zagotoviti to dvojje je dolžnost komunikatorja.

Na podlagi teh temeljnih principov se je razvila zelo široka paleta novinarskih etičnih praks in etičnih norm zaposlenih v komunikacijski industriji.

»Analize kažejo, da se obstoječi nacionalni kodeksi med seboj bistveno razlikujejo. Standardi, ki jih vsebujejo, izvirajo iz koncepcij, ki so v glavnem sprejete povsod po svetu – a kreatorji kodeksov v praksi tendirajo k temu, da te obče sprejete koncepcije različno formulirajo pri zapisovanju in različno interpretirajo pri izvrševanju.« (Unesco – Final Report, str. 45).

»Celo principi, kot so objektivnost, nepartijskost, resničnost in svoboda informiranja so običajno definirani z nejasnimi in dvoumnimi termini.« (Unesco – final Report, str. 46)⁶

Obstoječe kodekse novinarske etike bi lahko razdelili v naslednje skupine (tipe):

a) Obvezujoči in prostovoljni

– V prvo sodijo tisti, ki v primeru nespoštovanja ali kršitve zapisanih norm pretijo s kaznijo – od blage (na primer opomina) pa do tako drastičnih, kot je izguba pravice zaposlitve v množičnih medijih.

– V drugo pa prostovoljnih – pri katerih je kazen kvečjemu le izguba ugleda med profesionalnimi kolegi, če ne spoštuješ splošno sprejetih norm, oziroma, če jih kršiš.⁷

V praksi se kodeksi seveda samo bolj ali manj približujejo idealni obliki katerega od teh dveh tipov.

b) Interni in eksterni

– Kodeksi so običajno in največkrat⁸ formulirani s soglasjem znotraj medijev in potem največkrat služijo bolj zaščiti zaposlenih v medijih – kot pa varovanju javnosti pred zlorabami medijev.

– Lahko so pa formulirani zunaj medijev in so jim bili bolj ali manj učinkovito vsiljeni. Takšni kodeksi skušajo običajno pretežno varovati uporabnike. To so lahko:

1. bralci, gledalci, poslušalci

2. oglaševalci ali kdo drug, ki kupuje in uporablja usluge množičnih medijev v komercialne, poslovne ali politične namene.⁹

⁵ C. Jones – glej temeljno literaturo.

⁶ Glej VII. Temeljna literatura.

⁷ Mass Media Codes, str. 19.

⁸ Poudarek v Final Report, str. 45.

⁹ Mass Media Codes, str. 20, Final Report, str. 45.

c) *Splošni in specifični*

– Kodeks novinarske etike lahko z vsebino obvezuje vse oblike množičnega komuniciranja: tisk v vseh oblikah, film, teater, radio, televizijo, elektronske in računalniške interaktivne sisteme.

– Vključuje lahko vse, kar je komunicirano: od uredniških vsebin v najširšem smislu (izobraževanje, informiranje in zabava) do oglaševanja v vseh oblikah. Vključuje lahko celo prodajne in distributerske tehnike – pa naj so to dejavnosti medijev samih ali pa klientov, ki za takšne dejavnosti plačujejo.

– Nanašajo se lahko na natančno definirane aspekte množičnega komuniciranja: veljajo le za tisk ali le za radio, le za televizijo ali področje filma, le za gledališče . . .

– Lahko so namenjeni še ožjemu področju znotraj medijske industrije: recimo vključujejo le področje časopisnega novinarskega dela, ali pa le področje časopisnega oglaševalskega dela, ali pa le metode za povečevanje prodaje dnevnika.¹⁰

d) *Kodekse novinarske etike lahko razdelimo tudi glede subjekta, kateremu v zaščito so v prvi vrsti posvečeni.*

Ti so lahko:

1. Potrošnik, 2. delavec, zaposlen v množičnih medijih, 3. interes lastnika (posameznik, delničar, vlada), 4. interes odgovornega za vsebino, ki je objavljena (lastnik, izdajatelj ali kdo drug).¹¹

Glede na (geografsko) intenco delovanja kodeksov lahko ločimo:

e) *Nacionalne ali mednarodne*

– Mednarodne kodekse novinarske etike (npr. Deklaracija pravic in dolžnosti novinarjev, ki je bila sprejeta na srečanju predstavnikov novinarskih združenj (sindikato) šestih držav Evropske skupnosti v Münchnu novembra 1971; ali pa osnutek internacionalnega kodeksa novinarske etike za uslužbence v Združenih narodih leta 1952).

– Nacionalne (npr.: Kodeks novinarjev Jugoslavije, sprejet 28. oktobra 1988 na skupščini ZNJ v Beogradu; Public Relations Society of America: Code of Professional Standards for the Practice in Public Relations; The Advertising Code of America Business).

– Še ožje – npr. korporacijske (primer: Dow Jones Company: Conflict of interest Policy).

f) *Glede na naravo kodeksov*

– Kodeksi časti – formulira jih profesija sama;

– Sindikalna pravila;

– Instrukcije in regulacije z bolj ali manj administrativno intenco.¹²

Koncepcije, ki jih vsebuje večina kodeksov:

Zagotoviti pravico informiranja, prost dostop do izvorov informacij, objektivnost, natančnost, resničnost in pravilno predstavljanje dejstev, odgovornost do javnosti in njenih pravic ter interesov, odgovornost do nacionalnih, rasnih in religioznih skupnosti, do nacije in države, obveznost vzdržati se klevetanja ali neutemeljenega obtoževanja ali vdora v zasebnost, integriteto in samostojnost državljana, pravica do odgovora in popravka in upoštevanje poslovne skrivnosti.¹³

¹⁰ Mass Media Codes, str. 21.

¹¹ Mass Media Codes, str. 23, enako Final Report, str. 47.

¹² Final Report, str. 46.

¹³ Final Report, str. 46.

IV. Fenomen kodeksov novinarske etike

Kodeksi novinarske etike so pojav novejšje svetovne zgodovine. So tako rekoč od včeraj. To najbrž niti ni čudno, če vemo, da o množičnih medijih v pravem pomenu besede lahko govorimo šele in le v našem stoletju. Kodeksi novinarske etike, ki so – kot smo jih definirali – oblika institucionalizacije določenih presoj in oblik ravnanja, so se lahko razvili šele, ko se je dovolj razmahnila dejavnost, iz katere izhajajo.

Etične norme so bile v novinarski profesiji prvič kodificirane v zgodnjih 20-letih.¹⁴ J. C. Jones poroča, da so Francozi »Charte des devoirs professionnels des journalistes français« sprejeli že leta 1918¹⁵, v Ameriki so »Codes of the American Society of Newspaper Editors« razglasili leta 1923.¹⁶

Po drugem avtorju pa naj bi bili kánoni »American Society of Newspaper Editors: Cannons of Journalism« razglašeni že leta 1922.¹⁷

Leta 1926 so v Ameriki sprejeli kodeks poklicnih novinarjev – »Society of Professional Journalist, Sigma Delta Chi, Code of Ethics«.¹⁸

Skoraj istočasno (torej v dvajsetih letih našega stoletja) so se začeli tudi poskusi številnih vladnih in nevladnih organizacij, da bi ustvarili nadregionalne in internacionalne kodekse novinarske etike. Najstarejši takšen poskus je verjetno iz leta 1926 »Code of Journalistic Ethics«, ki so ga sprejeli na prvi pan-ameriški konferenci tiska v Washingtonu.¹⁹ Ta kodeks so v oktobru 1950 potrdili in sprejeli kot vodilo vse-ameriške novinarske organizacije (Inter-American-Press Association) na kongresu v New Yorku.²⁰

V okviru Združenih narodov poteka prva debata o mendarodnem kodeksu novinarske etike v času pred kakšnimi štiridesetimi leti. Med leti 1950 in 1952 je podkomisija za svobodo informiranja in tisk pripravila osnutek mednarodnega kodeksa novinarske etike na področju informiranja.

Ta tekst se je v prvi vrsti nanašal na naslednje koncepcije: svobodo informiranja kot temeljno človekovo svoboščino, na resničnost in točnost vesti, neizkrivljajne podatkov, zavrnitev osebnih koristi ali zlorabe zaradi osebnih koristi v škodo interesov javnosti, obsojanje klevetanja, obrekovanja, neutemeljnega obtoževanja, obsojanja plagiatov, zahteva po popravku napačne ali nepopolne vesti, pravica do odgovora, odkritosrčnost in poštenost do publike, spoštovanje zasebnosti, poslovne skrivnosti...²¹

Omeniti velja vsaj še dve evropski deklaraciji. Mednarodno združenje novinarjev je v Bordeauxu leta 1945 sprejelo deklaracijo o dolžnostih novinarjev.²² Novinarske organizacije (sindikati) šestih držav Evropske skupnosti pa so leta 1971 v Münchnu sprejele deklaracijo o dolžnostih in pravicah novinarjev.²³

Za države, ki kodeksa novinarske etike še nimajo, Jones navaja dva možna razloga, da bi na tem področju skušali kaj storiti: razočaranje nad neodgovornostjo

¹⁴ Final Report, str. 45.

¹⁵ Mass Media Codes, str. 38.

¹⁶ Mass Media Codes, str. 113.

¹⁷ C. Fink: Media Ethics, str. 291.

¹⁸ C. Fink: Media Ethics, str. 291.

¹⁹ Final Report, str. 47.

²⁰ Final Report, str. 47.

²¹ Final Report, str. 48.

²² Final Report, str. 48.

²³ Final Report, str. 48.

in trivialnostjo tiska, ali pa želja množičnih medijev, da bi se s pomočjo določenih pravil zavarovali pred neodgovornostjo in zlorabami.²⁴

V. Kodeksi in spremembe v naravi množičnih medijev

V času, ko se je tisk šele začel razvijati, je bil v prvi vrsti oblika izražanja mnenj, komentarjev in kritik. Ni bil industrija, ki naj prinaša profit – vsaj ne v prvi vrsti.

Tisti časi so definitivno mimo!

Množični mediji so danes korporacije z dohodkom, ki presega milijarde dolarjev. Največje ameriško medijsko podjetje Capital Cities/ABC je imelo leta 1985 dohodek 3,8 milijarde dolarjev, največji čisti dohodek v ZDA pa je zaslužil Westinghouse (seveda samo na področju množičnih medijev) – 605 milijonov dolarjev.²⁵

Največji zahodnonemški medijski koncern Bertelsmann Aktiengesellschaft (106 podjetij v Nemčiji in izven nje) je imel leta 1977 dohodek 2.885.000.000 zahodnonemških mark in čisti profit – 67 milijonov zahodnonemških mark. V tem koncernu je bilo leta 1977 zaposlenih 25.400 delavcev.²⁶

Množični mediji so danes industrija, ki ji samo oglaševalci letno plačajo na desetine milijard dolarjev (dnevnik v ZDA so leta 1986 z oglaševanjem zaslužili skupaj 25,4 milijarde dolarjev, TV je v enakem času v ZDA z oglaševanjem zaslužila 20 milijard dolarjev.²⁷

Tendence, kakršni smo v zadnjih desetletjih priča v razvitih državah, npr. v Nemčiji, si nekoč ni bilo mogoče niti zamišljati. Založniki tvorijo skupne koncerne, da bi tako:

- vsaj ujeli rastoče stroške ustvarjanja in prodajo časopisa,
- da bi mogli zbrati denar za nujne investicije v moderno tiskarsko tehnologijo,
- da bi zmanjšali tveganje in si izboljšali položaj na trgu,
- da bi zdržali konkurenco ostalih služb tiska in drugih medijev.²⁸

Spremembe v naravi množičnih medijev je Bogdan Osolnik opisal takole:

»Z razvojem tehnologije se je spremenilo tudi komuniciranje. To ni več dejavnost, v kateri bi posameznik – tiskar ali izdajatelj – lahko imel odločujočo vlogo.

Danes je množično komuniciranje zapleten proces, ki ga izvajajo velikanski industrijski sistemi za zbiranje in distribucijo informacij. V te velikanske industrijske sisteme je vključeno veliko število novinarjev, tiskarjev, fotografov, radijskih in televizijskih tehnikov in drugih delavcev.

Rezultat je odtujitev te dejavnosti od človeškega faktorja in podreditev le te različnim monopolnim, političnim in ekonomskim interesom. Praktično ni poti, po kateri bi državljani lahko vplivali na ta velika komunikacijska podjetja – kljub dejstvu, da imajo ta velikanski vpliv na njegovo življenje.«²⁹

²⁴ Mass Media Codes, str. 1.

²⁵ Media Ethics, str. 163.

²⁶ Herman Meyn: Massenmedien in der Bundesrepublik Deutschland.

²⁷ Media Ethics, str. 122.

²⁸ Herman Meyn: Massenmedien in der Bundesrepublik Deutschland.

²⁹ Professional Ethics, str. 1.

Množični mediji se v zadnjih desetletjih srečujejo z dvema vrstama kriz³⁰ – obe vplivata na profesionalne standarde. V sotočju teh dveh kriz je tudi najbolj naravno mesto rojstva pravil ravnanja oziroma kodeksov novinarske etike.

Prva od dveh kriz je ekonomska. Stroški produkcije prehitvevajo zaslužene dobičke. Mediji niso zmeraj rentabilni.

Druga od teh kriz je kriza zaupanja. Ni namreč dovolj, kot je dejal Jones³¹, le zagotoviti svoboden pretok informacij, informacije morajo biti tudi pridobljene in zapisane odgovorno, objektivno in predvsem – biti morajo resnične.

Mnogi izven novinarske profesije pa v to nič kaj ne verjamejo. Kot je zapisal Jones³²: »Težijo k temu, da medijem ne verjamejo, celo če nimajo drugih virov informiranja.«

Raziskava v Ameriki je pokazala, da v kredibilnost svojih časopisov zaupa 45 odstotkov novinarjev, a le 32 odstotkov bralcev. Da so časopisi fer, meni 70 odstotkov novinarjev, a le 52 odstotkov njihovih bralcev. Da so časopisi nepristranski, verjame 57 odstotkov novinarjev in 36 odstotkov bralcev.³³ V raziskavi korporacije Times Mirror je 53 odstotkov anketirancev menilo, da na tisk pogosto vplivajo močne skupine – oblast, močne korporacije, oglaševalci ali interesne skupine. Le 37 odstotkov anketiranih pa, da so mediji še kar neodvisni.³⁴

Prej omenjeni krizi, s katerima se srečujejo množični mediji, sta povezani. Bolj ko je resna ekonomska kriza – vse bolj vsebuje tudi vprašanje kredibilnosti. Pritiski na medije, ki prihajajo z vseh strani, lahko nepričakovano hitro spremenijo standarde, ugotavlja Jones in dodaja, da bi danes le še stežka našli deželo, v kateri se zaposleni v množičnih medijih ne bi znašli v navzkrižnem ognju zahtev: po eni strani po sprostitvi standardov in po drugi strani po natančnejšem definiranju le teh.

In pogosto posledica takšnih pritiskov so kodeksi novinarske etike, ki so sestavljeni (bolj ali manj) prostovoljno v okviru profesije. Kodeksi etike problemov seveda ne rešijo. So pa ena izmed možnih poti nazaj proti odgovornosti in kredibilnosti. Stvar profesije pa je odločitev, če bo to pot ubrala ali ne. Kakor tudi to, na kak način in kako jo bo.

Z navzkrižnim ognjem različnih zahtev je mogoče vsaj deloma pojasniti tudi – že v začetku naloge omenjeno – dejstvo, da novinarska profesionalna etika (kot tudi kodeksi) ni univerzalna.³⁵ Ti pritiski so namreč v različno urejenih skupnostih različnih praks pač zelo različni – kakor tudi reakcije nanje.

Sicer pa se tudi pravo od države do države nekoliko razlikuje, so pa pri pravu vsaj temelji identični.

Ob tem prvem razlogu, da profesionalna etika novinarjev ni univerzalna, velja omeniti še to, da je novinarstvo pač relativno mlada profesija, ob tem pa je – tako se vsaj zdi – bolj kot katerakoli druga vpeta v vsakdanje življenje našega planeta. Predstavlja – skoraj dobesedno – živčno omrežje skupnosti. Omrežje informacij. Zaradi velikanskega pomena teh pa je novinarska profesija spet izpostavljena silovitim pritiskom. To živčno omrežje se mora prilagajati spremembam v druž-

³⁰ Mass Media Codes, introduction.

³¹ Mas Media Codes, introduction.

³² Mass Media Codes, introduction.

³³ Media Ethics, str. 59.

³⁴ Media Ethics, str. 59.

³⁵ S. Splichal, Izobraževanje, etika ..., str. 620, Teorija in praksa 5, 1988.

bah, kar pa je v nekem smislu lahko prepreka trdnim, nespremenljivim pravilom profesionalne etike. Oziroma bi le ta lahko bila v napoto profesiji.

Spremembe zadnjih desetletij najedajo celo kodekse etike s takšno tradicijo – kot je recimo zdravniški kodeks. Spomnimo se recimo problema evtanazije in polemik o spornosti le te in primernosti določil kodeksa, ki evtanaziji ultimativno nasprotuje.

UPORABLJENA LITERATURA:

1. J. Clement Jones: Mass Media Codes of Ethics and councils, Unesco 1980 (A comparativ international study on professional standards)
2. International Commission for the Study of Comunication Problems – Draft of the Final Report, Fourth part: Institutional frameworks and profesional parameters, Unesco, avgust 1979
3. Conrad C. Fink: Media Ethics in the Newsroom and beyond, Mc-Graw-Hill series in Mass Comunication, ZDA 1988
4. Herman Meyn: Massenmedien in der Bundesrepublik Deutschland (Colloquium Verlag, Berlin 1979)
5. Bogdan Osolnik: Profesional Ethics in Mass Comunication, Unesco (časovno nedefiniran tekst)
6. Zbornik člankov o novinarski etiki, Teorija in praksa, štev. 5, Ljubljana 1988
7. Mala splošna enciklopedija, Državna založba Slovenije, 1972

JÜRGEN MAIER*

Zelene stranke v Zahodni Nemčiji

(Kratka zgodovina, njihovi uspehi in trenutni problemi)

1. Erozijski tradicionalnega strankarskega sistema

Tradicionalni vzorec strankarskih sistemov v politiki Zahodne Evrope se razkaja že od zgodnjih 80. let. Zmožnost dveh prevladujočih strankarskih tokov, pri čemer prvi izvira iz delavskega gibanja (socialdemokratske, socialistične in komunistične stranke), drugi pa ima buržoazno ozadje (krščanski demokrati, konservativci in liberalci), da bi integrirala večje dele volilnega telesa, vztrajno upada v skoraj vseh zahodnoevropskih državah. Razlogi te spremembe se nahajajo v velikih družbenih spremembah družb vseh industrijskih narodov po drugi svetovni vojni. Problemi, ki polarizirajo družbo, niso več problemi, ki v svojem bistvu izvirajo iz boja delavskega razreda za pravičen delež družbenega proizvoda, še manj so to boji za prevrat kapitalizma. Države kapitalističnega jedra v Zahodni Evropi so šle (morda z izjemo Velike Britanije) skozi postopen razkroj »identitete delavskega razreda« in razvoj sektorja »belih ovratnikov«, ki je zaposlen v terciarni veji gospodarstva. Socialdemokratske stranke so ustvarile, še posebno v Zahodni Nemčiji, predstavo o »družbenem partnerstvu« med delom in kapitalom, da bi tako minimalizirale število stavk in družbenih nemirov nasploh, dokler rast zadošča za to, da tudi delavci pridejo do svojega deleža rasti. Povedano malo cinično: sindikati so se spremenili v neke vrste zavarovalnico svojega članstva.

V krizo tradicionalnega strankarskega sistema in njegove ideologije pa niso vodile zgolj obsežne spremembe družb industrijskih narodov, ampak tudi pojav novih vprašanj in problemov, ki se niso vklapljali v tradicionalne politične vzorce. Ekološka kriza je kriza, ki ne vpliva zgolj na en razred, ampak na celotno človeštvo. Še več, v 70. letih so si tako konservativne kot socialistične stranke kar najbolj prizadevale, da bi nasproti rastočemu ekološkemu gibanju ohranile ideologijo, po kateri neomejena ekonomska rast rešuje vse probleme – sindikati so bili pogosto v ospredju opozicije ekološki politiki, kot na primer v skupnem nastopu zagovornikov atomske energije pri zahodnonemški Konfederaciji za industrijo in IGBE Sindikata rudarjev in energetikov v 70. letih.

2. Prvi veliki uspeh: Die Grünen – Zelena stranka v Zahodni Nemčiji

Dogodek, ki je najbolj vidno in spektakularno simboliziral razpad etabliranih političnih struktur predstavlja izvolitev zahodnonemške Zelene stranke »Die Grünen« v parlament leta 1983. Prvič po 30. letih je neka nova politična stranka

* Dr. Jürgen Maier, dipl. politolog, član zveznega vodstva zelenih Nemčije, zadolžen za mednarodne stike.

uspela dobiti 5% glasov volilcev, ki so po nemškem volilnem sistemu proporcionalnega predstavištva potrebni za pridobitev sedežev v zveznem parlamentu. Fotografije bradatih in dolgolasih poslancev brez kravate, ki sedijo ob kanclerju Kohlu, so obšle svet.

Januarja leta 1990 so Die Grünen praznovali deseto obletnico obstoja. Januarja 1980 so se namreč različne zelene liste in organizacije, ki so nastale v 70. letih na lokalnem in državnem nivoju ZRN, sestale v Karlsruheu, da bi ustanovile nacionalno stranko. Gibanje izvira iz gibanj proti atomski energiji, ki so se v ZRN pojavila v drugi polovici 70. let. Gibanje je nasprotovalo široko zastavljanemu programu atomske energije koalicijske vlade socialnih demokratov in liberalcev, ki ga je podpirala tudi opozicija krščanskih demokratov v Bundestagu, zveznem parlamentu. Tako so ekološke skupine najprej kandidirale za lokalne svete in potem v 70. letih, za državne parlamente. To obdobje se je odlikovalo po vse bolj represivni politiki socialnodemokratske vlade kanclerja Helmuta Schmidta.

Socialnodemokratska varnostna država je odtujila velik del naprednih volilcev od SPD. Vse tri etabrirane politične stranke ZRN pa so v skoraj enaki meri ignorirale ekološka vprašanja, ki so se pojavila v tem času. Istočasno pa se je ekološko gibanje organiziralo še v zvezi z novimi vprašanji, dokaj drugačnimi od tistih, ki so mobilizirala izvenparlamentarni protest v poznih 60. in zgodnjih 70. letih. Ni šlo več za zgolj študentsko gibanje, kot v tistih zgodnejših izvenparlamentarnih gibanjih, ampak je imelo pomembno zaslonbo med lokalnimi prebivalci, med navadnimi ljudmi, ki so nasprotovali projektom atomskih instalacij na njihovih dvoriščih. Še posebej vehementno protestno gibanje se je pojavilo v Wyhiliu blizu Freiburga v jugozahodni državi Baden-Württemberg ter v Gorlebbnu, blizu meje z NDR na Spodnjem Saškem.

Teh gibanj niso uspela absorbirati ali integrirati etabrirane politične stranke in tako so kmalu začele postavljati svoje lastne liste. In ker se v Nemčiji vse politične stranke po tradiciji povezuje z določeno barvo, so ekološke liste kmalu dobile etiketo »zeleni«. To ime so si tudi izbrali za prve nacionalne volitve, na katerih so zelene liste sodelovale: volitve v Evropski parlament leta 1979. Zeleni – ki tedaj še niso bili stranka, ampak le volilna koalicija – so dobili spoštljivih 3,5% glasov. Skladno s proporcionalnim volilnim sistemom v ZRN pa potrebuje katerakoli lista vsaj 5%, da pride do sedeža. Ta ovira je bila dvajset let velika, skoraj neprodorna ovira za nove stranke, tako da je bil ta volilni izzid zaznavan kot dokajšen uspeh, čeprav se volitve v Evropski parlament ne jemlje tako resno kot drugih volitev. Nekaj mesecev kasneje je Zelena lista v najmanjši državi ZRN, v mestni državi Bremen, prišla v državni parlament s 5,1% glasov. Vendar pa je šlo v bistvu za isto zgodbo kot v mestnih svetih nekaterih severnih nemških mest, v katerih so zelene skupine že imele sedeže. V tem primeru je bil drugačen le status Bremna. To torej še ni bil prelom.

Marca leta 1980 je Zelena stranka, sedaj uradno ustanovljena kot politična stranka, uspela priti v državni parlament jugozahodne države Baden-Württemberg s 5,3% glasov. Čeprav je Zelena stranka na zveznih volitvah proti koncu leta 1980 razočarala z 1,5% glasov, pa je nova stranka dokazala, da je zmožna priti v državne parlamente in da glas za Zelene ni glas vržen stran. V naslednjih dveh letih je stranka dobila sedeže v državnih parlamentih Spodnje Saške, Zahodnega Berlina, Hamburga in Hessna. Leti 1981 in 1982 pa predstavljata leti fenomenalnega vzpona mirovnega gibanja proti odločitvi pakta NATO, da namesti Pershing 2 in vodene rakete v Zahodni Evropi, s tem pa je Zelena stranka dobila pomembno novo mobilizacijsko vprašanje. To so bila tudi leta rastočega pritiska članstva

socialdemokratov proti vodstvu kanclerja Schmidta, ki je trdovratno zagovarjal odločitev pakta NATO. Septembra leta 1982 je nato prišlo do padca koalicije, ki so jo vodili socialdemokrati in do oblikovanja koalicije krščanskih demokratov z liberalci. Predčasne volitve marca leta 1983 so katapultirale Zelene na valu množičnih protestov proti raketni politiki tako nove vlade kot po novem opozicijske SPD v parlamentu. Zeleni so s 5,6% glasov dobili 28 sedežev, Zelena stranka pa je postala prva na novo ustanovljena politična stranka, ki ji je v skoraj 30. letih uspelo priti v Bundestag.

3. Stranka ali gibanje? Družbena baza in problemi identitete

Kmalu so se problemi okolja izkazali za probleme, ki jih ne sme zanemariti nobena stranka. Vendar pa so se morali istočasno Zeleni preoblikovati iz gibanja, ki se ukvarja z enim ali dvema problemoma, v pravo politično stranko, ki zastavlja vse politične probleme, od socialnega varstva in državljskih pravic do zunanje politike. Enostavno se ne da sedeti v parlamentu in molčati o vsem razen o okolju in razorožitvi. Po volilnem uspehu leta 1983 je članstvo v stranki tudi skokovito naraščalo. Ljudje, ki so s stranko simpatizirali, a dvomili v njeno resnost in trajnost, so se sedaj množično včlanjali. Tako je stranka absorbirala ljudi iz različnih političnih gibanj, kot so feministično gibanje, gibanja za solidarnost s Tretjim svetom, gibanja za državljske pravice itd. Stranki so omogočili, da je razvila verodostojno in poglobljeno politiko o vprašanih, ki prvotno niso sodila k njenim ključnim vprašanjem. Danes ima stranka približno 40.000 članov.

Nemški zeleni se danes nahajajo v strankarskem središču levice. Vendar pa niso tradicionalna stranka levega krila, tako glede članstva kot glede ideologije. Čeprav igrajo številni člani z marksističnim ozadjem, še posebno iz radikalnih levih sekt 70. let, ki jih danes ni več, pomembno vlogo v stranki, pa stranka sama nikoli ni bila marksistična. Vedno je zagovarjala pravice družbeno manj privilegiranih, vendar pa se ni nikoli imela za razredno usmerjeno stranko. Družbena podpora zelenih je dokaj šibka med tradicionalnim delavskim razredom modrih ovratnikov in veliko močnejša v srednjem razredu. Učitelji, advokati, študenti, akademiki vseh vrst so doma pri zelenih, v glavnem v starosti od 25 do 40 let. Pravzaprav so zeleni svoj čas uživali največjo podporo v starostni skupini od 18 do 25 let, vendar pa izgleda, da se je sedaj pomaknila v skupino od 25–35 let. Kar se tiče regij so oporišča zelenih velika mesta, kjer so močni beli ovratniki in uslužnostni sektor ter v univerzitetnih mestih, poleg tega pa še v regijah s posebnimi ekološkimi problemi, kot so na primer atomske instalacije. Zeleni uživajo največjo podporo v dveh južnozahodnih univerzitetnih mestih, v Freiburgu in Tübingenu (okoli 20%) in v Zahodnem Berlinu (14%). V zgodnjih letih so zeleni uživali večjo podporo med moškimi kot ženskimi volilci, vendar pa izgleda, da se je sedaj to spremenilo.

Danes lahko Zelena stranka zase trdi, da je spremenila zahodnonemško politiko bolj kot pred njo katerakoli opozicijska stranka, ki ni bila na vladajočem položaju na zveznem nivoju. Na probleme okolja zdaj opozarjajo tudi vse druge politične stranke. Isto lahko rečemo za problem razorožitve. Socialni demokrati so precej spremenili svojo obrambno politiko, odkar morajo tekrovati z zelenimi za opozicijske glasove, spremenila pa se je tudi politika krščanskih demokratov, ki so še v zgodnjih 80. letih odkrito zagovarjali oboroževalno tekmo, danes pa tudi oni pri tem oklevajo. Žensko vprašanje je še eno področje, na katerem beležijo zeleni uspeh. Leta 1983 je Zelena stranka spremenila svoj statut, tako da sedaj zahteva

v vseh partijskih komitejih in parlamentarnih skupinah vsaj 50% žensk. Sprva so to potezo vse druge stranke smešile, sedaj pa so temu zgledu sledili socialni demokrati z zahtevo po 40% žensk v vseh relevantnih strankarskih telesih in parlamentarnih skupinah v bližnji bodočnosti. Celo krščanski demokrati so bili prisiljeni izboljšati svojo podobo med ženskami in so vključili v vlado več žensk, kot katera koli prejšnja vlada.

Vendar pa se v desetih letih obstoja niso pomembno spremenili le pogoji za zeleno politiko, ampak tudi stranka sama. Leta 1980 je bilo gibanje utemeljeno na lokalnih aktivistih, ki so se odločili sodelovati na volitvah kot stranka z drugačnim stilom in strukturo. Danes je neprimerno težje navdihniti ljudi, da pristopijo k stranki, in neprimerno težje navdihniti člane, da naredijo še kaj več kot da plačajo članarino. Rast profesionalne birokracije stranke je bila hitra in enakomerna – danes je skoraj nemogoče reči, koliko ljudi dela na plačanih delovnih mestih za zelene v vsej republiki. Ob takšni rasti stranke sta tako članstvo kot volilci razvila neke vrste »potrošniško mentaliteto« do stranke in njenega vodstva. »Mi smo za vas volili, mi vam plačujemo članarino, zdaj pa bomo opazovali, kako boste za nas spremenili svet.« To pa ni ravno blizu prvotni zamisli o »bazični« ali neposredni demokraciji. Kot vse druge stranke je tudi Zelena stranka razvila svoj »politični razred« profesionalnih politikov, navkljub načrtom o »rotaciji« poslancev itd. Vendar pa izgleda, da se stranka nagiba k izgubi prednosti organizacije neposredne demokracije, ne da bi istočasno pridobila prednosti profesionalne organizacijske strukture.

Še en problem zelenih je v tem, da povprečna starost volilcev, članov in celo aktivistov ter funkcionarjev vztrajno narašča. Če je uživala v zgodnjih 80. letih Zelena stranka najmočnejšo podporo v skupini od 18–25 let (do 30%), ga sedaj v skupini od 25–40 let. Mladi ljudje (pod 25 let) postajajo redkejši pojav na srečanjih Zelene stranke. Po tem, ko prisostvujejo enemu srečanju, jih od drugega pogosto odvrne gospodujoč politični stil generacije iz leta 1968. Sam sem pristopil k Zeleni stranki leta 1980 in bil najmlajši na skoraj vseh srečanjih, danes pa sem še vedno najmlajši na skoraj vseh srečanjih. Je Zelena stranka pojav srednjega razreda generacije leta 1968? V veliki meri je odgovor pritrdilen.

4. Od opozicije do vlade

In medtem, ko si vsi prizadevajo prisvojiti zelena vprašanja, je postala politika za Zeleno stranko samo vse bolj zapletena. Zahteva po zelenih protestnih glasovih je opazno upadla, ljudje pa od zelenih vse bolj pričakujejo, da bodo sposobni implementirati svoje ideje sami s sodelovanjem v koalicijskih vladah. Vprašanje že leta pretresa Zeleno stranko, vodi v paralizo in je stranko skoraj razcepilo na tiste, ki so za koalicijo, tako imenovani »zmerni« »realisti« (»realos«), in na tiste, ki so proti koaliciji, »radikalci«, »fundamentalisti« (»fundis«). Leta 1982 so se zeleni prvič soočili s tem, da držijo ravnotežje med socialnimi in krščanskimi demokrati v državah Hamburg in Hessen. Potem, ko so kot opozicijsko gibanje prvič prišli v parlament, je bilo od njih komaj mogoče pričakovati, da bodo takoj podprli ali celo pristopili k socialnodemokratski vladi, tako da so pogajanja med zelenimi in socialnimi demokrati nemudoma propadla in v obeh državah so bile potrebne predčasne volitve. Medtem ko so v Hamburgu po tem socialni demokrati dobili absolutno večino, pa se v Hessnu razmerje moči ni spremenilo. Po dveh letih manjšinske socialnodemokratske vlade, ki je občasno uživala podporo zelenih, sta

stranki leta 1985 oblikovali prvo koalicijsko vlado z zelenim ministrom za okolje in energijo.

Vendar pa so bili socialni demokrati, ki so v državi vladali več kot trideset let, skrajno nepripravljeni na to, da bi resnično spremenili svojo politiko, še posebej glede atomske energije, tako da je koalicija po 14 mesecih, februarja leta 1987, po konfliktih in kljub hudim kompromisom zelenih razpadla. V predčasnih volitvah, ki so sledile, so zeleni napredovali (9%), vendar pa so socialne demokrate hudo porazili krščanski demokrati (in številni njihovi volilci so ostali doma), tako da je na oblast prišla nova vlada krščanskih demokratov in liberalcev. Očitno je postalo, da je velika večina zelenih volilcev podpirala »rdeče-zeleno« koalicijo, vendar pa so bili socialnodemokratski volilci razdeljeni v skoraj enake deleže tistih, ki so sodelovanje z zelenimi podpirali, tiste, ki so bili neopredeljeni, in na tretje, ki so temu nasprotovali. Izgledalo je, kot da je »rdeče-zeleni« projekt razpadel še preden se je dobro začel, socialni demokrati pa so izključili nadaljnjo možnost takšnih koalicij z zelenimi.

Vprašanje sodelovanja v vladi je več let do skrajnosti delilo zelene. Šlo je za površinski odraz dejstva, da so med zelenimi tako reformisti, ki bi radi uporabili državo kot sredstvo za spremembo družbe in ljudi, kot tisti, ki v bistvu odklanjajo reformizem in v dokajšnji meri tudi državo kot takšno. Do skrajnosti polariziran spopad med odločnimi »fundiji« (ki nasprotujejo vsaki obliki participacije v vladnih koalicijah) in odločnimi »realosi« (ki skušajo za vsako ceno postati ministri) je imel več let paralizirajoč učinek na stranko, je danes bolj ali manj zaključen. Prihajalo je do številnih trpkih in intenzivnih notranjih spopadov, v glavnem s posredovanjem medijev. Vendar pa je sedaj stranka končno spoznala, da je izbira med politiko koalicije za vsako ceno in politiko izogibanja koaliciji za vsako ceno izbira med dvema strategijama slepe ulice. Tako odločno levičarsko krilo (»fundiji«) kot odločno desničarsko krilo (»realosi«) danes izgubljata večino svojega vpliva na račun naraščajočih skupin centra-levice in centra-desnice, ki se razlikujejo bolj po vsebini svoje politike kot pa po obliki implementacije in imata skupen pragmatičen pristop k vprašanju koalicij s SPD.

5. Možnosti Die Grünen

S tem ko stranka sedaj vstopa v svoje enajsto leto, vstopa tudi v leto, ki je ključno za njeno bodočnost. Leto 1990 je leto številnih lokalnih in državnih volitev, novembra pa bodo zvezne volitve. Za vse volitve od leta 1988 je v ZRN značilen upadajoči trend za krščanske demokrate, ki vladajo že od leta 1983. Vendar pa to ni vodilo k jasni večini za »rdeče-zeleno« zavezništvo med zelenimi in socialnimi demokrati. Namesto tega je pridobivala ekstremna desnica, kot je mednarodni javnosti postalo jasno, ko je na volitvah v Evropski parlament junija 1989 do sedežev prišla »Republikanska stranka« (7%). Tradicionalni strankarski sistem dveh prevladujočih velikih »populističnih strank« (CDU in SPD) se v ZRN razkraja. ZRN je na poti v petstrankarski sistem. Volitve v Evropski parlament junija 1989 so prvič pokazale, da nobena od obeh velikih strank nima večine v koaliciji z eno od majhnih strank. To ustvarja probleme vladne nestabilnosti, ki jih ZRN do sedaj ni poznala.

Dvig ekstremne desnice gre v glavnem na račun družbene marginalnosti določenega segmenta nižjih razredov. Ankete so pokazale, da predstavljajo veliko večino republikanskih volilcev mladi moški z nizkim družbenim statusom, ki se

zatekajo k valjenju krivde za svojo nezaposlenost na imigrante in ženske. Vendar pa sta mladinska in dolgotrajna nezaposlenost problema, ki bosta verjetno dolgo trajala. Kapitalistična modernizacija v ZRN vodi v »dvo tretjinsko družbo« s trajno deprivilegirano in marginalizirano spodnjo tretjino družbe. Čeprav so se zeleni in do neke mere tudi rdeče-zelene koalicije skušali boriti proti naraščajočemu rasizmu in ekstremizmu desnega krila tako, da so izboljševali status imigrantov z ukrepi, kot je volilna pravica na lokalnih volitvah itd., pa so se do sedaj komaj dotaknili globljih družbeno-ekonomskih vzrokov, kaj šele, da bi naredili nekaj za odpravo teh razlogov.

Še več, zeleni so v resni nevarnosti, da se zapletejo v koalicijske politike, ki bodo ohranjemale temne strani kapitalistične modernizacije. Koalicijska vlada v mestu Frankfurt, ki je bila sestavljena marca 1989, je primer takšne tendence, ko je Zelena stranka v nevarnosti, da postane zgolj privesek socialnih demokratov. V Frankfurtu, hitro rastočemu finančnemu centru ZRN, imajo zeleni listnici za okolje in »multikulturene zadeve« v mestni vladi. Vendar pa mestna vlada hlapčuje mestnim poslovnim krogom prav tako kot njihovi krščanskodemokratski predhodniki: zeleni so morali skupaj z socialnimi demokrati pristati na takšne grdobije, kot sta nadaljne širjenje letalskega prometa in izgradnja novih nebotičnikov za banke itd.; na velike onesnaževalce v mejah mesta, kot je na primer kemična tovarna Hoechst, pa nova administracija komaj kaj vpliva. Za družbeno podprivilegirane v tem bogatem mestu je nova administracija komaj kaj izboljšala. Modernizacija in rast izvozno usmerjenega gospodarstva sta še vedno tabu. Uspešni jupijevski srednji razred tega mesta je dovolj »moderen«, da si lahko privoščijo mlajšega zelenega partnerja v mestni administraciji z nalogo, da izboljša ekološko in kulturno kvaliteto življenja – če se cinično izrazimo: da popravi negativne ekološke in družbene posledice kapitalistične modernizacije na način socialne demokracije – medtem ko ostajajo potrebe rastočega podjetniškega sektorja najvažnejše. Razvijanje Frankfurta v »Manhattan« ostaja politika mestne administracije. Rdeče-zeleno zavezništvo je modernejša, sprejemljivejša oblika kapitalistične modernizacije – to bo verjetno vodilo do podobnih zavezništev v številnih mestih. Konec koncev, če imate zeleno ministrico za okolje, ki vas prepričuje, da dela vse, kar je v njeni moči, da bi prepričevala, da pa ji na žalost sporazumi s socialnimi demokrati tega zaenkrat ne dovoljujejo, postane veliko lažje opravičevati onesnaženje okolja, kot pa če se soočate z močnimi zunajparlamentarnimi gibanji in Zeleno stranko v opoziciji vladi.

Vendar pa ni mogoče kriviti zelenih, da iz svojih socialnodemokratskih zaveznikov ne morejo iztisniti več. To zgolj odraža obstoječe ravnotežje moči, ki ga ni mogoče dramatično preokreniti za pogajalsko mizo po volitvah. Številni zeleni pa so krivi zaradi nekritičnega navduševanja nad »socialnodemokratsko politiko z redkimi zelenimi pikami«, ki predstavlja ta trenutek največ, kar lahko dobijo od zelo uspešnih socialnih demokratov. Navsezadnje je katerikoli minister Zelenne stranke le toliko močan, kolikor je za njim popularnega pritiska za zeleno politiko, saj ne uživa institucionalne podpore moči podjetništva ali birokracije. Kakor Zelena stranka zaznava sodelovaje v vladi kot priložnost za osvojitve dobro plačanega dela, kjer se od tebe pričakuje, da pacifiziraš javnost tako, da ustvarjaš zeleno fasado okoli druge ekonomske rasti, potem je zamudila ogromno priložnost. Kako se bo stranka obnesla med Scilo absorbcije v socialni demokratizem in Karibdo izolacije v opozicijskem getu osmih odstotkov, pa ostaja odprto vprašanje.

6. Zelene stranke – mednarodni pojav

Čeprav so nemški zeleni prvi prišli na naslovne strani svetovnega tiska, pa niso ne prva zelena stranka ne prvi zeleni, ki so dobili sedež v parlamentu. Prvo zeleno stranko je uradno zabeležila Nova Zelandija – »Stranka vrednot« je bila ustanovljena leta 1972. Kljub spektakularnim volilnim dosežkom pa zaradi anahronističnega, po Veliki Britaniji se zgledujočega volilnega sistema, ni dobila sedeža v parlamentu. Le malo kasneje je bila osnovana v Veliki Britaniji Ekološka stranka, kasneje preimenovana v Zeleno stranko. Leta 1982 sta dve belgijski zeleni stranki osvojili mesti v njihovem državnem parlamentu. Volitve v Evropski parlament junija 1989 so utrdile zelene stranke v večini držav Evropske skupnosti in priča smo bili pravemu poletu volilnih izidov do tedaj dokaj šibkih zelenih in alternativnih strank »latinske Evrope« (Portugalska, Francija in Italija). V ospredju pa so bili – dokaj nepričakovano – britanski zeleni s 14,5%, vendar pa jim njihov volilni sistem ni dal enega samega sedeža. Nova parlamentarna skupina v evropskem parlamentu se sedaj sestoji iz zelenih in poslancev blizu zelenim na 12 različnih listah iz sedmih držav: Portugalska, Španija, Francija, Zahodna Nemčija, Italija, Belgija in Nizozemska. Zeleni pa so utrdili svojo prisotnost v državnih parlamentih Švedske, Finske, Zahodne Nemčije, Nizozemske, Belgije, Luksemburga, Avstrije, Švice, Italije, Portugalske, Malte, Irske in nedavno tega tudi Grčije. V nekaterih primerih, kot na primer na Norveškem, Danskem in Islandiji pa so že obstoječe stranke ali volilna zaveznitva zaenkrat zapolnile prostor in onemogočile vzpon zelenih strank do parlamentarnega predstavnitva; v nekaterih mediteranskih državah, kot sta Španija in Grčija, pa proces združevanja zelenih in alternativnih skupin v resnici še ni dokončan.

Vendar pa »zelena stranka« v različnih državah ni vedno čisto natanko ista. Ker je politična kultura danih držav različna, velja to tudi za zgodovino in politiko zelenih in alternativnih strank. Skoraj od samega začetka so obstajale ideološko motivirane napetosti med tako imenovanimi »zelenimi zelenimi«, ki so si prizadevali izogniti vsaki identifikaciji z »levico«, in tako imenovanimi »zelenimi alternativci« ali »rdečimi zelenimi«, ki so od samega začetka zaznavali zelene kot napreden političen projekt, ki se ne dotika le ekoloških, ampak tudi socialnih dimenzij zelene politike. Čeprav so bili v vsaki zeleno-alternativni stranki prisotni elementi obeh strani, pa je njihova prisotnost zelo variirala po danih nacionalnih strankah. Nemški »Die Grünen« so kaj hitro spor razrešili v prid napredne politike ter kot svoje štiri temelje poudarjali »ekologijo, neposredno demokracijo, nenasilje in družbeno odgovornost«, tako da so voditelji njene konservativne frakcije, kot na primer krščanskodemokratski poslanec Gruhl, novo stranko kmalu zapustili. Konflikt med »fundiji in realosi«, ki je kasneje skoraj omrtvčil stranko, je imel čisto drugačen značaj in je v večji meri predstavljal konfrontacijo med eko-socialisti, ki so v precejšnji meri običali v tradicionalno levičarski politiki 70. let, ter »ekosocialnimi demokrati«; vendar pa oba ta treda nista imela ničesar skupnega z »zelenimi zelenimi«. Konservativni elementi so tedaj že ustanovili svojo lastno stranko, nekaj podobnega pa se je zgodilo tudi na Nizozemskem in v Luksemburgu, kjer sta Groen Progressief Akkoord (sedaj preimenovana v Groen Links) in »Dei Greng Alternativ« sicer reprezentirani v parlamentu, vendar pa nista privlačni za konservativce.

V nekaterih državah, kot sta Francija in Velika Britanija, je situacija drugačna. Iz različnih razlogov so napredna gibanja na zeleno politiko gledala sumničavo in se držala svoje pripadnosti socialističnim in komunističnim strankam. Zaradi tega

so zelene stranke ostale pretežno majhne in izločene iz politične igre, k čemur pa so jih v vsakem primeru prisilili več kot nepravilni volilni sistemi. Posledica tega je bila, da so se bolj ukvarjali z ohranjanjem svojega zelenega ideološkega purizma, kot pa da bi delovali v vsakdanji politiki. To se je začelo spreminjati šele pred nedavnim, ko so vse bolj prisiljeni sprejeti svoje mesto v napredni opoziciji. K takšnemu razvoju je veliko pripomoglo praktično izkustvo iz sodelovanja med »zelenimi zelenimi« na mestih, kot sta npr. Zelena alternativna skupina (GRAEL) in Evropski parlament med leti 1984 in 1989. Številni predsodki so se izkazali za napačne in prevladal je pristop, ki poudarja skupno praktično politično akcijo in ne ideološke razlike.

Trenutno obstajata dve mednarodni strukturi zelenih in alternativnih strank. Zelena skupina v Evropskem parlamentu obsega, kot je bilo že omenjeno, 12 različnih strank in list iz sedmih držav Evropske skupnosti. Poleg tega obstaja še ohlapna koordinacija »evropskih zelenih«, ki je bila ustanovljena leta 1983 kot projekt »zeleno zelenih« strank, da bi ustanovile ločeno strukturo, ki bi izključevala alternativne stranke levega krila, kot sta nizozemska Groen-Progressief Akkoord (sedaj preimenovana v Groen Links) ali nemški Die Grünen. Kljub nasprotovanju bolj konservativnih »zeleno zelenih« elementov se ta koordinacija sedaj počasi odpira, da bi zajela celoten spektrum zeleno-alternativnih strank v Evropi – začenši z nemškimi zelenimi leta 1987, da bi sedaj vključevala celo dolgo časa kontroverzno nizozemsko Groen Links. Sedaj je včlanjenih 18 strank iz 15 držav, 4 pa so opazovalke. Vendar pa ne obstaja nikakršno politično vodstvo, ki bi se lahko vmešavalo v politiko strank članic, vsaka politična odločitev pa mora biti sprejeta soglasno. Koordinacija je torej zgolj ohlapna povezava in v ničemer ne spominja na primer na Socialistično internacionalo.

Sedaj ko ima že skoraj vsaka zahodnoevropska država svojo zeleno stranko, se zelena ideja širi tudi v Vzhodno Evropo. Perestrojka v Sovjetski zvezi je dala podobnim gibanjem v ZSSR, na Poljskem, Madžarskem in v Nemški demokratični republiki, pa tudi v Jugoslaviji, veliko do tedaj neznanе politične svobode. Oblikujejo se politične stranke, čeprav jih je še vedno komaj mogoče primerjati z zahodnimi zelenimi strankami. V Sovjetski zvezi obstajajo zelena gibanja na nivoju sovjetskih republik, kot so Ruska republika, Estonija, Letonska, Litva, Gruzija in Ukrajina, nekatere med njimi pa imajo predstavnike v Vrhovnem sovjetu ZSSR in v njihovih republiških Vrhovnih sovjetih. Tako sedaj zeleni sedijo v Vrhovnem sovjetu, ne pa v Westminsteru – to pa je nekaj, kar si še do nedavnega ne bi mogel nihče zamisliti.

Izven Evrope so zelene stranke v glavnem značilne za industrializirane dežele. Omenili smo že Novo Zelandijo, nekaj sedežev v zveznem in državnih parlamentih so si izborili avstralski zeleni in sorodna gibanja, medtem ko so v državi Tasmaniji trenutno del vladajočega zavezništva z Laburistično stranko. Kanada ima Zeleno stranko, ki pa jo ovira nepravilni volilni sistem. V Združenih državah pa zelena gibanja sodelujejo na volitvah na lokalnem nivoju. V Latinski Ameriki je sekta »La Cominidad«, ki jo vodi argentinski »filozof«, ki si je nadel ime Silo, ustanovila lažne zelene stranke; gre za umetne tvorbe, ki nimajo podpore v bazi med ekološkimi gibanji teh držav. Izjemo predstavlja le zelo aktivna brazilska Zelena stranka, ki trenutno vodi volilno kampanjo na predsedniških volitvah za svojega voditelja Fernanda Gabeira, bivšega partizana, osvojila pa je že sedeže v nekaterih državnih parlamentih. Brazilci so v celoti neodvisni od »La Cominidad« in predstavljajo zaenkrat edino uspešno zeleno stranko v Tretjem svetu.

7. Vloga zelenih strank v evropski politiki

Ko so se enkrat utrdile kot neodvisna politična sila, so bile zelene in alternativne stranke soočene z naslednjim izzivom: ugotoviti so morale, kakšno vlogo naj igrajo v evropski politiki. Socialisti in konservativci / krščanski demokrati imajo svojo predstavo o (zahodno)evropski integraciji. Kljub razlikam v podrobnostih se v bistvu strinjajo o fundamentalnih vprašanjih. Zelene in alternativne stranke – v vsej svoji različnosti – pa morajo sedaj dokazati, da lahko v resnici spremenijo tok evropske zgodovine in da so več kot le »slaba vest« modernih kapitalističnih družb. Kot prvo je izziv v tem, da se ohrani jasna politična razmejitev s tem, da se kritizira mlačne poskuse tradicionalnih strank po »zelenem imidžu«, ter v tem, da se ohrani zmožnost promoviranja političnih alternativ. Na tradicionalne stranke morajo izvajati pritisk in se upirati tendenci po vključevanju v neke vrste vsestrankarsko politiko »zelenih govorice«, ki v resnici ničesar ne spreminja.

Zelena politika mora nuditi jasno politično alternativo – tako konceptualno kot v vsakdanji politiki – projektu Združene Evrope kapitalistične modernizacije, ki vključuje krepitev ES kot ekonomske, politične in eventualno tudi vojaške supersile, ki tekmuje z ZDA in Japonsko za prevlado na svetovnih tržiščih. Našo regijo organizira transnacionalni kapital, kar združuje oddaljena in heterogena področja ter ljudi v integrirano, hierarhično delitev dela. Posledice takšnega toka dogodkov bodo v nadaljevanju evropskih neokolonialnih odnosov z državami Tretjega sveta, tehnokratsko upravljanje neekološkega gospodarstva za omejevanje katastrofalnih učinkov, ki sedaj ogrožajo celotno človeštvo, ter »dvo-tretjinska« družba znotraj ES s trajno nezaposlenim podrazredom in s skoraj neprodornimi mejami ter »trdnjavsko mentaliteta« do imigrantov iz Tretjega sveta. Izrivanje rasizma iz skoraj vseh držav ES bo velik izziv. Zelene in alternativne stranke morajo biti v aktivnem središču širokega anti-nacionalističnega in antirasističnega zavezištva evropskih družb, da bi se potisnil nazaj vzpon še enega proizvoda erozije tradicionalnega strankarskega sistema: neofašistične stranke.

Današnje evropske družbe kažejo rastočo potrebo po zeleno/alternativni politiki. Na to ne kaže le volilni uspeh zelenih in alternativnih strank, ampak tudi objektivna kriza narave in človeštva ter poskus etabliranih, tradicionalnih strank za »zelenim« imidžem. Zelena politika je lahko uspešna le kot mednarodna sila. Površinsko zelenjenje tradicionalnih strank ne ustvarja potrebe po nepolitični, »zeleno zeleni« sredinski ekologiji. V situaciji, ko skuša vsakdo kooptirati zelena vprašanja, pa postaja politika vse bolj zapletena in težka tudi za zelene stranke. Zahteva po zelenih protestnih glasovih je precej upadla, ljudje pa vse bolj pričakujejo, da bodo zeleni sami zmožni implementirati svoje zamisli s sodelovanjem v izvršni oblasti.

Evropa se danes presenetljivo hitro reorganizira. Blokofske strukture, ki so Evropo delile 40 let, postopno izginjajo. Vendar pa povratak k nacionalnim državam 19. in 20. stoletja ni možen. Pavzaprav danes potrebujemo tako delegiranje moči na regije kot nadnacionalne strukture: regionalizacijo in internacionalizacijo istočasno. Centralna oblast v nacionalnih državah je danes preveč močna. Zaradi tega bi bilo potrebno okrečiti in dati več avtonomije regionalnim nivojem, vendar pa bi bilo istočasno potrebno tudi delegiranje suverenih pravic nacionalne države nadnacionalnim institucijam, kot sta Evropski svet in Združeni narodi, da bi se tako preprečilo nacionalistične avanture in »rebalkanizacijo«. Vojaški zavezištvi hladne vojne NATO in Varšavski pakt sta anahronistična ostanka hladne vojne in ne sodita v »skupno hišo« Evrope. Treba jih je razpustiti kar se le da hitro.

Potrebujemo sistem vse-evropske kolektivne varnosti (primerjaj s členi listine OZN 52–54), in CSCE lahko predstavlja izhodišče za kaj takšnega. Razprave o spremembi meja, ki na primer trenutno potekajo med desničarji Zahodne Nemčije glede Nemške demokratične republike in Poljske, k temu ne prispevajo pretirano.

Evropska kolektivna varnost je predlog bolj oprijemljive opredelitve »skupne evropske hiše« in lahko predstavlja alternativo preprostemu dodajanju vedno novih držav ES. Ta okvir bi lahko predstavljal osnovo bolj intenzivne izmenjave in sodelovanja na gospodarskem, ekološkem, tehnološkem in kulturnem področju. Lahko bi predstavljal alternativo zamisli o trajnem približevanju vzhodnoevropskih držav orbiti ES, dokler se ne bi končno utrdila francosko-zahodnonemška hegemonija nad Evropo. Gradnja »skupne hiše« Evrope pa mora hkrati vsebovati tudi novo ureditev svetovnih trgovinskih struktur, da bi se zmanjšala zmožnost »gospodarskih supersil« po vzpostavljanju trajne odvisnosti Tretjega sveta (in v bodoče morda tudi Vzhodne Evrope) na razvpiti način evropskih cesarstev. Končno pa bi bilo treba »skupno hišo« Evrope graditi od spodaj. Zelena gibanja igrajo pri tem prizadevanju pomembno vlogo.

(Prevedel Gregor Tomc)

MILAN ZVER

O koreninah boljševizma

Slovensko politološko društvo je ob predstavitvi knjige dr. Latinke Perović *Planirana revolucija* organiziralo srečanje zgodovinarjev in politologov, na katerem so poleg strokovnega ocenjevanja omenjene knjige največ razpravljali o uveljavljanju boljševizma pri nas. Udeležili so se ga dr. Janko Prunk (Inštitut za zgodovino in Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo), dr. Peter Vodopivec (Filozofska fakulteta), mag. Ervin Dolenc in mag. Bojan Godeša (Inštitut za novejšo zgodovino), mag. Igor Lukšič, mag. Andrej Lukšič, dr. Stane Kranjc in mag. Milan Zver (vsi Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo). Razpravo je vodil predsednik Slovenskega politološkega društva Stane Kranjc.

Milan Zver je najprej predstavil knjigo *Planirana revolucija*, za njim pa Janko Prunk obsežen znanstvenoraziskovalni opus zgodovinarke Latinke Perović. Prunk je podčrtal, da je Perovićeva v tem delu z izjemno zgodovinsko in politološko analizo opozorila na dvosmernost učinkovanja revolucionarne ideologije v Evropi, kar je posebej razvidno prav na primeru vplivov blankizma in jakobinizma v Rusiji ter po krajšem zgodovinskem zamiku vzvratni prodor vplivov te ideologije v Evropo.

Latinka Perović je ocenila, da je naše zgodovinopisje v proučevanju boljševizma še vedno ujeto v stalinistične sheme ter da zato manjka bolj objektivna teoretska refleksija pojava, ki je bil tako ali drugače dolga desetletja navzoč v našem(ih) civilizacijskem-(skih) prostoru(rih). Prav poznavanje 19. stoletja je ključno pri razlagi idejnih in političnih procesov v našem stoletju. Nato je govorila o prepletenosti in povezanosti srb-ske revolucionarne misli z rusko. Srbski intelektualci so imeli tesne osebne stike

z ruskimi narodnjaki. Poleg tega so na uveljavljanje revolucionarne tradicije v Srbiji vplivali še drugi dejavniki, kot npr.: sorodna socialna struktura, patriarhizem, zaverovanost v avtoritarno in nacionalno državo, neavtonomnost in nerazvitost civilne družbe ter močno osamosvojena državna oblast. Tako v srbski kot v ruski revolucionarni misli je prisotno zavračanje kapitalizma in meščanske družbe z vsemi posledicami, ki jih nosita s seboj, tj. razredna diferenciacija, politična pluralizacija itd. Pri obeh obrazilih političnega razmišljanja naj bi imel kolektiv prednost pred posameznikom. Perovićeva je tudi opozorila, da je potekal razvoj v Sloveniji vendarle po nekoliko drugačnih zakonitostih, kar je razumljivo, saj se je ta misel razvijala v okolju, ki je bistveno drugačno od tistega v Srbiji.

Ervin Dolenc je govoril o metodah delovanja boljševizma na Slovenskem, zlasti z vidika prisotnosti elementov zarotništva pri tem, ki so se uveljavljali zaradi zunanjih vplivov. Menil je, da zarotništvo pridobiva na moči s stopnjevanjem represije oblasti. V letu 1920, torej v času sicer revolucionarnega, vendar še legalnega delovanja, so bili komunisti še povsem vpeti v socialdemokratske organizacijske strukture. Dolenc je menil, da prvi pogoj za uveljavitev blankizma nastopi pri nas šele s prehodom v ilegalo leta 1921, prave blankistične elemente pa lahko zasledimo po t.i. mali Obznani leta 1924, ko so jim onemogočili zadnje legalne organizacije. Na tem prehodu se šele oblikuje prava zarotniška organizacija, ki se v pogledu kulturno-prosvetnega delovanja odvija na dveh ravneh. Prvič gre za strogo konspirativno organizacijo ideološkega in taktičnega izobraževanja bodočih nosilcev organizacije – se pravi za vzgojo lastnega kadra – drugič pa za idejno infiltriranje ter usmerjanje drugih organizacij, zlasti telovadnih društev, kot konkretne fizične sile za izvedbo revolucije, to je morebitne lastne vojske.

Bojan Godeša je obravnaval zlasti vprašanje boljševiške strategije in taktike. S tem

v zvezi je opozoril na primer organizacije Delavska enotnost, ki je tipičen primer taktičnega delovanja slovenskih komunistov med vojno. Delavska enotnost je nastala jeseni 1942 na podlagi sporazuma med vodstvom KPS in vodilnimi predstavniki delavcev v krščansosocialistični skupini v OF. Predstavniki svobodnih strokovnih organizacij France Svetek je bil prisoten bolj zaradi zunanega videza. Obe strani sta bili glede potrebnosti ustanovitve Delavske enotnosti soglasni, vendar sta različno vrednotili njeno bodočo vlogo in pomen. Bojan Godeša je bil mnenja, da je ustanovitev Delavske enotnosti pomenila komunistom le taktično potrebo, to pa zaradi razmer, nastalih v poletju 1942, ki so po komunističnem prepričanju zahtevale ureditev »specifičnih« odnosov v Osvobodilni fronti. Krščanskim socialistom pa je pomenila ustanovitev Delavske enotnosti uresničitev njihovih predvojnih prizadevanj za enoten nastop delavstva. Po njihovem prepričanju naj bi Delavska enotnost postala razredni predstavnik delavstva, ki bi v svojo organizacijo vključevala tudi sindikate. Kot taka naj bi bila vključena v Osvobodilno fronto ter bi zastopala delavske interese v odnosu do oblasti in drugih plasti slovenske družbe. Ta pogled je analogen s Kocbekovo vizijo vloge Osvobodilne fronte (glej okrožnico št. 6 krščansko-socialistične skupine iz januarja 1943), seveda s to razliko, da je odnos Osvobodilna fronta: narod ustrežno zožen na odnos med Delavsko enotnostjo in delavstvom. Ko jeseni 1944 komunistom Delavska enotnost ni bila več potrebna, so jo, sicer brez hrupa, preprosto ukinili. Po vojni so bili sindikati ustanovljeni povsem na novo, brez organske kontinuitete z Delavsko enotnostjo ali celo s predvojnimi sindikati. Novi sindikati so dobili identično vlogo, kakršno jim namenja model, ki se je izoblikoval v sovjetski praksi.

Igor Lukšič je govoril o percepcijah jakobinizma. Opozoril je na Gramscijevo recepcijo jakobinske izkušnje, ki je v nasprotju s prevladujočim negativnim predznakom pri njem pozitivna. Gramsci je v jakobinizmu videl prakso, ki je krepila »državni duh«.

Andrej Lukšič je glede na različne civilizacijske in kulturnopolitične predpostavke za uveljavljanje boljševizma v Jugoslaviji zastavil avtorici knjige Planirana revolucija vprašanje, ali so njeno delo na različnih koncih Jugoslavije tudi različno sprejemali. Latinka

Perović je odgovorila, da tega ni začutila in da je bila povsod po državi lepo sprejeta.

Po tem se je razprava usmerila na temo o civilizacijskih in kulturnih pogojih za uveljavljanje boljševiške paradigme in prakse v svetu in pri nas.

Stane Kranjc je zastavil vprašanje o navzočnosti boljševizma v kitajski komunistični revoluciji, kjer zaradi fizične oddaljenosti posebej njegovi idejni viri niso mogli biti do tolikšne mere navzoči kot v Evropi – kljub temu pa so manifestne vsebine te revolucije precej podobne evropskim. Perovićeva je odgovorila, da o kakšnem posebnem vplivu ruske tradicionalne narodnjaške politične doktrine na kitajsko ni mogoče govoriti, da pa so bile na Kitajskem podobne družbene predpostavke revolucije. Celotno, t. i. kulturna revolucija pomeni neke vrste kitajski »program protimeščanske družbe« oziroma doktrino »preskoka« faze kapitalizma, kar je skupni imenovalc vseh komunističnih ideologij.

Milan Zver se je ustavil ob tezi Perovićeve, da se je boljševizem v Sloveniji uveljavljal drugače kot v Srbiji. V tem kontekstu je opozoril na Prepeluhovo razpravo *Slovenstvo, jugoslovanstvo in socializem*, katere povod so bili rezultati volitev v jugoslovansko konstituanto leta 1921. Prepeluh govori v njej tudi o možnosti uveljavitve komunizma v Jugoslaviji. Znotraj nje razlikuje dva temeljna obrazca politične kulture: »vzhodno« (pri Srbih) in »zahodno« (pri Slovenih). Uspeh komunistov v vzhodnem delu države Prepeluha napeljuje k tezi, da je komunizem primernejši za manj razvite družbe. Govoril je celo, da je komunizem »vzhodna prikažen«, ki v zahodnih civilizacijskih pogojih nima možnosti uveljavitve. Za zahodni tip naj bi bil značilen politično diferenciran in socialno segmentiran prostor, uveljavitev ideje avtonomije, individualnosti, ideja demokratične samouprave ljudstva, relativistični ali celo negativen odnos do države ter z vidika delavskega gibanja prevladujoča socialdemokratska paradigma. Vzhodni obrazec politične kulture biva v politično konsolidiranem prostoru, z manj razvidno razredno diferenciacijo, kjer je navzoč konsenz o centralistični ureditvi države, kjer vladajo mit enotnosti, zvestoba državi in avtoritarni oblasti, kje je ideološka diferenciacija manj očitna, in kjer se, to je ključna Prepeluhova teza, lažje uveljavi

ideja komunizma kot pa v Sloveniji. Prepe-
luhova predvidevanja o nemočnosti komu-
nizma v Sloveniji se niso uresničila. Boljševi-
ška, tj. neokomunistična ideologija se je
uveljavila na specifičen način tudi v Sloveni-
ji. Zakaj? Milan Zver je nadalje problemati-
ziral tezo, da se t. i. slovenski tip politične
kulture brez nadaljnega uvršča v t. i. zahod-
noevropski obrazec političnega razmišljanja
in vedenja. Po njegovem gre pri tem za neko
obliko srednjeevropskega kulturnega obraz-
ca, t. j. obrazca, kjer – izvorno gledano
– »katoliški« obrazec nadvladuje »protes-
tantskega«, to je liberalnejšega.

Tipične manifestne vsebine srednjeevro-
pskega tipa politične kulture, katerega pre-
vladujoča substanca je katolištvo, je ideja
solidarizma, organizacizma, harmoničnega
doživljanja skupnosti, vse tisto torej, kar je
v bistvu protiliberalno. In tu so stične točke
z »vzhodnim« modelom komunizma, to je
izrazit protiliberalizem oz. nasprotovanje
samodejnemu razvoju civilne družbe. Prepe-
luh je podcenjeval to prevladujočo protilibe-
ralno razpoloženje na Slovenskem, kakor je
po drugi strani precenjeval kapitalistično
razvitost slovenske družbe, ki še zdaleč ni
dosegala zahodnoevropske ravni. To pome-
ni, da na Slovenskem vendarle ne v »materi-
alnem svetu« ne v *svetu idej* ni bilo razvitih
pogojev, ki bi uveljavljanju boljševizma
predstavljali večjo oviro.

Po tem strokovnem sočanju, ki še zdaleč
ni moglo celoviteje zaobseči te problemati-
ke, so se člani slovenskega politološkega
društva dogovorili, da bodo nadaljevali
s tovrstnimi srečanji. Takoj v jeseni naj bi
organizirali okroglo mizo o ideji avtonomiz-
ma pri Slovencih.

ALEKSANDRA KANJUO

Delavci v upravljanju in razvoju: indijske in jugoslovanske izkušnje

(ob indijsko-jugoslovanski konferenci
Delavska participacija in samoupravljanje

na nivoju podjetja – socialno-ekonomski
napredek, Ljubljana, 28.–30. marec 1990)

Znanstveni interes in vloga kot tudi
potencial prakse delavske participacije in
samoupravljanja so bili temeljni motiv zdru-
žitve raziskovalnih prizadevanj indijskih in
jugoslovanskih družboslovcev, ki so leta
1986 začeli skupni raziskovalni projekt
Delavska participacija in samoupravljanje
na nivoju podjetja – socialni in ekonomski
napredek. Raziskovalno skupino sestavljajo
raziskovalci Nacionalnega sveta za produk-
tivnost iz New Delhija z indijske strani in
predstavniki fakultet za politične vede iz
Beograda in Ljubljane ter Jugoslovanskega
centra za teorijo in prakso samoupravljanja
iz Ljubljane na jugoslovanski strani.

Nacionalni svet za produktivnost iz New
Delhija je znanstvenoraziskovalna in izobra-
ževalna agencija indijske vlade, katere nalo-
ga je delo pri izboljšanju in posodobitvi
organizacije gospodarstva v javnem in
zasebnem sektorju v Indiji.

Na delovni konferenci v Ljubljani kot
nadaljevanju skupnega raziskovalnega dela
so bili predstavljeni rezultati, ki so jih udele-
ženci pridobili v zadnjem projektnem obdobju
(ob sklepni obravnavi – februar, marec
1990 – New Delhi, Beograd, Ljubljana).

Rezultate empiričnih raziskav, ki jih je
Nacionalni svet za produktivnost opravljal
v vseh delih Indije (25 študij) v okviru skup-
nega raziskovalnega projekta, je predstavila
dr. M. Mandala. Indijski rezultati kažejo, da
je delavska participacija pri upravljanju
postala pomembno socialno, politično in
ekonomsko vprašanje in da ima v Indiji
delavska participacija različne oblike (delav-
ski nadzor, skupne uprave, skupna dogovar-
janja, kolektivna pogajanja itn.). Na razšir-
jenost oblik delavske participacije pomemb-
no vplivata sindikat z ene in management
z druge strani, na kakovost participacije pa
vplivajo različni dejavniki, kot so: izobrazba
in starost zaposlenih, starost organizacije,
spol zaposlenih itn. Rezultati, ki jih je pred-
stavila dr. Mandala, kažejo tudi na podobne
vplivne dejavnike v delovnih okoljih v jugo-
slovanskih in indijskih podjetjih.

Dr. V. P. Sharma je kot predstavnik Naci-
onalnega sveta za produktivnost ocenil
dosedanje aktivnosti pri skupnem projektu
Indije in Jugoslavije in pojasnil ideje in mne-
nja o njegovem nadaljevanju in razširitvi.

Prof. dr. B. Kavčič je predstavil rezultate empirične raziskave o stavkah v samoupravnem podjetju, ki sta jo z Andrejo Čibron naredila v Železarni Ravne decembra 1987. leta, ter razpravljal o stavki v sistemu socialističnega samoupravljanja. Na primeru petih delovnih organizacij v Sloveniji je dr. M. Stanojević pojasnil potek reforme in rekonstrukcije jugoslovanskih podjetij v družbeni lastnini. Zanimivi so podatki, ki so se lahko neposredno primerjali s podatki, ki jih je posredovala dr. Mandala o načinih delovanja delavskih in samoupravnih organov v jugoslovanskih in indijskih podjetjih.

O podobnostih in razlikah v participativnih strukturah jugoslovanskih in indijskih podjetij (osrednja tema projekta in posveta) je širše razpravljal v svojem prispevku dr. D. Mirčev, ki ugotavlja, kateri so zunanji in notranji dejavniki, ki v obeh državah vplivajo na udeležbo delavcev pri upravljanju javnih podjetij.

A. Kanjuro je predstavila rezultate raziskave, ki sta jih skupaj s P. Nath dobili o položaju žensk – vodilnih delavk v javnem sektorju v Indiji in Jugoslaviji. Kot eden najpomembnejših vzrokov za nezadostno udeležbo žensk v najvišji upravi avtorici navajata preveliko obremenjenost žensk v obeh državah z gospodinjstvom (neplačano delo žensk) in starševskimi dolžnostmi.

O programu o ženskah v razvoju, ki ga izvaja ICPE Ljubljana, in vlogi ženske kot dejavnika razvoja v javnih podjetjih v državah v razvoju je v svojem prispevku govorila

G. Šipić, pri čemer je posebej poudarila rezultate raziskav o položaju žensk v Indiji in Jugoslaviji.

I. Pavlin je razpravljala o vodenju in participativni kulturi ter poudarila potrebo po drugačnem načinu upravljanja in vodenja, ki ga zahtevajo sodobne spremembe v družbi in ekonomiji.

Raziskovalna skupina se je po ocenitvi rezultatov dosedanjega dela pri skupnem projektu (v prvi fazi 1986–1990) dogovorila o nadaljevanju projekta v obdobju 1990–1993. V naslednji fazi bodo posebej poudarjeni tile tematski sklopi vprašanj:

- organizacijske strategije za razvoj participativno-upravljalne kulture zaradi napredka produktivnosti, delovne kulture in kakovosti delovnega življenja,

- izobraževalni programi za managerje in delavce za participativno upravljanje in tehnološke spremembe,

- delavska participacija in sindikati ob sodobnih tehnoloških spremembah,

- ženske kot dejavniki razvoja in vloge participativnega upravljanja,

- razvoj participativne organizacijske kulture,

- oblike javne lastnine kot osnova participativnega upravljanja.

Raziskovalna skupina je določila metodologijo in dinamiko projekta, poskušala pa bo vanj vključiti tudi zainteresirane države Azije in Evrope, da bi se dosedanje uspešno sodelovanje čim uspešneje nadaljevalo.

GUSTAVE LE BON

Psihologija množic

(Globus, Zagreb 1989)

»Organizirane množice so v življenju narodov vedno igrale veliko vlogo, vendar ta vloga ni bila nikoli tako pomembna, kot je danes. Stihijna akcija množic, ki stopa na mesto zavestne dejavnosti posameznikov, je ena od temeljnih značilnosti tega stoletja.«

S to mislijo je začel Gustave le Bon (1841–1931) pisati svojo knjigo, ki tudi po sto letih ni nič manj aktualna in pomembna, kot je bila ob nastanku. *Psihologija množic* je namreč samo v Franciji doživela petdeset ponatisov, v času vzpona totalitarnih sistemov pa je bila priljubljeno čtivo liberalne inteligence. Zaradi tega bo ta knjiga še dolgo aktualna tudi v jugoslovanski politološki in sociološki misli, posebej zaradi gibanj, ki na tem prostoru potekajo. Zakaj?

Razlogi so mnogoteri; nesporno je dejstvo, da se dogajajo prav zdaj v večnacionalni Jugoslaviji procesi, v katerih nastopajo množice, ki niso zgolj seštevek posameznikov, ki to množico tvorijo. To so v bistvu skupine v gibanju, vzvalovljene, agresivne, nevarne in militantne. So podvržene vplivom, nepredvidljive in razdražljive; v naših razmerah jih v mnogoterih vidikih spodbuja in stimulira oz. celo dramatizira – po odhodu Tita – zaostrovanje vsestranske krize in uvajanje političnega in ekonomskega pluralizma – (za zdaj) v deh severozahodnih republikah – v Sloveniji in Hrvaški, ki se vse bolj otrsata epiteta množice. Množice pri nas so tudi danes povsem enake kot tiste izpred petdeset, sto ali več let. Vendar za razliko od tistih množic, ki so jih navdihovali svetli ideali, se navdihujejo te današnje s postracionalnimi in v teku časa sproženimi etničnimi strastmi, katerih stičišče je navidezna in začasna varnost – po relativno dolgem obdobju monizma, enakomiselnosti in življenja, podobnega Orwelovi Živalski farmi.

Zaustavljanje emancipacije drugega, drugače mislečega pa je nevaren ideal in cilj.

Le Bonovo delo sestavljajo tri poglavja: Srž množic; Miselnost in prepričanje množic; Klasifikacija in opis kategorij množic.

V prvem poglavju izrisuje Le Bon obče značilnosti množice ter vzroke, ki določajo njen značaj. Med prvimi vzroki za njen nastanek navaja dejstvo, da se posameznik v množici že zaradi številčnosti napaja z občutkom nepremagljive moči, ki ga navaža k temu oz. mu dovoljuje, da se predaja nagonom, ki bi jih kot posameznik sicer krotil. S tem postaja posameznik v množici *neodgovoren*, to pa je ena bistvenih značilnosti množice. Drugi vzrok je v tem, da se v množici sleherno čustvo in sleherno dejanje širi kot nalezljiva bolezen, s tem pa si navzema posameznik v množici povsem drugačne poteze kot izolirani posameznik. Po vsem tem je možno sklepati, da je množica vedno intelektualno inferiorna v primerjavi z izoliranim človekom. Le Bon na podlagi teh ugotovitev zapiše (str. 45), da dejanja množice niso pretežno posledica delovanja možganov, pač pa je njena dejavnost mnogo bolj pod vplivom hrbtničnega mozga. Množica je potemtakem suženj impulzov, ki jih sprejema, s tem pa se kaj rada sprevrže v vlogo krvnika.

K latinski in anglosaksonski množici je treba uvrstiti tudi naše sodobne množice. Te so odločujoče nacionalno strukturirane, motivirane in naravnane. Te ne respektirajo nacionalnih, miroljubnih ter tolerantnih rešitev v ekonomskem, kulturnem in političnem življenju večnacionalne skupnosti. Množice v naših prostorih izpostavljajo neko posebno klasifikacijo narodov in narodnosti: npr. genocidno, iredentistično, fundamentalistično. Množica »največje nacije« je navezana na ideal centralizma in hegemonizma. Neprestano generira porajanje novih množic »manjših nacij« ter s tem ohranja samo sebe kot tudi množice-nasprotnice. V tej kategoriji moremo zaznavati obstoj »slovenske množice«, delno enotne delno pa tudi racionalno strukturirane; »srbska množica« je

impulzivna, razdražljiva in gibljiva ter nima dejanskih možnosti, da bi kaj kmalu racionalizirala že »dokazane« mehanizme svojih množičnih prodorov, dejavnosti in halucinacij; »hrvaška množica« terja možnosti za svojo že začeto transformacijo v smeri tistih vrednot, ki jih današnja civilizacija v njenem sosledstvu že učinkovito potrjuje; »makedonska množica« šele začenja zadobivati podobo moderne množice, tako kot tudi »muslimanska« in druge manjše »množice«. Sicer pa so bili do včeraj množica tudi komunisti. Množica (ni) je tudi armada, ki se ustrezno s tem tudi (ne) ponaša. Množice so bile do včeraj celovite večnacionalne skupnosti. Po dogodkih na Tien An Menu bi lahko pripisali svojstvo množice tudi Kitajski.

Prevedena knjiga Le Bona bo zanesljivo spodbudila domače politologe in sociologe ter druge družboslovce, da se problematika trum v Jugoslaviji bolj sistematično razišče in pojasni.

Ko govori Le Bon o idejah množic (str. 64–73), se zdi, da avtor utemeljeno dokazuje, da je iz socialnega vidika hierarhično tehtanje neke ideje povsem nepomembno. Tisto, kar bi kazalo preučevati, so socialne posledice, ki jih ti vplivi povzročajo, kajti krščanske ideje srednjega veka, pa tudi ideje sedanjega veka niso bogve kaj prepričljive, trdi Le Bon. Lahko jih sicer uvrščamo med dokaj zgrešene zablode, kljub temu pa se bosta njihova vloga in bistvo še dolgo zapisovali med najbolj pomembne dejavnike oblasti države.

Po opisu razmišljanj in sanjarjenj množice so v knjigi predstavljene njene religiozne forme, ki razkrivajo prepričanje tistih skupin, v katerih sta praviloma vedno navzoča netolerantnost in fanatizem. Jakobinci v času terorja niso bili nič manj globoko religiozni kot katoliki v času inkvizicije; njihova okrutna gorečnost se je napajala iz istega vrelca. Miselnost množic zadobiva v teh primerih značilnosti slepega podrejanja, divje netolerantnosti, goreče propagande, ki so lastne religioznemu čustvu. Zaradi tega moremo ugotoviti, da imajo vsi njihovi nazori religiozne oblike (str. 75).

V drugem delu obravnava avtor specifične vidike prepričanj in nazorov množic – kot so npr. pleme, tradicije, čas, politični in socialni sistemi, pouk in vzgoja, podobe, rekla in formule, iluzije, izkustvo, razum.

O voditeljih množic je Le Bon zapisal, da

se porajajo kot produkt instinktivne nuje, kakor hitro se znajde v skupini večje število živih bitij, pa najsi gre za trumo ljudi ali trop živali (str. 113). Vodja je v začetku hipnotiziran z idejo, prek katere postane kasneje apostol. Ta ga tako prevzame, da mu vse, kar je zunaj te ideje, zgine spred oči, zato se mu zdi vsaka njej nasprotujoča misel prava zabloda ali predsodek. Potemtakem vodje niso ljudje-misleci, pač pa ljudje, ki znajo delovati. So premalo ostrovidni – in taki tudi ne smejo biti – kajti ostrovidnost poraja dvome, s tem pa preprečuje akcijo, je zapisal Le Bon; k temu dodaja, da prihajajo voditelji iz vrst nervoznih, razdražljivih, napol brezumnih, takih, ki tavajo na robu norosti. Pa najsi so njihove zamisli, ki jih zagovarjajo, ali cilji, ki jih hočejo speljati, še tako absurdni, se njihovemu prepričanju ne more upreti kakršnokoli modroslovje.

Tisto, ki je za nas aktualno in kar je zapisal tudi Le Bon, je trditev, da narodom ni nikoli primanjkovalo vodij, ki so bili pogosto sicer subtilni govorniki, ki pa so gledali le na lastne koristi in ki so skušali množice pritegovati s tem, da so stregli njihovim nizkim nagonom. Tudi v Jugoslaviji imamo take vodje. Njihova avtoriteta je despotska, njihove pretenzije pa se kažejo v tem, da odpravljajo in postavljajo javno oblast (napovedujejo in zapirajo tiste, ki se jim ne pokorijo), da vladajo z nenadnimi udari, zamenjujejo politične garniture na oblasti – in to z institucionalnimi in neinstitutionalnimi, ustavnimi in neustavnimi ukrepi.

Da bi mogli vodje uresničiti zlahka dane obljube, bi morali imeti na voljo tudi sredstva za akcijo. Na tem mestu avtor navaja trditve in ponavljanje teh trditev večkrat zapored. Pri tem Le Bon navaja, da so bili bogovi, heroji in dogme ljudem vsiljeni in se o njih ne more razpravljati. Kakor hitro pride o njih do polemike, se že nevarno majejo.

Tretji del knjige vsebuje klasifikacije množic. Po mnenju avtorja so te lahko:

A. *Heterogene*: 1. Anonimne (poulične množice, ki se pojavljajo od primera do primera);

2. Neanonimne (porote, parlamentarne skupščine), in

B. *Homogene*: 1. Sekte (politične, religiozne, itd.)

2. Kaste (vojaške na primer, itd.)

3. Razredi (meščanski itd.).

Gustave Le Bon razlikuje tudi tako ime-

novane množice kriminalcev, množice volilcev in parlamentarne skupine oz. množice ter opisuje načine njihovega funkcioniranja s posredovanjem vodje, ki je lahko kdaj pa kdaj tudi inteligenten in učen – vendar, kot pravi Le Bon, mu ta lastnost prej škoduje kot koristi (str. 179). Če se namreč opozarja na zapletenost stvari, če se dopusti, da se stvari pojasnijo in dojamejo, dela inteligentnost človeka bolj strpnega, kar otopi intenzivnost in silovitost nazorov, ki je sicer potrebna apostolom. Veliki vodje vseh stoletij, posebej oni iz revolucij, so bili silno omejeni, vendar so imeli tisti, ki so bili najbolj omejeni, hkrati tudi največji vpliv.

Po prebiranju knjige *Psihologija množic* moremo skleniti, da je treba v družbah množicah (nacijah-množicah) definitivno onemogočiti agresivne poskuse legaliziranja političnega sistema, v katerem je država vse, posameznik pa ničla, v katerem imajo vlade pretirano veliko oblasti, da morejo dirigirati vsem procesom v družbi, da boja varujejo nacionalne interese vseh nacij v pogojih izvirne suverenosti, nadnacionalne vladavine, da stimulirajo (v večnacionalni skupnosti) povsem nesprejemljivo načelo »en človek – en glas« in temu podobne »vrednote«. Jugoslavija prav zdaj to doživlja. To postopno in vztrajno utesnjuje svobodo vseh naših narodov in narodnosti z izgovorom, da se to mora speljati zaradi dramatičnega stanja, npr. na Kosovu; to je predhodna faza nevarne dekadence, ki se ji lahko upro le tiste nacije, ki se zavedajo velike moči sodobnih množic in ki se morejo stvarnemu stanju ustrezno organizirati in obnašati.

V nasprotnem primeru se dekadenci ni mogoče izogniti.

Mirko Stifanić

LATINKA PEROVIĆ

Planirana revolucija

(Izd. BIGZ, 1988, 579 str.)

Znana srbska zgodovinarica dr. Latinka Perović obsežno analizira zanimivo, vendar zgodovinsko in politološko še ne dovolj

priznana oz. raziskano vprašanje idejnih korenin boljševiške paradigme. Časovno je delo zamejeno v drugo polovico 19. stoletja, predmetno pa se nanaša na ruski jakobinizem in blankizem, ki sta predstavljala eno od treh struj ruskega narodnjaštva.

Po vsebini zajema knjiga dva temeljna dela. Najprej predstavi avtorica zgodovino ruskega revolucionarnega gibanja ter njegovo ideološko strukturo, še posebej ruskih jakobincev in blankistov. V drugem delu pa je zbrala tekste P. G. Zaičnjevskega, N. G. Nečajeva in P. N. Tkačova ter dokumente anarho-zarotniške organizacije Narodna volja.

Zanimivo je, da je dr. Latinka Perović dobila motiv za proučevanje te teme v času, ko se je raziskovala zgodovina srbske socialistične misli, ki se je idejno tesno navezala na rusko revolucionarno izročilo.

Avtorica je v svoji študiji opozorila na kontinuiteto revolucionarnega gibanja v Rusiji, na povezanost narodnjaštva in boljševizma ter tudi na prepletenost zahodnoevropske revolucionarne tradicije z rusko realnostjo, kjer je le ta našla plodna tla. Problemizirala je klasično sovjetsko historiografsko tezo, da se je boljševizem razvijal v kritičnem soočenju z narodnjaštvom. Prikrivanje naveze boljševizma z radikalno, anarhistično in zarotniško rusko levico je »uradni« sovjetski zgodovinski znanosti in politiki omogočalo prikazovanje boljševizma kot univerzalne politične doktrine.

Perovičeva omenja, da se je Tkačov (1842–1886) kot tudi Zaičnjevski (1842–1896) in Nečajev (1847–1882) izrecno identificiral s teorijo in prakso jakobinizma in blankizma, pa tudi, kar utegne biti še posebej relevantno, z naukom Marxa in Engelsa. Podobno velja tudi za Hercena, idejnega predhodnika ruskega narodnjaštva, ki je bil v tesnih stikih z obema klasikoma socialistične misli.

Izjemen historiografski in politološki slog pisanja, za katerega je dr. Janko Prunk na predstavitvi tega dela v Ljubljani dejal, da dosega najstrožje kriterije evropskega zgodovinskega, bralca nevsiljivo, vendar pa prepričljivo pripelje do spoznanja, ki je hkrati tudi substančna teza razprave, namreč, da so Tkačov in drugi revolucionarji v tej struji močno vplivali na politično dozorevanje Lenina. Po nekaterih zahodnih zgodovinarjih, ki zagovarjajo podobno oceno, je bil Tkačov celo prvi boljševik. Idejna

in politična stičišča Lenina in Tkačova so predvsem v koncepciji politične stranke kot revolucionarne profesionalne, centralizirane in zarotniške organizacije z železno disciplino ter v doktrini nasilnega prevzema oblasti in diktature, ki jo v obče dobro izvaja revolucionarna manjšina. Lenin je tem nastavkom dodal marksistično zahtevo po zgodovinski hegemonistični vlogi proletariata v bodoči »urejeni« družbi. Namesto odnosa revolucionarna manjšina : narod (ljudstvo), ki je nasploh značilen za narodnjaško politično doktrino, vstopi pri Leninu v ospredje relacija boljševiska partija : delavski razred, pri čemer je funkcija in sama logična struktura razlage najmanj podobna, če že ne enaka. Tkačov naj bi bil prepričan, da so možnosti za revolucijo v Rusiji večje, kot so bile v zahodni Evropi, za katero je bila proti koncu prejšnjega stoletja že značilna korenita družbena segmentacija in pluralizacija političnega prostora. S pojavom t. i. srednjih slojev se je začel »prazen« prostor med vladajočimi in »navadnimi« polniti. Tkačov je menil, da je to v bistvu »moteči« element, ki ga Rusija ne pozna. Ruska družbena struktura naj bi bila zato primernejša za revolucionarno strmo-glavljenje absolutistične oblasti. Tako dejanje bi lahko sprožil že kakšen vojaški poraz armade ali vstaja nezadovoljnih kmetov. Tkačov je bil prepričan, da lahko Rusija preskoči kapitalistično fazo razvoja, kakršno je poznala Evropa. Tako je nastala tudi koncepcija skoka, ki je pustila v ruski boljševiski revolucionarni doktrini globoke sledi (Leninova teza o najšibkejšem členu v verigi).

Na boljševizem naj bi vplivali tudi drugi blankisti in jakobinci. Lenin ni skrival, tako pravi avtorica, da je nanj vplival Černiševski. Podobno velja za Zaičnjevskega, avtorja razglasa Mlada Rusija, prvega dokumenta ruskega jakobinizma in blankizma, in za Nečajeva, ki je največ prispeval k idejni in teoretski profiliranosti gibanja, ki je temeljilo na idejah občinske samouprave in skupnosti enakih, neke vrste kasarniškega komunizma. Nečajev je bil avtor povedi, ki je kasneje postala boljševiska politična parola: Kdor ni z nami je proti nam (!)

Obče ideološke manifestacije ruskega blankizma in jakobinizma, političnega gibanja pragmatikov, ki jim je bilo tuje vsako doktrinarstvo, so naslednje:

a) domneva, da je nasilna in zarotniška revolucija nujna in upravičena,

b) zaverovanost v inteligenco, zlasti v študentsko mladino, ki naj bi bila glavna sila revolucije,

c) mit ozke, tajne in bojne zarotniške organizacije, glavnega sredstva prevrata,

d) projekt revolucionarne, centralizirane in avtoritarne države,

e) zamisel nove družbe, ki se naj organizira po zamisli revolucionarne manjšine, ki jo, če je potrebno, tudi z nasiljem vsili neuki večini.

Že teh nekaj elementov ideologije ruskega blankizma in jakobinizma, ki jih najdemo v Perovičevi študiji, izpričuje povezanost z boljševisko paradigmo, ki je v nasprotju z narodnjaštvom imela internacionalne, ne le ruske ambicije.

Latinka Perović je ocenila, da je bilo to zarotniško logična reakcija na obstoječo avtoritarno družbo. Na koncu je ugotavljala, da so se ideje ruskega blankizma in jakobinizma uresničile v naslednjem stoletju (posredovane z boljševizmom), in to ne le v Rusiji (Sovjetski zvezi), ampak tudi zahodneje po Evropi. Zakaj? Kako to, da so našle plodna tla tudi izven Rusije? Da bi odgovorili na to vprašanje, je menila avtorica, bi bilo potrebno napisati novo knjigo. Gradiva zanjo je gotovo dovolj...

Milan Zver

PAVEL STRANJ

La comunita sommersa

Gli Sloveni in Italia della A alla Ž. Editoriale stampa triestina. Trieste, 1989.

Monografsko delo obsega 285 strani ter je strukturno razdeljeno na tri dele: 1. temeljne koordinate (le coordinate fondamentali); 2. aktualni položaj (!o stato attuale); 3. da bi izvedeli še več (per saperne di piu).

Delo je treba obravnavati v luči temeljnega cilja, ki ga avtor skuša zasledovati: pripraviti publikacijo, ki bi v prvi vrsti skušala pritegniti pozornost (in s tem vzbuditi interese) pri sodržavljanih večinskega naroda. Če

je primaren namen dela informiranje drugo-etnične populacije na prostoru skupnega bivanja, je treba uporabiti tudi določeno mero racionalnosti in »strpnosti«, kar je posebej za tržaško okolje (tako atipično za preostalo Italijo) še kako pomembno.

Temeljni namen pogojuje izbrano metodo, ki je v mnogočem »enciklopedična«. Drugačen izbor je tudi težko pričakovati, saj se je avtor namenil »zaobseči« celotno obdobje življenja ob slovensko-italijanski etnični meji. Tako postane ključna piščeva sposobnost »izbiranja iz zgodovine« tistih rezultatov poprejšnjega razvoja, ki se kot nekakšni mejniki nalagajo v zgodovinsko zavest določene etnične populacije kot enega izmed temeljnih elementov narodnostne identitete. Stranjevo dolgoletno profesionalno ukvarjanje z raziskovanjem problematike slovenske manjšine v Italiji je moralo pripeljati do pozitivnega rezultata. Morda bi si profesionalni raziskovalci želeli nekoliko več analitičnih poudarkov, kar seveda ne pomeni, da jih avtor ni sposoben opraviti.

Nekatere prodorne misli, zapisane v razdelku o šolstvu, na primer kažejo avtorjevo zavedanje nujnosti globokega analitičnega razmisleka posameznih segmentov narodnostno manjšinskega bivanja – v ta sklop sodi poudarjanje pomena funkcionalnosti jezika manjšine (slovenščine) za najširše okolje, če se narodna manjšina želi izogniti etnični getizaciji. In še posebej razmišljanja v razdelku o simbolih (str. 245), ko avtor opozarja na obstoječe psihološke rezidije, ki zavirajo preraščanje slovenske etnične populacije od manjšine k skupnosti. Morda bi avtor na tem mestu misel še podkrepil s svojim razmišljanjem o »narodnostnem meščanstvu«, na katero je opozoril pred leti.

Ker je delo namenjeno italijanskemu kulturnemu prostoru, je treba omeniti še misel, ki se ocenjevalcu utrne ob branju knjige: delo gotovo nosi v sebi nastavke »antibrambovstva« v tem smislu, da slovensko manjšino postavlja v položaj soustvarjalcev zgodovine tega področja kot celote, ki je predvsem s svojimi kulturnimi veličinami pogosto določala smernice kulturnega razvoja celotnega področja.

In nenazadnje je treba opozoriti na dobro »izbalansiranost« obravnave posameznih

področij preselitve Slovencev v Italiji z jasno opredelitvijo, da Slovenci v Italiji niso zgolj in samo Slovenci na Tržaškem. Kam je pripeljala takšna politika, ki jo je pogosto sugerirala tudi država matičnega naroda, je razvidno iz priložene bibliografije, iz katere je mogoče razbrati mnoge »bele lise« raziskovanja. Goriška pokrajina, in mesto Gorica še posebej, kot dolgoletno kulturno središče slovenske populacije ob slovenski zahodni etnični meji še vedno ni dobila primerne znanstvene valorizacije. Izbalansiranost je mišljena tudi v ideološkem pomenu, ko etničnost zadobi primarnost, pluralizmi vseh vrst pa so postavljeni kot pogoj njenega razvoja.

Delo ima (v prvem delu) močan historični nastavek, ki tudi sicer daje monografiji temeljni pečat. Vendar bi prav ponovno opozorilo na zgodovinske trende moralo biti razumljeno kot opozorilo na smeri razvoja v sedanjem trenutku, ki so pogoj za razvoj v bodočnosti. Stranj nas na mnoge od teh opozarja tako na področju teritorija (novejše poselitve v Furlaniji), šolskega ustroja, jezika, itd. Ali nas ni prav trmasto vztrajanje pri zatečenem stanju v prvem obdobju po vojni (tako znotraj manjšine kot tudi v državi matičnega naroda) pripeljalo v položaj, ko so določeni trendi razvoja v Evropi zaobšli oba »partnerja«.

Morda se bo kateremu izmed boljših poznavalcev te problematike zazdelo, da so bile mnoge stvari že zapisane ter zato ne prinašajo nekaj novega. Takšnim ugovorom bi lahko pritrdili, če bi imeli opraviti s čistim pozitivizmom brez vključitve razvojne komponente. Z vpeljavo elementov razvoja pa se delo pokaže še kako pomembno tudi za populacijo v državi matičnega naroda, pogosto obremenjeno s precej stereotipnimi predstavami o slovenskih populacijah v »zamejstvu«.

Zaradi tega bi bilo treba priporočiti izdajo dela še v kakšnem drugem (tudi slovenskem) jeziku, pri čemer bi bilo treba dopolniti pristop in ugotovitve v uvodu oziroma v zaključku. Zagotovo pa bi bilo treba ohraniti uvodne misli Geatana Arfeja, ki kažejo na pozitivno povezavo med razreševanjem problematike slovenske manjšine v Italiji ter nastajanjem evropske listine o manjšinah.

Miran Komac

Kriminološke teorije

(Criminological Theory. Sage Publications, Newbury Park 1989, 226 s.)

Zakaj je zločin v ZDA bolj razširjen kot v drugih državah? Zakaj v določenih področjih bolj kot v drugih? Zakaj nekateri kršijo zakon, medtem ko ga drugi spoštujejo? Zakaj storijo nezakonito dejanje tako bogati kot revni? Kako lahko razložimo pojav kriminalitete? Na ta in podobna vprašanja poskuša odgovoriti kriminologija. Vendar pa, ugotavljajo avtorji, so odgovori na ta vprašanja odvisni od družbenih okoliščin, v katerih so živeli in delovali kriminologi, njihove ugotovitve pa so imele za posledico takšno ali drugačno kriminalno politiko. Cilj knjige Kriminološke teorije je pokazati, kako se je v času spreminjal odnos družbe in posebej kriminologov do kriminalitete, opozoriti, kateri dejavniki so vplivali na ta spremenjeni odnos, kaj so ugotovili raziskovalci v posameznem obdobju in kakšne so bile posledice njihovih spoznanj. Čeprav avtorji opozorijo na izvore, vsebino in značilnosti posamezne kriminološke struje, pa se osredotočajo predvsem na prikaz razvoja posameznih kriminoloških šol in njihovih predstavnikov v ZDA.

V prvem poglavju Vsebina in posledice teorij avtorji opozorijo na vpliv družbe kot celote na mišljenje vsakega posameznika, pa tudi kriminologa. To se oblikuje na osnovi posameznikovih izkušenj o kriminaliteti in se s spremembami v družbi zaradi spremenjenih izkušenj s časom spreminja. To pa odpira novo vprašanje: kako družbene izkušnje posameznika (tudi kriminologa) določajo način pojasnjevanja vzrokov kriminalitete? Vprašanje zahteva odgovor, saj ima takšna ali drugačna opredelitev njenih vzrokov za posledico drugačno kriminalno politiko: kot se spreminjajo kriminološke teorije, se v času spreminja tudi kriminalna politika.

V drugem poglavju Iskanje kriminalcev prikazujejo prizadevanja prvih kriminologov, ki so poskušali razloge kriminalitete pojasniti z razlogi, ki so v posamezniku, v njegovi duši, volji ali v zgradbi telesa. Posebej obravnavajo izhodišča in vsebino

treh skupin kriminoloških teorij in posledice teh spoznanj za oblikovanje strategije preprečevanja kriminalitete:

– *spiritualizma*; prepričanje, da so ljudje, ki so zagrešili zločin, v posesti hudobnih sil – demonov, je po mnenju avtorjev še vedno aktualno, saj je tudi povezanost večine prebivalstva v ZDA (ocenjujejo, da kar 70%) s cerkvijo še vedno visoka. V podporo temu prepričanju navajajo nekaj primerov iz 90. let v ZDA;

– *pozitivistična šola* je prva zahtevala znanstveno razlago vzrokov kriminalitete, ki pa jih še vedno išče v posamezniku;

– *klasična šola* meni, da so kriminalci kot kalkulatorji: svobodno se odločajo za kaznivo dejanje na osnovi možnih prednosti in kazni.

Čeprav je v prvem obdobju, ko je prevladoval vpliv bioloških teorij, kriminalna politika delovala v smeri »odstranjevanja« obsojenca, pa je v ZDA v začetku tega stoletja pozitivistična šola po mnenju avtorjev pozitivno vplivala na spremembo kriminalne politike s ciljem prevzgoje obsojencev. Če namreč verjamemo, da je možno vplivati na dejavnike, ki posameznika vodijo v odločitve za kaznivo dejanje, je z opredelitvijo tega dejavnika možno opredeliti ustrezni postopek (v poboljševalnem zavodu ali v krogu družine), ki naj bi kršitelja preoblikoval v »normalnega člana družbe«. Zato avtorji v nadaljevanju poglavja analizirajo vpliv, ki ga je imela pozitivistična kriminološka šola na odkrivanje kriminalitete, in posebej na reformo kazenskopravnega sistema.

V nasprotju z drugim poglavjem so v tretjem z naslovom Zanikanje individualizma: družbeni izvori kriminalitete prikazana spoznanja tistih kriminologov, ki so se zedinili, da vzrokov kriminalitete ne moremo iskati v posamezniku, temveč v družbenih okoliščinah, v katerih ljudje živijo in delajo. Medtem ko so nekateri obravnavali kot kriminogeno ameriško družbo kot celoto, so drugi poudarjali, da rojevajo kriminaliteto neustrezne razmere v najrevnejših – predvsem mestnih četrtih. Čeprav segajo začetki teh teorij v začetek 19. stoletja, sta se konec tridesetih let tega stoletja v ZDA oblikovali dve temeljni kriminološki šoli:

– čikaška, ki je zagovarjala tezo, da mesta spodbujajo kriminaliteto, in

– »teorija rodu«, katere začetnik

R. T. Merton, postavlja tezo, da vzrokov kriminalitete ne smemo iskati v prostorski lokaciji, kot je mesto, temveč so kulturni in strukturalni vplivi posameznega okolja kriminogeni dejavniki.

Čeprav v izhodiščih različni sta obe teoriji obsodili poenostavljanje kriminoloških teorij, ki so kot vir kriminalitete obravnavale posameznika. Vir kriminalitete je predvsem nezmožnost posameznika prilagoditi se družbenim dejavnikom zaradi družbene dezorganizacije, subkulturne tradicije, neenakih možnosti. Vse to ruši naravni red, ki je v prilagodljivosti. Predstavniki teh teorij so opozorili, da družbena organizacija prisili ljudi, da postanejo takšni, kot so, in da delujejo na določen način. Če družba ni sposobna usmeriti delovanja posameznikov v želeni smeri, si je sama kriva. Od tod tudi rek: vsaka družba ima takšno kriminaliteto, kot si jo zasluži.

Po mnenju avtorjev knjige se je veljavnost spoznanj obeh teorij potrdila v praksi: čikaška šola je ob hitri rasti in diverzifikaciji urbanizacije v ZDA povezovala kriminaliteto s temi družbenimi spremembami, medtem ko je bila teorija rodu z zagovarjanjem enakih možnosti za vsakogar osnova za razvoj teorije »priložnosti«. Posebej čikaška teorija pa kaže na vpliv kriminološke teorije na kazensko-pravno politiko, saj v praksi razvita in preizkušena modela prevzgoje posameznikov, znana kot čikaški projekt in projekt angažiranja mladih, ne moreta biti pravilno razumljena brez poznavanja povezave s to kriminološko teorijo. Pod vplivom teh teorij se je kriminalna politika usmerila bolj na vzgojo prestopnikov, v poskuse prilagajanja posameznikov spremenjenim družbenim zahtevam kot pa na kaznovanje.

Četrto, peto in šesto poglavje obravnavajo teoretične modele vodilnih kriminoloških teorij šestdesetih in sedemdesetih let v ZDA. Po mnenju avtorjev je vsak od prikazanih modelov v teh poglavjih napredek pri poznavanju kriminalitete, saj poskuša preseči spoznanja čiste sociološke teorije kriminalitete, prikazane v tretjem poglavju knjige.

V četrtem poglavju z naslovom Družba kot izolacija: teorija kontrolizacije so prikazane teorije kontrolizacije. Njeni predstavniki zagovarjajo stališče, da niso bistveni problemi kriminologije vzroki kriminalitete, temveč kako jo preprečiti. Bistvo te teorije

je, da je neprilagojenost posameznikov in skupin nujno treba pričakovati takoj, ko družbeni nadzor ni dovolj učinkovit. V tem smislu, pravijo avtorji, je ta teorija bolj teorija prilagodljivosti kot pa odklonskosti.

V ZDA imajo te teorije izvor v Durkheimovi teoriji anomije in v čikaški šoli, se pa na žalost – razen Recklessove teorije obvladovanja – ukvarjajo z mladoletniško delinkvenco. Zato postavljajo nadzorstvo v t. i. družino srednjega razreda ali šolo. V knjigi so kratko prikazane Nyova družinsko pogojena teorija družbenega nadzora, Sykesova in Matzajeva teorija nevtralizacije, Reissova teorija osebnega in družbenega nadzora in Hirschijeva teorija nadzora. Kljub prepričanju večine, da je bila teorija nadzora konvencionalna, saj je spodbujala že uveljavljene oblike preprečevanja kriminalitete, to ni tako, saj je z ugotovitvijo, da je osnova kriminalitete v družbi, ne pa v posamezniku, po večdesetletni drugačni praksi poskušala preprečevati kriminaliteto z vključevanjem posameznika v določen družbeni red, ne pa s poskusi vplivati na posameznika s kaznovanjem, tj. preko bojazni, da bo pri nezakonitem ravnanju ujet.

V petem poglavju z naslovom Ironija državne intervencije je podrobneje predstavljena t. i. teorija etiketiranja. Predstavniki te teorije trdijo, da vzrok kriminalitete ni v družbenih okoliščinah, temveč moramo te vzroke iskati v poskusih preprečevanja kriminalitete. Sám ožigasanje storilca in njegovo obravnavanje v kazensko-pravnem sistemu sta kriminogeni dejavniki. Ali natančneje: vzrokov kriminalitete ne smemo iskati v posamezniku ali v njegovem okolju, temveč v družbeni reakciji – v reakciji okolja, vključno z reakcijo državnih uslužbencev oz. uslužbencev, vključenih v kazenski proces, na prestopke posameznika. Teorija etiketiranja je dobila številne privrženice. Vzrok za njeno popularnost pa iščejo avtorji v vse večjem nezaupanju v kazensko-pravni sistem, v vlado in v državo oz. njene organe v 60. letih v ZDA.

Teorija etiketiranja je s svojimi spoznanji vplivala tudi na kriminalno politiko. Opaziti je zmanjšanje števila kriminalnih dejanj v kazensko-pravnem sistemu ZDA v tem času, pa tudi spremembe v kazenskih sankcijah: namesto zaporne kazni se v tem času obsojenci med prestajanjem kazni vračajo v svoje okolje, namesto nadzora paznikov

v zaporih se vpeljuje nadzor družine, socialnega skrbstva, raznih agencij za mlade ali okrajnih policijskih uslužbencev. Aktivno je tudi gibanje za zaščito človekovih pravic, ki začne varovati tudi obtoženca oz. storilca kaznivega dejanja: uveljavi se pravica osumljenega do zagovornika, prepovedane so preiskave brez naloga sodišča. Zmanjša pa se tudi število ustanov, kot so zapori, sodišča...

V šestem poglavju z naslovom Družbena moč in razlaga kriminalitete so predstavljene t.i. konfliktne oz. radikalne teorije, ki iščejo vzroke kriminalitete v kapitalizmu kot družbenoekonomskem sistemu, ki povzroča vrsto dejanj, ki so v nasprotju z zakonom v vseh družbenih slojih. Te teorije posegajo globlje kot teorije etiketiranja v načine, s katerimi politični interesi in politična moč lahko vplivajo na način odziva družbe na določeno ravnanje, ki ga označijo kot deviantno ali pa ne. Med konfliktne teorije tako sodijo tiste teorije, ki proučujejo vprašanje boja med posamezniki in skupinami v pogojih neenake moči. Da bi kar najbolj celovito predstavili vsebinska izhodišča teh teorij, so avtorji knjige najprej prikazali ugotovitve začetnikov kriminološke teorije konflikta, tj. Marxa in Engelsa, Simmla, Bongerja, Sutherlanda, Sellina in Volda. V nadaljevanju pa so obširneje prikazali razvoj in predstavnike teorije konflikta v šestdesetih letih v ZDA. Pri tem so posebej opozorili na dosežke Turka, Chalublissa in Quinneya. Pod vplivom dejavnikov ugodnega okolja, kot so npr. vojna v Vietnamu, rast kontrakultur, večanje števila političnih protestov zaradi diskriminacije in uporabe moči policije, je ta teorija dobila veliko zagovornikov.

Spoznanja teorije konfliktov so bistveno pripomogla k poznavanju problema kriminalitete in tako obogatila kriminološko znanost, vendar pa po mnenju avtorjev knjige niso imela večjega vpliva na kriminalno politiko. Sprejeta so bila le tista načela te teorije, ki so se vključevala v obstoječe sheme kriminalne politike in dovoljevala veljavne postopke, medtem ko so bile korenitejše spremembe zavržene. Tako teorija konflikta sicer ni vplivala na kazensko zakonodajo, dala pa je vrsto poglobljenih znanj o deviantnem ravnanju, ki jih druge teorije niso načenjale ali pa le omenjale.

V sedmem poglavju z naslovom Konzerватivna kriminologija: obujanje teorij

o posamezniku se poskušajo analizirati sodobne kriminološke teorije v osemdesetih letih v ZDA. Zdi se, kot da je krog v možnem razvoju kriminoloških teorij sklenjen, saj se sodobni kriminologi, čeprav z drugačnimi pristopi, z zanikanjem vpliva družbenih dejavnikov in z iskanjem vpliva dejavnikov v posamezniku na kriminaliteto vračajo h klasični šoli o kriminaliteti, kakršna je bila v začetku tega stoletja. Na tak razvoj kriminološke teorije sta po mnenju avtorjev knjige vplivali manjša uspešnost in nižja stopnja rasti v gospodarstvu v ZDA v tem obdobju v primerjavi s posameznimi kazalci rasti in razvoja gospodarstva teh držav v povojnem obdobju in v šestdesetih letih. Po obdobju zagovarjanja enakosti vseh ne glede na raso ali sloj, ki mu pripada posameznik, se je začela ponovno stopnjevati rasna nestrpnost, ki se kaže v posameznih skrajnih rasiističnih konfliktih. Ameriški model socializacije so razglasili za neuspeh in poudarili odgovornost posameznika in njegove družine za njegov razvoj in razvoj okolja.

Posameznik pa, po mnenju zagovornikov sodobnih ameriških teorij, ne postane prestopnik samo zaradi svojih takšnih ali drugačnih psihičnih značilnosti, npr. zaradi svoje neprilagodljivosti, temveč tudi zaradi fizičnih značilnosti, kot je npr. okvara možganov. Od tod pa ni dolga pot do razmišljanja o podobi tipičnega prestopnika. Kot najbolj značilna predstavnika teh teorij v ZDA omenjajo avtorji kriminologa Wilsona in Herrnsteina ter njuno delo *Crime and Human Nature* (1985). Čeprav po mnenju avtorjev te teorije še niso neposredno vplivale na spremembo kriminalne politike, pa so že opazne posamezne negativne posledice takih pristopov. Tako se npr. v okolju širijo poskusi izolacije in etiketiranja prestopnika tudi po prestani kazni, širijo informacije, da bi npr. tudi otroci prestopnikov bili prestopniki in da jim je treba zato preprečiti, da bi imeli potomce, ipd.

Čeprav avtorji knjige prikazujejo izvore posameznih kriminoloških teorij v svetu, pa se vendarle predvsem osredotočajo na okoliščine, v katerih se je posamezna teorija razvijala v ZDA in vpliv teh pogledov na spremembe v kriminološki politiki.

Razumevanje vzrokov in posledic kriminalitete je pomembno ne le zaradi možnosti razumevanja in proučevanja razširjenosti kriminalitete v preteklosti in v sedanjosti,

temveč predvsem zaradi možnosti in želje predvidevati njen obseg, strukturo in nove pojavne oblike v prihodnosti. Predvsem v povezavi z družbenimi izvori kriminalitete jo je s spreminjanjem značilnosti družbe v prihodnosti možno omejevati, po drugi strani pa tudi napovedovati, kakšna bo družba in kakšen bo kriminal v njej v prihodnosti.

S tega vidika je analiza odvisnosti kriminologije od značilnosti družbe in analize vpliva kriminoloških teorij na kriminalno politiko v daljšem obdobju v ZDA pomembno delo. Seveda pa tako celovito zastavljeni

cilji knjige ob danem obsegu ne dajejo niti celovitega pregleda konceptov posameznih ameriških avtorjev, zagovornikov določene teorije, ki je v knjigi predstavljena, kaj šele celotnih dosežkov in spoznanj kriminoloških teorij v svetu. Zato knjiga ni učbenik, ki bi bralcu omogočil nepristransko spoznavanje dosežkov kriminološke teorije v svetu, temveč predvsem zanimivo dopolnilno branje o posebnih značilnostih ameriške – predvsem sodobne – kriminološke znanosti.

Alenka Žnidaršič-Kranjc

Politička misao (Zagreb)
št. 4/1989

Članki, razprave: MIRJANA KASAPOVIĆ: Socializem, kot »delovna družba«; JOSIP ŽUPANOV: Samoupravni socializem: konec neke utopije; *O politični legitimiteti:* MILAN PODUNAVAC: Slojevitost načela legitimiranja oblasti; NENAD ZAKOŠEK: Problem legitimnosti oblasti; NENAD DIMITRIJEVIĆ: Legitimiranje z ideali; ROBERT BLAŽEVIĆ: V iskanju novih temeljev legitimnosti socialističnih ureditev; NIKOLA POPLAŠEN: Politična lojalnost in legitimiteta politike v kriznih razmerah; *Iz teorije politike:* CLAUS OFFE, ULRICH K. PREUSS: Ali lahko demokratične institucije učinkovito izkoristijo moralne vrednote? IVAN GRDEŠIĆ: Elementi procesualne definicije pojma moči; *Mednarodni politični odnosi:* RADOVAN VUKADINOVIĆ: Jugoslovansko-avstrijski odnosi: od napetosti do razumevanja; LIVIJA KORDUM: Problem vzhodnih in zahodnih meja Kraljevine SHS na Pariški mirovni konferenci; *Predavanja:* MANFRED FRANK: Jürgenju Habermasu za 60. rojstni dan; *Informacije, recenzije, prikazi, pogledi.*

Naše teme (Zagreb)
št. 5/1990

Pogledi: LINO VELJAK: Današnje kritike Marxa, marksizma in socializma; BOGOMIR KOVAČ: Akcionarski kapital in socialistično samoupravljanje; *Naše tema:* ŽARKO PUHOVSKI: »Realni socializem« in (ponovni) začetek »konca zgodovine«; VUCINA VASOVIĆ: Dogorevanje polit-socializma; DUŠKO SEKULIĆ: Tržišče, razredna struktura in konflikti; MILAN PODUNAVAC: Politična kultura in politične spremembe v družbah »realnega socializma«; *Študije:* RAINER EISFELD: Pluralizem med liberalizmom in socializmom (2); ŠTEFICA DEREN-ANTOLJAK: Švedski

model; *Intervju:* LOUIS ALTHUSSER: Filozofija in marksizem; *Knjiga »Naših tem«:* JOHN RAWLS: Teorija pravice (1); *Raziskovanja:* SLAVEN LETICA: Znanstveniki o jugoslovnski krizi; *Pogledi, recenzije, prikazi.*

Pregled (Sarajevo)
št. 10/1989

Članki: SRĐAN VRCAN: Weimarska republika in mi; SEBASTIAN HARRNER: Samomor nemškega rajha; JOVAN MIRIĆ: Demokracija in pluralizem: pojem, predpostavke in dileme; BRACO KOVAČEVIĆ: Politična socializacija in (ali) politična manipulacija; ĐEMAL HATIBOVIĆ: Najnovejša gospodarska ekspanzija Japonske in njene notranje ter mednarodne ekonomske implikacije; LJUBOMIR PALIGORIĆ: Spremenjena podoba sveta in nespremenjene doktrine političnih gibanj; *Prikazi.*

Anali (Beograd)
št. 6/1989

Francoska revolucija in moderna pravna civilizacija: RADOMIR LUKIĆ: Francoska revolucija in revolucionarni proces; STEVAN VRAČAR: Državnopravne pridobitve francoske revolucije; DANILO N. BASTA: Francoska revolucija in pravna filozofija; PAVLE NIKOLIĆ: Deklaracija o pravicah človeka in državljana iz leta 1789 kot akt civilizacije; VOJISLAV STANOVIĆ: Deklaracije o pravicah in svoboščinah v ameriški in francoski revoluciji; OBREN STANKOVIĆ: Francoska civilna zakonodaja pred revolucijo in po njej; MIRJANA TODOROVIĆ: Francoska revolucija in nastanek sociologije; MARKO PAVLOVIĆ: Odmevi velike Francoske revolucije v obnovljeni Srbiji; DRAGOLJUB PAVLOVIĆ: Od revolucije in utopije do tradicije in recepcije; *Prispevki.*

bibliografija knjig in člankov

Iz dokumentacije osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Goričarja

I. SOCIOLOGIJA

- CITIES in a Global Society. London: Sage, 1989
- CUFF E. C., Sharrock W. W., Francis D. W.: Perspectives in Sociology. London: Unwin Hyman, 1990
- GESCHICHTE der oesterreichischen Soziologie: Konstituierung, Entwicklung und europäische Bezüge. Wien: Verlag fuer Gesellschaftskritik, 1988
- GORTNER Harold F., Mahler Julianne, Nicholson Jeanne Bell: Organization Theory: A Public Perspective. Chicago: The Dorsey Press, 1987
- HARALAMBOS Michael, Heald Robin: Sociology: Themes and Perspectives. London: Unwin Hyman, 1989
- HARRISON David: The Sociology of Modernization and Development. London; Boston: Macmillan, 1988
- LABOUR Process Theory. London: Macmillan, 1990
- RUS Veljko, Adam Frane: Moč in nemoč samoupravljanja. Zagreb: Globus, 1989
- URBAN Innovation and Autonomy: Political Implications of Policy Change. London: Sage, 1989
- WOMAN and the Life Cycle: Transitions and Earning-Points. London: Macmillan Press, 1987
- WORK and family: Theory, Research, and Applications. Newbury Park; London: Sage, 1989

II. POLITIČNE VEDE

- ANDERSON Benedict: Nacija: zamišljena zajednica; razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma. Zagreb: Školska knjiga, 1990
- BARADAT Leon P.: Political Ideologies: Their Origins and Impact. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1988
- BIRNBAUM Pierre: States and Collective Action: the European Experience. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1988
- BOBBIO Norberto: Democracy and Dictatorship: The Nature and Limits of State Power. Cambridge: Polity Press, 1989
- BUHARIN Nikolaj Ivanovič: Problemy teorii i praktiki socializma. Moskva: Politizdat, 1989
- BURGESS Michael: Federalism and European Union: Political Ideas, Influences and Strategies in the European Community, 1972-1987. London; New York: Routledge, 1989
- CONTEMPORARY Political Systems: Classifications and Typologies. London; Boulder: Lynne Rienner, 1990
- DUNN John: Modern revolutions: an introduction to the analysis of a political phenomenon. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1989
- HELD David: Political Theory and the Modern State: Essays on State, Power and Democracy. Cambridge: Polity Press, 1989
- KOVAČ Bogomir: Rekviem za socializem: ekonomske

reformе v socialističnih državah. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1990

- KULJIĆ Todor: Birokratija i kadrovska uprava. Beograd: Naučna knjiga, 1989
- MALEVILLE Georges de: La Tragedie Armenienne de 1915. Paris: Lanore, 1988
- MEULEMANS William C.: Making Political Choices: an introduction to politics. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1989
- THE NEW Women's Movement: Feminism and Political Power in Europe and the USA. London: Sage, 1988
- WORLD Press on The Plight of Turkish Minority in Bulgaria = Weltpresse zur Notlage der tuerkschen Minderheit in Bulgarien = Presse mondiale Souffrances de la Minorite turque en Bulgarie. Ankara: Kurtulus Yayincilik Ticaret, 1989

III. POLITIČNI SISTEM SFRJ

- DENIĆ Bogdan: Kriza jugoslovenskega socializma: Spremembe v sistemih etatiističnega socializma – dosegi in možnosti. Ljubljana: Komunist, 1989
- IČEVIĆ Dušan: Jugoslovenstvo i jugoslovenska nacija. Beograd: Naučna knjiga, 1989
- LELJAK Roman: Teharske žive rane. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1990
- SMISAO jugoslovenskog pluralističkog šoka. Beograd: Književne novine, 1989
- YUGOSLAVIA: Legal Framework, Social, Political and Economic Aspects. Zagreb: Narodne novine, 1989

IV. MEDNARODNA POLITIKA, MEDNARODNI ODNOSI

- GEIGER Theodore: The Future of the International System: The United States and the World Political Economy. Boston; London: Unwin Hyman, 1988
- KARSH Efraim: Neutrality and Small States. London; New York: Routledge, 1988

V. KOMUNIKOLOGIJA, NOVINARSTVO

- ARMES Roy: On Video. London; New York: Routledge, 1988
- GIESECKE Michael: Die Untersuchung institutioneller Kommunikation: Perspektiven einer systemischen Methodik und Methodologie. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1988
- INFORMATION Resource Management: concepts, strategies, applications. London: Taylor Graham, 1989
- VREG France: Demokratično komuniciranje: prispevek k pluralistični paradigmi v komunikacijski znanosti. Maribor: Obzorja, 1990

VI. METODOLOGIJA

DOING Research in Organizations. London; New York: Routledge, 1988

VII. FILOZOFIJA

GOODMAN Nelson: *Tatsache, Fiktion, Voraussage*. Frankfurt: Suhrkamp, 1988

KANT Immanuel: *Opća povijest prirode i teorija neba ili poskušaj o ustrojstvu i mehaničkom postanku cijele svjetske zgrade raspravljen po Newtonovim principima*. Sarajevo: Svjetlost, 1989

SARTRE Jean-Paul: *Bilješke o ludoriji rata*. Sarajevo: Svjetlost, 1989

NIETZSCHE Friedrich: *Somrak malikov ali Kako filozofiramo s kladivom: Primer Wagner: Problemi glasbenikov; Ecce homo: Kako postaneš, kar si; Antikrist: Prekletstvo nad kršćanstvom*. Ljubljana: Slovenska matica, 1989

VIII. MARKSIZEM

MARX Karl: *Spisi o antični filozofiji*. Ljubljana: MC CK ZKS, 1989

IX. PSIHOLOGIJA

KIMMERLE Gerd: *Verneinung und Wiederkehr: Eine methodologische Lektüre von Freuds »Jenseits des Lustprinzips«*. Tübingen: Diskord, 1988

MOTTE-HABER Helga de la: *Psihologija glasbe*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1990

ŠUKOVIĆ Filip R.: *Psihologija organizacije: struktura i sadržaj osnovnih problema*. Beograd: Privredni pregled, 1989

X. PRAVO

GRAD Franc: *Zakonodajalna funkcija republike*. Ljubljana: Uradni list SRS, 1989

INTEGRALNO besedilo ustave Socialistične federativne republike Jugoslavije in amandmajev I do XLVIII k ustavi Socialistične federativne republike Jugoslavije. Ljubljana: Uradni list SRS, 1989

NEURADNO prečiščeno besedilo Ustave Socialistične republike Slovenije in ustavnih amandmajev I do XC k Ustavi Socialistične republike Slovenije. Ljubljana: Uradni list SRS, 1990

PAVLICA Miro: *Register veljavnih predpisov SFRJ in SR Slovenije 1990*. Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1990

ZAKON in drugi predpisi o volitvah: s komentarjem dr. Franca Grada. Ljubljana: Uradni list SRS, 1990

XI. EKONOMIJA, EKONOMSKI ODNOSI, MEDNARODNO GOSPODARSTVO

BERNOT Natan: *Podjetništvo, naloge in odgovornost podjetniškega vodenja*. Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1990

COSTELLO Nicholas, Michie Jonathan, Milne Seumas: *Beyond the Casino Economy: Planning for the 1990s*. London; New York: Verso, 1989

EUROPE Sociale: *La dimension sociale du marche interieur. Rapport d'etape du groupe interservices*. Luxembourg: Office des publications officielles des Communautés européennes, 1988

FERFILA Bogomil: *Jugoslovensko društvo od utopije ka realnosti: Od dominacije politike ka dominaciji ekonomije*. Ljubljana: MC CK ZKS, 1990

KOTLER Philip, Armstrong Gary: *Marketing: An Introduction*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1990

MOŽINA Stane, Merkač Marjana: *Vodenje podjetja*. Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1990

PERNEK Franc: *Družbene finance in finančno pravo: V teoriji in praksi*. Ljubljana: Uradni list SR Slovenije, 1990

KAVČIČ Bogdan, Deškovič Darko: *Strategija in uspešnost*. Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1990

XII. VOJAŠKE VEDE, OBRAMBOSLOVJE

ALTERNATIVE Defence Policy. London; New York: Routledge, 1988

DEFENCE Policy Making: A Comparative Analysis. London: Leicester University Press, 1988

DZIEDZIC Lt Col Michael J.: *Mexico: Converging Challengers*. London: The International Institute for Strategic Studies, 1989

EDMONDS Martin: *Armed Services and Society*. London: Leicester University Press, 1988

EVANS Ernest: *Wars Without Splendor: The U. S. Military and Low-Level Conflict*. New York; Westport, Conn: Greenwood Press, 1987

GAMBLES Ian: *Prospects for West European Security Co-operation*. London: The International Institute for Strategic Studies, 1989

HEWEDY Amin: *Militarization and Security in the Middle East: The Impact on Development and Democracy*. London; New York: Pinter Publishers; St. Martin's Press, 1989

ISPAHANI Mahnaz: *Pakistan: Dimensions of Insecurity*. London: The International Institute for Strategic Studies, 1989/90

KUNZENDORFF Volker: *Verification in Conventional Arms Control*. London: The International Institute for Strategic Studies, 1989

LINDSEY George: *Strategic Stability in the Arctic*. London: The International Institute for Strategic Studies, 1989

MILITARY Disengagement from Politics. London; New York: Routledge, 1988

MULLINS James P.: *The Defense Matrix: National preparedness and the military-industrial complex*. San Diego: Avant Books, 1986

- OBRAMBOSLOVJE na Slovenskem: Gradivo s posveta 10. 04. 89. Ljubljana: MC CK ZKS, 1989
- SIPRRI Yearbook 1989: World Armaments and Disarmament. Oxford: Oxford University Press, 1989
- THE STRATEGIC Implications of Change in the Soviet Union. London: The International Institute for Strategic Studies, 1989/90
- TODD Daniel: Defence Industries: A Global Perspective. London: Routledge, 1988
- WITTMANN Klaus: Challenges of Conventional Arms Control. London: The International Institute for Strategic Studies, 1989
- ZVONAREK Ivan: Pravo općenarodne obrane i društvene samozaštite SFRJ. Zagreb: Informator, 1990
- XIII. EKOLOGIJA, ZNANOST, TEHNOLOGIJA
- JEVTIĆ Bora: Društvena alternativa: Teorija naučno-tehnološkog razvoja. Sarajevo: Svjetlost, 1989
- KEEKOK Lee: Social Philosophy and Ecological Scarcity. London; New York: Routledge, 1989
- NEW TECHNOLOGY and the Labour Process. London: Macmillan, 1988
- REYNOLDS Dennis: Library Automation: Issues and Applications. London; New York: Bowker, 1985
- SCHUETZE Christian: Das Grundgesetz vom Niedergang: Arbeit ruiniert die Welt. München; Wien: Carl Hanser, 1989
- ZA AVTONOMIJO znanosti: Stališča ZKS o družbenih znanostih. Ljubljana: MC CK ZKS, 1989
- ZELENIKA Ratko: Metodologija i tehnologija izrade znanstvenog i stručnog djela. Beograd; Zemun: Savremeno Pakovanje, 1988
- XIV. UMETNOST, KULTURA, JEZIK
- MORIN Edgar: Kako misliti Evropu. Sarajevo: Svjetlost, 1989
- SPEAKING Gender. London; New York: Routledge, 1989
- XV. IZOBRAŽEVANJE, ŠOLSTVO
- EDUCATIONAL Opportunities in the Welfare State: Longitudinal studies in educational and occupational attainment in the Netherlands. Nijmegen, The Netherlands: Institut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, 1989
- HARRIS David: Openness and Closure in Distance Education. London; New York: The Falmer Press, 1987
- HEGARTY Seamus: Meeting Special Needs in Ordinary Schools: An Overview. London: Cassell, 1987
- ŠOLA v političnem pluralizmu. Ljubljana: MC CK ZKS, 1990
- XVI. MEDICINA, ZDRAVSTVO, SOCIALNA POLITIKA
- HANDBOOK of Housing and the Built Environment in the United States. Westport, Connecticut; New York: Greenwood Press, 1988
- INTRODUCTION to Social Security. Geneva: International Labour Office Publications, 1989
- XVII. RELIGIJA
- AHMED Akbar S.: Discovering Islam: Making Sense of Muslim History and Society. London; New York: Routledge, 1988
- GOTTESREICH und Revolution: Zur Vermengung von Cristentum und Marxismus in politischen Theologien der Gegenwart. Muenster: Verlag Regensburg, 1987
- MUŽIĆ Ivan: Masonstvo u Hrvata: (Masoni i Jugoslavija). Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989
- XIX. ZGODOVINA
- JAVORŠEK Jože: Spomini na Slovence: I., II. Ljubljana: Adit, 1989
- KLANJIŠČEK Zdravko: Pregled narodnoosvobodilne vojne 1941–1945 na Slovenskem. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1989
- PRIBIČEVIĆ Svetozar: Diktatura kralja Aleksandra. Zagreb: Globus, 1990
- ZAKONICI drevne Mesopotamije. Sarajevo: Svjetlost, 1989

**BENKO, dr. Vlado: The International Dimensions of Rearrangement of Yugoslavia
Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Vol. XXVII, No 8-9, p. 923-935**

There are two options for the rearrangement of Yugoslavia and their international implications the author is dealing with e. g. the first one the constitution of the country as a confederation and the second one its decomposition into several independent states. He is approaching the analysis of these two situations on the one hand, from the point of view of the reaction the international milieu could have to them, considering more and more dominant trends of integrations and regionalization in the international community as a memento also for the Yugoslavia and on the other hand with an attempt of the estimation how the realization of the one or the other option would affect the definition of goals and the capability to realize them from the side of the future independent subjects. The author is inclined to the standpoint that a consensus in the confederal pact over the common goals and demands articulated in a broad sense and at the same time congruent with the contemporary international trends, namely in the sense of the domination of market economy would create a favourable climate for the inclusion of this part of Europe into these trends with more prospects even for the development of the subjects of confederation. On the contrary of it the second option contains for Slovenia as a small state a sharpened problem of its security in the sense of survival. The outlet for it sees the author in the neutralization and demilitarization of Slovenia.

UDC 342.25

**TRPIN, dr. Gorazd: The Formation of Administrative Systems on the Local Level
Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Vol. XXVII, No 8-9, p. 936-947**

From the perspective of the envisaged reforms of the communal system, i.e. of the reshaping of communes in the direction of local selfmanagement, the author thoroughly analyses the state and trends of administrative systems – especially on the local level. Administrative systems are divided into territorial, functional and associative systems, and chief attention is being paid to functional systems, i.e. to modern means to performing public services, in accordance with the economic reform. The article stresses the need for a diversification of forms – regarding different environments – as well as their efficiency, since without it, local selfmanagement would lose, regarding the satisfaction of common needs and needs of individuals, its true content and meaning. When showing reform trends, the author points to the experience with public services in the world, cautioning against blind imitation of foreign models.

UDC 339.73

**LAVRAČ, mag. Vladimir: European Monetary Union and Economic Sovereignty of Its Members (the Incorporation of Yugoslavia into EMU)
Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Vol. XXVII, No 8-9, p. 945-959**

The article deals with the European Monetary Union as the expected highest level of monetary integration in the European Community. From the point of view of individual members, the main advantage of joining the monetary union lies in a higher integration into the common market, while the main weakness lies in the loss of autonomy in the management of monetary and currency rate of exchange policy. The central question standing out is the question of monetary sovereignty of a state, which is in the case of Yugoslavia also important on a lower level, namely on the level of the republic. In the article, conditions which Yugoslavia would have to fulfill in order to be able to join the European Monetary Union and main problems which such an incorporation would present are listed.

**BENKO, dr. Vlado: Mednarodne razsežnosti preureditve Jugoslavije
Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Let. XXVII, št. 8–9, str. 923–935**

Dvoje opcij za preureditev Jugoslavije, s posebnim ozirom na njihove mednarodne razsežnosti, je v ospredju avtorjeve pozornosti, in sicer kot prva njeno konstituiranje v konfederacijo in kot druga, njen razpad. Analize ene ali druge možne situacije se loteva, po eni strani iz predpostavke reakcije mednarodnega okolja nanje, upoštevajoč pri tem vse bolj prevladujoče trende k integraciji in regionalizaciji v mednarodni skupnosti, po drugi strani pa s poskusom ocene, kako bi sprejetje ene ali druge opcije vplivalo na opredelitev ciljev in sposobnost njihovega uresničevanja, bodočih samostojnih subjektov. Avtor se nagiba k stališču, da bi v konfederalni pogodbi izražen konsenz o skupnih ciljih in potrebah, zlasti če bi bila definicija le-teh široka in skladna s sodobnimi mednarodnimi tokovi, to je v smislu dominacije ekonomije trga, ustvaril ugodne pogoje za vključevanje tega dela Evrope vanje z večjimi možnostmi za razvoj vseh članic konfederacije. V nasprotju s takim stanjem stvari pa vsebuje druga opcija za Slovenijo kot majhno državo zaostrenost vprašanja njene varnosti v smislu »preživetja«. Izhod oziroma kompenzacijo za tako spremenjeni položaj vidi avtor v nevtralizaciji in demilitarizaciji države Slovenije.

UDK 342.25

**TRPIN, dr. Gorazd: Oblikovanje upravnih sistemov na lokalni ravni
Teorija in praksa, Ljubljana 1990, let. XXVII, št. 8–9, str. 936–947**

Iz vidika predvidene reforme komunalnega sistema oz. preobrazbe občine v smeri lokalne samouprave avtor temeljito analizira stanje in trende upravnih sistemov – posebej na lokalni ravni. Upravne sisteme členi na teritorialne, funkcionalne in asociativne sisteme, pri čemer posveti največ pozornosti funkcionalnim sistemom oz. modernemu in z gospodarsko reformo usklajenemu načinu izvajanja javnih služb. V prispevku poudari nujno diverzifikacijo oblik – glede na različna okolja – pa seveda njihovo učinkovitost, kajti brez nje izgubi samouprava v pogledu zadovoljevanja skupnih potreb in potreb posameznikov pravo vsebino in smisel. Ob prikazu reformnih trendov pri nas opozori na izkušnje z javnimi službami v svetu, pri čemer pa svari pred slepim posnemanjem tujih modelov.

UDK 339.73

**LAVRAČ, mag. Vladimir: Evropska monetarna unija in ekonomska suverenost članic
(vključevanje Jugoslavije v EMU)
Teorija in praksa, Ljubljana 1990, let. XXVII, št. 8–9, str. 948–959**

Članek obravnava Evropsko monetarno unijo kot predvideno najvišjo stopnjo monetarne integracije v Evropski skupnosti. S stališča posamezne članice je glavna prednost vključitve v monetarno unijo večja integriranost v skupni trg, glavna slabost pa je izguba samostojnosti pri vodenju monetarne in deviznotečajne politike. Kot osrednje izstopa vprašanje suverenosti države, ki je v jugoslovanskem primeru pomembno tudi na nižjem nivoju, torej za republiko. V članku obravnavamo pogoje, ki bi jih Jugoslavija morala izpolnjevati, da bi se lahko vključila v Evropsko monetarno unijo, ter navajamo glavne probleme, ki bi nam jih ta vključitev prinesla.

ŽNIDARŠIČ-KRANJC, mag. Alenka: Economic Criminality and Changes in the Socio-Economic System

Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Vol. XXVII, No 8-9, p. 960-969

Social changes bring about some new forms of criminality. The author wants to find out to what extent and in what way changes in our socio-economic system influence the emergence of new negative and criminal factors, such as for example theft and sale of social property, attempts at quick earnings and enrichment by taking advantage of inconsistent legislation, manipulation of regulation, taking advantage of leading positions etc. The transition to market economy does not have only positive but also negative effects, such as higher unemployment because of bankruptcy of enterprises, lower standard of living, social inequality, erosion of ethical values and of work morale. The number of thefts has risen this January in comparison with last year for 550%, while the percentages are somewhat smaller for juvenile criminality and criminality of white collars. The author concludes that the reform of the economic system should necessarily be paralleled with a reform of law prevention of all forms of property as well as by a closer cooperation between bodies of control, prosecution, jurisdiction and research organizations.

UDC 329(497.13):342.24

BAČIČ, dr. Arsen: Problems of Federalism in the Programs of Political Parties in SR Croatia
Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Vol. XXVII, No 8-9, p. 1064-1070

The Yugoslav crisis of federalism is in a special way also elucidated by the integration of opposition into ruling bodies. In the article published, the author presents, in a summary fashion, the attitude of political parties in SR Croatia towards the dilemmas of federalism, confederalism and complete state sovereignty.

UDC 327.3

MLINAR, dr. Zdravko: Globalization, Diversity and Homogenization in Space
Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Vol. XXVII, No 8-9, p. 1087-1097

It was characteristic in the past that urban, rural and regional phenomena, at the one hand, and international relations and international politics on the other, represented two completely separated spheres of social research. Recently however local/global convergence takes place both in terms of actual interdependencies as well as in terms of the search for their most adequate explanation. The search of the causes of the particular problems like of the plant closings and economic crisis of individual localities, e.g. in connection with de-industrialization in the USA, enforced the enlargement of the explanatory framework. At the same time also within the theory of social development the concern for the »analysis of the world system« (Wallerstein and others) and for »dependency relations« between the world core and periphery comes to the forefront. One of the central questions concerning the globalization is the following: Does globalization imply that previous local, regional and national specificities will be drowned within the overall uniformity in the world context? The analysis of the available sources indicates that contemporary changes involve both the tendency toward homogenization in space as well as the parallel increase of (the sensibility for) diversity.

ŽNIDARŠIČ-KRANJC, mag. Alenka: Gospodarska kriminaliteta in spremembe v družbenoekonomskem sistemu

Teorija in praksa, Ljubljana 1990, let. XXVII, št. 8-9, str. 960-969

Družbene spremembe prinašajo nekatere nove oblike kriminalitete. Avtorico zanima, koliko in kako spremembe v našem družbenoekonomskem sistemu vplivajo na porajanje novih negativnih in kriminogenih dejavnikov, kot so npr. kraja in razprodaja družbene lastnine, poskusi hitrega zaslužka in bogatenja zaradi izkoriščanja nedorečenosti zakonodaje, izigravanja predpisov, izkoriščanja položaja vodilnih delavcev itd. Prehod v tržno gospodarstvo prinaša poleg pozitivnih tudi negativne učinke, kot so naraščanje brezposlenosti zaradi stečajev podjetij, upadanje življenjskega standarda, socialna neenakost, erozija etičnih vrednot in delovne morale. Število ropov se je januarja 1990 v primerjavi z lanskim letom povečalo za 550%, nekoliko manj mladoletniška kriminaliteta in kriminaliteta »belega ovratnika«. Avtorica ugotavlja, da bo morala reformo gospodarskega sistema nujno spremljati tudi reforma kazenskopravne zaščite vseh oblik lastnine ter tesnejše sodelovanje med organi nadzorstva, tožilstva, sodstva in raziskovalnih organizacij.

UDK 329(497.13):342.24

BAČIČ, dr. Arsen: Problemi federalizma v programih političnih strank v SR Hrvatski

Teorija in praksa, Ljubljana 1990, let. XXVII, št. 8-9, str. 1064-1070

Na nek poseben način osvetljuje jugoslovansko krizo federalizma tudi vključevanje opozicije v oblastne organe. V objavljenem prispevku prikaže avtor v sumarni obliki, kakšen odnos imajo politične stranke v SR Hrvatski do dileme federalizem, konfederalizem oz. popolna samostojnost države.

UDC 327.3

MLINAR, dr. Zdravko: Globalizacija, raznovrstnost in homogenicija v prostoru

Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Vol. XXVII, No 8-9, p. 1087-1097

V preteklosti je bilo značilno, da so urbani ruralni ter regionalni pojavi na eni strani ter mednarodni odnosi in mednarodna politika na drugi strani predstavljali dve povsem ločeni sferi družboslovnega raziskovanja. Zadnja leta pa ugotavljamo, da pospešeno prihaja do lokalno-globalne konvergence, tako z vidika dejanskih medsebojnih odvisnosti kot z vidika njihovega pojasnjevanja. Iskanje vzrokov posameznih problemov kot je zapiranje tovarn in kriza ali celo propad posameznih krajev npr. v zvezi z de-industrializacijo v ZDA, je terjalo razširjanje prostorskih okvirov pojasnjevanja. Obenem pa tudi v teoriji družbenega razvoja stopa v ospredje »analiza svetovnega sistema« (Wallerstein idr.) ter odnosi odvisnosti med svetovnim »jedrom in periferijo«. Z vidika razvojne perspektive je eno temeljnih vprašanj tisto, ki zadeva posledice internacionalizacije in globalizacije v prostoru. Ali globalizacija implicira, da se prejšnje lokalne, regionalne in nacionalne posebnosti utapljuje in da se krepi vsesplošna uniformiranost v svetovnem merilu? Analiza razpoložljivih virov nam je pokazala, da gre sicer za spremembe, ki jih lahko označimo kot homogenizacijo, vendar obenem in vzporedno s tem tudi za vse večjo senzibilnost do raznovrstnosti, pa bodisi da gre pri tem za naravne danosti, ali pa za stvaritve posameznikov ali skupin.

CONTENTS

ARTICLES, ESSAYS

- VLADO BENKO: The International Dimensions of Rearrangement of Yugoslavia 923
 GORAZD TRPIN: The Formation of Administrative Systems on the Local Level 936
 VLADIMIR LAVRAČ: The European Monetary Union and Economic Sovereignty of Its Members 948
 ALENKA ŽNIDARŠIČ-KRANJC: Economic Criminality and Changes in the Socio-Economic System 960
 DAVID HELD: Beyond Liberalism and Marxism 970

CURRENT INTERVIEW

- MATEJA KOŽUH-NOVAK: Should One Die From Illness? 982

ECOLOGY

- Ecology and Values (Message from the Consultation) 997
 BOGOMIR KOVAČ: Ecosocialism – A New Socio-Developmental Concept 1002
 JOŽE MAČEK: Bioaccumulation, Reactivity and Sinergism—Basic Process in the Biosphere 1008
 RENZO MORO: The Public and Independence of Control Bodies 1013
 ANDREJ KIRN: Technological and Ecological Control 1015
 ANDREJ ULE: Nature and People As "Partners" in the Game of Life 1019
 IVAN CIFRIĆ: Peace With Nature as the Basis of Social Development 1023
 DUŠAN PLUT: How to Proceed – the Green (Entropic-Humanoecologic) View 1030
 LEO ŠEŠERKO: Ecosocialism and Democracy 1038

VIEWS, COMMENTARIES

- VLADIMIR KAVČIČ: A Dim Historical Perception 1043
 MOJCA DRČAR-MURKO: The Phenomenom of the Lombardic League 1046
 ZORICA BUKINAC: The Mechanisms of Party Control and the Military Structure in the Soviet Union 1050

POLITICAL PLURALISM

- MILAN MATIČ: The State and Current Social Reforms 1058

- ARSEN BAČIČ: Problems of Federalism in the Program of Political Parties in SR Croatia 1064

CHANGES IN EASTERN EUROPE

- ANTON RUPNIK: The Soviet Federation Between Kremlin and "okrajinas" 1071
 DARIJAN KOŠIR: The Spring of Elections in Eastern Europe 1081

FROM SOCIOLOGICAL RESEARCH

- ZDRAVKO MLINAR: Globalization, Heterogeneity and Homogeneity in Space 1087
 MIJAT DAMJANOVIĆ: Organizational Changes and Organizational Development 1098
 MILENA BEVC: Education and Regional Development 1108
 MARTINA TRBANC: Employment Channels 1116
 IGOR LUKŠIČ: Reception of the Term Political Culture in Yugoslavia 1129

STUDENTS EXAMINE

- PETER JANČIČ: The Code of Journalist Ethics 1138

OUR TRANSLATION

- JÜRGEN MAIER: The Green Party in West Germany 1145

PROFESSIONAL AND SCIENTIFIC MEETINGS

- MILAN ZVER: On the Roots of Bolshevism 1155
 ALEKSANDRA KANJOU: Workers in Management and Research: Indian and Yugoslav Experience 1156

REVIEWS, NOTES

- GUSTAVE LE BON: Psychology of the Masses (Miro Štifanič) 1159
 LATINKA PEROVIĆ: The Planned Revolution (Milan Zver) 1161
 PAVEL STROJAN: La comunita sommersa (Miran Komac) 1162
 LILLY J. R., Francis T. C., Ball R. A.: Criminological Theory (Alenka Žnidaršič-Kranjc) 1164

FROM OUR JOURNALS 1168

BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES 1169

- AUTHOR'S SUMMARIES** 1172

SODELAVCEM TEORIJE IN PRAKSE

V želji po grafični enotnosti oblike prispevkov in njeni skladnosti z mednarodnimi revialnimi standardi prosi uredniški odbor Teorije in prakse sodelavce, da upoštevajo naslednja navodila pri strokovnih in znanstvenih prispevkih:

1) Prispevke v dveh izvodih pošiljajte na naslov: Uredništvo Teorije in prakse, Kardeljeva ploščad 5, 61000 Ljubljana.

2) Znanstveni in tehni strokovni prispevki naj ne presegajo 15–20 strani (s 30 vrsticami na stran z dvojnimi razmakom med vrsticami); pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 10 strani; recenzije do 5 strani.

3) Vsak prispevek naj ima na posebnem listu naslovno stran, ki vsebuje ime in priimek avtorja, naslov prispevka, akademski in strokovni naziv ter točen naslov ustanove, kjer avtor dela.

4) Znanstveni in strokovni prispevki morajo imeti še angleški naslov; opremljeni naj bodo s povzetkom do 150 besed v slovenščini in po možnosti tudi v angleščini.

5) Vrstni red znanstvenih in strokovnih prispevkov naj bo naslednji: naslovna stran (ločeno), tekst, opombe, seznam literature v predpisani obliki.

6) Tabele naj bodo natipkane v besedilu prispevka, kamor sodijo. Sheme, diagrami, grafiki morajo biti izdelani ločeno od besedila in vsak na posebni strani ter oštevilčeni po vrstnem redu pojavljanja v besedilu z označenimi mesti v besedilu, kamor sodijo.

7) Seznam literature uredite po abecednem redu priimkov avtorjev (pri anonimnih delih pa velja abecedni red naslova dela). Predvidena oblika seznama:

a) Knjiga: priimek in ime avtorja, leto izdaje, naslov, kraj, založba. Primer: Smolnikar Tone (1983): Migracije, Ljubljana, Delavska enotnost.

b) Članki v reviji. Primer: Zaletel Franc, (1984): Nova sociološka paradigma. Teorija in praksa, 23(8), str. 70–86.

c) Prispevki v zbornikih: Podkrajšek Stane (1988): Neformalne dejavnosti in prostorski razvoj. V: Kregar Peter et. al., Neformalno delo. Ljubljana, Delavska enotnost. Str. 33–82.

8) Vključevanje referenc v tekst; če gre za točno navedbo, ki vključuje tudi stran, uporabite (Torkar, 1981:63), če pa gre za splošno opozorilo na avtorja in delo (Premrl, 1985).

9) Uredništvo uporablja za prispevke anonimni recenzentski postopek (brez navajanja avtorja in institucije). Avtor prispevka lahko zahteva od uredništva, da ga seznanijo z vsebino splošnih in konkretnih pripomb recenzenta.

10) Zaradi tehničnih razlogov prosimo avtorje, da se izogibajo zapletenim matematičnim izrazom ali uporabi simbola v drugih črkopisih (npr. grške črke).

11) Prispevkov ne vračamo.

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

SNOPič PRISPEVKOV o ustavnih spremembah v Sloveniji in Jugoslaviji

OKROGLA MIZA na temo »Evropa v sodobnem svetu« (prispevki Z. Mlinar, P. Klinar, S. Splichal, E. M. Pintar, A. Bebler, P. Simić, R. Čačinovič, J. Stanič, A. Rupnik, B. Kavčič idr.)

BARBARA VERLIČ-DEKLEVA: Regionalne in socialne neenakosti v urbanem razvoju Jugoslavije

Z. A. PELCZYNSKI: Solidarnost in »ponovno rojstvo civilne družbe« na Poljskem

MITJA KAMUŠIČ: Šolski sistem na Švedskem

MILAN BUFON: Nove »meje« slovenske etnične skupnosti v Italiji

EGON ŽIŽMOND: Censke disparitete v slovenskem gospodarstvu

EISHI FUJITA: Proces dela in upravljanje dela (primer Toyote)

MILAN ZVER: Avtonomizem v slovenski socialni demokraciji